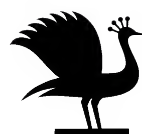
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13821

Koło Memorial Book

Sefer Ḳolo

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Ḳolo : finfhundert yor Yidish Ḳolo / redaḳtirt, Mordekhai Halṭer.
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv] : Hotsaʼat Irgune Ḳolo be-Yiśraʼel uve-Artsot ha-Berit, 719 [1958]
DESCRIPT	408 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Koło (Konin) -- History.
	Kalo (Konin, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Koło (Konin)
ADD'L NAME	Halṭer, Mordekhai, 1906-1976.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר קולו / פינפהונדערט יאָר יידיש קאָלאָ

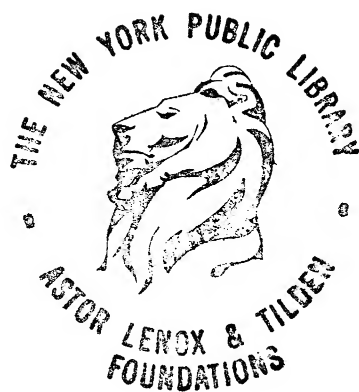
סֵפֶר קוֹלוֹ

פינפהונדערט יאר יידיש קאלא

עריך בידי / רעדאקטירט מרדכי האלטער

הוצאת אירגוני קולו בישראל ובארצות הברית, תשי״ט
ארויסגעגעבן דורך די קאלער לאנדסמאנשאפטן אין ישראל
און אמעריקע, 1958

האחראי למפעל „ספר קולו" — אליהו דובדבני (קירשבוים)

דפוס קואופרטיבי „אחדות" בע"מ, תל־אביב

צור תעודה!

„ספר־קולו" הוא ספר־עדויות ונר־נשמה. גוללנו בו פרשיות ומעשים של עשרה דורות של יהודי־קולו בעבר הרחוק והקרוב. השרידים המעטים שנשארו לפליטה אחרי השואה, מתַנים בו את הגדול באסונות, בו ניספו הקדושים והטהורים. דברי הזיכרון הם צו לשרידי העיר הנמצאים בישראל ובתפוצות הגולה: זכור! צור תעודה!

ביקשנו לתת ביטוי לזה שהיה נעשה בשכבות העם, ובמיוחד במאה האחרונה, תקופה של נסיונות ומאבקים. היריעה אינה שלמה, כי לא ניתן לסכם את העלילות בכל מלוא אימתן, באבוד מתוכנו הקדושים שנפלו להן לקרבן. חוסר הבהירות של כמה התרחשויות בפרק זמן השואה, מנע מאתנו להוציא משפט על תופעות שונות ועל יחידים: לא נזכרו המקרים, שבהם מתי־מספר משלנו איבדו צורת אדם והתכחשו לצור־מחצבתם.

מרבית הניצולים שמצאו בית בישראל יזמו את הוצאת הספר הזה. ממחנות ההשמדה, מיערות הפארטיזנים ומסבלות יסוריהם העלו רק מעט מהרבה. שאלות רבות ששימשו בימים כתיקונם מעין „סלע מחלוקת" ירדו כעת מן הפרק. לאור להבות החורבן קבלו החיים כעת „מפנה חדש". נדרשנו לתת תשובה לשאלה: במה נחייה, אנחנו הניצולים, את זכר הקהילה שהיתה שוקקת חיים?

לפני חמש שנים נתנו דעתנו על כמה מפעלי הנצחה, ובכללם על הוצאת ספר זה. קשיים רבים נערמו בדרך, ולא קל היה לאסוף את החומר הרב הזה, שיש בו משום בבואה של המציאות, שעברה ואיננה ונהפכה לפרק בהיסטוריה. בדקנו כל פרט על נאמנותו והתרחקנו מן הספק, ועל כן לא נאסף בספר זה כל החומר שהגיע לידינו.

בספר זה, שהוא מצבת־זיכרון לבני עירנו, ראינו צורך וחובה להזכיר גם את חללי מלחמת השחרור, שהקריבו עצמם על בניין מדינת ישראל והיו בין סוללי הדרך לתקומתה.

שלושה שותפים למפעל: ארגון יוצאי קולו בתל־אביב וחברי הועד שלו: ה. הירשביין, א. דובדבני, מ. נוימן, ש. בוצקר—נוימן, ס. איזביצקה וא. יילובסקי; ארגון יוצאי קולו בחיפה והוועד שלו: ג. וולקוביץ, א. קונינסקי, צבי נדיר, האחים א. ופ. פשדצקי, ח. א. שולץ, א. נשלסקה—בנדלר, ב. שטרן וי. פוגל; מ. זלקינד; ארגון קולו בארה"ב והוועד שלו: ס. מוריסון, ר. בראנד, א. קליין ור. ח. ראוך.

יבואו על הברכה „יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט" בוורשה וברל מארק, „יווא" בארה"ב, הספריות העירוניות בניו־יורק, „בית לוחמי הגיטאות ע"ש ל. קצנלסון במשק „לוחמי הגיטאות", שהמציאו לנו את החומר שהיה דרוש לעבודתנו.

מיטב תודתנו לעובדי דפוס „אחדות" בתל־אביב.

מ.

אהרן קונינסקי

בעזבונו של ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום, שנמצא במרתף בגיטו ורשה, מסופר גם על דרכם האחרונה של המחנכים הדגולים בגיטו, שקידשו את שם ישראל בעולם. בי־ניהם נמנה גם בן עירנו, המורה הנאמן והמסור אהרן קונינסקי, שמנעורותו היה קשור בתנועה הציונית הסוציאליסטית.

אנשי המרי

...הפידגוגים היהודים ניספו על משמרתם. מידיעות שהגיעו מערי־השדה נודע יפה מה עוללו שם ליתומי המוסדות. מוסדות אלו ראשונים היו לכליון, ואף־על־פי־כן לא נרתעו המורים והעובדים הטכניים מלהישאר על משמרתם עד לרגע האחרון, עד שהגיעה האקציה אליהם.

...חוסלו זה אחר זה מוסדות שלמים, והילדים, על כל חבר־העובדים לוקחו. כך הוצא אל האומשלאג הפידגוג הנודע, סופר הילדים רב הכשרון יאנוש קורצ'אק. הוא וסטעפא וילצ'ינסקה, עוזרתו הנאמנה, הלכו — כפי שמוסרים — בראש שיירת הילדים ושירה על שפתותיהם, אל הקרונות שהוליכו לטראבלינקי.

וכך אירע גם למנהל הפנימיה לדוגמה ברחוב מילנה 18, לאהרן קונינסקי, שלא עזב את חניכיו עד הרגע האחרון, והלך אתם יחד לאומשלג, ומשם לטראבלינקי.

הלא נרכין ראשינו בפני דרך־עינויים זו, דרך אין בה תועלת אך נחוצה אולי, של טובי מחנכינו.

מהעבר הרחוק והקרוב

פון ווייטן און נאנטן עבר

ד"ר רפאל מאהלר

צרור ידיעות על העבר של יהודי קולו

בפעם הראשונה נזכרו יהודי קולו בשנת 1429, בדפתראות של בית המשפט המחוזי בקונין; אף־על־פי־כן יש יסוד לשער, שבדומה לערים רבות בפולין רבתי ישבו יהודים גם בקולו במאה הארבע־עשרה. תודות למצבה הגיאוגרפי (היא שוכנת בצומת הדרכים, במקום שהנהר וארטה סובב מן הכיוון הצפוני מערבה), היתה קולו עוד במחצית הראשונה של המאה ה־14 מרכז מסחרי ניכר. מסתבר, שחשיבות מסחרית זו של המקום היא שהניעה את המלך קאַזימיר הגדול להעניק למושבה קולו בשנת 1362 זכויות של עיר, הנהנית ממשפט המאַגדאַבורגי. הקהילה בקולו קיבלה בשנת 1564 בפעם הראשונה מאת המלך איגרת („פריביליגיה") הקובעת את זכויותיה ואת חובותיה: יהודי העיר הורשו לגור בעיר ולעסוק במסחר, אך גם חויבו במיסים ובשאר החובות כלפי המלכות, בדומה לכל תושבי העיר.

על דבר מעמדם של היהודים בתוך העיר נכרת חוזה בשנת 1571, ובו נאמר: „העירוניים הנוצרים התחייבו להחיש עזרה ליהודים נגד כל התקפות, ותמורת זה הוטל על היהודים מס שנתי לקופת העיר". בשנת 1593 הוסכם בין העיריה לבין יהודי קולו, שיהודים שנמצאו אשמים במשפט — יהיו תפוסים במאסר העירייה; אמנם במקרה שראשי הקהילה יערבו בעדם, יהיו פטורים ממאסר.

המסחר הסיטוני של יהודי קולו במאה ה־16 כלל שני סוגי סחורות, שבעת ההיא היוו חלק גדול ביצוא יהודי פולין רבתי לגרמניה: עורות וחלב. בשנת 1580/81 העבירו יהודי קולו דרך תחנת המכס של קאַליש 545 עורות שוורים, 60 עורות כבשים ו־45 „אבני" חלב („אבן" אחת — משקלה 32 ליטרות). בהשוואה עם הסחורות, שיהודי קאליש העבירו באותה שנה דרך תחנת המכס ההיא — לא היה זה מחזור סחורות גדול. יהודי קאליש הצהירו בתחנת המכס של עירם על 4479 עורות בלבד (כוללים 134 עורות שוורים, 2370 עורות תיישים, 635 עורות כבשים וכו'). נוסף על כמות זו, הם שלחו פרוות, צמר, חלב (30 אבנים), שעווה וכמה „אבנים", צמר־גפן ונוצות. נוסף לאלה, נרשמו באותה שנה בתחנת המכס באושצ'י־שוב סחורות יהודי קאליש, הכוללות גם כמות גדולה של עורות (11.705, רובם עורות תיישים), אריגים, מגלים וסבון. אכן, יהודי קאליש מילאו בעת ההיא תפקיד גדול בסחר הארץ, השני בחשיבותו לאחר זה של יהודי פוזנאַן, הקהילה הראשית בפולין רבתי, ואילו יהודי קולו לא הצטרפו אלא לקהילה בינונית בחבל ההוא. בשנת 1611 נמנו בקולו בסך הכול 24 בתי מגורים של יהודים.

במאה ה־17 נמשכה פעולתם של יהודי קולו בסחר החוץ. בקרב 332 יהודים מפולין שביקרו ביריד בברסלאו, בשנת 1685, במשך 11 יום, מ־26 במרץ עד ה־5

באפריל, פורשו בשמותיהם גם שני יהודים מקולו: הירשל יוסף ויעקב מרקוס (בין המבקרים, — 32 יהודים מקאַליש, 22 מליסא, 20 מקרוטושין, מפוזנאַן — מתי מספר בלבד, ולפיכך אין להעלות מסקנה בדבר ירידת הסחר של יהודי קולו בשיעור ניכר, בהשוואה עם המאה הקודמת).

על ההתעסקות במלאכה של יהודי קולו בתקופה ההיא, הגיעו אלינו רק ידיעות על המכשולים שהאומנים הנוצריים שמו בדרך היהודים שעסקו במלאכה. בשנת 1593 השיגה הגילדה של חייטי קולו פריבילגיה, האוסרת לקבל כחבר כל מי שאינו קאַתולי. האומנויות הנוצריות, ובייחוד החייטים והקצבים בתוכן, הצליחו גם במאמציהם לחייב את היהודים בתשלום „מס החלב" (תמורת החלב מן הבקר הנשחט) לאדון המיבצר ול„וויט" (שופט העיר).

העיר קולו והסביבה היו „סטארוסטוואַ־חכירה" (Starostwo nieogrodowe, dzierzawne), היינו אחוזת המלך שנמסרה בדמים מועטים בחכירה לאחד האצילים. באחד הביקורים של מבקר משק הסטארוסטאַ מטעם הסיים, התאוננו יהודי קולו שהעירונים מטילים עליהם שלא כחוק את חובת ההספקה של רכב וסוסים לצרכי המלוכה.

אף במאה ה־18 לא יצאה הקהילה בקולו מגדר קהילה בינונית בגדלה. בשנת 1729 הוטל על הקהילה תשלום של 150 זהובים, כמס גולגולת שנתי. בשנת 1738 עלה הסכום ל־300 זהובים.

במסגרת האוטונומיה של ועד ארבע הארצות, השתייכה קהילת קולו למדינת פולין רבתי, שנקראה בשם „פולין גדולה", המאורגנת כגליל אוטונומי עם ועד משלו. ההגמוניה בוועד זה היתה בידי שלוש הקהילות הגדולות: קאַליש, ליסא וקרוטושין (קהילת העיר פוזנאַן היתה גליל בפני עצמו). אך לפעמים עלה גם בידי קהילות אחרות, כגון זלוטשב ואפילו קהילה קטנה כיארוטשין, שאחד מפרנסיה יתמנה לתפקיד בוועד המדינה, ואילו קהילת קולו לא זכתה אף פעם אחת לכבוד זה. מכל מקום, אינה נזכרת לא ברשימת הפרנסים ומנהיגי המדינה ולא ברשימת הערים והעיירות שבהן נתכנס הוועד.

במפקד היהודים בשנת 1764 שנערך בכל מלכות פולין לצורך חישוב מס הגולגולת, התפקדו בעיר קולו 256 נפשות. לפי גדלה תפסה הקהילה בקולו את המקום התשיעי בקרב הקהילות בוויאוודיה הקאַלישית, והגדולה שבהן היתה קרוטושין — 1656 נפש (במפקד הרשמי), ולאחריה קאליש — 809 נפש. אין צורך לומר, שמספר היהודים הממשי בקולו, כבשאר ערי פולין, היה גדול מזה שבמפקד הרשמי. קודם כל יש להוסיף את התינוקות שלמטה משנה אחת, שלא נכללו במפקד, כי היו פטורים מתשלום מס הגולגולת. במקומות שמנו גם את היונקים במפקד, ברשימה מיוחדת, עלה מספרם ל־5.6% מן המספר הכללי. לפי זה עולה מספר היהודים בקולו, אפילו לאור המפקד הרשמי, ל־270 נפש. אך יש להביא בחשבון גם את התופעה של השתמטות מן המפקד, מחמת מס הגולגולת. בר

מבולוכוב מספר בזכרונותיו, כי היהודים היו מנסים ככל האפשר להעלים את מספרם מן המפקד, ובייחוד את הילדים, שאותם אפשר היה להסתיר על נקלה, ואת העניים שבקהילה, שאם לאו היו חייבים לשאת במיסיהם למלוכה. יש לשער שבדרך־כלל נצטרף מספר הנפשות ה„נעלמות" במפקד ההוא ל־20%.

בשים לב לזאת, יש להעריך את המספר האמתי של יהודי קולו בשנת 1764 לפחות כדי 310—325 נפשות. הסטטיסטיקה הרשמית של 256 נפש יש בה ללמד הרבה מבחינה דימוגרפית, כלכלית וסוציאלית. בקרב 256 הנפשות שלמעלה מגיל שנה אחת, היו 130 גברים ו־126 נשים. הם נחלקו ל־128 נשואים (64 זוגות), אלמן אחד, 52 בנים, 52 בנות ועוד 23 משרתים, משרתות ועוזרים אצל בעלי־מלאכה.

וזוהי חלוקת 65 ראשי המשפחות, לפי מקצועותיהם:

סוחרים	—	13
חייטים	—	16
כובען	—	1
פרוונים	—	6
שזרים	—	4
קצבים	—	9
זגג	—	1
גלב	—	1
רב	—	1
שמש	—	1
המקצוע לא פורש	—	12
ס"ה		65

מתוך 23 המפרנסים הבלתי־עצמאיים היו 7 משרתים, כולם בבתי סוחרים, היינו עוזרים במסחר; 6 עוזרים אצל בעלי מלאכה, כולם חייטים; 14 משרתות.

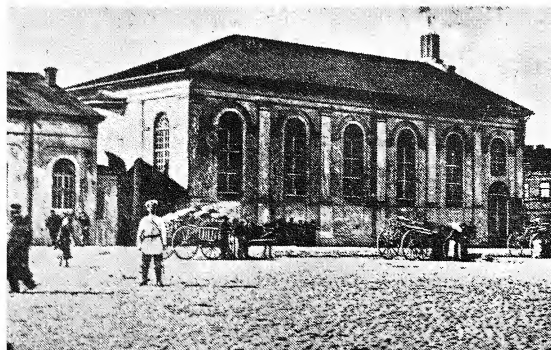
העובדה הבולטת לעין בהרכב מקצועי זה של אנשי הקהילה, הוא האחוז הגדול של בעלי־מלאכה. בין 53 ראשי המשפחה שמקצועם פורש במיפקד, הרי ש־38 בעלי המלאכה מהווים 72 אחוז. אמנם 12 ראשי־משפחה לא פורשו לפי מקצועם, ויש לשער שעימם נמנו לא רק בעלי־מלאכה אלא גם רוכלים ומתווכים, ובלי ספק שהם כללו גם את „בעלי האומנויות החפשיות", שלא נזכרו בקרב בעלי המקצועות הרשומים, כגון: החזן, השוחט וה„מלמדים" שבקהילה (כנראה גם „כליזמר" אחד או שניים). אם גם נניח שבין 12 ראשי המשפחה שמקצועם לא פורש לא היה אף בעל מלאכה אחד, גם אז יצטרף מספר 38 בעלי המלאכה הנקובים במקצועותיהם ל־58.5 אחוזים מכלל ראשי המשפחה שהתפקדו בקהילה.

שיעור גבוה זה של בעלי מלאכה, היה שכיח בכמה ערים ועיירות של פולין רבתי, והוא תוצאה של דרגת ההתפתחות הכלכלית־סוציאלית הגבוהה בחבל ההוא

של ממלכת פולין. בפולין רבתי המפותחת יותר משאר הפרובינציות של פולין, לא היו עסקי המשקאות מסורים בידי היהודים, אלא בעלי האחוזות ניהלו בעצמם או ע״י פקידיהם את הענף ההוא של משקם, המביא רווחים גדולים. בכל הוויוודיה הקאַלישית לא התפקדו במפקד של שנת 1764 אלא 3 משפחות יהודיות בלבד היושבות בכפרים! בפני יהודי פולין רבתי היו סתומים מקורות הפרנסה של חכירה, מוזגנות ופונדקאות, המפרנסים בתקופה ההיא בכל רחבי ממלכת פולין את כל היהודים הכפריים, המהווים כשליש מכל האוכלוסייה היהודית. אם נצרף לנ״ל את העוסקים בממכר המשקאות בערים ובעיירות, נמצא כי מספר המתפרנסים מענף זה הגיע ליותר משתי חמישיות של כל יהודי המדינה. מתוך חוסר גישה לעסקי החכירה והמוזגנות, תפסו היהודים בפולין רבתי, בעל כרחם, את המלאכה. עשו זאת כל אלה שלא יכלו למצוא פרנסה במסחר. כך יצא, שיהדות פולין רבתי, אף כי היה לה חלק גדול גם במסחר, הכילה בתוכה יסודות פרודוקטיביים בשיעור רב יותר מאשר בישובי היהודים שבכל שאר הפרובינציות של הממלכה רחבת הידיים.

הפרודוקטיביות של האוכלוסייה היהודית בפולין רבתי מתבלטת עוד יותר, אם נצרף לבעלי המלאכה, העומדים ברשות עצמם, את שאר היסודות העובדים. אם נוסיף על 38 בעלי המלאכה בקולו את 23 העוזרים אצל בעלי מלאכה, או אצל סוחרים, ואת המשרתות — נגיע למספר כולל של 61 המתפרנסים מיגיע כפיהם מכלל 88 מפרנסים בקהילה, שזהו שיעור של 70% בקירוב. בתוך הקבוצה הקטנה של תריסר ומעלה סוחרים יהודים בקולו, עדיין התבלטו בתקופה ההיא בעלי־עסקים גדולים, כפי שמוכיחות הידיעות משנת 1793. יש ביניהם המבקרים בדומה לסוחרים יהודים מקהילת קונין הסמוכה וביריד בפראנקפורט דאודר, שבמדינת פרוסיה.

באותם ימים שנערכה הספירה של אנשי הקהילה, בשנות 1765—1763, נבנה בקולו בית־כנסת חדש (בית־הכנסת השני נבנה בשנת 1860). על הרמה התרבותית

בית־הכנסת — די שטאָט־שול

הגבוהה של הקהילה, מעידה העובדה הבאה: בשנת 1775 הוטל ע"י הסיים תשלום חותמת בול מיוחד על ספרים בכתב עברי (עברית ויידיש), בסכום של גרוש כסף אחד לכל ספר. לשם כך היו חייבים היהודים להביא את כל ספריהם להחתמה לידי הפקידים שנשלחו לכל קהילה וקהילה. במפקד הספרים שנערך בקולו בשנת 1776 הובאו להחתמה 243 ספרים שהיו שייכים ל־39 בעלים. נמצא שלמעלה ממחצית ממספר ראשי המשפחה שנרשמו בקהילה במפקד הרשמי, היו בעלי הספרים, שישה ספרים בממוצע לכל אחד. אמנם, למרות העונש הצפוי לבעלי ספרים בלתי חתומים, הוסתרו ספרים רבים מעינא־בישא — ומספר הספרים שהועלמו עלה על מספר הספרים שהוחתמו.

בחלוקה השנייה של פולין, בשנת 1793, נפלה קולו עם כל פולין רבתי בחלקה של פרוסיה; אך מלכות זו לא הצליחה להשתלט על שטח כיבושה. בשנת 1794 פרץ המרד הלאומי הפולני של קושציושקו; והעיר קולו שעברה חליפות מידי המורדים לידי פרוסיה — נתנה אותותיה ביהודים: הם רבצו תחת משא הארנונות והאספקה לכל אחד משני הצדדים הלוחמים. הקהילה חויבה לספק לחילות הפולניים (הצבאות תחת פיקודם של הגנרלים דומברובסקי, נושווסקי, מאדאלינסקי ופלוגות שונות בפיקוד קצינים) וכן לחילות הפרוסים שכבשו את העיר לסירוגין: סוסים ועגלות, תבואה, לחם ובשר, יין שרף, נשק, מדי־צבא וכן לשאת בהוצאת שליחים ומרגלים. במשך חדשיים בלבד, מ־26 באוגוסט עד ה־27 באוקטובר 1794, עלו הוצאות הקהילה בארנונות ובאנגריות למעלה מ־587 טאלאר. לאחר דיכוי המרד בשנת 1795, חולקה פולין בשלישית, וקולו חזרה לשלטון פרוסיה, שהכבידה את עולה על היהודים בגזירות ה„רגלמנט" משנת 1797. עם נצחון נאפוליון על פרוסיה בשנת 1806, נתחדשה מלכות פולין בשם „דוכסות וארשה". העיר קולו היתה כפופה לדיפרטמנט של קאליש, כשם שהיתה בפולין העתיקה בגבולות הוויבודיה הקאלישית. במפקד הדוכסות בשנת 1808, נמנו בקולו 2515 נפשות, מהם 802 יהודים, שהם כשליש מכלל תושבי העיר.

לאחר תבוסת נפוליאון, בשנת 1813, בא קץ לדוכסות וארשה, ורוב שטחה נספח לרוסיה בשם „מלכות הקונגרס" (פולין הקונגרסאית), כפי שנקראה על שם הקונגרס בוינה, בשנת 1815, שבו הוחלט על גורלה.

במשך המאה ה־19 גדלה העיר קולו מעיירה לדרגת עיר קטנה, ובשיעור רב יותר עלה מספר תושביה היהודים.

טבלה א.

אוכלוסיית קולו במאה שעברה

השנה	1808	1827	1857	1862	1897
כלל תושבי העיר	2515	3182	4610	4832	9359
מהם יהודים	802	1184	2318	2478	4013
באחוזים	31.7	37.2	50.3	51.3	42.9

מטבלה זו מסתבר, שבעוד שכלל האוכלוסייה גדלה פי 3.7 גדלה האוכלוסייה היהודית פי חמישה. אולם בשלהי המאה הואט קצב הגידול של האוכלוסייה היהודית, ונפל מזה של שאר תושבי העיר. לשיא שיעורם בתוך אוכלוסיית העיר הגיעו היהודים בשנת 1862, כאשר היוו יותר ממחצית כלל התושבים — 51.3%. בשנת 1897 שוב היוו היהודים פחות ממחצית תושבי העיר, וביתר דיוק — קצת יותר משתי חמישיות (43%). מסתבר, שהירידה הזאת בשיעור הגידול היתה תוצאה של תהליך התיעוש בעיר בסוף המאה התשע־עשרה. המתקנים התעשייתיים החדשים, שהוקמו בעיר, משכו אליה איכרים מן הסביבה שהפכו לפועלים.

אכן, כבר בסוף שנות השבעים של המאה ה־19, נמצאו בעיר שלושה בתי־חרושת של פאיאנס (חרסינה) שקלטו 165 פועלים. נוסף לאלה היו קיימים בתי־חרושת קטנים לסרטים, ולציקוריה, בית־בישול לבירה, טחנת מים וכתריסר טחנות רוח. כל המתקנים התעשייתיים, שמספרם הכולל הגיע לכדי 300, העסיקו 850 פועלים. את ריבוי הטחנות בעיר יש להסביר בפוריות האדמה בסביבה, שאפשרה גם גידול חיטה במידה ניכרת. לעומת זאת, לא עמד לעיר קולו מצבה הגיאוגרפי, שבימי הביניים גרם להתפתחות מסחרה. עם בניין מסלות הברזל, נמצאה קולו מקופחת בגלל ריחוקה מדרכי התחבורה החדשות: המרחק מתחנת הרכבת הקרובה ביותר, בקו מסילת הברזל ורשה—בידגושץ', תחנת קוטנו — היה 40 וירסט (כ־44 קילומטר). הזנחת הוויסות של הנהר וארטה, מנעה גם את האפשרות של פיתוח התחבורה הימית. כך קפאה קולו על שמריה בשלב התפתחותה של עיר מחוז קטנה, שגאוותה על בית־משפט השלום שבטבורה ועל טחנות הרוח המשוות אופי מיוחד לנופה. על ההרכב המקצועי של יהודי העיר, בסוף המאה ה־19, יש בידינו ידיעות מפורטות, לפי מפקד האוכלוסייה שנערך באימפריה הרוסית בשנת 1897.

טבלה ב.

ההרכב המקצועי של היהודים בעיר קולו, בשנת 1897

המקצוע	עצמאים			בני משפחתם			ס״ה נפשות
	גברים	נשים	ס״ה	גברים	נשים	ס״ה	
מנהלה, בתי משפט, משטרה	—	—	—	—	—	—	—
שירות ציבורי	2	—	2	1	4	5	7
מקצוע פרטי במשפט	—	—	—	—	—	—	—
צבא	7	—	7	—	—	—	7
שירות בבתי תפילה	1	—	1	—	—	—	7
שירות דתות בלתי נוצריות	—	—	—	4	11	15	15
בשירות בתי העלמין	8	—	8	15	22	37	45
חינוך, לימוד, מדע ואמנות	13	3	16	10	25	35	51
רפואה ופעולה סאניטארית	7	2	9	3	12	15	24

המקצוע	עצמאים			בני משפחתם			ס"ה נפשות
	גברים	נשים	ס"ה	גברים	נשים	ס"ה	
שירות במוסדות צדקה	91	112	203	2	40	42	245
משרתים ושכירי יום	76	35	111	3	168	171	282
הכנסות מהון ומנכסים	12	1	13	—	1	1	14
הכנסות משלומים מאוצר המלוכה ומוסדות ציבור	—	—	—	—	—	—	—
אספקה מאנשים פרטיים	1	—	1	—	—	—	1
דייג וצייד	1	—	1	—	—	—	1
עיבוד חומר סיב	17	2	19	13	14	27	46
עיבוד חומר של בעלי חיים	9	—	9	15	21	36	45
עיבוד עץ	2	—	2	1	3	4	6
עיבוד מתכת	15	1	16	13	19	32	48
עיבוד מינרלים	4	—	4	3	10	13	17
תוצרת כימית	2	—	2	2	3	5	7
משרפות יי"ש, בישול בירה ותמד	2	—	2	1	7	8	10
עיבוד מוצרי צמחים ובעלי־חיים לצרכי מאכל	49	2	51	28	30	58	109
תוצרת פוליגרפית (דפוס)	6	2	8	8	8	16	24
מכש. אופטיים, כירורגיים, שעונים	4	—	4	—	8	8	12
תכשיטאים (יובלרים), ציירים	1	—	1	—	1	1	2
תעשיית תלבושת	185	22	127	145	202	347	154
בנין, תקון והחזקת דירות וכדומה	11	—	1	—	26	37	48
כלי רכב (בעלי־עגלה)	48	—	49	67	114	181	250
תחבורה ביבשה והובלה	3	—	3	5	—	5	8
מוסדות אשראי ומוסדות קומרציאליים ציבוריים	1	—	1	—	4	5	6
תיווך במסחר	29	—	29	50	84	134	163
מסחר כללי	17	5	22	35	43	78	100
מסחר בהמות	15	—	15	15	36	51	66
מסחר תבואה	64	1	65	104	172	276	341
מסחר במיצרים חקלאיים אחרים	140	21	161	205	416	621	782
מסחר בחמרי בנין והסקה	10	1	11	14	29	43	54
מסחר בחפצי שימוש בבית	16	1	17	18	52	70	87
מסחר בסחורות מתכת, מכונות	6	1	7	2	10	12	19
מסחר באריגים ובתלבושת	45	2	47	70	107	177	224
מסחר עורות, פרוות וכדומה	15	—	15	18	39	57	72
מסחר בחפצי מותרות, מדע ואומנות	1	—	1	4	4	5	6
מסחר בשאר מיני סחורות	5	1	6	6	8	14	20
מסחר רוכלות, מחזרים ונוספים	2	1	3	4	4	8	11
אכסניות, פונדקים וחדרים מרוהטים	—	—	—	—	—	—	—
סחר משקאות	17	2	19	29	51	80	99
נקיות והיגיינה	2	3	5	3	10	13	18
אנשים בלי התעסקות מוגדרת	12	8	20	2	9	11	31
זנות	—	—	—	—	—	—	—
אנשים שלא הודיעו על מקצועם	1	10	11	1	—	1	12
סך־הכול	975	240	1215	928	1827	2755	3970

לפי המפקד הרשמי היה מספר יהודי קולו בשנת 1897 — 4013 נפשות, מהן 1924 גברים ו־2089 נשים. הסטטיסטיקה של ההרכב המקצועי כללה 3970 נפשות. על 34 נפשות בלבד אין שום נתונים.

וזהו הסיכום של הסטטיסטיקה המקצועית, לפי ענפי הכלכלה הראשיים (המפרנסים ובני משפחתם גם יחד).

ענף הכלכלה	המספר המוחלט	באחוזים מכל האוכ. היהודית
פקידים בעלי אומנויות חפשיות		
עוסקים בשירותים ציבוריים	406	10.2
משרתים ושכירי יום	282	7.1
תעשייה ומלאכה	928	23.4
תחבורה והובלה	238	6.0
מסחר	2064	52.0
בלי התעסקות מוגדרת, ואחרים	52	1.3
ס"ה נפשות	3970	100.0

בהשוואה עם הקהילה היהודית הקטנה בקולו במאה ה־18, נהפך על פיו ההרכב המקצועי של הקהילה, שגדלה פי 13 ויותר בתקופת 130 השנים של ההתפתחות הקפיטליסטית. ישוב שהתפרנס רובו ממלאכת יד — הפך לישוב מסחרי ברובו.

52 אחוזים של יהודי קולו התפרנסו בשנת 1897 ממסחר על ענפיו השונים. התעשייה והמלאכה לא פרנסו אלא פחות מרביעית של אנשי הקהילה — 23.4 אחוזים. אף אם נצרף לאלה את בעלי־העגלות הרבים שבעיר, לא יעלה היסוד הפרודוקטיבי שבקהילה אלא ל־29.4 אחוזים, כלומר פחות משליש מכלל תושבי הקהילה.

המבנה הבלתי תקין של ההרכב המקצועי, מתבלט גם בשיעור ענפי התעשייה והמלאכה המיוחדים שבהם עסקו יהודי העיר: את רובם של הרשומים בתעשייה ובמלאכה מהווים המתפרנסים משני ענפים, תעשיית בגדים ומזונות. 554 נפשות, או 60% מכלל המתפרנסים מתעשייה וממלאכה — שאבו את מקור פרנסתם מענף הבגדים, והמתפרנסים מענף המזונות היוו 109 נפשות, או קרוב ל־12% מכלל המתפרנסים מתעשייה וממלאכה. אם נחליף את לשון הסטטיסטיקה הרשמית בלשון בני אדם — נוכל לנסח כך: למעלה ממחצית המתפרנסים ממלאכה ועשייה, הם חייטים, פרוונים, כובענים וכדומה, ובתוספת הקצבים והאופים מהווים הם כמעט שלושה רבעים של סקטור „התעשייה" והמלאכה בקהילה. משאר ענפי התעשייה והמלאכה לא הצטרפו לקבוצות ניכרות אלא אורגים וסורגים (עיבוד חומר סיבי) — 19 מפרנסים; 15 עובדי מתכות ועוד 11 „עובדי בנין", רובם מסתמא כיירים. בין העוסקים בענפי המסחר השונים, מהווים את הקבוצה הגדולה סוחרי התבואה ו„מוצרים

חקלאיים אחרים", 226 מפרנסים, הכוללים 1123 נפשות עם בני משפחותיהם, או 55% של כלל המתפרנסים ממסחר. כאן משתקף המצב המיוחד של העיר שהיתה מרכז מחוז, שנודע בתוצרתו החקלאית בזכות פוריות אדמתו. הקבוצה השניה בגדלה מקיפה את סוחרי האריגים והתלבושת — 47 במספר; 224 הנפשות המתפרנסות ממסחר זה אינן מהוות אלא פחות מ־11% מכלל האוכלוסייה המסחרית. אף ראוי לציין, שבסחר המשקאות לא עסקו אלא 19 מפרנסים (99 מתפרנסים), ואף העוסקים בתיווך במסחר (סרסורים וכו') היו 29 (163 עם בני משפחתם) בלבד, קבוצה לא גדולה ביותר, בשים לב למספר הגדול של הסוחרים בעיר.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1921, כשלוש שנים לאחר התחדשות פולין, התפקדו בקולו 11,450 נפשות, ובכללם 5159 יהודים (45%). במפקד של שנת 1931 מנתה קולו 13,800 תושבים.

בשנת 1938 נמצאו בקולו, לפי סטטיסטיקה רשמית, 1460 סדנאות בעלי מלאכה, בתוכן 550 של בעלים יהודיים, שהן 37.7 אחוזים, כמעט שתי חמישיות. בכללן היו 329 שהעבידו פועלים שכירים, 221 או 40% עבדו בעצמם או בעזרת בני משפחתם בלבד. היה זה כשנה וחצי לפני פרוץ השואה שמחקה את הקהילה העתיקה מעל פני האדמה.

ביבליוגרפיה

Berson M. Dyplomataryusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce. Nr. 118.
Ringelblum E. Koło, Encyclopedia Judaica.
Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, art. Koło.
Wasłutynski B. Ludność żydowska w Polsce, Warszawa, 1930, str. 25.
Berszadski S. A. Rusko-Jewrejski Archiw III.
Szipper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa, 1937, str. 97, 294.

וויינריב דב: מחקרים בתולדות הכלכלה והחברה של יהודי פולין, ירושלים 1939. עמ' 32.

מאהלער ר. די יידישע באַפעלקערונג אויפן שטח פון דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפט אין יאָר 1764, לאָדזשער וויסענשאַפטלעכע שריפטן, לאָדזש 1938. עמודים 32—54.

פעלדמאַן אליעזר, די עלטסטע ידיעות וועגן יידן אין פוילישע שטעט אין 14—15 י"ה, בלעטער פאַר געשיכטע. ב. 1, וואַרשע 1943, עמוד 62.

רינגעלבלום ע.: די פוילישע יידן אין אויפשטאַנד פון קאָשטשיושקא 1794, וואַרשע 1937, עמודים 113, 124—125, 134—135.

יידישע מלוכה וואַרשטאַטן אין דער לאָדזשער וואָיעוואָדשאַפט, יידישע עקאָנאָמיק, ב. 3 נר' 4—6, אַפּריל—יוני 1939, עמודים 273—724.

הנתונים של המפקד משנת 1764 הם מן החומר הארכיוני שברשותנו:

Archiwum Główne Akt Dawnych, Aktu G. Koronnego, oddz. 65, B, Nr. 43.

את המספרים על ההרכב המקצועי של יהודי קולו בשנת 1897 העתיק בשבילנו ההיס־טוריון ישעיה טרונק מניו יורק, והננו מביעים לו תודה על טירחתו.

קאָלאָ צווישן צוויי וועלט־מלחמות

שלמה נאמן (נוימאן)*

מיינע דערינערונגען וועגן קאָלאָ גרייכן נאָר ביז צו די דרייסיקער יאָרן, ביז צו מיין עליה קיין ישראל.

איידער איך וועל דערציילן וועגן יידישן לעבן במשך צוויי צענטליק יאָרן, וויל איך זיך אָפּשטעלן אויף עטלעכע פּרטים, ציפערן, וואָס האָבן אַ שייכות צו דער שטאָט.

קאָלאָ (יידן האָבן עס גערופן „קויל") איז געווען אַ קרייזשטאָט און צו איר זיינען געווען אָנגעשלאָסן די שטעטלעך: איזשביצע, באביאק, ברודזעוו, דאמביע, סאמפּאלנע און קלאָדאווע.

דער קאָלער קרייז האָט געהערט צו דער לאָדזשער וואָיעוווּדסטווע און שפּעטער צו דער פּויזנער. אירע גרענעצן זיינען געווען: פון צפון און מזרח — מיט ניעשעווער, וולאָצלאַווקער און קוטנער קרייז (וואַרשעווער וואָיעוווּדסטווע); פון דרום־מערב — מיט לענטשיצער קרייז; פון דרום — מיט טורקער; פון מערב — מיט קאָנינער קרייז (לאָדזשער וואָיעוווּדסטווע).

דעם קרייז, ווי אויך די שטאָט קאָלאָ האָט אַדורכגעשניטן דער טייך וואַרטע, אַ שטרעקע פון בערך פערציק קילאָמעטער.

אויפן שטח פונם קרייז, 1,270 קוואַדראַט קילאָמעטער, האָט זיך געפונען אַ באַפעלקערונג פון קרוב 118.000 נפשות. 25000 פון זיי אין קאָלאָ און אין די אַרומיקע שטעטלעך, 93.000 — אין די דערפער. לויט דער נאַציאָנאַליטעט האָבן זיי זיך געטיילט: 98.000 פּאָליאַקן, 12.000 יידן און 8.000 פּאָלקסדייטשן.

דער רוב פון דער נישט יידישער באַפעלקערונג האָט זיך פּאַרנומען מיט ערד־אַרבעט, און אַ קליינע צאָל מיט האַנטווערקעריי. די יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט מסחר און מלאכה.

אין שפּיץ פון קרייז איז געשטאַנען אַ סטאַראָסטע, נאָמינירט דורך דער רעגירונג. בראש פון די קאָמונאַלע אַמטן — אַ קרייז פאַרוואַלטונג — „סיימיק פּאָוויאַטאָווי", געקליבענע פאַרשטייער פון דער באַפעלקערונג. דער „סיימיק" האָט געשאַפן אַן אויספיר־אָרגאַן פון 6 מאַן. אַ געוויסע צייט איז דער שרייבער פון די שורות געווען דער יידישער מיטגליד, וואָס איז דעלעגירט געוואָרן אין „סיימיק". פאַר אים — וולאדיסלאוו קאַן. אין די לעצטע יאָרן איז צווישן די 35 דעלעגירטע אין „סיימיק" נישט געווען קיין איין ייד.

---

* געוו. לאווניק אין קאָלער שטאָט־ראַט.

פון די שטעט און שטעטלעך אינם קרייז האָבן נאָר דריי: קאָלאָ, קלאַדאווע און דאָמביע, געהאַט אין די ערשטע יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, שטאָטישע זעלבסטפאַרוואַלטונגען. קאָלאָ — 24 ראַטמענער און 3 לאַווניקעס; קלאַדאווע — 12 ראַטמענער און 2 לאַווניקעס; דאָמביע — 12 ראַטמענער און 2 לאַווניקעס. קאָלאָ האָט תמיד געהאַט אַ יידישן לאַווניק. דער ערשטער איז געווען ד״ר ברעסלער. נאָך אים: שלמה נוימאַן, יוסף פאגעל און לייב לוקסנבורג.

דער „סיימיק״ האָט אויסגעהאַלטן פאָלגענדע אינסטיטוציעס און באַאַמטע: אַן אגריקולטורשולע אין קאָשטשעלעץ; אַ קרייז שפּיטאָל מיט 2 דאָקטוירים; 2 קרייז־דאָקטוירים; 1 וועטרינאַר דאָקטאָר; אַ וועג־אַמט מיט 1 אינזשיניער, 1 טעכניקער, 3 וועגמייסטער, 37 וועג־אויפזעער; אַ שפּאָר און ליי־קאַסע; אַ נעץ פון פאָלקסשולן; געשטיצט מיט אַ ברייטער האַנט די אַגראַר־קאָאָפּעראַטיוון, — אַ מכשיר אַרויסצושטויסן די יידן פונם האַנדל.

די יידישע באַפעלקערונג האָט נישט גענאָסן פון די דערמאָנטע אינסטי־טוציעס. דער „סיימיק״ האָט נישט צוגעלאָזט יידישע באַאַמטע — דאָקטוירים, אינזשיניערן, טעכניקער א. א.

צו די אַלטערטימלעכע בנינים אין שטאָט געהערן: דער קלויסטער, וואָס איז געבויט געוואָרן אין יאָר 1456; די קירך — „פאַרא״ — אין יאָר 1405, און דאָס ראַטהויז — אין יאָר 1390. דער בנין איז פאַרגרעסערט געוואָרן, ווי אויך רעמאָנטירט אין די יאָרן 1782 און אין 1815.

די ערשטע וועלט־מלחמה

די ערשטע וועלט־מלחמה, וואָס איז אויסגעבראָכן אין 1914, האָט געטראָפן די יידישע באַפעלקערונג ווי אַ שטראָף פון הימל — מיטאַמאָל האָט זיך אַלץ אָפּגעשטעלט. אין פאַרלויף פון צוויי טעג האָבן די אַמטן זיך פאַרמאַכט און זיינען עוואַקואירט געוואָרן. אויפן דריטן טאָג פון דער מלחמה זיינען אין שטאָט מער נישט געווען דער פּאָליציי־שעף און בירגערמייסטער. קיין סטראַזשניק — אַפילו אויף אַ רפואה נישט.

יידן זיינען געשטאַנען קופּקעלעך אויף דער גאַס, צעשראָקענע געפרעגט: וואָס וועט זיין? אין די ווייטערדיקע טעג האָבן דורכלויפנדיקע פּאַטראָלן זיך געוויזן אין די גאַסן: אַמאָל רוסישע און אַמאָל — דייטשע.

די לאַגע איז געווען קריטיש: נישט מען קען אַרויספאָרן און נישט עס קומט ווער אָן. די שולן זיינען געווען פאַרמאַכט; קיין טאָרג און קיין יריד — פון וואָס וועט מען לעבן? אַלע לעבנסמיטלען האָט מען אויסבאַהאַלטן, אָדער זיינען אויספאַרקויפט געוואָרן. עס האָט זיך געפילט אַ מאַנגל אין פּראָדוקטן פון ערשטן געברויך.

אויס מורא פאַר גניבות און אַנדערע פאַרברעכנס איז געשאַפן געוואָרן אַ

שטאָט־מיליץ, וועמענס אויפגאַבע איז געווען די שמירה בייטאָג און ביינאַכט.

צוויי וואָכן נאָכן אויסברוך פון קריג, איז דער גאַנצער וואַרטע־קרייז אָקופּירט געוואָרן דורכן דייטשן מיליטער. נאָר איין מאָל, בעת דער רוסישער קאָנטר־אַטאַקע, האָבן די דייטשן זיך צוריקגעצויגן אויף זיבן טעג. נאָכהער אָנגעהאַלטן ביז צום סוף פון דער וועלט־מלחמה.

דער דורכמאַרש פון גרויסע מיליטער־איינהייטן האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט צו געפינען אַ צייטווייליקע פּרנסה. פיל מענטשן האָבן געעפנט טיי־האַלעס, קיאָסקן מיט עסנוואַרג און צוקערוואַרג. די זעלנער האָבן זיי באַזוכט און די שטאָט האָט אָנגעהויבן ווידער צו לעבן. צענטליקער פאַמיליעס האָבן גוט פאַרדינט ביים אויפקויפן בהמות און תבואות אין די דערפער און זיי צוגעשטעלט דער דייטשער מאַכט. אַ טייל מענטשן האָבן געקויפט קופער און מעש־ברוך פאַר דער דייטשער קריגס אינדוסטריע.

טראָץ די פאַרקער־באַגרענעצונגען האָבן פיל קאָלער יידן געהאַט די מעגלעכקייט אָנצוקניפּן האַנדלס־באַציונגען מיט דייטשלאַנד און צו פירן גרויסע געשעפטן. די באַציונג פון די אָקופּאַנטן צו יידן איז געווען אַ ליבעראַלע. איך געדענק נאָך דעם גרויסן חניפה־אויפרוף פון קייזער ווילהעלם דעם צווייטן, געשריבן אויף יידיש. דער אָנהייב: „צו מיינע ליבע יודען אין פוילין!‟

די יוגנט האָט נישט פאַרלאָזן קאָלאָ. אויך די וואָס זיינען אַוועק אין די גרויסע שטעט, האָבן זיך אומגעקערט און מיטגעבראַכט נייע ווינטן, וואָס האָבן דאָרט געוויעיעט. דאָס לעבן האָט מען אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אויף נייע יסודות.

די נייע שטאָט־פאַרוואַלטונג

די דייטשן האָבן נאָמינירט אַ מין זעלבסטפאַרוואַלטונג און צוגעצויגן צו איר אויך די יידן. די וואָס זיינען ביז איצט באַהאַנדלט געוואָרן ווי בירגער פון אַ צווייטער קאַטעגאָריע, געווען דערווייטערט פון יעדן איינפלוס אויפן געזעל־שאַפטלעכן לעבן, האָבן זיך דאָס ערשטע מאָל געפילט ווי גלייכע צווישן גלייכע.

אַ דייטשער אָפיציר פון דער דייטשער ציוויל־פאַרוואַלטונג מיטן נאָמען געפערט איז נאָמינירט געוואָרן אַלס בירגערמייסטער. ער האָט אָרגאַניזירט אַ שטאָט־ראָט פון 18 פּערזאָנען: 6 יידן, 6 פּאָליאַקן און 6 דייטשן. אין באַאַמטן־אַפּאַראַט: איטשע נוימאַן — סעקרעטאַר, און משה וואַלטער — קאַסירער. אין שפּיץ פון דער שטאָט־מיליץ — דער כליזמר זלמ׳כיע לישאק. יידישע פּאָליציאַנטן זיינען געווען: לעווקאָוויטש און סאכאטשעווסקי. דאָס אַקטיוויזירן די יידן איז געווען אַ שפּין אין די אויגן פון די פּאָליאַקן.

דער נייער בירגערמייסטער האָט אויפגעבויט די עלעקטראָווניע און מיט איר האָט געלייטעט דער יידישער אינזשיניער כהן. אינקאַסענט איז געווען דער ייד שטיינהאַרט, אַ פּליט פון וואַרשע.

אין דער צייט פון דער מלחמה איז געבויט געוואָרן די ערשטע קליין־באַן, וואָס האָט די שטאָט פאַרבונדן מיט דאמביע, איזשביצע און וולאָצלאַוועק. פון פשיסטראַניע איז געווען אַ פאַרבינדונג מיט סאמפאלנע און שלעשין. כדי צו פאָרן קיין וואַרשע האָט מען זיך שוין נישט געדאַרפט שלעפּן מיטן דיליזשאַנס קיין קוטנע, נאָר געפאָרן מיט דער קליינבאַן נאָך וולאָצלאַוועק און פון דאָרט — מיט דער באַן־ליניע, וואָס האָט פאַרבונדן קוטנע מיט סטשאַלקאָוו. די לעצטע איז פאַרטיק געוואָרן נאָך דער מלחמה.

אין די מלחמה־יאָרן איז אויסגעפּערטיקט געוואָרן דער קרייז־שפּיטאָל. עס איז אויך אויפגעשטעלט געוואָרן אויף דער וואַרשעווער פאָרשטאָט (לעבן פּאַרק) אַ שפּיטאָל פאַר אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן (20 בעטן).

אין שול־יאָר 1915—1916 זיינען צוריק געעפנט געוואָרן די פאָלקסשולן. עס איז אויך געגרינדעט געוואָרן די רעאַל שול „שקאָלאַ רעאַלנאַ אָביוואַטעלי מיאַסטאַ קאָלאַ". צוערשט האָט זי געהאַט 6 קלאַסן און שפּעטער — אַכט.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין קאָלאָ האָט זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט די ציוניסטן אין דייטשלאַנד. עס איז אָנגעקומען די יידישע צייטונג „די יידישע רונדשוי", ווי אויך בראָשורן און אנזיכט־קאַרטן מיט בילדער פון תנ"ך.

די ערשטע פּרעבל־שולע האָט אָנגעפירט די פריילין סאַליע וואַרמברון און מיט דער ערשטער העברעישער־שולע — דער לערער וואַיטשיק פון וואַרשע.

די אַרבעטער־היים

די אַרבעטער און האַנטווערקער האָבן געגרינדעט די „אַרבעטער היים", אַרום וועלכע עס האָט זיך גרופּירט דער רוב פון דער יוגנט, פון וועלכע עס זיינען שפּעטער אויסגעוואַקסן די פּאַרטייען: „פּועלי־ציון", רעכטע און לינקע, און „בונד". די „אַרבעטער היים" האָט זיך געפונען אין בינקאָווסקיס הויז, אין דער פישער גאַס, שפּעטער — אין סטאָלס הויז אויף בלאַנקאָווע גאַס, צולעצט — אויפן נייעם מאַרק, אין יילאָווסקיס הויז.

ביים „אַרבעטר־היים" איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ קראַנקן־קאַסע. פאַר אַ גראָשנדיקן מיטגלידס אָפּצאָל האָבן די אָרימע מאַסן באַקומען מעדיצינישע הילף. עס זיינען אויך געשאַפן געוואָרן קורסן פאַר יוגנטלעכע, אַ דראַמקרייז און אַ פאַרברויכס קאָאָפּעראַטיוו „אחדות".

די גרינדער פון די דערמאָנטע אינסטיטוציעס זיינען געווען: יהודה באַרקאָווסקי, אברהם בערקאָוויטש, זקן פרידע, משולם טשערניאַק, לייביש מאַרקאָוויטש (אַלע זיינען אומגעקומען), עזריאל פשעדעצקי (געשטאָרבן פאַר דער מלחמה), ישראל שוואַרצמאַן (געשטאָרבן אין ישראל), דער שרייבער פון די שורות און פיל אַנדערע.

פון די יוגנטלעכע: קויפמאַן פראַנקאָווסקי (היינט אין אַמעריקע), ברידער

מפלגת פועלי־ציון בקולו בשנת 1917 — פועלי־ציון־פּאַרטיי אין קאַלאַ אין יאָר 1917

ענגל, סאכאטשעווסקי, פריידע ראוף (אַלע זיינען אומגעקומען), הערש יילאווסקי, יצחק דאבזשינסקי, אסתר דאבזשינסקי, פריידע שטערן, בנימין שטערן, מרים ענגל (אַלע אין ישראל).

צו דער גרינדונגס פאַרזאַמלונג פון דער יידישער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער אַרבייטער פאַרטיי „פועלי ציון" אין פוילן, וועלכע איז פאָרגעקומען אין דעצעמבער 1918, האָט קאַלאַ געשיקט דריי דעלעגאַטן.

מיסדי הקואופרטיב „אחדות"

גרינדער פון קאָאָפּעראַטיוו „אחדות"

זיצן: (פון רעכטס צו לינקס) סאַכאַטשעווסקי, גאָלדבערג, האראפּ, ענגל, טשערניאַק, דאַבזשינסקי, ג. זאַלקינד, ליפּו, שיבעינסקי, סקורקע, ח. מ. סאַכאַטשעווסקי, ש. קאָרזשעץ, א. מ. קוגל. שטייען: ע. פּעדעצקי, היימאַן, בזשוסטאָווסקי, גערמאַן, באַרקאָווסקי, א. בערקאָוויטש, ל. מאַרקאָוויטש, איזראַילעוויטש (אַמעריקע), סטריקאָווסקי.

אין קלעם פון פוילישן אַנטיסעמיטיזם

אין נאָוועמבער 1918 האָבן די דייטשן קאַפּיטולירט. דעם 11־טן נאָוועמבער איז פּילסודסקי באַפרייט געוואָרן פון דער מאַגדעבורגער תפיסה. עס איז פּראָקלאַמירט געוואָרן אַ זעלבסשטענדיקע פּוילישע רעפּובליק.

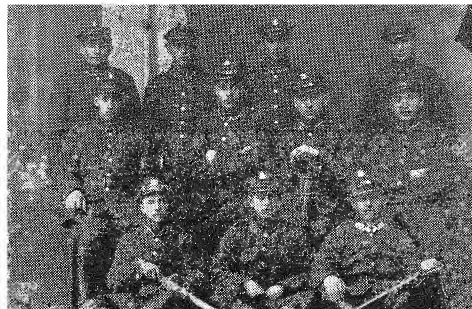
די פּוילישע שול־און־אַרבעטער־יוגנט האָט אַנטוואָפנט די דייטשע אָקופּאַנטן. אויך די יידישע שילער פון דער קאָלער רעאַל־שולע האָבן אָנטייל גענומען אין דער אַקציע.

דער פּוילישער פרילינג איז פאַרפלעקט געוואָרן מיט אומשולדיק־פאַרגאָסן בלוט. די כוליגאַנישע אָנפאַלן אויף יידן, די מעשי תעתועים פון די האַלערטשיקעס, האָבן אַרויסגערופן אַפּשיי אין דער וועלט. די דערדריקטע יידישע מאַסן אין פּוילן האָבן געשטוינט: דאָס איז די פרייע פּוילישע מדינה?

אַלס רעזולטאַט דערפון איז געקומען די געהיימע באַראַטונג פון די יידישע מיליטער־פליכטיקע, וועלכע האָבן באַקומען מאָביליזאַציע־קאַרטן. די יידישע יוגנט האָט באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד.

פאַרשטייט זיך, אַז דער ציל איז געווען ארץ ישראל. איך געדענק אַ באַנקעט לכבוד עטלעכע חברים, וועלכע האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין. מען האָט אונטערגעשריבן פאָלגענדע פאַרפליכטונג: „מיר פאַרפליכטן זיך צו טרעפן אין ארץ־ישראל אין דער קאָלאָניע, וואָס וועט געשאַפן ווערן דורך אונדזערע קאָלער ברידער". איך האָב דעם דאָקומענט מיטגעבראַכט, לײדער איז ער אין לעצטן יאָר פאַרלוירן געגאַנגען.

אַ קלײנער טייל איז אַוועק קיין אַמעריקע, אַ טייל — קיין דייטשלאַנד. דער רוב, נאָכן אַרומשלעפּן זיך אַ געוויסע צייט אין דייטשלאַנד, פראַנקרייך און איטאַליע, איז צוריקגעקומען קיין פּוילן און מאָביליזירט געוואָרן.

בחורי קולו בצבא הפולני — קאָלער יוגנט אין פּוילישן מיליטער

*

מיינע איבערלעבענישן אין קאָלאָ רייסן זיך דאָ איבער. אין יאָר 1919 בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין פוילישן מיליטער און אין יאָר 1921 געענדיקט דעם דינסט. דאַן בין איך אַוועקגעפאָרן שטודירן און זיך אומגעקערט אין יאָר 1924.

נאָכן מיליטער־דינסט האָב איך זיך אומגעקערט אין מיין היימשטאָט און אָנגעטראָפן אַ נייע לאַגע: די פרנסות זיינען אָפּגעשוואַכט, און די דעוואַלואַציע האָט אָפּגעמעקט אַ שיין ביסל „מלחמה גבירים". די יוגנט — שיטער, אַ טייל איז אַוועק אין מיליטער און אַ טייל — אין דער גאָרער וועלט. די פּאַרבליבענע זיינען צעטיילט (נאָך דער שפּאַלטונג אין פּוע"צ). אויף דער יידישער גאַס האָט שוין אָנגעהויבן אַן אַרבעט דער „בונד", אויך האָבן זיך שוין געפונען אַ ביסל יידישע קאָמוניסטן.

די שטאָט־פּאַרוואַלטונג מיט קלימאַשעווסקין בראש האָט געציילט 24 ראַטמענער, פון זיי — 10 יידן. די אַרבעטער און האַנטווערקער פאָרשטייער זיינען געווען: יהודה באַרקאָווסקי, ברידער גערמאַן, אברהם בערקאָוויטש, פרידע זקן (פּוע"צ), מאַרדאָוויטש (בונד), ראַזאַליע קויפּמאַן און וולאדק כהן — פון די בערגערלעכע. די נעמען פון די לעצטע צוויי געדענק איך נישט. לאַוניק — ד"ר שלום ברעסלער.

עס האָבן דאַן עקזיסטירט פאָלגענדע קולטור־אינסטיטוציעס:

א. אַ יידישע גימנאַזיע (6 קלאַסן). אין דער פּאַרוואַלטונג: נ. באַנד, משה ראַבינאָוויטש, משה לייב לעווין, דוד פּיערניקאַזש א. אַ.

ב. צוויי פּריוואַטע מיידל־שולעס, געהערט צו דער פאַמיליע טשאַרנאַזשיל און גוטמאַן.

ג. אַ יידישע פּרעבל שולע, אָרגאַניזירט דורך די ציוניסטישע קרייזן.

ד. אַ פּרעבל שולע פון „בונד".

ה. אָוונט־קורסן ביי אַלע יידישע אַרבעטער־פּאַרטייען.

ו. די רעליגיעזע שולע „עץ חיים".

*

יאָר 1924. במשך די זעקס יאָרן פון דער פּוילישער זעלבסשטענדיקייט איז אַ תל געוואָרן פון אַ סך יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. דער שעף פון שטייער אַמט, אַנדלער (אַן איידעם פון דייטשן לערער בערטאַלד) האָט אויסגעזויגן דעם מאַרך פון די יידישעביינער.

כדי זיך צו ווערן קעגן די סאַדיסטישע שאַצערס, האָבן די יידישע סוחרים און האַנטווערקער זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן. דער ערשטער פּאָרזיצער פון סוחרים־פאַריין איז געווען אהרן ריטשקע, אים האָבן צוגעהאָלפן סאַלאמאַן ווינטער, נטע בראַנד, שעיה רעסלער און אַנדערע.

די מיטגלידער זיינען איינגעטיילט געוואָרן אין סעקציעס, לויט די

בראַנזשעס. אַ סעקציע פאַר זיך האָבן געבילדעט די מאַרקפּאָרער.ביים פאַריין האָט אויך עקסיסטירט אַ בוררים־געריכט.

אויך די האַנטווערקער האָבן זיך אָרגאַניזירט אין אַן אייגענעם פאַריין. פאָרזיצער איז געווען ר׳ אהרן ראָטבארד.

הועד של ארגון בעלי־המלאכה
פאַרוואַלטונג פון האַנטווערקער־פאַריין
זיצן: (פון רעכטס צו לינקס): ח. קעמפינסקי, פשעדעצקי, טכורזש, מ. י. ניטשעניסקי, קאַן, אהרן ראָטבאַרד, שמואל טרייבער. שטייען: האַנטוורצל, מאָסקאַל, מענדלסאָן, בזשוס־טאָווסקי און ברענער.

די פוילישע רעגירונג האָט געשטרעבט צו פאַרמינערן די צאָל יידישע בעלי־מלאכה. עס איז אַרויס אַ צעכן־געזעץ, וואָס האָט געצילט אַרויסצושטויסן די האַנטווערקער פון זייערע פּאָזיציעס און אוממעגלעך מאַכן פאַר די יוגנטלעכע צו לערנען מלאכה. דער האַנטווערקער פאַריין האָט גערופן די אַלטע מייסטערס, וועלכע האָבן געהאַט פאַך־צייגנישן פון דער רוסישער צייט, און אָרגאַניזירט אייגענע צעכן. זיי האָבן דערמעגלעכט דעם יידישן האַנטווערקער צו באַלייגן עקזאַמענס אַלס געזעל און מייסטער. (אָן דעם איז נישט דערלויבט געווען צו פירן אַ ווערקשטעל).

*

די אַלגעמיינע בענק און קרעדיט־אַנשטאַלטן זיינען פאַרן יידישן סוחר און האַנטווערקער געווען פאַרמאַכט. די יידישע באַפעלקערונג האָט באַלד נאָכן קריג אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אייגענע קרעדיט־אינסטיטוציעס.

אין פוילן איז אַנטשטאַנען אַ צענטראַל פאַרבאַנד פון יידישע קרעדיט קאָאָפּעראַטיוון. דער גרונט־קאַפּיטאַל איז געקומען פון צוויי קוועלן: אַמעריקאַנער „דזשוינט" און מיטגליד־פּייען.

אויך אין קאָלאָ איז באַלד נאָך דער מלחמה געשאַפן געוואָרן אַ יידישער קרעדיט קאָאָפּעראַטיוו (זשידאָווסקאַ ספּולדזשעלניא קרעדיטאָוואַ) און הערשל שנער איז געווען דער לייטער. אין די ערשטע יאָרן האָט די „ספּולדזשעלניא" נישט געהאַט קיין קאַפּיטאַל און נישט געטראָגן קיין גענזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער. זי האָט געדינט די אינטערעסן פון עטלעכע סוחרים (פּראַכטן וואָס זיינען געקומען אויף נאכנאמע).

אין יאָר 1924, נאָך דער גרינדונג פון סוחרים און האַנטווערקער פאַריינען, איז די „ספּולדזשעלניא" אַרויסגענומען געוואָרן פון הערשל'ס שנער הענט. עס איז אויסגעוויילט געוואָרן אַן אויפזיכט־ראַט מיט משה־לייב לעווין אַלס פאָרזיצער און אַ פאַרוואַלטונג מיט אברהם ראטבארד אַלס לייטער.

מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג זיינען געווען: נתן בראנד, נתן גליצענשטיין און פרידלענדער.

אויך האָבן די האַנטווערקער געגרינדעט אַן אייגענע קאָאָפּעראַטיווע באַנק.

אין דעם יאָר איז אויך געעפנט געוואָרן אין שטאָט די קרייז־קראַנקן קאַסע, וועלכע האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר די יידישע אַרבעטער, כאַלופּניקעס און האַנטווערקער. היות ווי אין דער קאַלישער קראַנקן־קאַסע, צו וועלכער קאָלאָ איז געווען אַנגעשלאָסן, האָבן די פּ. פּ. ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי) געהאַט צוזאַמען מיט די יידישע אַרבעטער פּאַרטייען אַ מערהייט, איז די באַציונג צו יידן געווען אַ פּאָזיטיווע. עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ יידישע באַאַמטין (פּרל' גערמאן), אַ יידישער פעלדשער (מאָסקאל) און 2 יידישע דאָקטוירים: ביאלאסטאצקי און לעבנפיש.

אײנציקווייז זיינען זיי אַרויסגעשטויסן געוואָרן, געבליבן איז בלויז דאָקטאָר ביאלאסטאצקי.

די שטאָט־ראַטן אין 1924 און 1929

אין יאָר 1924 זיינען פאָרגעקומען שטאָט־ראַט־וואַלן. די יידישע פּאַרטייען האָבן אויסגעוויילט פאָלגענדע ראַטמענער:

„פּועלי־ציון" (לינקע): יהודה בארקאווסקי, אברהם בערקאוויטש, זקן פרידע; „פּועלי־ציון" (רעכטע): לייבוש קאנינסקי און לייב ברוקשטיין; „בונד" — הענעך הירשביין. בירגערלעכע ליסטע — ראזאליא קויפמאן; אגודת ישראל — משה שיינפעלד.

די קאָמוניסטן: וואיטשעכאווסקי, דער אַפּטייקער, און לעשניעווסקי — אַ שוסטער. ביידע האָבן אונטערגעשטיצט אַלע יידישע פראַגן און פאָדערונגען.

די כ. ד. (קריסטלעכע דעמאָקראַטן) — 8 ראַטמענער און די נ. ד. (נאַציאָנאַלע דעמאָקראַטן) — 6 ראַטמענער.

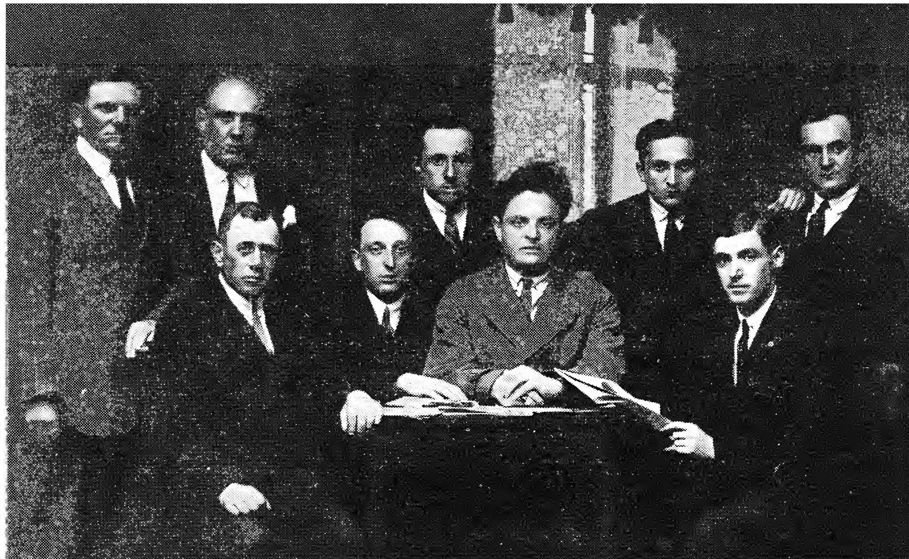
די כ. ד. אין קאָלאָ האָבן געהאַט אַ ליבעראַלע באַציונג צו די יידישע פראַגן. אין דער שפּיץ פון דער פראַקציע איז געשטאַנען דער לערער וולאַדיסלאַוו קשיצקי, וואָס איז שפּעטער אויסגעוויילט געוואָרן אַלס בירגערמייסטער. אין שפּיץ פון די נ. ד. — דער פאַבריקאַנט טשעסלאַוו פּרווידענרייך.

דער אויסגאַנג פון די שטאָט־ראַט וואַלן אין יאַנואר 1929 איז געווען אַ נצחון פאַר די יידן, זיי האָבן אַדורכגעפירט 10 ראַטמענער.

ליסטע נומער 1 — די ב. ב. (פאַשיסטישע רעגירונגס פאַרטיי) — 3 ראַטמענער; „פועלי־ציון" (לינקע) — 4 ראַטמענער: יהודה באַרקאָווסקי, שלמה נוימאַן, פרידע זקן, ישראל עימאַן; „פועלי־ציון" (רעכטע) — 2 ראַטמענער: אברהם לייבוש קאָנינסקי און לייב ברוקשטיין; „בונד" — 1 ראַטמאַן: העניך הירשביין; פּ. פּ. ס. — 1 ראַטמאַן; נ. ד. — 5; כ. ד. — 5; אַלגעמיינע ציוניסטן — 2: יהושע־דוד ענגעלמאַן און שמואל ראטבארד; אגודת־ישראל — 1 מ. שיינפעלד.

אַלס לאַווניק איז אויסגעוויילט געוואָרן יוסף פאַגעל.

דער יידישער וואַל־נצחון האָט אָבער נישט געהאַט קיין ממשותדיקע ווירקונג לטובת די יידישע אינטערעסן.

חברי פוע"צ עם הסופר יואל מאסטבוים — פוע"צ חברים מיטן שרייבער יואל מאַסטבוים
זיצן: (פון רעכטס צו לינקס): שלמה נוימאַן, מאסטבוים, באַרקאָווסקי, זקן פרידע
שטייען: כאַכאַטשעווסקי, פראַנקאָווסקי, קאַטאָווסקי, פשעדעצקי, ציערניאַק.

יידן בויען אַ באַן־ליניע

ביים בויען די באַן־ליניע: הערבי — נאָווע גדיניע, וואָס האָט אַדורכגעשניטן דעם קאָלער קרייז, האָבן יידן געגומען אַ קאָנטיקן אָנטייל.

אַ גרויסן טייל פון דער שטרעקע האָט אונטערגענומען צו בויען די וואַרשעווער יידישע בוי־פירמע „בודעקס״. זי האָט אויפגעשטעלט די מאַגאַזינען און ביורא אין באַרלאָגי, 11 קילאָמעטער פון קאָלאָ.

בראש פון דער געזעלשאַפט זיינען געשטאַנען אינזשיניער מאַרעק טעמקין, אַ באַקאַנטער ציוניסטישער טוער אין פוילן, און אינזשיניער געלבלום — לייטער פונם בוי. זיי האָבן געטאָן אַלץ כדי צוציען צו דער אַרבעט יידן: אינזשיניערן, טעכניקער־סטודענטן און באַאַמטע. יידישע סוחרים פון קאָלאָ האָבן צוגעשטעלט די בוי־מאַטעריאַלן. דער פּרווו צו באַשעפטיקן יידישע אַרבעטער איז געבליבן דערפאָלגלאָז.

צווישן די באַשעפטיקטע ביים בויען די באַן־ליניע זיינען געוועזן פישל קארן, דער שפּעטערדיקער בית״רישער טוער און דער שרייבער פון די שורות.

זאָלן מיינע דערינערונגען זיין אַ דערמאָנונג פאַר די וועלכע האָבן נישט זוכה געווען צו זיין מיט אונדז.

מ. באַלינסקי

דאַטן אין דער געשיכטע פון קאָלאָ *

די שטאָט קאָלאָ געפינט זיך אויף אַן אינדזל, צווישן צוויי וואַסער־אָרעמס פונם טייך וואַרטאַ, פון דעם, וואַרשיינלעך, נעמט זיך דער נאָמען.** די שטאָט מיט איר שלאָס איז אַרומגערינגלט מיט מויערן און איר מרחק פון קאָנין איז 4 מייל און פון קאַליש — 8 מייל. דאָס דערהויבן קאָלאָ צו אַ מדרגה פון אַ שטאָט דערמאָנט די צייטן פון קאַזשימיר דעם גרויסן, ער האָט געגעבן דעם וווּיט פון וואַרשע מיטן נאָמען הענריק, אַ דערלויבעניש צו פאַרוואַנדלען דאָס דאָרף קאָלאָ, וואָס פאַרנעמט אַ שטח פון 50 לאַנעס, אין אַ שטאָט מיטן זעלבן נאָמען.

די איינוווינער האָבן באַקומען דאָס מאַגדעבורגער רעכט און הענריק איז געוואָרן וווּיט לעבנסלענגלעך, באַקומענדיק אַן איינמאָליקן געהאַלט פון 60 גריוועס אין פּראַגער גראָשנס. דער קעניג קאַזשימיר האָט דאָ גלייך אויפגעבויט אַ שלאָס און באַפוילן אַרומצוצוימען די שטאָט מיט אַ מויער. פון יאָר 1362 ווערט קאָלאָ אַ וויכטיקער פונקט אין מיליטערישן זין. דאָ קומען אויך פאָר פאַרשידענע לאַנדעס באַראַטונגען. אין קאָלאָ האָט דער קעניג וולאַדיסלאַוו יאַגעלאָ צונויפגערופן אין יאָר 1433 דעם הויפּט־ראָט, כדי צו באַשליסן וועגן קריג קעגן די קרייצריטער אין דער זעלבער צייט איז אויך אַרייַנגעטראָגן געוואָרן דער פאָרשלאָג, אַז דער קעניג זאָל מער נישט, צוליב זיין עלטער און אָפּגעשוואַכטקייט פון זיין ראִיה, אָנפירן מיט די אַרמייען. אויף זיין אָרט זאָל געשיקט ווערן דער קראַקאָווער קאַשטעלאַן מיקאַלאַי, פון די מיכאַליס. פון דאַנען האָבן די גרויס־פּאָליאַקן אַרויסגעשיקט אין יאָר 1446 אַ דעלעגאַציע צו קאַזשימיר דעם פערטן, און אים פאַרבעטן צו פאַרנעמען דעם כסא־המלכות, וואָס איז געבליבן פריי נאָכן טויט פון זיין שלאַכט־פעיקן ברודער. אויך קאַזשימיר האָט שפּעטער, אין משך פון די מלחמות מיט די קרייצצוגלער, צונויפגערופן אין דער שטאָט אָפטע קאָנפערענצן, אויף וועלכע ער האָט זיך באַמיט אַרויסצובאַקומען פון דער שליאַכטע גרעסערע געלט־שפּענדונגען אויף אויסצוצאָלן דעם געהאַלט זיינע געדונגענע מיליטער־אָפּטיילונגען.

אין 16־טן יאָרהונדערט האָט די שטאָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט, דערגרייכט אַ גרויסע באַפעלקערונג און רייכטום, דאָס באַשטעטיקן די צאָלרייכע האַנטווערקער צעכן פון יענער צייט. יעדער פון זיי האָט געהאַט זיינע באַזונדערע פּריווילעגיעס,

---

* פינם בוך „דאָס אַלטערטימלעכע פוילן", דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1843.
** קאלא — אויף פויליש — אַ ראָד.

ווּעלכע זיינען באַשטעטיקט געוואָרן אין יאָר 1513, דורך זיגמונט דעם ערשטן. צווישן אַנדערע ווערן דערמאָנט: די וועבער, זאָטלמאַכער, שמידן, מעסערמאַכער, שלאָסער, פּאַסנמאַכער און אויוון־שטעלער.

מיר ברענגען דאָ אַ פראַגמענט פונם היסטאָריקער ביעלסקי, וועלכער באַשרייבט איינעם פון די צאָלרייכע צוזאַמענפאָרן אין קאָלאָ:

„אין יאָר 1572 (נאָכן טויט פון זיגמונט־אויגוסט), הערבסט־צייט, זיינען געקומען קיין קאָלאָ די גרויס־פּוילישע הערן סענאַטאָרן און ריטער. אַזוי ווי אין יענער צייט האָט געבושעוועט אין שטאָט אַ גרויסע מגיפה, פּונקט ווי אין אַנדערע ישובים פון פּוילן, האָבן זיי אָפּגעהאַלטן די קאָנפערענץ אין פעלד, ווי עס האָבן זיך נוהג געווען זייערע אבות.

אין איינקלאַנג מיט די החלטות פון דער קאָנפערענץ אין ראַדאָמסק אין יאָר 1382 איז באַשלאָסן געוואָרן צו באַשטראָפן די אַלע, וועלכע וועלן אַרויסרופן געשלעגן אָדער צונעמען ביי עמיצן דאָס פאַרמעגן: באַפאַלן אַ הויז, באַרויבן, שלאָגן, פאַרוווּנדן אָדער אונטערצינדן. דער סטאַראָסטע מיט דער הילף פון פיר אויסגעוויילטע ריטער וועלן דעם אָנגעקלאָגטן משפטן. דער שולדיקער מוז זיך אַליין שטעלן און מיטן פּראָקוראַטאָר אָפּרעדן, וואָס פאַראַ שטראָף עס קומט אים.

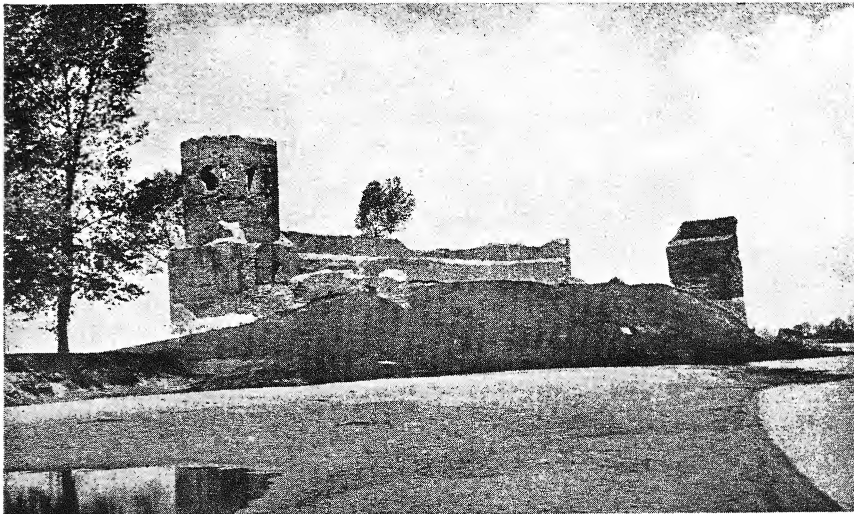
אויך האָט מען באַשלאָסן, אַז יעדער, לויט זיינע שליאַכטע פליכטן, זאָל זיין גרייט צו יעדן פאַל זיך צו שטעלן צום וואָיעוואָדע, ווען מען וועט אים באַדאַרפן. צום סוף האָט מען זיך פאַרשטענדיקט, אין אָנבליק פון דער גרויסער געפאַר וואָס דראָט דעם לאַנד און דער שליאַכטע־פרייהייט. מען האָט זיך קעגנזייטיק צוגעזאָגט מיטן שליאַכטישן ערן־וואָרט, אַז זיי וועלן נישט אָנערקענען קיין האַר, וואָס איז קעגן די רעכט און קרוין־פרייהייט. אויב עמיצער וואָלט דאָס געטאָן, וואָלט מען זיך נוקם געווען אין זיינע פעלדער און פאַרמעגן. דאָס האָבן אַלע באַשטעטיקט מיט אַ גרויס אויסגעשריי".

קאָלאָ, אין דער צייט פון זיגמונט דעם דריטן, האָט צוויי מאָל אויפגענומען זיינע קעגנער, ווּעלכע האָבן דאָ אָפּגעהאַלטן פאַרזאַמלונגען קעגן קעניגס הערשאַפט. די ערשטע פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אין יאָר 1590, עס האָט מיט איר אָנגעפירט דער פרימאַס קרוקאָווסקי, וועלכער איז אונטערגעהעצט געוואָרן פון גאָרקע און די זבאַראָווסקיס. דער ציל פון צוזאַמענקונפט איז געווען פעסטשטעלן די ראַמען פון דער העטמאַן־מאַכט און באַפרייען זיך פון יאַן זאַמאָיסקיס הערשאַפט. אַ צווייטע פאַרזאַמלונג פון די צעבונטעוועטע איז פאָרגעקומען אין יאָר 1607. די אונטערגעהעצטע דורך דעם ראַווער וואָיעוואָדע זיגמונט גרודזשינסקי און פּיאָטר לאַשטש, האָבן אין נאָמען פונם מאַרשאַל סטאַניסלאַוו פּאַניאַטאָווסקי, אַרויסגעגעבן אַ אוניווערסאַל צום פאָלק, רופנדיק צו קומען אויף דעם פאַרשווערונגס צוזאַמענפאָר אין יענדזשעיעוו.

בשעת דעם ערשטן איבערפאַל פון די שוועדן, וועלכע זיינען אַריינגעדרונגען

קיין פוילן, האָט דער קעניג קאַרל גוסטאוו זיך פאַרהאַלטן אַ געוויסע צייט לעבן דער שטאָט קאָלאָ. דאָ האָט ער אויפגענומען דעם שליח פון פוילישן קעניג, וועלכער האָט געבעטן שלום. בעת דער צווייטער פויליש־שוועדישער מלחמה אין יאָר 1702 האָבן די בירגער פון די גרויס־פוילישע וואָיעוואָדסטוועס אָרגאַניזירט אַ פאַרבאַנד, כדי צו שיצן דעם קעניג קעגן קעניג קאַרל דעם 12־טן.

אין קאָלאָ קומען פאַר גענעראַל־סיימען פון די גרויס־פוילישע וואָיע־וואודסטוועס, פון דער פויזנער, קאַלישער, גניעזנער, שעראדזער, לענטשיצער, בריסק־קויאווסקער, אינאווראצלאווסקער, פלאצקער, ראווער, דאבזשינער און וויעלונער געביטן. דאָ זיינען אויך איינגעאָרדענט געוואָרן די דעפּילאַדעס פון די מאָביליזירטע פון די דערמאָנטע וואָיעוואודסטוועס.

חורבות הטירה — רואינען פון „שלאָס"

מיכאל וויטנאַווסקי־ראַוויטש

פּריווילעגיעס און דיסקרימינאַציעס *

די ערשטע שפּורן פון יידן אין קאָלאָ טרעפן מיר צוערשט אין די דאָקומענטן פון יאָר 1555. דער דעמאָלסדיקער קאַלישער וואָיעוואָדע מאַרטשין זבאַראַווסקי גיט זיי אַ פּריווילעגיע, זיי זאָלן באַפרייט ווערן פון די שטאָטישע געריכטן, נישט זיין זיי אונטערגעוואָרפן. דער וואָיעוואָדע לאָזט איבער דאָס משפּט־רעכט איבער זיי נאָר פאַר זיך אַליין און פאַר זיין פאַרטרעטער.

אין איינעם פון די שטאָטישע אַקטן איז פאַרשריבן, אַז אין יאָר 1561 זיינען געקומען די יידישע עלטסטע יודפיש און שמאי און זיך פאַרקלאָגט פאַרן קאָלער סטאַראָסטאַ־פאַרטרעטער: „די קריסטלעכע קרעמער האָבן זיי נישט דערלויבט אַרויסצולייגן די זרעים בשעת די געוויינלעכע מאַרק־טעג, טראָץ דער דערלויבעניש און נאָבעלקייט פון קאָלער סטאַראָסטע סטאַניסלאַוו גראַביע פון גורקי. אַלס פאַרגיטיקונג פאַר זיין עוולה האָט דער דערמאָנטער יודפיש געבעטן, אַז דער קאָלער קרעמער געמבקא זאָל אים צוריקגעבן זרעים: פאַסטערנאַק, מייערן, ציבעלע, פון אַלע מינים צו עטלעכע פונט, און פעפער — 2 פונט, וועלכע זיינען צעוואָרפן געוואָרן”.

אין די וואָיט־ביכער פון יאָר 1576 ווערט געבראַכט דער אינהאַלט פון דער קעניגלעכער פאַראָרדנונג, וועלכע עס האָט געבראַכט דער יידישער עלטסטער שמעון שמאי:

„מען האָט מיר געמאַכט אַ שווערן טרויער מיט דעם, אַז אַ געוויסער טאמאש זשעלאזא פון דער סאכאטשאווער ערד האָט זיך דערלויבט אויף אַ נישט־דערלאָזבאַרער רעכט־ברעכעריי, איבערפאַלן יידן אויף די וועגן פון פאַרשידענע ערטער און מיט כּוח זיי פּייניקן און באַרויבן. אויך זיינען געווען פאַלן פון מאָרדן. ווי די נאַכריכט טיילט מיט, זיינען דערהרגעט געוואָרן 2 קראַקאָווער יידן אויף אַן עפנטלעכן שליאַך, מען האָט ביי זיי צוגערויבט אַלץ, וואָס זיי האָבן געהאַט. אויך איז געווען אַ פאַל פון באַרויבן און הרגענען אַ ייד, וואָס איז געפאָרן

---

* אויסצוגן פון מיכאל וויטנאַווסקי־ראַוויטשס בוך „די גרויס־פּוילישע שטאָט קאָלאָ, איר פאַרגאַנגענהייט און דענקמאָלער”.

פון וואַרשע קיין פּלאָצק. און נאָך אַ פּאַל: יידן, וואָס זיינען געפאָרן מיטן פויזנער טראַקט קיין לענטשיץ, איז איינער פון זיי דערמאָרדעט געוואָרן און דער צווייטער — צעשלאָגן און פאַרוואונדעט געוואָרן, ער ליגט אויפן קראַנקן־בעט. מען האָט אונדז אויך מיטגעטיילט, אַז קיינער פון די הערן סטאַראָסטעס און שטאָט־באַאַמטע פון יענע ערטער, וועלכע זען אַלץ פון דער נאָענט און וויסן וועגן די מעשים, מאַכן זיך נישט זען און טוען גאָרנישט כדי אָפּצוהאַלטן די מערדערייען און אויספּילן זייערע פליכטן. קיינער פאַרנעמט זיך נישט דערמיט, נישט געקוקט דערויף, וואָס סטאַראָסטעס האָבן געשוואוירן אויסצופּילן זייערע פליכטן. דאָס ברעכן די פרייהייט פונם פאַרקער אויף די וועגן, זעען מיר נישט גערן. דעריבער מאַכן מיר אויפמערקזאַם אַלעמען און יעדן באַזונדער, און איבערהויפּט די סטאַראָסטעס און די באַאַמטע, אויף וועמענס געביט דער דערמאָנטער זשעלאַזא איז דורך דער יוסטיץ געזוכט.

„מיר באַפעלן, אַז זיי זאָלן אויספּילן זייערע פליכטן און נישט וואַרטן אויף אונדזערע באַפעלן און צוציען צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט זשעלאַזאן און יעדן איינעם וואָס פאַרנעמט זיך מיט רויב אויף די וועגן, בהתאם דעם קעניגלעכן סטאַטוס און עפנטלעכן געזעץ. ביים אויספּילן די פליכטן דאַרף מען אַכטונג געבן, אַז אין די אַמטן זאָל מען אויך יידן גלייך טראַקטירן. די סטאַראָסטעס זאָלן נישט פאַרנאַכלעסיקן די גערעכטיקייט פון די וועלכע געפינען זיך אונטער אונדזער שוץ".

דער דאָזיקער דעקרעט איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין ליטע, דעם 3־טן אויגוסט 1576, אין ערשטן יאָר פון קעניג סטעפאַן באַטאָריס הערשאַפט. געחתמעט דורך יאָהאַן יעשענסקי, נאָטאַריוש.

אין יאָר 1592 האָבן די קאָלער שוסטער פאַרגעלייגט אין וואַרשע, פאַרן קעניג זיגמונט דעם דריטן, פאָלגענדן צעך־סטאַטוס:

„...אויפקויפער: סיי פון דער פרעמדער, סיי פון קאָלאָ, סיי יידן אַרטיקע בירגער און סיי פרעמדע, זאָלן נישט דערלויבט ווערן אויפצוקויפן פעל, וואָס וועט ברענגען שאָדן די צעך־ברידער, די איינציקע זאָלן באַשטראָפט ווערן דורך פאַרלירן די סחורה, אָדער די געקויפטע פעל.

„זאָל זיי נישט דערלויבט ווערן אויפקויפן פעל, דורך געבן העכערע פרייזן די קצבים, אָדער אַנדערע פאַרקויפער. זאָלן זיי עס נישט טאָן אָן אַ שריפטלעכער דערלויבעניש פון צעך־מייסטער.

„דאָס אויפקויפן פעל ביי פאַרקויפער, סיי קריסטלעכע און סיי יידישע, אין דער שטאָט קאָלאָ און אין איר פאָרשטאָט, ווי אויך אין די גאַסן. זאָל גלייכצייטיק געזעצלעך פאַרבאָטן ווערן דאָס אויפקויפן דעמב אויף ירידים און מאַרק־טעג.

נאָכן טויט פון קעניג סטעפאַן האָט פאַרנומען זיין אָרט זיגמונט דער III, מען האָט גלייך אַריינגעטראָגן אין דעם קרוין געריכט אַן אָנקלאַגע וועגן די באַשעדיקטע דאַן קוילער שוסטערס, די אויסגענוצטע דורך די יידן. דער פראָצעס האָט זיך לאַנג פאַרצויגן און איידער מען האָט אַרויסגעטראָגן דעם ענדלעכן דעק־רעט, האָט דער קעניג זיגמונט צוגעשיקט אין שטאָטישן מאַגיסטראַט פאָלגענדע הודעה:

„דעם געלויבטן בירגערמייסטער און די ראַטמענער פון אונדזער שטאָט קאָלאָ, אונדזערע טרייע אויף וועלכע מיר פאַרשפרייטן אונדזער קעניגליכע ליבע.

עס איז צו אונדז און צו אונדזער געריכט דערגאַנגען די אַפעלאַציע קעגן דעם אורטייל פון דעם פראָצעס צווישן די שוסטער־צעכן און די קאָלער יידן, כדי אויס־צופאָרשן זייערע פריווילעגיעס. אַזוי ווי די יידן טרעטן אַרויס קעגן די פון הונדער־טער יאָרן אנערקענטע צעכן־פריווילעגיעס, וועלכע מיר האָבן מיט אַ קורצע צייט צוריק אויך באַשטעטיקט. אונדזער, פאַר אייך באַשטימטע פריווילעגיע, ווייזט אויף דייטלעך, אַז אויפקויפער און יידן אין דער דערמאָנטער שטאָט, האָבן קיין רעכט נישט אויפצוקויפן און זאַמלען פעל סיי אין די מאַרק־טעג, וועלכע קומען פאָר 7 מאָל אין יאָר, סיי אין געוויינלעכע טעג, אָן אַ דערלויבניש. אַזוי ווי, צוליב פאַר־שידענע סיבות, האָבן מיר דעם ענין נישט געקענט לעזן, ווילנדיק אַז דאָס פאַרציען זיך פונעם ענין זאָל נישט ברענגען קיין שאָדן די רעכט פונם דערמאָנטן צעך, ווילן מיר אַז פון דער פרייהייט און פריווילעגיע זאָל דער שוסטער־צעך ווייטער געניסן און אַז איר זאָלט נישט דערלאָזן צו קיין פאָרשונג אויפן פאַרלאַנג פון די קאָלער יידן און נישט אָננעמען קיין מאָס־מיטלען ביז מיר וועלן נישט דעם ענין פון די פריווילעגיעס פון ביידע צדדים באַטראַכטן און אונדזער שטעלונג וועט נישט זיין פעסטגעשטעלט... וואַרשע, 11 מאַי, ר. פ. 1593 קעניג זיגמונט".

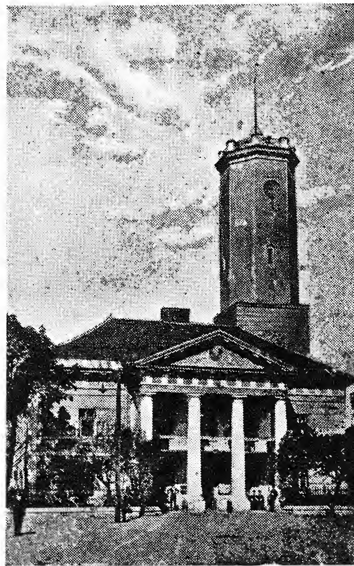
אויף אַקטן, וועלכע אַנטהאַלטן פאַרשידענע פאַרלייכטערונגען פאַר יידן, טוען זיי זיך אָפט מאָל פאַררופן, ווי צום ביישפיל אין יאָר 1628. ביים דורכפירן קאָנטראָלן אין דער קוילער סטאַראָסטווע, קעניגליכע רעוויזאָרן, וועלכע האָבן דאָ געווײלט אין יאָר 1661, האָבן פעסטגעשטעלט, אַז אין קאָלאָ איז פאַראַן 5 הייזער אין יידישן באַזיץ, 11 קאָמאָרניקעס, 5 סוחרים, 6 קרעמער — מיט איין וואָרט אַ גאַנץ קליינע צאָל אין פאַרגלייך מיט דער איצטיקער צייט. אין אָנפאַנג פונעם פאָריקן יאָרהונדערט זיינען, אויף דער צאָל 2500 איינוווינער, געווען דאָ 800 יידן, אין יאָר 1862 זענען אויף דער צאָל 4832 געווען 2478 יידן — מער ווי די העלפט. היינט האָט זיך די פאַרהעלטעניש ניט געענדערט אויף בעסער (זייט 155—152).

...שענקן זענען דאַן געווען אין שטאָט גאַנץ גענוג און געהאַלטן האָבן זיי על־פי־רוב קריסטן אַליין... (זייט 155).

...די צאָל קינדער, וועלכע האָבן באַזוכט די שולע אין יאָר 1828 איז געווען

180, פון דעם 101 יינגלעך און 79 מיידלעך. 129 קאַטאָלן, 45 עוואַנגעלער און 7 יידן (זייט 159).

אַזאַ קליינער אַנטייל פון יידישע קינדער ביים לערנען אין דער שטאָטישער שולע האָט גורם געווען צו ענערגישע שריט. אין אַפּריל 1836 שיקט דער בירגער־מייסטער, אין צוזאַמענהאַנג מיט דער פאַראָרדנונג פון דער רעגירונגס־קאָמיסיע, אַ פאָדערונג דעם שול־דאָזאָר מיט אַ פאַרלאַנג תיכף צו ליקווידירן אַלע יידישע שולן און פאַראָרדנט, אַז די יידישע קינדער זאָלן געשיקט ווערן אין דער שטאָטישער שולע. ס׳זעט אויס, אַז דאָס האָט נישט געבראַכט קיין רעזולטאַטן, אויב אין צוויי יאָר שפּעטער, דעם 12 פעברואר 1838 האָט מען געגומען ביי צען מלמדים אַ שריפטלעכע פאַרפליכטונג אַז זיי וועלן אויפהערן לערנען קינדער אין די חדרים... (זייט 159).

בנין המועצה העירונית — בנין פון שטאָט־ראַט

אליהו דובדבני

תמונות קולו בזכרוני

קולו, שבה עמדה ערשי ובה הגעתי לבגרותי, עליה אף היתה גאוותי בשנות נעורי, ולא בכדי: שהרי היא נחשבה לפנים בין הערים רמות־המעלה ונקראה „ווֶלקופולסקיה מיאסטו קולו״, דהיינו, קולו — עיר של פולין רבתי.

כארבעים שנה עברו מאז יצאתי את העיר, שמיהודיה נשארו רק שרידים, והיא נגלית לנגד עיני בכל חן־נופה. תחילה אראה את שתי הזרועות של הנחל האיתן ואַרטה, שהיא חבוקה ביניהן; הרחק מהנחל, בעיבור העיר — שרידים מהחומה שהוקמה נגד אבירי מסדר הטבטונים, שם התנוססה בעבר הרחוק טירה נשגבה, ורק חלק ממגדליה ומאסמיה וממחסניה נשארו לזכר. אזכור את דבר האגדה שספגתי בילדותי ושהפעילה את דמיוני: טירה זו — כך המתקנו סוד — מחוברת במערה ארוכה־ארוכה אל מרתפי הכנסיה הקאתולית שבמרכז העיר. למה שימשה מערה זו? אף לזאת מצאנו תשובה: בשעת חירום, כשגבר האויב והגיע לתחומי העיר, נסוגו במערה זו חיילי־פולין שניגפו, התבצרו במרכז ואזרו כוח להסתערות על הפולשים.

בבית־הספר הובהרה במקצת התמונה המעורפלת של עברה הרחוק של קולו. כאן למדנו על האיש הדגול, ה„וויט״ הנריק, שיסד במאה ה־14 את העיר והציב את דלתותיה. הרשות לבנות את קולו ניתנה לו בשנת 1362 ע״י המלך הנאור קאז׳ימיר הגדול, בחוק מיוחד. עד למפעלו זה עמד בשטחיה כפר עלוב ובו מושב הצמיתים. הנריק הוא שהעלה את המקום ורוממו. המורה גילה שמץ מהרהוריו: יש להניח שקאז׳ימיר היה נצרך לכספי היהודים, ולכן נטה להצעה בדבר בנין עיר נוספת, שתשמש מקום־קליטה ליהודים שעיסוקם העיקרי במסחר. היהודים סחרו את הארץ ומיסיהם למלך חיזקו את כסאו. היסטוריון פולני בן המאה ה־16 קובע, שקאז׳ימיר זיכה את היהודים בפריבילגיות, בזכות הרומן שלו עם אסתר׳קה, בת חייט יהודי מאופוצ׳נה.

נופף לכבודה של העיר הוסיפו גם הכפרים הסמוכים: ברודזב, פובירצ׳ה וכן קושטשלץ, שעל גבעותיה הואיל המלך השבדי לקבל, בשנת 1655, את שליחו של יאן קאז׳ימיר. בסמוך לעיר נמצא הכפר חלמנו, שבו הקימו הנאצים במלחמת העולם השנייה את כבשני ההשמדה.

כפר כפר ושמו הולך לפניו. כאשר למדנו על מיקולאי קופרניקוס, התוכן הגדול, הזכיר המורה את שם מורו שהתגורר בכפר הסמוך לעירנו והוא ווֹיצ׳ך מברודזב. קופרניקוס שמע תורה מפיו. לפי האגדה המתהלכת בעם הפולני, טמון

ברודזוב הארציבישוף מגניזנו. בבקרנו בימי טיול ובימי פגרא את הכפר קושטשלץ, סרנו לארמון המפואר ששימש בעבר מקום־מיפגש לשרים ולמלכים.

מן העבר הרחוק — לעבר הקרוב. איש מן הנכר ההולך ובא לקולו — הראשונים שיקבילו את פניו הם הצלבים של בנייני־היראה ותורן־המחט של בית־העירייה. השניים, המזדקרים מעל השטח, הם אמירי עצי־החורשות. משהתקרבת לתחומי הפרברים יקדמך מגדל לבן, מתקופת השוודים, שיקרא: „עמוד, עיר עתיקת יומין לפניך!". מטיבי ראות יבחינו גם בגלגל הצמוד לראש התורן, והוא סמלה של העיר: קולו — גלגל.

בלכתך קורצים וקוראים לך כל הבניינים הרמים והנישאים, שהם בתי־התפילה של כל העדות הדתיות. ביניהם לא נפקד מקומו של בית־הכנסת שלנו. התחכמו הבנאים היהודים והקימו על גבו מבנה נוסף, שצורת קונוס לו ומראהו — שני לוחות הברית. את הלוחות הגביהו בדגל של פח, כדי לקיים את דברי חז"ל: „עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת — לסוף חרבה". (ירושלמי, מסכת „שבת"). כן, כזה היה מראה בית־הכנסת מבחוץ — בניין שלא יכרע ולא יתבטל, כאילו אין שליטה עליו. בו משולבים היו מאורעות רבים של הקהילה היהודית בעיר זו. בסמוך לבניין בית הכנסת — עמד בית־המדרש.

שני מבואות היו לעיר, בשני הפרברים שנוספו בשני עבריה, מאחר שהמרכז היה צר מלהכיל את האוכלוסייה הגדלה והולכת. שניהם צמודים היו כרצועות לרובע התיכוני, בגשרי עץ הנטויים על זרועות הנחל ואַרטה. מפרבר אחד הוליך הכביש לכיוון עיר הבירה וארשה ומן השני, מן הצד המנוגד — לכיוון עיר הפלך קאַליש, ולכן נקראו הפרברים בשמות הערים הללו. השדרות נתחבבו על בני־הנעורים, הנחל — מקור חיים ושעשועים בערבי הקיץ ובימות החורף. מבלים היינו בשייט ובדייג בימי הקיץ, ובימות החורף — בגלישה על הקרח.

מדי שנה בשנה בצום תשעה באב, יצאו בני הנעורים לשייט; ובמוצאי הצום היו חוזרים הביתה עם שלל דגים.

והנה טבורה של העיר! תחילה אתה מזדמן לשווקיה, ומהם — לרחובותיה, המסתעפים ממנה לכל עבר. הרגשתך היא, שבעיר יהודים אתה, בתוך עמך באת. אם זר אתה, עובר־אורח, יתקעו לך יד מושכת ומלבבת: „שלום עליכם, פון וואנען איז א ייד?". ואם מאנשי שלומנו אתה — מיד יציעו לך עניין של עסק, או יתווכחו אתך על תפילת ה„חזן". אינך בודד, תמיד תמצא איש שיקשור אתך שיחה.

אם תפארתו של השוק הישן היה בניין־העירייה, הרי כבודו יהדרו של השוק החדש היו בית־הכנסת הגדול שראשיתו במאה ה־17, ובית־המדרש. שני אלה אפשר לדמותם לשני אחים. ואף כי מופלגים היו בשנים — הזקנה לא היתה ניכרת בהם. צופים היו על דורות: ליוו אותם למנוחות וגם קיבלו את הבאים; בהם השיחו את מרי ליבם, בימי אסונות, ובימי שמחות — רן לבבם.

במבנהו של בית־הכנסת נתמזגו סגנונות שונים, והבולט שבהם הסגנון הגותי, שקשתות חלונותיו ותקרתו — העידו על קדמותו. לפרוזדור האפלולי, שהוגבה במקצת מעל פני המישור, היו עולים בשתי מדרגות, וממנו היו יורדים לתוך ההיכל בשתי מדרגות, כדי לקיים את הפסוק: „ממעמקים קראתיך ה׳״.

התקרה הקמורה צבעה כתכלת השמים המשובצת כוכבים. מכל הקירות בלט קיר המזרח, ובו שבו לב שני ציורי־השמן של הצייר היהודי אופוצ׳ינסקי, איש קוטנה. משני עברי הארון עמדו במצב של זינוק שני אריות שעיניהם מזרות אש־זעם. ברווחים שבין החלונות — כלי־הזמר של בית המקדש הנזכרים בתנ״ך: החצוצרה והכינור, הנבל והחליל, העוגב והשופר, התוף והמצלתיים ועוד. במרכז האולם, במקום שהוגבה מעל פני הרצפה — האלמימר (באלעמער ביידיש), שעליו היו קוראים בתורה. משם נשאו שליחי־ציבור ושד״רים את דבריהם על ציון ועל ענייני השעה. בתקרה היו תלויות נברשות, מאירות באור חשמל.

בקיר המערב — גומחה. מתוכה הציצה שלהבת יתומה של „נר התמיד״, פתיל נתון בכוס שמן. אור זה האיר יומם ולילה, והשמש דאג שלא יכבה לעולם. לעומת הנברשות המשופעות נורות בצורת נרות, היה „נר־התמיד״ עלוב ביותר; אך היה בו רמז למעמדנו בין אומות־העולם...

בבית־הכנסת היו שתי „עזרות נשים״: אחת ביציע, בצורת אות חית הפוכה, הפונה לצד מזרח. כל שהרבה במחיר של מקום־ישיבה בה (כינו זאת „א שטאט״) היה זוכה בו. העזרה השניה, שנוספה לבניין בית־הכנסת, מחירי המקומות שבה היו זולים יותר. בראשית השנה, לפני „הימים הנוראים״, היו הגבאים עוסקים במכירת מקומות הישיבה בבית־הכנסת. ככל שהמקום היה קרוב יותר לארון הקודש — היה מכובד יותר ומחירו רב יותר.

כאמור, עמד בית־המדרש בשכנות לבית־הכנסת. בית־המדרש שימש בבוקר ובערב מקום־תפילה בציבור; אך עיקרו — מקום תורה. בהיזכרך בבית־המדרש, נראות לנגד עיניך החבורות של לומדי־התורה: בחורים מבני העיר ומערי־הסביבה וגם מערים רחוקות. בין הלומדים בו היה גם הבחור נחום סוקולוב ז״ל. הוא, המנהיג הציוני הדגול, שימש בשנים תרצ״א—ה — נשיא ההסתדרות הציונית ויו״ר הס־כנות היהודית. הצעיר נחום סוקולוב עבר לעירנו מבית־המדרש של סבו שבעיר וישגרוד, דרך של מאות קילומטרים, כדי לרחוץ את ידי הלמדנים המופלגים בתורה: הרב בנימין טויבנפליגל (**כנפי יונה**) ור׳ שלמה הלוי פוזנר, תלמידו של ר׳ עקיבא איגר, הנודע בישראל (עיין בספר „אישים״, לנ. סוקולוב, חלק ב׳, עמוד 198).

מי לא יזכור את ערבי־החורף בבית המדרש? בתקופה זו הרגישו במיוחד כי בית־המדרש שוקק חיים. בשעה מאוחרת בלילה, כאשר כל העיר שקעה בשינה, נראו דרך החלונות אורות של נרות־השעווה. הקולות, נוגי־צליל, נשמעו עד למרחוק. כוח־משיכה היה למקום־תורה זה: בשעות של יום־ולא־יום צבאו נשים

על החלונות, כדי לשמוע את קולות הלומדים. לכאן באה אם לראות את בנה, חותנת — את חתנה, ואשה — את בעלה. מאחורי שני התנורים שבחורף הוסקו בעצים, התנהלו שיחות חולין. בזמן ההפסקות הקצרות צלו בהם בחורי בית־המדרש תפוחי־אדמה.

בבית־המדרש — אין בית־המדרש
בילד פון האררי דאניעלס

במקח וממכר השקיעו יהודי קולו את מרבית מרצם. המסחר בדגן והחנויות לממכר המצרכים השונים — היו המקורות העיקריים של פרנסתם. ימי־השוק הקבועים, בימים ג׳ ו־ה׳ — הוציאו קטן וגדול לשווקים. החנוונים וגם האומנים ציפו לימים אלה, ובגודל ה„פדיון" היה תלוי מצב־רוחם.

בימים אלה היו מתכנסים איכרי הסביבה בשוקי־העיר, ולכאן הביאו בעגלותיהם את תוצרת משקם. מתנובת השדה ומבעלי־החיים. בתמורת תוצרתם קנו בחנויות משרוך נעל ועד מסמר ומגל.

בכיכרי השווקים, ליד דוכני־האומנים, היה מרכז המשא־והמתן: בפינה פלונית ניצבים החייטים עם ה„קונפקציה", בגדים מוכנים לכל דורש — לילד, לנער ולמבוגר, וסמוך להם — הסנדלרים. השכנים שלהם — הכובענים והרצענים.

מקום רחב־ידיים תפסו הקדרים ומוכרי כלי חרסינה ומעשה־פחחות. בשורה ארוכה — מוכרי האריגים הצבעוניים והסידקית.

בשוק מיוחד היה מרוכז המסחר בבקר. בקירבתו נקהלו גם סוחרי־הסוסים. בני־הנעורים באו להיות צופים בשוק זה: איך מריצים סייח צעיר, איך מקפיצים סוס־רכיבה.

בשוק הישן, ליד עגלות האיכרים, היו מתהלכים סוחרי „ביע״ף״ (ביצים, ירקות ועופות), נושאים ונותנים עם נשי האיכרים וקונים מהן את החמאה, הביצים והעופות למיניהם. בקולניות ובצריחות עמדו על המקח, מטלטלים את „הסחורה״ הנה והנה, מעמידים פנים של מקופחים — ובסופו של דבר נסתיים הכול בשלום.

הצד הצפוני של השוק הישן — די צפון־זייט פון אַלטן מאַרק

מקום נכבד נועד ל„נגידים״, הסוחרים מ„הגילדה״ הראשונה — „בעלי העסקים הגדולים״. החשובים שבהם — בעלי טחנות הקמח הגדולות, המונעות בכוח החשמל, וכן מייצאי עורות בלתי־מעובדים לחוץ־לארץ. כמה מהסוחרים קשרו קשרי־מסחר עם גרמניה וייצאו עצים, דגן, בקר, סוסים וביע״ף. כן היו חוכרי יערות ובעלי מנסרות (לעתים קרובות ראינו שייטות רפסודות מעבירות את עצי־היער על פני נהר הוארטה — מראה נהדר בייחוד בלילות־ירח). משפחות אחדות התפרנסו מבתי מזיגה ומחלפנות.

עוד באמצע המאה ה־19 היתה תעשיית החרסינה בבעלות משפחת ראוך ותעשייה זו עברה בירושה למשפחת רכבלסקי. בשנים האחרונות היתה בבעלות מ. קירשבוים את רוטברד. תוצרתה שווקה בכל הסביבה.

החייטים־ה„טאנדייטערס״, עיקר עיסוקם היה מכירת בגדים זולים לדלת

העם. פרנסתם היתה על הירידים המקומיים ועל ימי־השוק בערים הסמוכות. ברוב ימות השנה נעו ונדו מעיר לעיר, בשכרם עגלת־משא גדולה, שעליה העמיסו את מרכולתם. אולם לא תמיד נמצאו קופצים על תוצרתם, ולפעמים כיסה הפדיון רק את הוצאות הנסיעה.

יהודי קולו נבדלו משכניהם הפולנים באופן הילוכם ובבגדיהם. על ראשם כובע עגול מאריג שחור עם מצחיה — „א יידש היטל", בגדם העליון ארוך — „אַ יידישע קאַפּאָטע". בימות החול לא התהדרו, בהתאם לפשטות תנאי החיים. בנשוב הרוחות החדשות שונתה גם התלבושת: היהודים המתקדמים, ובעיקר בני־הנעורים, התלבשו לפי אפנת הארץ.

שפת האם היתה יידיש, והמבטא — שונה מכל מבטאי היידיש שבשאר חלקי הארץ. המבטא המיוחד בפי אנשי קולו הושפע, כנראה, מהשפה הגרמנית. האפייני שבה — הנטייה להקטנה: „איך" „איכיע"; „לעפל" לעפעלכיע"; „טאפ" — „טעפכיע" וכד'.

כתריסר „מתבוללים" דיברו בחוג משפחתם בשפה הפולנית; אלה היו, כביכול, הסולת של האוכלוסייה היהודית. מועטים היו בעיר, כשתי עשרות ורוממות הפולנית על לשונם. מתוך רגש־נחיתות העריצו הכל שמוצאו מן ה„גוי". ה„מושקיזם" שלהם נשאו בגאון. היו כורעים ומשתחווים לכל „אציל", וניסו להיות פולנים יותר מאשר הפולנים מבטן ומלידה. בבואם בקרב פולנים הצהירו „אנו פולנים בדם ובעצמות" („יסטשמי פוליאַצי ז קרווי אי קושצ'י").

ה„עמך" נתנו את הטון בעיר. הם היו רוב בניין ורוב מניין של הקהילה ואף־על־פי שלא היו ביניהם יודעי־תורה — „על פיהם ישק כל העם". הם חיו מיגיעת כפם ועליה גאוותם. תצוין נכונותם לעזור לכל אדם בשעת דחקו. ידועים היו כאנשים תמימי־דרך, לא דיברו בלב ולב.

בערבים ובימי־מועד, כשנזדמנו יחד, ידעו להנעים זה לזה בשיחה ובשירה. מרובים היו ביניהם יודעי־נגן. מדושני עונג היו מתפילת „מוסף" של החזן בבית־הכנסת, או מביקור בהצגת אופרה יהודית של גולדפאדן ולאטיינער. תאוות רבות ידעו לכבוש, אך על תאוות הנגינה לא יכלו להתגבר: בעבורה מוכנים היו לשלם כל מחיר.

בין פשוטי־העיר שיצאו להם מוניטין כגיבורים, בעלי־שרירים, המוכנים לעמוד בשער בשעת צרה ומצוקה — היו ה„מעכליאקעס" (על שם ראש בית־אבות מיכל פודכלבניק). היתה זו משפחה ענפה מאוד, שהתפרנסה ממסחר בבקר. ידועים היו כאנשים מכניסי אורחים ונדבנים. הם התייצבו ראשונים במערכה נגד בריוני הגויים שביקשו להתעלל ביהודים.

החסידים היוו שכבה דקה, אך לא מבוטלת. הם התייחסו בזלזול למי שאינו „מאנשי שלומנו" ולא נאצל עליו מזיוו של ה„צדיק".

בשבת ובימי מועד התייחדו בבית תפילתם, הנקרא „שטיבל״. בחיי יום־יום היו ידועים בדבקותם בדת, הקפידו על מצווה קלה כחמורה. לא נכנסו בדברי פולמוס עם ה„מתנגדים״, כאילו היו אומרים: „איש חסיד באמונתו בצדיק יחיה״. לא התקיפו ולא ביקשו להטיל שלטונם, כי הם היו ה„מיעוט״. בשטח אחד היו פעילים מאוד — בשדה „השוחטים״. רובם של שוחטי דקות וגסות היו חסידי־גור. גם הרב נזהר מאוד בכבודם, ולא פגע בהם לרעה. ייזכר כאן החסיד גבריאל סיטנר, שנחשב כ„חסיד ראשון״ בחצר הרבי מגור, האדמו״ר איטשה מאיר אלטר זצ״ל, ולאחר הסתלקותו — אצל בנו יורש מקומו.

מלבד חסידי גור־קלבריה היו גם חסידי הצדיק מאלכסנדר.

המסורת היהודית ואורח החיים הפטריארכלי, על כל הפאר והתפארת — נשמרו בכל בית־אב יהודי. מסעודות חתונה ועד ה„פורשפיל״ תמיד שולחנות ערוכים ומלאים כל טוב. בעת חתונה, היתה מנגנת חבורת מנגנים יהודים (כלי־זמר). בראש חבורה זו עמד לישק, כינורו בידו, וניצח. לישק זה היה מורה למוסיקה ומנגן ראשי בלהקת מנגנים בשמחות.

נוער יהודי גדל והתחנך במוסדות חינוך דתיים וחילוניים. בהם למדו לימודי־קודש וגם ידיעות ראשונות בשפה הרוסית, הפולנית, הגרמנית וגם חשבון. ייזכר החדר המתוקן של עוזר צורנדורף, מחנך מודרני. יהודי בעל אופי טוב ושקט, השכיל למשוך את לב התלמידים במתינותו ובדרך לימודיו. כן סלל דרך לבית הספר העממי, שרוח הציונות חדרה לתוכו. למדתי גם ב„חדר״ של כתריאל שלדובסקי ז״ל. לשיעורי התנ״ך של כתריאל הקשבנו קשב רב. פרקים מתרי־עשר — ידעו תלמידיו בעל־פה. שיעוריו העבריים וכתיבה תמה משכו את לבי. כתריאל היה ידען בניסוח מכתבי ברכה לראש השנה.

תקופת חייו האחרונה חי בחיפה. כתריאל היה מהמחנכים המעטים שזכו לעלות למולדת.

מה היה תוכן חייו של הנער ב„חדר״? מה היו שאיפותיו? התורה של „המלמד״ לא נתנה כל כיוון. להיות יהודים ולדעת קצת תנ״ך וקצת גמרא — זו היתה המטרה. בשעות הפנאי, בהפסקות קצרות, היו משחקים במשחקים שונים: „קויטלעך״ — זריקת סכין בחול. בימות החורף באוויר הקר, הלכו לגלוש על הקרח. זכור לי אסון שקרה לחברי בזסקי, בצאתו מה„חדר״ בגמר שיעור הגמרא, הלך עם חבריו להתחלק בצוותא — והנה נבקע הקרח, המים בלעוהו וגופתו לא נמצאה. היה זה זעזוע קשה לכל בני־הנעורים שבעיר.

משהגיע האביב, המסמל אצלנו את תקופת החירות, נתגברו הגעגועים לחג החירות, שהביא שינוי בדמות העיירה.

בלילות הקיציים בילה הנוער את זמנו החפשי, בחלקו בשייט על הנהר (החל מהגשר הוורשאי עד לטירה), וחלקו בטיולים היערה או בפארק העירוני, או בשדה ליד תחנת הכוח העירונית, במשחק ה„קרוקט״.

לאחר משפט בייליס המפורסם, ולפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה — התחיל הנוער להבין שבגולה לא צפוי לו כל עתיד. אמנם, היו כאלה שראו במפלת הצאריזם הצלת העם היהודי, אולם רוב הנוער נתפש לרעיון של שיבת ציון.

בימי מלחמת העולם הראשונה

תבערת המלחמה אחזה תחילה באזורי הגבולות, וקולו לא היתה רחוקה מהם. מן המפורסמות היא השתוללות הגייסות הפרוסיים בעיר־הפלך קאליש, שחרצו עליה כיליון. אלפי אנשים נעקרו מבתיהם, ורבים מפליטי החרב הגיעו לעירנו בעירום ובחוסר־כל (יש אומרים, כי כל זה נעשה בהתאם לצוואתו של הגרף ביסמרק).

בימי הקרבות שהתחוללו באיזור נותקנו מאבינו. עם התקרבותם של הגרמנים לקולו — נפלה אימה על טובי העיר. אבי חשש שהפולשים יקחוהו כבן־ערובה, שכן היה מנכבדי העיר. כשנפרצו העמדות של הרוסים, שהתבצרו לשם הגנה על האיזור, לא הספיק אבא ליטול ברכת פרידה מבני משפחתו הקרובים ביותר. אבי ושני אחי הבכירים מילטו את נפשם ברגע האחרון. בסירת דייגים עברו את הנחל וארטה בשעה שהצבא הרוסי הניגף שרף מאחוריו את הגשרים. פני אבי ואחי היו לכיוון וארשה, שבה גרה משפחת אחותי נחמה ז״ל (נספתה בגיטו וארשה).

אבי, אליעזר ליפמן קירשבוים (הכהן) ז״ל, עסק בחכירת יערות. הוא הגיע לירכתי הצפון, עד ולדיבוסטוק. היה יהודי נדבן, בעל שאר רוח ומידות טובות, מוכן לכל קריאת־עזרה. הוא תרם ביד רחבה לכל המגביות, ולכל מוסדות הצדקה היהודיים שבעיר. כשעמדו להקים בית־חולים עירוני, בקצה הפרבר הקלישאי, מסר את תרומתו בעין יפה. ה„עזר כנגדו״, אמי ז״ל, היתה בעלת נפש עדינה.

רוח של רחמים ורצון לעזרת־אחים עברה בקרב האוכלוסייה היהודית. כל אחד מוכן היה לפרוש כנפיו על מחוסרי הבית, להחזיר להם את הרגשת הכבוד שנלקחה מהם, כדי שלא ייהפכו לפושטי־יד.

מעשה ראשון היה הקמת בית־תמחוי, שסיפק למאות אנשים ארוחות חמות תמורת תשלום סמלי בלבד. רבים סעדו בתמחוי ואחרים לקחו את „מנתם״ לביתם ולא ידעו רעב. ועדה מיוחדת טיפלה בשיכון מחוסרי הגג ובמציאת התעסקות לנצרכים.

לא ארכו הימים וגל חדש של פליטים הציף את עירנו — באו נפגעי המלחמה מלודז׳. כאנשי קאליש ביקשו אף הם מקלט זמני. ושוב נעשה מאמץ כספי כדי

להגיש לאחרונים את העזרה המכסימלית, עני כעשיר לא עמדו מנגד. התרומות שזרמו ל„קופת הצדקה" היו משען וסעד לנעקרים ולגולים שנקלעו לעירנו ושהו בה עד יעבור זעם.

משפחות רבות מצאו מיד „סידור": אלה עסקו במלאכה ואלה במסחר.

חיוב רב היה גם בבני־הנעורים שבאו, שגיוונו את חיי העיר הפרובינציונלית. הספורטאים שבהם הצטרפו לקבוצות הקיימות והעלו את רמתן.

עמדנו במצוקה של הימים ההם. נלחמנו בטיפוס, שעשה שמות בדלי־העם, ועצרנו את הנגף. לא נתנו לדיכאון שישתלט עלינו. נתגלו כוחות חדשים, אנשי יוזמה, שליכדו את הפליטים התלושים והבודדים — ולא אספנו יד מהם! בעלי־ההשכלה החדירו בכל איש את אחריות השעה, טיפחו בו את ההכרה הלאומית, והקימו גרעיני־פעולה. תקצר היריעה לספר על כל המפעלים הקטנים והגדולים שנוצרו. ברצוני להתרכז בעבודת החינוך, שהושקע בה ממיטב־המרץ — כי ביקשנו לחשל את הרוח באדם.

עם התבססות שלטון הכיבוש, התחילה מצידם דאגה לחידוש רשת בתי־הספר. גם עסקני העיר היהודים לא הסיחו דעתם מהחיים הרוחניים. הדאגות הכלכליות לא ריפו את ידיהם, שביקשו לעשות למען חינוך הבנים. בימים הרעים הוקמו שני בתי־ספר חילוניים יהודיים ובתי־ספר לבנות. אחד בהנהלת המורה גוטמן, ואחד בהנהלת המורים טשרנוז"ל, הוא ואשתו, שניהם מפליטי קאַליש.

בית־ספר לבנות של גוטמן — גוטמאַנס מיידל־שולע

עומדות (משמאל לימין): התלמידות ז' פלדמן, קוצר, פיינר, קליינרמאן. יושבים המורים הרץ, המנהל גוטמן, המורים א. גוטמן, ה. לוין, גב' גוטמן, גליצנשטיין, ארבוז.

בתי־ספר יהודיים לבנות — היה בזה מן החידוש. בוטלו הדעות הקדומות, שראו קלות־דעת בחינוך בנות.

ולזכות המורים הנ"ל ייאמר, שהם לא הכזיבו את התקוות שתלו בהם. ריכזו סביבם כוחות הוראה טובים ועבודתם לא היתה לשוא.

נחמה פורתא בימים ההם, היתה התמורה הזמנית ביחסם של הפולנים ליהודים. גם השנאה שהפיחה האנדציה — בטלה כאילו מן העולם. בית־הספר הריאלי פתח לרווחה את שעריו לתלמידים יהודיים. משפחות אמידות מסרו את בניהם לבית־ספר זה, והיהודים היוו כעשרים אחוזים מכלל תלמידי בית־הספר הפולני, שהקפיד עד כה על ה„מיכסה". חלף־עבר הפחד פן ירבו ויעמידו בצל את ה„גויים".

לא עבר זמן רב והוסר הלוט מעל „רוחב הלב" של האנדקים. לא מטובת ישראל עשו מה שעשו; מגמתם היתה להטמיע את הנוער היהודי, לנתקו משרשיו. מובן, שהתגובה לא אחרה לבוא, וההנהלה הפולנית נאלצה להיכנע לדרישת היהודים. לחבר המורים צורף מורה יהודי, ששיעוריו הוקדשו להיסטוריה יהודית.

הפולנים שהתכוננו לשחרור מעול הרוסים לא הצליחו להחליש את עמדתנו הלאומית ואת גאוותנו היהודית. לאחר שעות ביה"ס המשכתי יחד עם חברי מיטק פרנקל * בלימודים עבריים אצל בחור ישיבה מפליטי קאליש, ששם משפחתו אפט, הוא קיבל על עצמו „לאזן" את התורה של הדור הצעיר. כנגד התורה החילונית לימדנו תנ"ך, דקדוק וספרות עברית. בשנים הקשות הללו, 1916—1917, הונח היסוד של הגמנסיה העברית.

בשנות המלחמה תכפו הגזירות של הגרמנים הפולשים. איסורים על התנועה, ברכב וברגל, הגבילו את החיים החפשיים. תנועה בינעירונית הותרה רק לאלה שקיבלו רשיונות מיוחדים („שיין"), ולא כל אחד זכה לכך. סדרה של איסורים הגבילה את החיים החפשיים, אבל היהודים כדרכם, גילו גמישות רבה, „קיבלו" ולא קיבלו את הדין. הם המציאו המצאות חדשות לבקרים והוליכו את ה„יעקעס" שולל. השוחד פרח ועמו נראו גילויים מדאיגים של ניוון: גניבות והברחות והלשנה.

בקרב בני ישראל נמצאו מלשינים, שמכרו את עצמם ל„משטרה" וגילו לה את היהודים המספקים מזונות לעיר. במבואות העיר הוצבו משמרות צבא ושוטרים, ואלה בדקו את כל המצרכים שהובאו והוצאו.

לאחר ההלשנות גבר הרעב בעיר. מצרכים חיוניים ירדו ל„מרתף", כלומר הופקעו מחיריהם. מובן מאליו, כי הגרמנים החרימו בחנויות כל דבר שאפשר לשלוח לגרמניה הרעבה. הם הראו ג'סטה של אנשים ישרים, ולחנוונים שמהם הפקיעו את סחורותיהם, שילמו ב„באנעס", ניירות שזמן פרעונם יהיה בתום המלחמה.

---

* אחותו הבכורה מיניה, נשארה היחידה ממשפחה זו, היא מתגוררת באנגליה.

בימי המצוקה עמדו תורים ארוכים ליד האופים. משפחה שזכתה לקבל את כיכר הלחם השחור — ראתה את עצמה מאושרת. לחם לבן נחשב למותרות. עור לסוליות היה בבחינת „בל ייראה ובל יימצא״. אופנה חדשה באה לעיר — נעליים בעלות סוליות־עץ. אולם זה לא היה התחליף היחידי: במקום קפה ותה — תחליף; במקום מנורות נפט — כוסות־שמן, שבהן נתון פתיל דק. רק חדר אחד בדירה היה מואר.

לאחר שנתיים של מלחמה בתחומנו, על כל מוראותיה — הלה הקלה פורתא. מה גרם לשינוי זה? ההיתה זו תוצאה של התרחקות החזית מתחומי פולין, או החמרת מצב הצבא הגרמני והאוסטרי במערכה? בנובמבר 1916 פורסמה ההכרזה (מאניפסט) של גרמניה ואוסטריה בדבר הקמת ממלכה פולנית עצמאית כמונרכיה קונסטיטוציונית. דבר זה נתן מיד אותותיו, וגם בעירנו שונה היחס לאוכלוסייה האזרחית.

לשם פיוס הציבור, שסבל ממלחמת־חרמה, מלקיחת בני־ערובה מעשירי העיר ומגירושים — חידש שלטון הכיבוש הגרמני את המוסדות האזרחיים. בראש השלטון האזרחי בקולו מונה הפילני אוסטרובסקי, בעל בית־חרושת למכונות חקלאיות. גזבר העירייה היה משה ואלטר, וכמזכיר נתמנה גיסי, איטשה נוי־מן.* כן הוקמה מיליציה אזרחית שתפקידה לשמור על הסדר הפנימי בעיר, כדי ליצור רושם שאין כאן הפליה — נתנו גם ליהודים להשתתף בה. שנים־שלושה יהודים נמנו עם משטרת־העזר והיו מזוינים באלה ובאקדח. מובן מאליו, כי לא היתה זו עיריה כעיריות הקודמות, שהוקמו על־יסוד בחירות. היא היתה בפיקוח חמור וב„הדרכה״ והיתה מצומצמת במסגרתה. היקף פעולתה היה מוגבל, כי ימי החירום טרם עברו. על פרשת היחסים במוסד „חדש״ זה בין היהודים והפולנים ועל השטנה הנסתרת מצד האנטישמיים ליהודים, אין כאן המקום להאריך. האנדקים לא הצליחו להקטין את מספר הנציגים היהודיים בעיריה ולא למנוע מהם שוויון זכויות. הנציגים היהודים השמיעו דברם ללא מורך־לב וגינו כל תופעה אנטישמית.

נעשה צעד נוסף לבטל את פקודות החירום: הקהילה היהודית הופעלה מחדש. בפרק זמן ראשון שימש אחי מוניה (משה יוסף) קירשבוים יו״ר.** מוסד זה, שנאלץ להפסיק את פעולתו ובוטלו זכויותיו — הוכר שוב ע״י שלטון הכיבוש. ראשונה הופעלה מחלקת בית־העלמין וניתן אימון ב„חברא הקדישא״: לא דרשו ממנה „טויט שיינען״ במקרה מוות. בראש החברא הקדישא עמד ר׳ שלמה ואסרמאן, יהודי צנוע ובר־אורין, סוחר אריגים. הוא היה גם כתבא רבא — בידיו הופקד ספר הזכרונות של המוסד הזה.

---

* ניספה בגיטו וארשה.

** הובא יחד עם יהודים מלודז׳ לחלמנו והושמד שם.

חדלו הפגיעות בקנה־מידה גדול בעמדות הכלכליות של היהודים, ונדמה היה כי עוד מעט ותוחזרנה כל הזכויות הקודמות. בהיסוס התייחסו חוגים מסויימים ל„כוונות הטובות", וחשדו כי יש כאן מזימה.

העוסקים בפעולה הציבורית והחברתית הרגישו בשינוי האווירה. הפצת הרעיון הלאומי בקרב הדור הצעיר נעשתה בפומבי. תעמולה רבה נעשתה בשטח הציונות המעשית: העלאת יהודים ארצה למען ישבם על האדמה. נודע על מספר ציונים מבוגרים וגם צעירים המתעתדים לעלות ולהגשים. הם חיכו רק להפסקת הקרבות. בין אלה היו: בעריש נוימן, עושה התופינים טרייבר, יחזקאל גליקסמן. עמדו בקשרי מכתבים עם ה„קונסול" מקולו, הסנונית שבישרה עליית יהודי קולו, והוא מיכאלוביץ־מיכאלי.*

הנוער היהודי בקולו בשנים 1916—1918

נספר מקצת מהתסיסה בקרב הנוער היהודי בשנות המלחמה, ונייחד את הדיבור על התנועה הציונית.

לפי ההוראות של מרכזי המפלגות הציוניות, שמושבם בוואַרשה הכבושה, התחילו גם הסניפים בערי השדה, וקולו בתוכם, לעשות פעולות שונות. ההצלחות הראשונות הוכיחו כי נשתנה המצב מכל הבחינות, הוסרו המעצורים וכל הזריז יותר והפעיל יותר — יקצור קצירו.

לשני שטחים עיקריים הוקדשו מיטב הכוחות: א) לפעולה תרבותית וחברתית; ב) לעזרה סוציאלית־קונסטרוקטיבית. הראשונה כשנייה הלמו את צרכי השעה. נוער קולו נסחף עם הזרם האופייני לאותם ימים. בין הפעולות הראשונות בשטח התרבותי, היה יסוד ספריה ציבורית — גורם חשוב להעלאת ההשכלה בקרב בני־הנעורים. כיסוד לספריה שימשו הספרים שנאספו כמתנות מאנשים פרטיים, והם בשפות: פולנית, עברית ויידיש. לאוסף זה נוספו הספרים שנקנו במזומנים ובאשראי בבתי מסחר לספרים.

המוסד החדש הטביע מיד את חותמו על השיחות של הנוער, שנסבו מעכשיו גם על ספרות ושאלות פוליטיות. מי שהתבונן במטיילים בערבים, ראה כי כל בחור ובחורה מחזיקים ספר תחת בית־שחיים, ומי שהרבה לקרוא — נחשב לו הדבר לכבוד.

משפחת האנפטוורצל העמידה לרשות הספריה חדר מדירתה שברחוב איקולנה, וחדר זה הפך מיד למרכז־מושך. ההצלחה היתה למעלה מן המשוער: הספריה תפסה מקום ראשון במעלה. לא נמצאו ספרנים מנוסים, הכל נעשה בתורנות ובהתנדבות. שלוש פעמים בשבוע החליפו ספרים, כי רב היה הצימאון לכל ספר חדש.

* על מיכאלי ראה רשימת בנו בספר זה.

לאחר פעולה זו בא התור לעשות למען החינוך הציוני בקרב הילדים ובני הנעורים. נפתחו שבילים חדשים והתעמולה חדרה גם לבית־הספר. בחודש ניסן תרע"ז, נוסדה הסתדרות הנוער „ילדי ציון", שאח"כ שינתה את שמה ל„ציוניסטישע שול־יוגנט ארגאניזאציע — הרצליה".

„ילדי ציון" בקולו — ציוניסטישע יוגנט אָרגאַניזאַציע „ילדי־ציון"
שורה ראשונה, מימין לשמאל: ט. ורונה, ט. רייכרט, ל. פלדמן, שיקה, ז. פלדמן, ס. זילברברג, טיפצ'ה. עומדים: א. ירמוש, א. דובדבני, ק. מיכלוביץ, מ. הנפטורצל, מ. ברקוביץ ש. קונינסקי, דוידוביץ. עומד בשורה 3 — הרנקובסקי (— —) (— —).

בוועד הראשון של הסתדרות זו היו 12 בנים ו־3 בנות. בין הפעילים: מיכאל האנפטוורצל, ליסאק, גרינברג, ז'ניה פלדמן, רות באומן ושרה זילברברג. כותב השורות שימש כמזכיר. מדריכינו היו חברי „צעירי ציון"*: אבא יארמוש וקאופמן מיכאלאוויטש. מטעם המרכז בווארשה פקדו אותנו לעתים: אברהם גרביצקי ומשה ישיעביץ**.

ניצלנו את התנאים החדשים ככל האפשר. בה בשעה שבשטח הכלכלי היה המצב בכל רע וצפויה היתה התרוששות כללית — ראינו פריחה בשטח התרבותי והחברתי. הפעילה הציונית הסתעפה מאוד: בערבים, בימות חול ובשבתות, נערכו הרצאות ו„קעסטלאוונטן" שמשכו המונים. חוסר הסיכויים להסתדר בפולין שלאחר

* מפלגת צ.צ. נוסדה בשנת 1903 בזמן אחד ברוסיה ובגאליציה. גרעיניה נתלכדו לפני מלחמת העולם הראשונה לסיעה בתנועה הציונית.

** משה ישיעביץ־ישי — שימש ציר ישראל באיטליה. עו"ד בתל־אביב.

המלחמה עורר בכל לב את השאלה „לאן״? בני־הנעורים באו לשמוע תשובה המניחה את הדעת. תכונה רבה היתה לקראת יום השנה למותו של המנהיג הציוני הדגול, ד״ר בנימין זאב הרצל. בכ׳ בתמוז בררנו רעיונותיו של הוגה הציונות המדינית. אף נשף חנוכה לא נועד לשעשועים ולבילוי בלבד.

קבוצת חברי „צעירי־ציון״ — אַ גרופּע „צעירי־ציון״ חברים
די ערשטע אין דער ערשטער ריי: **רוזשע לעשצינסקא**, די צווייטע — **אסתר פעלדמאן**, די פערטע — **ווארמבראָן**.
דער צווייטער אין דער צווייטער ריי: אהרן קונינסקי, דער פינפטער — **אברהם אביטל־טויבנפליגל**.

הפעולה הרעיונית נתנה סימניה גם בפעולה המעשית: באי־כוח ארגוני הנוער צורפו לוועדה הגלילית ולוועדה המקומית של הקהק״ל. עשינו כמיטב יכלתנו גם למען מפעלים ציבוריים אחרים.

הבאנו את הקופסה הכחולה לכל בית, ועסקנו בהרקה ובאיסוף כסף למען הקרן הזו. הרקה אחת לא אשכחנה. היה זה בשנת 1917. בבואנו לדירת רופא השיניים שלמה שולריכטר ז״ל — קיבל אותנו בסבר־פנים יפות, כאילו היינו קרובי משפחתו. בחמימות וברוך אבהי פנה אלינו ואמר: „יישר כוחכם חברי הצעירים, תבוא הברכה עליכם!״. כאשר פתחנו את הקופסה וספרנו את המטבעות — הוציא סכום כסף מכיסו והוסיף לנמצא. מעשה זה היה עידוד לנו; הרי זו לא תרומה סתם, היא ניתנה בכל לב והנותן — איש עמל, מפאר האינטליגנציה שבעיר. הבעת הוקרה זו הגבירה את כוחנו לפעולות נוספות.

נזכיר כמה מפעולות ה„צעירי ציון״. הסתדרות זו השיגה רבות בפעולותיה למען ארץ־ישראל ולמען העזרה הסוציאלית. „ימי הפרח״ (ימי הסרט) שימשו מקורות לכמה פעולות (דמי התרומות פטורים היו ממיסים והיו קודש רק למטרה).

יריבי הצ״צ בקרב הפועלים כינו אותה „מפלגת אברכי המשי״. מי שידע אותם מקרוב ראה, כי לא נבדלו במאומה מכל העמלים. אלה כאלה עבדו למען קיומם והוציאו לחמם בזיעת אפיים. רב היה כוחם בארגון ובביצוע; לפעמים נטלו על שכמם את כל העבודה המעשית של התנועה הציונית וגם מפעולה סוציאלית לא הניחו את ידם.

נושאי דברה של תנועה זו, הכוחות הרוחניים — היו ד״ר שטורמאן ואברהם טויבנפליגל. להרצאותיהם על נושאים שונים, ציוניים וכלליים, התייחסו בענין רב. בייחוד משכו שיעורי־הערב לעברית, בהדרכתו של אברהם טויבנפליגל. מפעולות הצ״צ אזכור חגיגה פומבית שנערכה בגן העירוני (קיערמארזש) והיא זכתה לתהילה. התאורה בלילה, הקישוט, התכנית המגוונת — הכל השביע את רצון המבקרים. הלהקה הדרמטית שאורגנה ע״י תנועת „ילדי־ציון״ בהדרכתו של

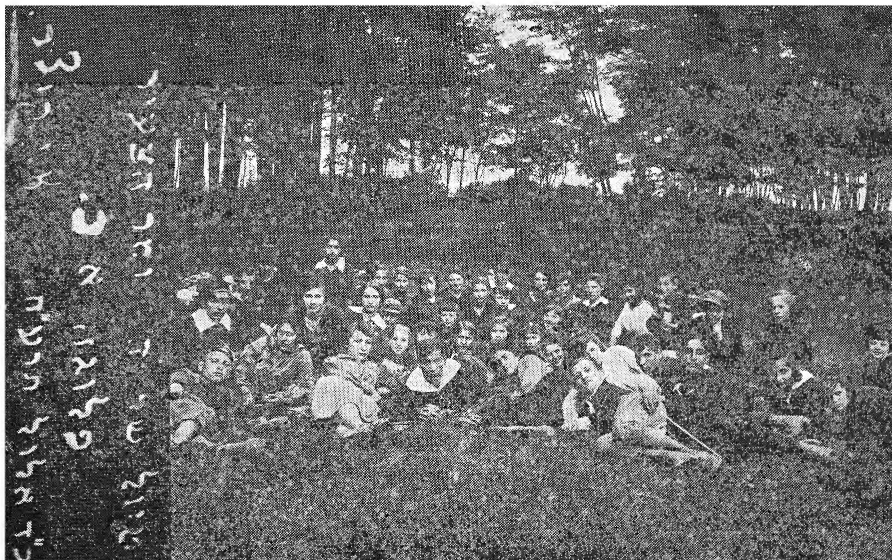
אחרי הצגת „אגענטן״ בעיירה דומביה — נאָך דער פאָרשטעלונג „אגענטן״ אין דאָמביע
יושבות: (מימין לשמאל): 4) רות באומן, 7) קרז׳ינובסקה (דומביה). כורעים: 5) קלפר, טופצ׳ה (מקליש), מיכאל האַנטוואָרצל. עומדים: (משמאל לימין): א. ירמוש, 3) א. דובדבני היתר — מדומביה.

ירמיש — עוררה ענין בנוער. הלהקה התחילה בקטנות, בהצגה באולם קטן ששימש ביום כבית־אולפנא, בדירת משפחת האנטוורצל נתגלו „כשרונות מבטיחים והמשכנו להציג בתיאטרון העירוני, או כפי שהיה ידוע בשמו „אולם מכבי־אש". ההצגה הגדולה הראשונה הורכבה מהמערכונים „אגנטן" לשלום עליכם ו„תלמידים" לפרץ הירשביין. שפות המערכונים היו עברית, יידיש ופולנית. כמה מהשחקנים, שהציגו במערכון העברי, לא ידעו קרוא בשפה זו, והטקסט נכתב לכמה מהם לשינון — באותיות לטיניות.

קיים היה בעירנו, שהיו בה חובבי־תיאטרון, אולפן דרמטי בהדרכתו של השחקן הנודע אייזיקוביץ מלונדון שבא לביקור בעירנו. בגלל קשיי־תחבורה בימי מלחמת העולם הראשונה, נשאר בעירנו והתגורר אצל קרוביו, משפחת יילובסקי (בן המשפחה הזו נמצא בישראל). הרפרטואר של הלהקה: דארפס־יינג, שיילוק, אותלו ועוד. בין השחקניות הראשיות בלטה שרה שלדובסקי (בורקובסקי).

בימי המלחמה התפשטה בכל העולם הצופיות, ההסתדרות שנוסדה ע"י האנגלי באדן־פאול. בפולין טופחה הצופיות, ושימשה הסוואה לפעולת הפטריוטים, להכשרת נוער לוחם לימים יבואו...

אנחנו, ילדי היהודים, נמשכנו לצופיות בגלל מגמותיה החינוכיות: „להגיש עזרה לכל אדם, לאהוב את החי והצומח ולהגן עליהם, להתחנך ולהיות איש אמת ומועיל לחברה ולהכשיר את עצמו למלחמת החיים".

טיול של „השומר הצעיר", תרע"ח — אויספלוג פון „השומר הצעיר" אין 1918
בחזית (מימין לשמאל): קלפר, מ. האנטוורצל, א. וולקוביץ', א. האנטוורצל ה. וורנברון, ש. מרוז, י. ניימן, ה. בוימן, לנציצקה.

תחילה הצטרפנו ל„סקאוט" הפולני. האווירה כאן היתה ליברלית להלכה, אולם למעשה לא קוימו המצוות שהוטלו. בחודש אב תרע"ח התבדלנו מהם ויסדנו הסתדרות הצופים העברית „השומר הצעיר", ע"ש יהודה המכבי. תנועה זו מצאה תומכים בקרב הנוער בקולו. ההנהגה והפיקוד היו בידי מדריכינו משה גולדמן ז"ל, ויבדלו לחיים: אייזיק האנפטוורצל, שלמה נוימן ואחרים. בארגון סקציית הבנות פעלו ר. וורמברוין, ברגמן, ל. פלדמן (ותיבדל לחיים א. וולקוביץ), בשנת 1918, בשבעה למותו של המנהיג הציוני יחיאל צ'לנוב, ערכו „הרצליה" ו„השומר הצעיר" אסיפת־אַזכרה. באותו יום הופיעו תנועות הנוער במאוחד ברחובות העיר.

לא הסתפקנו בפעולה ציונית מקומית. מקולו יצאה הקריאה לעיירות הסמוכות — דומביה, קלודבה, סומפולנה ורדז'יוב — בואו אלינו וראו ועשו כמונו!

הקלוב הספורטיבי „התקוה" — ספאָרט קלוב „התקוה"
עומדים (שורה א', מימין לשמאל): כהן, י. ביז'ינסקי, טמפלהוף, א. ארציחובסקי, וולקוביץ', ש. נוימן: שורה ב' (כורעים: יהושע מרוז, פוקס, מ. פרנקל. יושבים: פינחס פשדצקי, ל. אלברט, סויקה אברהם.

להצלחה גדולה זכתה האגודה לתרבות הגוף „התקוה", בהדרכת המעמל טאובה מלודז'. על־ידה — סקציה לכדורגל, בהשתתפות השחקנים מקלוב „בר־כוכבא" מלודז', שנזדמנו לקולו (אחד — בן־דודי, איצק פייטלוביץ, והשני גיסם של משפחת פשדצקי — כעת בחיפה).

שנים ראשונות בפולין העצמאית

מהפכת ה־9 בנובמבר 1918 בברלין, קירבה את קץ המלחמה שנמשכה 4 שנים. בחזית המערב איבד הצבא הגרמני את בטחונו העצמי, ובפולין הכבושה תקפה בהלה את חיל המצב. בעירנו היינו עדים להתמוטטות: החיילים והקצינים התחילו בעריקה, שגררה מנוסת־פחד. אחרוני החיילים היו מוכרים את נשקם תמורת חליפת בגדים. ה„פ.או.וו.״ בראותו כי כוח הגרמנים פוחת והולך — החרים את נשקם של אחרוני החיילים.

עם בואו של המרשל יוזף פילסודסקי לווארשה (שוחרר לאחר המהפכה ממאסרו במגדבורג שבגרמניה) קמה פולין העצמאית. מדינה זו, שסבלה משיעבוד ומדיכוי, לא ידעה לשמור על בטחון המיעוטים שבה. הקרבנות הראשונים היו היהודים. האנדקים שביקשו להוציא את השלטון מידי פילסודסקי, הסיתו את ההמונים לפרוע ביהודים.

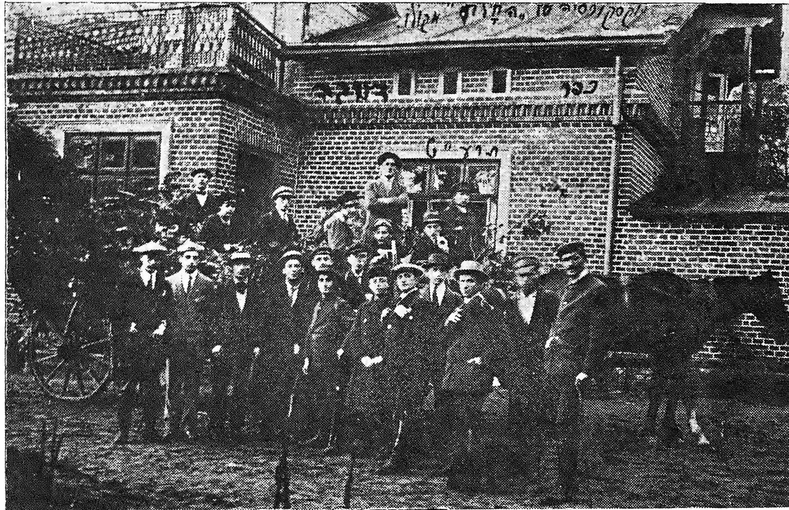
גל חדש של פרעות עבר על המדינה עם בואו של הגנרל יוזף האלר. בשנת 1919, כאשר יחידתו שהקים בנכר חזרה למולדת המשוחררת, הוכיחו החיילים „גבורתם״ לא בשדה המלחמה אלא במעשי אכזריות: היכו יהודים חפים מפשע, גזזו את הזקָנים של זקנים ואדוקים.

ההגנה היהודית, שהתארגנה בכל ערי־פולין לשם עמידה על הנפש ולשם שמירה על הרכוש, פעלה גם בעירנו. חלוצי ההגנה בקולו היו חברי האגודה הספורטיבית. משנודע לאנדקים על ההתגוננות — אספו ידיהם...

באחד מלילות החורף נתקבלה פקודה ממטה ה„הגנה״ להעביר נשק קר וחם לעמדה אחת שבפרבר הוורשאי. מ. טופטשה, מפליטי קאַליש, ואני נשלחנו בשליחות זו. משמר־נע של צבא פולין החדשה עצרנו ליד הגשר. באותו לילה נערך חיפוש קפדני באולם ההתעמלות. משנודע בחוצות העיר על מאסרנו — „בוער״ כל „כלי״ וירד למעמקים. הוחרם ה„מטען״ שלנו בלבד. הקשרים שלי עם ראש הגדוד הפולני, שהכרתיו אישית מימי היותי ב„סקאוט״ הפולני, עמדו לנו בעת צרה. למחרת היום שוחררנו.

יום אחד סייר משמר הפ. אז. וו. ברחוב הוורשאי. בעברו ליד בניין הגמנסיה העברית שמע קול שיח. באחת הכיתות התקיימה ישיבה של „צעירי ציון״ ו„החלוץ״. אנשי המשמר חשדו בארגון „התנקשות״ ונכנסו לבניין. אז הפכה הישיבה ל„שיעור במולדת״. אחד החברים הסביר לנמצאים את המפה הישראלית.

הפולנים לא האמינו לפעולה המבוימת וערכו חיפוש. בתא של ספסל מצאו שני אקדחים, והמפקד של המשמר שאל באירוניה: האם „הכלים״ הכרחיים ללימוד קרטוגרפיה? ושוב תודות לקשרים עם ראש הגדוד — טושטש הדבר.

טיול של סניף „החלוץ" בקולו בשנת 1919 בכפר דמבו
אויספלוג פון „החלוץ" אין יאָר 1919 אין דאָרף דעמבאָ

קבוצת „החלוץ" בעירנו, שעברה „הכשרה" חקלאית ורעיונית, החליטה להגשים ולהצטרף לראשוני התנועה, שאמרו לסלול דרך לבאים. בסוף 1918 נתקבצו 105 בחורים שמטרתם היתה להגיע לחופי המולדת. ביניהם היו חברי הצ.צ. והחלוץ מקולו: ש. א. שלזינגר ור. לנדסמן.

לי היתה הזכות להיות בין העולים מהעליה השלישית. עליתי ארצה במרס 1921, אחרי באו מעטים מבני עירנו.

כיום מונים יוצאי קולו בישראל כחמש מאות נפש, ובתוכם — שרידים מהשואה.

נסתם המעיין השופע. נדם קול התורה שבקע מבית המדרש. קולו — עיר ואם בישראל — אינה קיימת עוד.

פישל ראוף

די „אחדות"־תקופה

געווען איז דאָס אין דער צייט פון „רוסישן פרילינג", ווען נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אין דער אימפעריע פון רעאַקציאָנערן צאַרישן רוסלאַנד. די אינטעליגענץ האָט אויסגעשטרעקט אַ האַנט צו די פאַרקנעכטע אָרימע שיכטן און עס האָבן דערוואַכט האָפענונגען אויף בעסערע טעג. די אָפּקלאַנגען פון דער סאָציאַליסטישער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג זיינען דערגאַנגען ביז פּוילן. אַרבעטער, פּאָליאַקן און יידן, האָבן אָנגעהויבן פאַרוואַנדלען זייער לעכצונג אין מעשים.

אויך אין קאָלאָ, ווי אין פיל אַנדערע שטעט האָט זיך עפּעס געענדערט. ס'איז אַנטשטאַנען אַ אָרגאַניזירטע גרופּע יידישע אַרבעטער, וועלכע האָט אָנגעהויבן אַ געהיימע טעטיקייט, אַן אויפקלערונגס־אַרבעט.

ביים אָרגאַניזירן די אומלעגאַלע באַוועגונג, האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע דער דאַן געגרינדעטער דראַמאַטישער קרייז, וועלכער האָט דערמעגלעכט די ערשטע פאַזע פון עפנטלעכע צוזאַמענקונפטן, דאָס האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג ביים אָנקניפּן באַקאַנטשאַפט, דערקענען מענטשן א. א. וו. דער אָנפירער פון דעם קרייז איז געווען מאיר־בער באביאצקי — אַ זון פון אַ רייכער, אָנגעזעענער פאַמיליע. מיט זיין ווייסן, אָדער אָן זיין וויסן, איז אין קרייז געלייגט געוואָרן דער יסוד פון דער אומלעגאַלער רעוואָלוציאָנערער גרופּע, וועלכע מען האָט גערופן „אחדות".

דער דראַמקרייז, וועלכער האָט געהאַט, אין דער ערשטער ריי, אַ קולטור אויפגאַבע, האָט אויך דערמעגלעכט דאָס אָנקניפּן אַן עפנטלעכן קאָנטאַקט צווישן די נישט אָרגאַניזירטע אַרבעטער, מיט אַ טייל פון דער אינטעליגענץ.

דער ערשטער שריט פון דער אָנגעהויבענער אַרבעט איז געווען דער קאַמף קעגן 16—17 שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. פון 7 פרי ביז 12 ביינאַכט האָבן אַרבעטער געהאָרעוועט אין די וואַרשטאַטן. די מיטאָג־הפסקה האָט געדויערט אַ האַלבע שעה, די מאָלצייט איז געגעסן געוואָרן אויפן אַרבעטס־פּלאַץ, כדי נישט צו פטרן קיין צייט... די פאָדערונג פון אַ 8־שעהדיקן אַרבעטס טאָג איז געשטעלט געוואָרן אויפן ערשטן פּלאַן פון אָנגעזאָגטן קאַמף.

דער אָנהויב, פאַרשטייט זיך, איז געגאַנגען זייער שווער. די יידישע בעלי־מלאכה, די אַרבעטסגעבער, האָבן בשום אופן נישט געוואָלט נאָכגעבן די פאָדערונג און נישט געוואָלט איינשטימען אויף וועלכע עס איז פאַרלייכטערונגען. אין די אונטערהאַנדלונגען מיט די געזעלן האָבן זיי זיך אַרויסגעוויזן ווי

אויסגעשפּראָכענע אַרבעטער־שונאים. אַ טייל האָבן געביילט פּויסטן, אַנדערע האָבן געדראָט... כדאי צו באַמערקן, אַז אַ טייל געזעלן האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון דעם מייסטער, געזוען קעגן די גערעכטע פאָדערונגען. פון דער אַנדערער זייט האָט מען געקאָנט פאַרצייכענען „קוריאָזן" — די זין פון די אַרבעטס־געבער האָבן צוגעהאָלפן די געזעלן און לערן־ייִנגלעך אין זייער קאַמף קעגן זייערע עלטערן, געשטיצט זיי אין זייערע גערעכטע פאָדערונגען. אין אַ געוויסן וואַרשטאַט, צום ביישפּיל, האָט דעם מייסטערס זון אויסגעלאָשן די נאַפט־לאָמפּן כדי דער לויִן־אַרבעטער זאָל נישט קאָנען ווייטער אַרבעטן. בעת מען האָט אָנגעצונדן די לאָמפּן פונדאָסניי האָבן זיי נישט געלויכטן, ווייל ער האָט אָפּגעטאָן אַ „שפּיצל"...

די אַרבעטס־לייט האָבן געפירט אַ שווערן קאַמף קעגן די באַלעבאַטים. זיי האָבן דאָ און דאָרט אַוועקגעשטעלט פּיקעטן ביי געוויסע ווערקשטעלן און פאַרהאַלטן די שטרייק־ברעכער, פון אַנדערע האָבן זיי פאַריאָגט מיט כוח די געזעלן און לערן־ייִנגלעך. די דאָזיקע טעטיקייט איז נאַטירלעך געווען פאַרבונדן מיט געשלעגן און קריגערייען, דאָס האָט ווייטער גורם געווען פאַלן, ווען אַרבעטס־געבער האָבן אָנגעגעבן מסירות צו דער מאַכט. נישט געקוקט אויף דעם אַלעם האָט אָבער דער קאַמף יאָ געגעבן געוויסע רעזולטאַטן — דער אַרבעטסטאָג איז פאַרקירצט געוואָרן פון זעכצן אויף צוועלף שעה און נאָך אַ צייט — אויף צען שעה. דער קאַמף פון די אַרבעטער האָט זיך מיט דעם אָבער נישט פאַרענדיקט. מ'האָט ווייטער געקעמפט פאַר אַ 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג.

די אחדותניקעס האָבן אָרגאַניזירט פאַרזאַמלונגען פון זייערע קאָנספּיראַטיווע קרייזן. צו דעם ציל האָבן זיי אויסגענוצט דאָס וועלדל מחוץ דער שטאָט, דעם אַזוי געררופענעם „לאַסעק"; גרופּן זיינען אויך אַוועק אין ווייטן וואַלד „טומידאי". דאָרט, אויף די פאַרזאַמלונגען האָט מען באַרירט פראַגן, וועלכע האָבן אַרויסגערופן דיסקוסיעס. אויף די קרייזן זיינען אויך דערליידיקט געוואָרן סכסוכים צווישן אַרבעטער און מייסטער.

די זיגרייכע קאַמפן האָבן פאַרגרעסערט דעם אינטערעס צו דער אומלעגאַלער באַוועגונג. זי איז טאַקע געוואָקסן, אָבער קיין לאָקאַל האָט זי נישט געקענט באַקומען. אַלע ענינים זיינען געפירט געוואָרן אונטערן פרייען הימל. כדי אויסצומיידן צוזאַמענשטויסן מיט פּאָליציי, און די ידיעות וועגן צוזאַמענ־קונפטן זאָלן נישט אָנקומען צו דער מאַכט, האָט מען אַוועקגעשטעלט „צעפּ" — (וואַכן), וואָס האָבן געהיטן דעם צוטריט צום קאָנספּיראַטיוון אָרט און נישט צוגעלאָזן נישט געווינטשענע עלעמענטן. איך געדענק אַזאַ צוזאַמענטרעף. מיין קוזין חיים לייב ראוף האָט מיך מיטגענומען (איך בין דאַן געווען אַ ייִנגל) אויף אַ פאַרזאַמלונג אין וואַלד. ער האָט קוים אויסגעפּועלט ביי די „צעפּ" מען זאָל מיך אַריינלאָזן.

די צאַרישע זשאַנדאַרמעריע האָט געוואָרפן אַ בייז אויג אויף דער אַרבעטער־

יוגנט, ווייל מ׳האָט איר צוגעטראָגן פאַרשידענע נאַכריכטן וועגן אומלעגאַלע טעטיקייט. עס איז זיי אָבער נישט געלונגען צו כאַפּן די אַרבעטער בעת זייערע פאַרזאַמלונגען. זיי האָבן אויך נישט געקענט געפינען קיין אומלעגאַלע „ליטעראַטור״.

דער דראַמקרייז האָט אַנטוויקלט אַ ברייטע טעטיקייט, אַריינגעצויגן ברייטע שיכטן, אַרבעטער און אינטעליגענטע כוחות. יעדע דריי חדשים כמעט איז אויסגעפירט געוואָרן אַ נייע פּיעסע פון באַקאַנטע דראַמאַטורגן, ווי גאָלדפאַדן, גאָרדין, פּינסקי, לאַטיינער א. א. די גוט־באַזוכטע פאָרשטעלונגען האָבן אַריינגעבראַכט גרויסע הכנסות. ס׳איז לייכט זיך אָנצושטויסן צו וועלכע צוועקן דאָס געלט איז פאַרווענדעט געוואָרן. באַביאַצקי אַליין האָט דערפון נישט געוואוסט, ער איז אויך געווען ווייט פון דער קאָנספּיראַטיווער באַוועגונג.

ווי שטאַרק עס איז געווען די השפעה פונם דראַמקרייז אויף דער יידישער באַפעלקערונג קאָן מען זען פונם פאַקט: אַ יידישע טעאַטער־טרופּע איז געקומען קיין קאָלאָ אין דער צייט ווען אַ פּוילישע טעאַטער־טרופּע, אָנגעפירט דורך קנאַקע זאַוואַדסקי האָט אָפּגעדונגען דעם פאָרשטעלונג־לאָקאַל אויף אַ לענגערע צייט. די יידישע טרופּע האָט געבעטן די פּוילישע פאַך־קאָלעגן זיי זאָלן אָפּטרעטן דעם לאָקאַל אויף איין אָוונט, כדי זיי זאָלן דעקן די רייזע־הוצאות. די פּוילישע אַרטיסטן האָבן אָפּגעזאָגט און עס האָט נישט געהאָלפן די אינטערווענץ פון די „אחדות״. דאָן איז געפאַלן אַ באַשלוס: קיין ייד באַזוכט נישט די פּוילישע פאָרשטעלונגען. במשך צוויי וואָכן האָט דער טעאַטער־זאַל געלויכטן מיט „ליידיקע בענק״. דער לייטער זאַוואַדסקי האָט געבעטן אַנטשולדיקונג ביים יידישן דראַמקרייז. דער ביישפּיל ווייזט אויף ווי ווייט ס׳איז געווען דער איינפלוס און דער כוח פון „אחדות״.

ביז 1905 איז אַלץ אַדורך כמעט גלאַטיק. הייסע טעג האָבן זיך אָנגעהויבן נאָך דער פּראָקלאַמירונג פון דער קאָנסטיטוציע דורכן צאַר ניקאָליי דעם 2־טן. די ידיעה וועגן דער גרויסער ענדערונג איז אָנגעקומען אין שטאָט און אַרויסגערופן גרויס באַגייסטערונג. אין די טעג פון די קאָנסטיטוציע פייערונגען זיינען די רעוואָלוציאָנערן אַרויס פון די באַהעלטענישן, זיך געפילט פריי און געזאָגט אַלץ וואָס זיי האָבן געהאַט צו זאָגן.

אינם טאָג פון דער פּראָקלאַמירונג פון דער קאָנסטיטוציע זיינען די „אחדות״־חברים זיך צוזאַמענגעקומען ביים גראָבן הערש־בייניש (געוווינט אינם הויז פון שאול שורעק) און אויפגעבייט אַ רויטן פאָן. דעם פאָן האָבן זיי געטראָגן אויף דער דעמאָנסטראַציע אין אַלטן מאַרק. פון דאָרט איז די דעמאָנסטראַציע אַוועק אין די אַנדערע גאַסן, אָנשליסנדיק זיך אינם צוג פון די פּאַליאַקן.

פאַרן ראַט־הויז זיינען אַוועקגעשטעלט געוואָרן פעסער סמאָלע, וועלכע זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין ברענענדיקע פאַקלען. צו די פאַרזאַמלטע מאַסן האָבן גערעדט רעדנער, יידן און פאָליאַקן. זייערע רעדעס זיינען באַגלייט געוואָרן דורך לאָזונגען: „זאָל לעבן די פרייהייט!", „זאָל לעבן פוילן!", „זאָל לעבן דער־8־שעהדיקער אַרבעטס טאָג!"

דער יידישער רעדנער, וועלכער איז געקומען פון דער פרעמד, האָט געהייסן סטאַלארסקי. ער האָט צווישן אַנדערע געזאָגט: „חברים, עס האָט זיך געעפנט אַ טירל, דורך וואַנען די ליכט האָט אָנגעהויבן שיינען פאַר די אַרבעטער".

די פייערונגען האָבן אָנגעהאַלטן עטלעכע טעג. איבער די גאַסן האָבן מאַרשירט אַרבעטער, גלחים, פויערן פון די נאָענטע דערפער און שול־יוגנט. מען האָט פאַרגעסן אין דער שנאה צו די יידן — ממש אַן אידיליע.

בשעת די פייערונגען האָט מען נישט געזען קיינעם פון דער צאַרישער מאַכט. די „אחדות"־חברים, וועלכע האָבן געהאַט אומלעגאַל געווער, האָבן געשאָסן אויף „וויוואַט!". פאַרקליידטע זשאַנדאַרמען און געהיימפּאָליציי האָבן דאָס אַלץ געזען און פאַרצייכנט. ווי נאָר עס האָבן זיך געענדיקט די פרייהייט־טעג האָבן זיי אָנגעהויבן זייער יאַגד נאָך די פרייהייטס־קעמפער, זיך געיאָגט ממש, ווי נאָך חיות אין וואַלד.

ווי געווענטליך האָבן אויך נישט געפעלט קיין פּראָוואָקאַטאָרן און מוסרים, וועלכע האָבן זיך געשטעלט אין דינסט פון דער „אָכראַנע". שווערע, ביטערע צייטן זיינען געקומען אויף די „אחדות"־טוער.

איך געדענק ווי יידישע מוסרים זיינען געקומען צו אונדז און געזוכט שמחה מליניקער. זיי האָבן געוואָלט אַריין אין דער דירה פון קוזין חיים לייב, אָבער מיין פאָטער האָט זיי נישט אַריינגעלאָזט, פאַרשליסנדיק דעם אַריינגאַנג. ווען זיי זיינען אַוועק, האָט מען דעם אויסבאַהאַלטענעם אַרויסגעפירט דורך אַ פאַרבאָרגענעם אַרויסגאַנג. שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט אַז שמחה איז געווען באַהאַלטן ביי אונדז אין שטוב. אין מיטן דער נאַכט האָט מיין פאָטער אים אַרויסגעפירט אויף דעם מילכוואָגן. שמחה איז געווען פאַרקליידעט אַלס פויערטע. מען האָט אים אַרויסגעפירט פון שטאָט און ער איז אַוועק קיין דייטשלאַנד.

עס זיינען דאַן אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער זשאַנדאַרמעריע די קאָלער איינוווינער: חיים־לייב ראוף, אברהם־לייביש קאַנינסקי, לייב בזשוס־טאַווסקי, יעקב־וואָלף וואַכאלדער, קעפּקע און אַנדערע. אַ טייל פון די אַרעסטירטע האָט מען גלייך אָפּגעפירט קיין קאַליש און זיי פאַרשפּאַרט אין תפיסה. די מאַכט אָרגאַנען האָבן צוגעגרייט מאַטעריאַל פאַר גרויסע עפענטלעכע פּראָצעסן.

חיים־לייב ראוף, איז נאָכן אָפּזיצן 5 יאָר אין תפיסה, פאַרשיקט געוואָרן

קיין סיביר; א. ל. קאנינסקי איז געזעסן אין תפיסה צען חדשים, אַנדערע זיינען אָפּגעקומען מיט פיל לייכטערע שטראָפן *.

נאָך דער גרויסער „אַקציע" איז דאָס פּאָליטישע עפנטלעכע לעבן אין שטאָט ווי אָפּגעשטאָרבן. די „אחדות" האָט אָבער ווייטער געפירט איר קאָנספּיראַטיווע טעטיקייט. פון צייט צו צייט זיינען אַנטדעקט געוואָרן קעמערלעך פון אונטערערדישער רעוואָלוציאָנערער אַרבעט און עס זיינען אַרעסטירט געוואָרן די טעטיקסטע חברים. יעדעס מאָל, ווען אין שטאָט איז דורכגעפאָרן אַ הויכער רוסישער באַאַמטער אָדער דער גענעראַל־גובערנאַטאָר האָט מען אַרעסטירט אַ ריי מענטשן, בעיקר אַרבעטער, הגם מען האָט ביי זיי נישט געפונען קיין מאַטעריאַל, וואָס זאָל זיי באַשולדיקן.

אַזוי האָט אונדזער שטאָט צוגעלייגט איר ציגל צום קאַמף פאַר סאָציאַלע דערגרייכונגען.

---

* די פּאָליאַקן האָבן נישט אַזוי פיל געליטן, ווי די יידן. ביי זיי זיינען נישט פאָרגעקומען אַזוי פיל אַרעסטן.

ג. וולקוביץ

ע י ר י

לזכר נשמת אבי מורי ז"ל, אברהם בן יוסף
זאב וולקוביץ, ולזכר נשמת אמי ז"ל, סלדקה
בת יצחק אייזיק הלוי לוין.

אם רבים מבני־עירי יספרו בזכרונותיהם על קולו, שהצטיינה בסגולות רבות, ועל אנשיה שהיו חרוצים ותמימי־דרך, מהם בעלי מידות טובות ומהם בעלי תרבות — ודאי יהיה להוסיף עליהם כהנה וכהנה. עתיקת־יומין היתה הקהילה ורבות המסורות שנמסרו מדור לדור. איני מתיימר לכתוב קורותיה, אלא להציל מן הנשייה כמה דברים ששמעתי מפי אמי הורתי, מנוחתה עדן, ומדברי אבי־מורי, שאת מקום־קבורתו ויום פטירתו לא אדע, כי ניספה יחד עם קדושי גיטו וארשה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ביקש מפלט אצל אחותי ברטה, שהתגוררה בעיר הזאת.

אתחיל את סיפורי מהשוק הישן, שבו עמד בית אבי. שוק זה היה מרכז העיר, ובטבורו — בית המועצה והמגדל שבנוהו השואדים. שוק זה היה מיושב רובו ככולו יהודים, פרט לבית מרקחת של פולני. בשנים האחרונות נוספו בית־מלון ומסעדה נוצרית.

בשתי פינות המגרש המרובע של השוק הישן נמצאו בארות מים חיים עם משאבות־יד. מהן סיפקו שואבי־המים, נושאי אסל ודליים, מי שתיה לתושבי השוק והרחובות הסמוכים. מים אלה קשים היו ממי הנהר וואַרטה, שהקיף את העיר, אולם נזהרו לשתות אותם מחשש זוהמה. מתוקים היו מי הנהר ובכל זאת העדיפו את מי־הבארות.

יערות־עד — כך נמסר מדור לדור — הקיפו עד למאה ה־18 את העיר מכל עבריה, ושרידים מהם נשארו עד ימינו. הסבתות והסבים מסרו מפי הוריהם וזקניהם, כי יערות אלה היו משכן לחיות־טרף. בחדשי החורף, כאשר שלג רב כיסה את פני האדמה, חדרו להקות זאבים רעבים לרחובות העיר, ויללות האימים הפילו חרדה על התושבים. כדי לפייס את הטורפים, הכינו בבתים כיכרות־לחם — „מנחה" לחיות היוצאות לשחר לטרף. בשעות הבוקר, כאשר נשמעו יללות־הזאבים, השליכו להם את המזון דרך החלונות — כופר־נפש.

בשטח השוק הישן לא נמצא בית־תפילה, ומכאן יש להסיק כי ראשית הקהילה היהודית היתה מצערה. מועטים היו המתיישבים הראשונים ודלי־אמצעים.

לא עלה בידם לרכוש מגרש בשביל מקדש־מעט, להדליק בו את הנר היהודי, שנשאו עמם בדרכי נדודיהם.

עם גידול היישוב היהודי נוסף לעיר שוק שני — הוא השוק החדש. כאן נרכשו כמה מגרשים שעליהם הוקמו בתי־תפילה, אטליזים, מקווה, בית־מטבחיים לעופות (בית מטבחיים לבהמות — הוקם על שפת הנהר).

ציפור־הנפש של הקהילה לא היה בית־הכנסת אלא בית המדרש. בחורים, החושקים בתורה, באו לכאן ממרחקים. הגבאים דאגו למזונות והקימו ארגון בשם „חברת הבחורים", שכלל את כל חובשי בית המדרש. תפקיד החברה היה להתרים את כל בעלי הבתים למען קניית ספרות תורנית, לדאוג ללינת הבאים מהחוץ ול„ימים" — אכילה אצל תושבי־העיר. כל איש, אמיד כעני, ראה זכות לעצמו שבחור יסעד על שולחנו. הנשים לעתים תיקנו את בגדי האורחים הקבועים. הטיפול והיחס לבחורי בית המדרש נעשה לשם־דבר.

אחד מגבאי בית המדרש, שזכיתי לשמוע מפיו שיעור בגפ"ת — היה ר' שמואל־לייב ואסרמן. רפה־גוף היה כל ימיו, בלכתו — שלח את ראשו המורכן לפניו, כאילו סבל והכנעה צעדו לפניו.

ר' שמואל־לייב אהוב היה על כל האברכים והבחורים הלומדים בבית המדרש ומכובד בעיני בעלי הבתים. מבט אחד ששלח דרך משקפיו — שקול היה כנגד דיבורים רבים.

את שיעורו לפני הצהרים בלענו כבכורה בטרם קיץ. בעניין רב שמענו את דבריו והסבריו וראינו כי חכם הוא ושנון, בקי בכל חדרי התלמוד, מצוי בכל המפרשים ואין מכשול לפניו — כל דרכו סלולה.

בין מנחה למעריב היה מלמד את בעלי הבתים. השיעור — מהספר „מגן אברהם". ואף הם שמעו דבריו מתוך הערצה. לולא דאגת הפרנסה היו יושבים עמו עד חצות, כי מתקו דברי תורתו ולא מעט חכמת חיים למדו מפיו.

ב„ימים הנוראים" היה ר' שמואל־לייב ה„בעל־תפילה" בבית המדרש. את המקהלה שעזרה לו בשירת התפילה הכין בעוד מועד: לאחר חג השבועות התחיל בחזרות — וסיימן בערב ראש־השנה. בעמדו לפני ה„תיבה" נוכחנו לדעת שאין קומתו כפופה, כפי שהיינו רגילים לראותה בימות־חול. כשידיו היו מחזיקות ב„עמוד" נתגלה בעוזו ובקומתו הזקופה. קולו הערב התמזג בקולות ה„משוררים" העומדים מימינו ומשמאלו. בסלסוליו בשעת תפילתו היה מרטיט כל לב. „אפילו עריץ ואכזר לא יעמוד בפניו" — מלמלו ה„עמך" שבין המתפללים.

תודות לדאגתו להספקת ספרי־קודש — לא חסרו בבית המדרש לא גמרא מבבלי ומירושלמי, לא ספרי ראשונים ואחרונים. הקפיד על שלמות הספרים ואת הקרועים מסר לכורך־ספרים ואם הופיעו מהדורות חדשות של „יורה־דעה" ו„חושן משפט", או ספרי הרמב"ם וספרי „שאלות ותשובות" — הוא היה בין הרוכשים

הראשונים. אצטבות ארוכות בקיר המערבי היו עמוסות ספרים ולא יכלו להכיל את כולם; חלק מהם נשאר תמיד על השולחנות.

לא מצא די בכל אלה. היא נתן ליבו גם לספסלים ולשולחנות, שלא יהיו „צולעים" בגלל מעשי קונדס של בחורים עליזים שערכו „משכנתאות" לסוררים ולפוחזים. בימות החורף ציווה על השמש שיסיק פעמיים ביום את התנורים, שייחם ללומדי תורה העושים לילות כימים. עיניו היו פקוחות למתמיד, היה מעודדו ועמד לצידו.

בית־הכנסת הגדול

בית הכנסת היה גאוות כל איש דתי, אולם מי שהתבונן בקירותיו העבים ראה בו מבצר לא רק לרוח עמנו. כל צרה וכל שמחה — אליו הביאו.

מתי נבנה בית הכנסת הראשון? — אף לשאלה זו אין תשובה. בית הכנסת האחרון שנהרס עד ליסוד ע"י הנאצים הטמאים, הוקם בשנת תר"ך, לפני תשעים ושמונה שנה. לפניו עמד על מגרש זה בית־תפילה קטן של דורות ראשונים. המנצח על הבנייה היה ר' יוסף רייכערט. הוא היה הנדבן הראשי ושאר התושבים סייעו בידיו.

כאמור, היה בית הכנסת צנוע מבחוץ, אולם מבפנים — אין כמוהו ליופי. מכל הקירות נטל תשעה קבין קיר־המזרח: כאן עמד ארון הקודש ומדרגות מימין ומשמאל מובילות אליו. ממקום זה היה הרב נושא את דרשתו השנתית, וגם רבנים, שליחי ציבור, הביאו את דבריהם לעדה. כשגברה התנועה הציונית השמיעו את דבריהם, ממקום נישא זה, רבני־ירושלים שבאו בשליחות הקרנות הציוניות.

לא אאריך בתיאור המקום הקדוש. ברצוני להוסיף רק פרט אחד: משנודע על הצהרת בלפור, התכנסו כאן גדולים וקטנים וגם עזרות הנשים היו מלאות מפה אל פה. כאשר הנואמים קראו מדברי „עזרא": „מי בכם מכל עמו יהי אלוהיו עמו ויעל לירושלים אשר ביהודה ויבן את בית ה' — — — וכל הנשאר מכל המקומות אשר הוא גר שם, ינשאוהו אנשי מקומו בכסף ובזהב — — —" פרקו נשים תכשיטיהן מעליהן, עטפו אותם במטפחות וזרקו אותם לאלמימר — תרומה ראשונה להקמת המדינה.

יום השבת בעיר

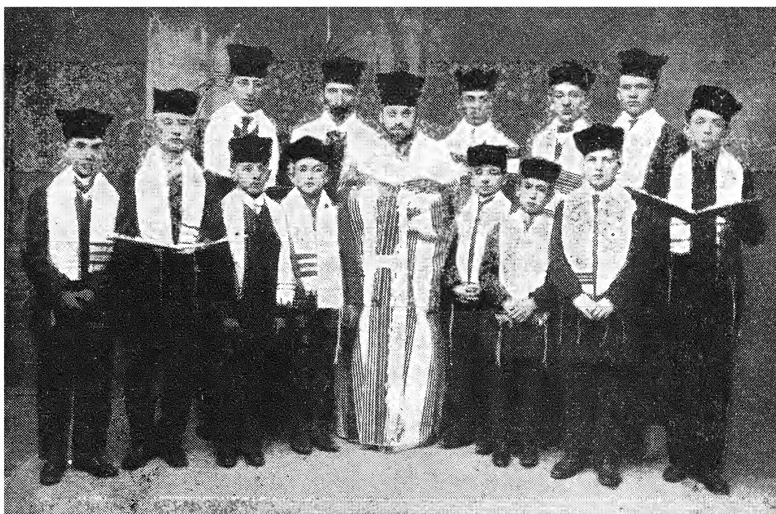
השפעת היהודים בעיר היתה ניכרת ביותר ביום השבת. מיום ששי בין הערביים שבתה כל תנועת כלי־רכב. טרם רד הערב הופיע השַמָש ברחובות העיר ובפטיש־העץ הגדול דפק שלוש דפיקות על מזוזות הדלתות, והודיע שהשבת מתקרבת ובאה ויש להפסיק תיכף ומיד כל משא ומתן. החנוונים התחילו לזרז את הלקוחות שלהם, יהודים ופולנים, שימהרו לצאת מבתי המסחר, כדי שלא לחלל

את יום המנוחה. לא עברה שעה קלה מהכרזת השמש וברחובות הושלך הס — בתי העסק נסגרו וכלתה רגל מן השוק.

העיר לבשה צורה חדשה: ילדים בבגדי־שבת, מבוגרים עם זקן ופיאות רטובים, שחזרו מן המקוות, בנות מגונדרות בשמלות־צבעונין. עוד מעט וכל הדרכים המובילות לבתי־התפילה יתעוררו שוב להיים: מי לבית־הכנסת ומי — לבית־המדרש ומי — ל„חברה״.

עם חשיכה הבהיקו מבעד החלונות נרות השבת. מי שאזנו חדה — ישמע את תפילת עקרת הבית, אף כי זו נאמרה בלחישה. הנשים מברכות על הנרות, מקבלות את השבת ושופכות את שיחן לפני בורא העולם, שיתן פרנסה לבית וישמור על בריאות הילדים.

התפילות הן פרק לחוד. לא דין ש״ץ סתם כדין חזן עם מקהלה. לא הניגונים

החזן קנטור ומקהלתו — דער חזן קאַנטאָר און זיין כאָר
שורה ראשונה (מימין לשמאל): קורץ; הראשון אחרי החזן — שטרן.

של בתי־התפילה של החסידים כניגונים בבית־המדרש של המתנגדים. כל חברה וחברה ונוסח שלה, ולא מעטות החברות, או ה„מניינים״. ואלה החברות ששימשו גם מקומות־תפילה: „חברת תהילים״, „חברת עין יעקב״, „חברת ש״ס״, ו„חברת משניות״.

משחזרו הגברים מבתי־התפילה, הביאו עמם אורה של שבת. בזמר „שלום עליכם מלאכי השרת״ קיבלו את שבת מלכתא. ליד השולחן הערוך לא ישבה

המשפחה בלבד; על הרוב נזדמן גם אורח, בלשון פשוטה: עני, עובר על הפתחים, שבא מעיר רחוקה. גבאי בתי־התפילה נתנו לכל אחד פתק שבו רשום שם־המארח.

הועד של „הכנסת אורחים" — די פאַרוואַלטונג פון „הכנסת אורחים"
יושבים (מימין לשמאל): וולף בוצקר, השוחט ארליך, הירשל, הבן של הרב, שטחלברג, זליג סיטנר. עומדים: — — —, ליפע, אברהם פרוסט.

סעודת השבת, שהצטיינה במאכלים מיוחדים וטובים — דגים, מרק איטריות, בשר ולפתן — נאכלה במתינות. בין מאכל למאכל — „זמירות". יש שהאורח השמיע ניגון חדש או סיפר מעשה — והכל זקפו אזניים. ובגמר הסעודה — קרא הבעל לפני אשתו מהעיתון הגדול של יום ששי: מה נאמר על המדינות — מי יעלה ומי ירד? והעוזרת בבתי האמידים, הוציאה מתחת לכר את ה„רומנים" של ה„סופר המהולל" שמ"ר, שאין כמוהו למתוח את הקורא, עד כלות הנפש...

החברות לעזרה סוציאלית

מנינו לעיל כמה חברות, שעסקו בעיקר בלימוד התורה; אולם גדולה וחשובה היתה הפעולה של החברות שמילאו תפקיד סוציאלי, כגון: „חברת מלבוש ערומים", „סומך נופלים", „ביקור חולים", „הכנסת כלה", „הכנסת אורחים", „תלמוד תורה" ועוד.

לכל חברה היו עסקנים ועסקניות, ותודות לפעולתם המסורה ולאמון שהציבור רחש להם — נושעו עניי העם. העזרה היתה מועטה, אך היא פעלה גדולות: לא נשאר עזוב ורעב ולא היה ילד בן עניים שלא קיבל חינוכו ב„תלמוד תורה".

פרשה מעניינת הן החגיגות שערכו החברות, והן עזרו לא מעט לקרב את הלבבות, לברך על שנת פעולה מבורכת. מובן מאליו, כי הוצאות הסעודות לא נעשו על חשבון התרומות, אלא מדמי המשתתפים בלבד.

החברה „ביקור חולים", ערכה את מסיבת־השנה בימי החנוכה. עם חבריה נמנו תלמידי־חכמים, בעלי־בתים אמידים וגם בעלי־מלאכה שתפסו עמדה נכבדה בציבור. לסעודתה יצאו מוניטין. השולחן היה ערוך בכל טוב, ובראש וראשונה דגים מבושלים ומטוגנים וממולאים. והטעמים שונים: מתוקים, מפולפלים, כבושים וחמצמצים. כל הקרואים בחרו להם את המאכלים לפי טעמם. אותו דבר במאכלי בשר: בשר־עוף (תרנגולת ואווז), בשר עגל, בשר־שור ופלחים של „ביילעק" מתרנגול־הודו. והמרק — „מרק זהב" כמו לחתן־כלה בליל־הכלולות. ליפתן ומשקאות — כיד המלך. החלות הטריות לא במידה ולא במנות. הכל בשפע. בין מנה למנה מהנים יודעי־נגן את המסובים בשירה — מתפילות שחרית ומוסף. משהתבשמו קצת לא בדקו בטיב השירה, והשמיעו גם תפילה מהימים הנוראים: „כל נדרי", „ונתנה תוקף" וכדומה.

ה„חברה קדישא", „חברת הבחורים" ושאר החברות שנזכרו לעיל — ערכו את החגיגה ביום „שמחת התורה". ה„כיבוד" אצל „חברת הבחורים" התחיל מיד לאחר תפילת השחרית: כוסית י"ש ועוגה והמשכה בסעודת הצהריים בבית הגבאי. זכורני, איך חובשי בית־המדרש התכנסו בדירתו של ר' שמואל־לייב וואסרמן לשתיית „לחיים!" ולהבעת הוקרה למורם ורבם, לדואג לכל צרכיהם. כטוב לבם ביין פצחו ברינה ויצאו במחול ור' שמואל־לייב — באמצע המעגל. כל אחד משתדל להחזיק באבנטו. בין ריקוד לריקוד גומעים כוסיות י"ש וסועדים את הלב הרוגש בפרוסות דובשן, במנות ראויות להתכבד.

„שישו ושמחו בשמחת תורה!"

שמחת תורה בעיר — היום השמח ביותר; איזה יום ידמה לו וישווה לו. ביום זה לא הרגישו, כי מלבד יהודים יש גם נוצרים. המבושמים והרוקדים „השתלטו" על הרחובות ועשו כטוב בעיניהם. שירי־עם, שירי חסידים ושירי־תפילה לא פסקו מן הבוקר ועד הערב. זוגות זוגות וחבורות חבורות רקדו ברחובות ולשמחה אין קץ. השיא בשמחה — כאשר הוצאו „ספרי התורה" מבתי־התפילה של החברות לרחובות העיר ורקדו במעגל, כדברי המשורר יצחק למדן:

אבותינו כך רקדו:
יד אחת על שכם רע,
ספר־תורה שניה אוחזת
— סבל עם באהבה נישא —
אבותינו כך רקדו...

אבותינו עת רקדו
עצמו היטב, עצמו עיניים,
ומעינות חדוה נפתחו,
קלו רגליהם מה קלו
בעיניים עצומות —

אבותינו עת רקדו.

ברצוני להעלות כמה פרטים מתהלוכה אחת בשמחת התורה אחרי־הצהריים, שהייתי עד לה בשנות ילדותי:

נכבדי העדה, וגבאי בית־הכנסת בתוכם, התאספו בשוק החדש, ברחבה שלפני בית־הכנסת. בדריכות ובציפיה הם מחכים לעם החוגג הנמצא בפינות שונות של העיר, ליד בתי התפילה. הנה הופיעו החזן והמשוררים והם הסתדרו ליד הכניסה, אך אין נכנס ובא. מכל עבר נוהרות הנשים ונכנסות לעזרת הנשים.

מרחוק מגיע הד של שירה ומחולות. הנה מתקרבת קבוצה אחת, חברי „מנין". ביד הדרשן הצועד בראש — ספר תורה. מימינו ומשמאלו הולכים נושאי החופה. מסביב להם רוקדים אנשים עם בניהם ושמחים בשמחת החג. הם נעים לאטם, ונדמה שאף פעם לא יגיעו למחוז חפצם — לשערי בית־הכנסת, כי ההתרגשות גדולה ואינם מתקדמים כלל.

כאשר התקרבה התהלוכה, מצאתי גם את אבי בין נושאי ספרי התורה. החזקתי באבנטו ורקדתי עם כל הציבור. כאשר הגיעו לבית־הכנסת, לרחבתה, ניתן אות לחזן והקביל את הבאים בשירה שהגבירה את ההתלהבות.

בכבוד גדול ובעליצות־נפש הוכנסו הספרים אל ההיכל. כשהתקרבו הנושאים אל האלמימר — המטירו עליהם הנשים מעזרת־הנשים ממתקים ופירות מיובשים: צימוקים, שקדים, תאנים, תמרים וסוכריות. הילדים עטו על השלל הגדול ומילאו את כיסיהם, ואין מאושר בארץ כמותם.

בערוב היום התפלל הציבור תפילת מעריב ואחריה החלו „ההקפות": הגבאים כיבדו את המתפללים בנשיאת ספרי התורה בסיבוב אחד מסביב לאלמימר. הסיבוב הזה — לא הליכה אלא ריקוד ושירה וההתלהבות של הרוקדים לאין שיעור. ואף בשעת ההקפות זרקו הנשים מעזרת הנשים את שארית הממתקים והילדים צוהלים ושמחים: שירה, ריקוד וגם „כיבוד" ומה יכול להיות נעלה מזאת?

פורים — החג בהא הידיעה

אימרה רווחת בעם „פורים לא חג וקדחת — לא מחלה"; אולם בני־הנעורים הפכו דווקא את החג הזה לחוויה שאין גדולה ממנה.

תחילתו — קריאת המגילה וקולות הרעשנים. „תעשיית הרעשנים" היתה מפותחת מאוד: כל אחד עושה לו לפי „פטנט" משלו, וכל המצליח לעשות רעשן המקים רעש גדול משל רעשן חברו — הרי זה משובח. ומי שהתקנא בחברו היה מוסיף לרעש של הרעשן רקיעת רגליים בשעה שבעל־הקורא הזכיר את השם „המן בן המדתא".

אחרי הרעשנים — „משלוח המנות". כל משפחה היתה מתחרה בשנייה, מי שירבה את הכיבוד. והתכונה גדולה והקטנים במשפחה, ילדים וילדות, מלאים עבודה וטרחה ומובן מאליו שיש שכר בצידן של השליחויות...

פורים היה חג ארוך, מי"ד באדר ועד ט"ו בו. אף בשושן פורים לא פג ריחו

וטעמו של החג העליז. לכאורה, הרי החג הוחג בבתים, כל משפחה לחוד, ואעפי״כ היה רישומו ניכר בעיר.

ההתחפשות תרמה הרבה לעליזות שבחג. המסכה והאיפור והמשחק של המתחפשים — באלה הושקעה מחשבה רבה. את המקום הראשון בהתחפשות תפסו הקבוצות שהציגו „מחזות" שלמים והרפרטואר שלהם: „מגילת אחשוורוש", „מכירת יוסף" ו„דוד וגלית". אחריהם באו המתחפשים הבודדים או „הזוגות". רמתם לא היתה גבוהה ביותר: נכנסו לבית ושרו פזמון והושיטו יד... לפעמים לא היה בפזמון כל דבר לבדח את הדעת, או לבדר את המסובים ליד השולחן הערוך בכל טוב.

הקבוצות שהציגו „מחזה" שלם בחרו במשפחת נגידים, שאליה הוזמנו אורחים וגם שכנים. תחילה נכנס הכרוז והודיע: „פנו מקום, קבלו את השחקנים בשימת־לב!". עודו מדבר והנה הופיע השחקן הראשי, והוא פתח בשיר־סולו להנעים את האוזן. באמצע שירו — ושחקן שני נכנס ובא וכאן התחילה העלילה. אם הראשון היה טיפוס טראגי — בא הצד השני ובידח את הדעת, כדי לבדר ולהוסיף גוון חדש. אחד־אחד באו השחקנים האחרים וחצי חדר הפך לבימת־משחק.

קהל הצופים, המשפחה ואורחיהם, השתתפו לא אחת במשחק ע"י קריאות־ביניים. הציגו שאלות לשחקנים, הביעו דברי־ביקורת בגלוי: את אחד גינו ואת אחד שיבחו, החזיקו אחרי השרים. לא אחת הגישו להם באמצע המשחק כוס בירה או כוסית יין. ובסופה של ההצגה — כיבוד ושכר: שטר כסף של כמה רובלים.

החג, שבו הכל אכלו לחם־עוני

חג הפסח בא בשמחתו, ובכנפיו צרורות גם דאגות לטובי־העיר: הנוכל לספק לעניים הידועים ולמסתירים רישם את הכספים להכנת „הסדרים"?

„טובי העיר", הפעילים שבפרנסים, לא ידעו מנוחה. בישיבותיהם ערכו רשימה של כל הנצרכים הנהנים מקופת הצדקה ואלה המקבלים „מתן בסתר", ועל גליון אחר רשימה של אמידי העיר: מה ההיטל המיוחד שיוטל עליהם? ועל גליון שלישי — מה הם הסכומים שייאסף מ„קמחא דפסחא".

ההיטל האחרון ניגבה בשעת קניית קמח למצות (יש שאפו לחוד) או בשעת קניית המצות. אין איש פטור מ„קמחא דפסחא", שכולו קודש לעניים, שלא יצטרכו בחג החירות לחזר על הפתחים או להסב אצל אחרים.

אף המרא דאתרא היה טרוד בשבועיים שקדמו לחג הפסח: היה הולך לטחנות הקמח לכשר את המכונות, לבדוק אם הוכנסו חלקי־חילוף חדשים, אם הרחיקו מהמחסנים את הקמח של כל ימות־השנה, שהוא חמץ.

מהטחנות — אל האופים. אף להם הטיף „מנה" של מוסר והזהיר אותם שישגיחו על ה„כשרות", כדי לא להביא, חס וחלילה, אסון על העדה. געילת החביות למים; קריצת העריבות ללישה; טיהור התנור — כל אלה דורשים השגחה.

משנעשו כל ההכנות, מינה משגיחים מאנשי שלומנו שיעמדו על המשמר בשעת האפייה, שיסתכלו בשבע עינים שלא יעבירו פירור של חמץ לתחום המאפייה.

עבודת המשגיחים לא היתה קלה כל עיקר. רוב העבודות במאפיות נעשו ע״י פועלות נוצריות שאינן נזהרות במצוות. גערו בהן, בלשות ובמגלגלות, שתרהצנה מזמן לזמן את ידיהן, שלא תשהינה את פרוסת הבצק מהעיסה הגדולה, כי זו עלולה להחמיץ. כן זירזו את המגישים למהר ולהגיש את המצה המגולגלת לתנור. נוזפים בזה ומחלקים מחמאה לזה. מן הבוקר עד הערב הם בתנועה בלתי פוסקת.

הנזהרים במצוות לא סמכו על הנוצריות ו„גייסו" את כל בני־המשפחה שיבואו למאפייה לעזור בהכנת המצות. עם בואם באה רוח אחרת למאפייה, רוח של שמחה. בשעת הלישה והגלגול היו פוצחים פה ברינה: שרו „אז ישיר" ו„הלל", וכאשר גמרו בתפילות השמיעו ניגונים חסידיים.

לאחר חג הפורים החלה „העונה הבוערת" של הצבעים. אין בית שלא צבעו בו את החדרים, או שסיידו אותם. הסיוד נעשה בידי הדיירים, אולם הצביעה — לא כל אחד מוכשר לזאת. כעשרה צבעים היו בעיר, וכל אחד רוצה להקדים, ואין הצבעות נעשית במכונה, אלא בידיים. מובן מאליו, כי העשירים זכו להיות הראשונים ורק בימים האחרונים שלפני פסח בא תורם של החנוונים ש„עמדו על המקח". כדי שלא יפסידו את הלקוחות, התחכמו הצבעים וצבעו אצל עשרות משפחות רק את התקרה, אחרי־כן — את הכתלים ואת הצביעה בשמן השאירו לאחר החגים — גם אז הם זקוקים לפרנסה. הי״ש לא פסק מפיהם, שכן ראו במשקה אמצעי להגביר כוח! ואכן בעונה עבדו 12 שעות ביממה ויותר.

החנוונים התפללו אף הם לעונה זו: מי אינו רוצה להתחדש לקראת החג? והפדיון היה, ברוך השם, לשביעת רצונם. ולא רק יהודים פתחו את הצרורות. חג ה„פסחא" של הנוצרים חל, על הרוב, סמוך לפסח של היהודים. אף הם הרבו בקניות והדינר מצוי בידם, כי היהודים קנו לכבוד הפסח מתוצרתם: עופות וביצים ובצל ותפוחי־אדמה ותבן וסלק. והפרנסה — הלוואי לכל ימות השנה...

מנהג מוזר היה בעיר: באחרון של פסח הכינו בני הנעורים בובה גדולה ושמוה על מוט: „חמצדיקע ברכו" — כך קראו לדחליל זה. בתהלוכה של משובה נשאו את ה„חמצדיקע ברכו" וסבבו בכל הרחובות, ועם החשיכה שרפו אותה באש.

שמחת הכלולות

אווירת החג נשארה גם לאחר חג הפסח, מכ״ב בניסן עד לסוף חג השבועות. בין חג לחג — ל״ג בעומר והוא יום החתונות. כידוע נוהגים קצת אבילות בימי הספירה, לא מסתפרים ולא נושאים אשה, אולם חורג ממנהג זה הוא הי״ח באייר — הוא ל״ג בעומר.

חתונות רבות נערכו ביום זה, והמנגנים, שלא ידעו לאן ללכת ראשונה, הם

שקבעו את „סדר היום" של המחותנים: למי ילכו ראשון ולמי אחרון. כאשר בעל־שמחה דרש דווקא את התזמורת לשעה קבועה — נאלצו בעלי השמחה לשכור מנגנים מעיר סמוכה.

רבה היתה התכונה בבתי המחותנים. העשירים היו שולחים ביום החתונה כרכרות למוזמנים והביאו אותם למקום המשתה. הקרואים לא באו בידיים ריקות והביאו עמם „דרשה־געשאַנק" ומתנה לחתן־כלה — כל אורח השתדל להבליט את עצמו, שידברו על ידו הרחבה.

החופה סודרה ליד הכניסה של בית־הכנסת שבשוק החדש. את החתן היו מביאים מאולם המשתה ותזמורת הולכת לפניו. האורחים נושאים בידיהם נרות דולקים. את הכלה הביאו השושבינים לחופה בלווית תזמורת. כאן הקיפו את החתן שלוש פעמים, בעוד שהחזן והמקהלה מנעימים בשירתם.

לאחר החופה היו מסיעים את הזוג החדש לאולם־המשתה. החתן והכלה היו עכשיו במרכז, להם כל שימת הלב, לפניהם משמיע הבדחן, או המארשעליק, את חרוזיו. והנה כמה חרוזים של הבדחן יעקב ירמוש, שהיה מתבל חידודיו בפסוקים מהתנ"ך ומדברי חז"ל:

„טיש־זאָגן"

שמעו נא עדה קדושה / השומרים תורת משה / הבאים בגבול צהלה / לשמוח עם חתן וכלה / וגם אני שמחתכם אמלא בשירה / בדבר זמירה / גם דבר חקירה / לעבוד בגבורה / להלל ולשבח / ולהיות אנשים משמח / במוח ובטעם וריח / לפני אנשים חשובים / נבונים ונדיבים / לומדים ומבינים / ולכבוד החתן / לשמוח בששון / ולכבוד האנשים הבאים / אנשים יפים ונאים / אשר באו הנה למקום שמחה ורינה / — — —

לכן שמעו נא עדה יקרה / איין שיינע סברא / איך פרעג אייך מה נשתנה / פארוואס איז מען א בדחן מקנא / איינער זאגט: איך וועל שווערן / איך האב אליין געטאן הערן / אז א בדחן האט קיין זארג! קיין קלערן / ער פארדינט זיין געלט / גאר גרינג אויף דער וועלט / צי איז נישט די ארבעט שווער / פרייליך צו מאכן א גראבן בער / איבערשרייען אלע געשרייען / ביז ער ווערט הייזעריק ווי א שלייען?..

את „שבע הברכות" לכבוד הזוג הצעיר ראו כמשתה אריכתא. עשירים ערכו אותן יום יום בתזמורת, ברוב עם ובסעודות כיד המלך, ואמידים — אף הם ערכו סעודות בשביל מניין קרובים.

שני אולמות היו בעיר: אולם התיאטרון ואולם יאזשווינסקי — הם שמעו לעתים את קול הרינה והצהלה של חג הכלולות.

„יום החמישי הירוק"

חגי הנוצרים הפיחו חיות בעסקיהם של החנוונים היהודים וגם באלה של בעלי־הדוכנים ב„ירידים". הפדיון גבר מאוד, כי הנוצרים העירוניים ככפריים

ביקשו להדר את ימות־השמחה בבגדים נאים, בנעליים חדשות, בממתקים וכיוצא בהם, וכל הדברים הללו אפשר היה להשיג אצל יהודים. רק חג אחד משל הנוצרים הפיל אימתו — והוא יום החמישי הירוק, שעל הרוב חל לאחר חג השבועות.

יום דתי זה עמד בצל הצלב, והיהודים היו בו בחזקת סכנה: חששו שמא הנוצרים הקנאים יפרו את היחסים התקינים ע״י הסתה, ולא במהרה יחזרו החיים למסלולם הרגיל.

ההכנות לתהלוכה של „יום החמישי הירוק״ היו רבות. לקראת היום הקדוש הזה קושטו פינות שונות ברחובות העיר, שבהן נערכו הטכסים. המקום המרכזי שבהם — בשוק הישן, ליד בית המרקחת של הנוצרי רויבסקי. שם הוקמה סוכה מענפי עצים וירק. הקיר הקדמי של הבניין צופה במפות רקומות ועליהן נתלו תמונות קדושים. על הבימה שבתוך הסוכה, הועמדו פסילים והונחה המונוגרמה של ישו וכלי־קודש. על המדרכה בקירבת הסוכה נפרשו שטיחים, כמו לפני כניסה להיכל.

כאמור, היתה ביום זה התרגשות בקרב היהודים, וכמה מהם, שגרו בשכונות של נוצרים — היו שרויים בפחד. החנויות היו סגורות וילדים לא ביקרו באותו יום בבתי הספר ונזהרו לא לגשת למקום הטכס, כי מזה עלולה לצמוח פורענות. עד לשעה עשר לפני הצהריים היתה מורגשת מתיחות־מה.

התהלוכה של המאמינים, שמנתה כמה אלפי איש, יצאה מהכנסיה שברחוב הקלישאי. משם צעדה אל השוק הישן ובראשה כמרים, נזירים ונזירות, צעירים בתלבושת לבנה, ואחריהם — עם רב. בתהלוכה נישאו איקונין ודגלים, ותחת חופת־משי — הפסל של ישו. ההולכים שרו תפילות.

הטכס התהיל עם בואה של התהלוכה לסוכה. המקהלה פתחה אז בשירה והקהל ההרה־החזיק אחריה. הכמרים התיזו מים קדושים על העוגות שהיכנו וההמונים נפלו כורעים.

לאחר הטכס המשיכה התהלוכה עד לגשר הוורשאי, ושוב עמדה ושרה שירי־תפילה. עם שעת הצהריים חזרו משתתפיה לכנסיה, והמוני־האיכרים שבו לבתיהם, מי ברכב ומי ברגל. רק אז החלו היהודים לצאת מדירותיהם והעיר שקטה, חזרה לשלוותה.

מכבי־אש באימוניהם ובחגיגותיהם

צילצול ממושך של הפעמון הגדול בשוק החדש (ליד בניין התיאטרון) בישר דליקה או אסון ציבורי. לא עברו דקות מספר ומכל קצווי־העיר התחילו לבוא בריצה מכבי־האש המתנדבים לתחנתם. קסדת הנחושת החבושה לראשם, גרזן תקוע בחגורתם הרחבה וחבל עבה — זה היה כל הציוד האישי. כרבע שעה לאחר הצילצול יצאו חוליות־חוליות ברכב שנשא את מכשירי הכיבוי: משאבות וזרנוקים וסולמות. החצוצרה השמיעה קול תרועה: פנו דרך!

לגדוד מכבי האש השתייכו גם כמה יהודים, על הרוב פחחים, שהצטיינו באומץ־לב והיו מנוסים בהליכה על גג־ת משופעים.

אחת לשבוע, ביום הראשון לפנות ערב, התאמנו מכבי־אש במגרש של קובלסקי, שם עמד מגדל עץ גבוה. הכבאים צנחו מעליו בזחילה על חבל. בשעת הזחילה עשו כמה סיבובים וכל המרבה — נחשב למצטיין. במגרש נערכו תרגילי־סדר ונבחן כושר הפעולה של העובדים במשאבות.

החגיגה של מכבי־האש, שנערכה בכיכר שבפרבר הוורשאי, משכה קהל צופים גדול. תזמורת של כלי־נשיפה הרקידה את בני־הנעורים שיצאו במחולות. בין ריקוד לריקוד היטיבו לבם במאכל ובמשקה מהדוכנים. ה„מסמר" של המסיבה: התחרות הזריזים. על כמה עמודי עץ, שגבהם עד חמישה מטרים, שמו המארגנים חפצים שונים בעלי־ערך, המטפס הזריז זכה בהם.

בעזרתם היעילה של מכבי־האש ראינו בימות־השרב, כאשר דליקות נפלו בכפרים הסמוכים לעיר.

בכפר ליד קולו — אין אַ דאָרף לעבן קאָלאָ — בילד פון הארי דאניעלס

אבל יארמוש

די פשוטע האַרציקע יידן

זאָלן די שורות פון מיר, אַ בן־עיר, וועמען דער גורל האָט פאַרטראָגן פון פינטעס־געסל צום העכסטן ווינקל אין דער וועלט, אין דעם ווייטן באָליוויע, זיין אַ קליין שטיינדל צו דער מצבה פאַר אונדזער געבוירנשטעטל קאָלאָ.

נישט איינמאָל פאַרטראַכט איך זיך, און ווי אין אַ פּאַנאָראַמע לויפן דורך בילדער פון פאַר פיר צענטליק יאָר. איך זע זיך אין פינטעס געסל, צווישן געמויערטע און הילצערנע הייזער; אָט בין איך צוריק אַ תלמיד פון מלמד אנשל ביק; אָט שפּאַן איך ביי שאַטאַנס שפּייכלער. די בילדער ענדערן זיך שנעל. אַ כאָפּטע יינגלעך שפּאַצירן אין די אַלייען, קומען אָן צום „לאַסעק" און פון דאָרט צום דענקמאָל פון די „צוויי ברידער" — עק שטאָט. זיי גייען ווייטער, ביז צום נאָענטן דאָרף קאַשטשעלעץ מיט דער הענגבריק...

אַן אַנדערע דערינערונג: דער טייך וואַרטאַ, וואָס רינגלט אַרום די שטאָט, לאַדנט אונדז איין אויף אַ שפּאַציר. מיר, חברה, דינגען „לאָדקעס" ביים פּאָליאַק מארקאָווסקי, און מאַכן אַ רונד־רייזע פון „דייטשן לערער" ביז פינטעס געסל, פאַרבייפאָרנדיק קאָוואַלסקין. אויפן וואַסער־שליאַך באַגעגענען מיר טראַטוועס, אויף וועלכע עס פאָרן פויערן. די בילדער בייטן זיך: ווייבער וואַשן וועש ביים ברעג טייך און נישט ווייט פון זיי — קליינוואַרג, כאַפּן פיש, געווען כמעט אַ מנהג, אַז תשעה באב גייט מען כאַפּן פיש. אַ פרייטיק נאָכמיטאָג — דער עולם באָדט זיך. אַ טייל ווייזט „שטוקעס" און כלערליי קונצן ביים שווימען. מען ליגט „פּולקעס", מ'שווימט אויפן רוקן, מ'גייט „טריט". אָפּגעוואַשענע און אויסגעפּוצטע לאָזט מען זיך צו דער שול מקבל צו זיין דעם שבת, און נאָכהער — צו דער פרייטיקדיקער וויעטשערע...

דאָס שטעטל איז איינגעהילט אין גרינס, אַ סך גרינס. אין די וווּנדערשיינע אַלייען שפּאַצירן „פּאָרלעך" און ווי עס איז אויף דער גאַנצער וועלט, שווערן זיי זיך „אייביקע ליבע". אויך די געקומענע אויף דאַטשע, געסט פון וואַרשע און לאָדזש, זיינען אַנטציקט פון דער זומערדיקער לאַנדשאַפט.

אין יענע יאָרן פלעגט אין אַלטן מאַרק, ווו עס שטייט דער מאַגיסטראַט, דערשיינען דער שטאָטישער פּויקער (מיר האָבן אים גערופן „יאַך מיט דער פּויק"). ער איז אַרויס פון מאַגיסטראַט, מעשה נאַטשאַלניק, מיט דער פּויק אָנגעהאָנגען אויף אַ לעדערנעם פּאַסעק. אין אַלע עקן פון מאַרק, האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט,

אנגעהויבן צו פויקן און צוזאַמענגערופן דעם „פובליקום״. ווען עס איז שוין געווען אַרום אים אַ גרויסער עולם, האָט „יאך״ זיך געמאַכט שטייף, געוואָרן „אָפיציעל״, אַ ברייטן וויש געטאָן די לאַנגע וואָנצעס און צווויסן געטאָן דעם „פובליטשנאָשטש״, אַז צ. ב. אין דער פאַריקער נאַכט האָט מען געגנבעט אַ... חזיר. ווער עס וועט וועגן דער גניבה וויסן און נישט מעלדן, וועט זיין „קאַראַנע״.

ווינטער צייט איז אויפן מאַרק געווען היימלעך און לעבעדיק, איבערהויפּט אין די מערק־טעג — דינסטיק און פרייטיק. דעם מאַרק־פּלאַץ האָבן פאַרפולט פורלעך מיט תבואה, פויערטעס מיט עופות, אייער, פוטער, אויבס, זיי ווערן באַלאַגערט דורך יידן־קויפערס. זיי קייען אַ שטרוי, דינגען זיך, שווערן, קלאַפּן זיך אין די הענט און דער מסחר ווערט געשלאָסן.

אויף אַ טייל פורלעך ליגט טאָרף, בינטלעך האָלץ, זעק מיט קאַרטאָפל. אויף סוכות ברענגען די פויערן אויך סכך, און אויף פסח — בוראַקעס פאַר פסחדיקן באָרשט. יידן, וואָס גייען אין בית־המדרש מיט די טלית־זעקלעך אונטערן אָרעם, טרעטן אָפּ ביי די פורלעך, באַקוקן דעם טאָרף, צי ער איז טרוקן, נעמען אַרויס אַ קאַרטאָפל פונם זאַק און באַטראַכטן אים, מעשה מבין, און ווער איז נישט קיין מבין אויף שאר־ירקות?

דער לערער פונם שטעטל מיטן צונאָמען אַלטערכיע ציבעלע פּרעסער, וואָס גיט „שטונדן״, שפּאַנט לאַנגזאַם ערנסט, ווי... אַ לערער. זיין פּנים איז אַרומגעזוימט מיט אַ קליין שוואַרץ בערדל און די אויגן פאַרשטעלן אַ פּאָר ברילן. ער רויכערט אַ ליולקע, ווי עס פּאַסט פאַר אַן אינטעליגענט. שטעל איך אָפּ — דערלאַנגט ער דיר גלייך אַ שמעק טאַבאַק. זיין באַנוצן זיך מיט טאַבאַק איז געווען אַ מייסטער־שטיק פון די הענט און נאָז. זיין אָנפילן די נאָזלעכער, זיין פאַרציען, זיין ניסן, זיינען געווען אַ קאָנצערט־שפּיל פון טאַבאַק שמעקן.

דער שמש פון בית־המדרש ר׳ נחמן קוויטשער (ער האָט גערעדט קוויטשענדיק), די מלמדים פון די חדרים: אַנטשיל ביק, וואַטערכיע, ר׳ אפרים זומערשוואַנץ, ווי אויך די בעלי־מלאכות: משה שוסטער, אברהם־מענדל „דער ריגער האַמער״, משה מליניקער, הערצקע פּארך, פוקאַטש און אַנדערע, זיינען יעדן אינדערפרי געווען שטענדיקע געסט אויפן מאַרק.

צוויי ברידער, וועלכע האַנדלען מיט אויבס, די „טויגערס״, שטייען מיט אַ גרויסער בויד און אויפן לאַנגן לאַדע־טיש פאַרשידענע פּירות. לעבן זיי — עזריאל פישער, משה יוניוויטשער, שרה די פישערקע מיט באַליעס פיש מכל המינים — שלייען, העכט, פּלאָטקעס און פאַרשטייט זיך קאַרפּן פאַר די גבירים. די פיש שווימען אַרום אין די באַליעס און שפּריצן. די קליינע פישלעך שטייען אָפּ, און שרה די פישערקע שווערט זיך בכל השבועות פאַר די אָרעמע קונים, אַז אָט־אָט האָבן זיי געלעבט: „כ׳זאָל אַזוי אַלדאָס גוטס דערלעבן!״

אין אַ ווינקל פון מאַרק רודערט זיך — דאָרט שטייט די בודקע פון „סלעק" מיטן סאַדעוואַסער. ער גיט צו „בחינם" אַ ביסל סאָק. נישט ווייט פון אים — כעמיע ברענער מיט זיין כאַלווע, שאָקאָלאַד, באַניקערן און אַנדערע „גוטע זאַכן" אויף שבת־אויבס. אַנטקעגן די הערינג־סוחרים. אַלע פעסער זיינען גלייך, אָבער אין איינעם ליגן שמאַלץ־הערינג און אין אַנדערע — הערינג אויף איינצומאַרינירן און צום לעצטן — הערינג פאַר אָרעמע לייט, הערינג מיט אַ ריח...

אויפן נייעם מאַרק שטייט די שול און דער בית־המדרש. אין דער סביבה — דאָס שעכטהייזל און די מקווה. אין צענטער מאַרק — דאָס שטאָטישע טעאַטער און אין אונטערשטן פליגל — די שאָפּע פון דער „סטראַזש אָגניאָווע" (פייערלעשער).

די ווילדע יינגען פון שטעטל, וועלכע האָבן פאַר קיינעם קיין מורא נישט, פלעגן זיצן אין דער שענק פון אברהם־יעקב באַנד. דאָ האָט מען געקענט טרעפן: איציק טאַפּ, דעם בלינדן בינעם, שייע זשעלאַזשניק, וואָלף טאַנצמייסטער, חיים־אליה מאכהאק, חיים־איסר קונצמאַן, שמואל שד, הערש פּויער, יעקב סמאַטשאַזש און אַנדערע זייערס גלייכן. דער הויפּט מאכל איז געווען פּופּיקלעך, פאַר־טרונקען מיט ביר. דערביי האָט מען דערציילט מעשיות פון דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה, פאָרט־אַרטור, און צוגעברומט אַ היימישן אָדער אַ מיליטערישן מאַרש.

אַז מען רעדט וועגן מוזיק דאַרף מען דערמאָנען, אַז אין יענע צייטן איז אין קאָלאָ באַרימט געווען די קאַפּעליע פון ר׳ יחיאל קלעזמער. זי האָט אַפילו געשמט אין דער גאַנצער סביבה. יחיאלן האָט מען איינגעלאַדן אין פריצישע הייף, אויף בעלער און חתונות. דאָס נישט קענען קיין נאָטן האָט אים נישט געשטערט. ער האָט זיי נישט געדאַרפט. דעם זון זלמן האָט ער געשיקט לערנען אין די שקאָלעס און אויך די מוזיק סימנים געכאַפּט, אַזוי אַז ער איז געוואָרן אַ גאַנצער „למדן". מען איז צו אים געקומען שרייבן „פּראָשעניעס" און איבערלייענען רעגירונגס „פּאַפּירלעך", וואָס „נאַטשאַלסטווא" האָט געשיקט.

יחיאל איז געווען אַן אָפּגעהיטענער ייד, נישט קיין פרומער, אָבער נישט אַדורכגעלאָזט מנחה־מעריב אין בית־המדרש. בגדים האָט ער געטראָגן „דייטשע": זומער — אַ העלן אַנצוג מיט אַ ווייסע שטושנע וועסט, אויף וועלכע עס האָט זיך מיט גדלות צעלייגט אַ גראָבע געפלאָכטענע קייט פונם זילבערנעם זייגער — חתן־מתנה. אויף דער קייט איז געווען אָנגעהאָנגען אַ מעדאַלאָנעקל — אַ קאָפּ פון אַ רוסישן קייזער און אַ פערדל. זיין פנים איז געווען אַרומגעפּאַסט מיט אַ קורץ געשוירן בערדל, געטראָגן האָט ער אַ ציקליסטן היטל. אויפן מיטלסטן פינגער פון דער רעכטער האַנט — אַ ברייטן גאָלדענעם סיגנעט. דעם דאָזיקן רינג פלעגט יחיאל אָפּט באַנוצן אַלס משכון, אים איינגעלייגט ביי מחותנים און דערמיט פאַרזיכערט זיין אָנטייל אין דער חתונה, אַז ער וועט נישט פאַרשטערן די שמחה, זיין קאַפּעליע וועט דערשיינען צו דער צייט.

דער צווייטער זון יונה איז געווען אַ שניידער־טאַנדייטער. אין די מערק־טעג איז ער געשטאַנען מיט אַ בויד און פאַרקויפט פאַר פויערישע יינגעלעך צייגענע אַנצוגלעך. אויך ער איז געווען אַ שטיקל מנגן, צוגעפויקט אויף אַ פויק. דער איידעם יוסף ליטוואַק, וואָס האָט געשטאַמט פון רוסלאַנד, האָט געשפּילט אויף אַ באַס און זיין ליטוואַקס זון — אויף אַ טראָמפּייט.

בשעת אַ חתונה אין שטעטל, אַ חינוך פון אַ ספר־תורה, האָט מען געמוזט אָנקומען צו יחיאלס קאַפּעליע. די חופּה איז געשטעלט געוואָרן ביי דער שול. אַהין האָט מען געפירט חתן־כלה מיט מוזיק. אַ האַלב שטעטל איז נאָכגעגאַנגען ר׳ יחיאלס קאַפּעליע, הערן די רוסישע מאַרשן, דעם איידעמס פּראָגראַם און פאָלקסטימלעכע ניגונים. זיי האָבן אַריינגעבראַכט אַ ביסל פרייד אין די שטילע גאַסן און געסלעך.

בעת דער חתונה־מאָלצייט, ווען די קאַפּעליע האָט געשפּילט טיש־זאַכן, אָדער שטיקלעך פון „בר־כוכבא״, „שולמית״, „דוד אין דער וויסטע״ — האָט דער עולם ממש די פינגער געלעקט. ווען יחיאל איז געוואָרן שלעפעריק, האָט ער די פידל שוין נישט אָנגעשפּאַרט אין דער גאָמבע, זי האָט זיך אַראָפּגעלאָזט צום בויך צו. זלמן, וועלכער האָט געשפּילט די ערשטע פידל (בעתן שפּילן געהאַלטן די אויגן פאַרמאַכט), פלעגט אים וועקן: טאַטע, בע! טאַטע, ע! צע!.. יחיאל פלעגט אים ענטפערן: מען וועט נאָך שפּילן „בע״ און אויך „צע״.

באַזונדער האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זיכרון די ימים טובים.

ערב פסח. אויפן הויף איז לעבעדיק און מונטערדיק. די אַלטע שטרוי, פון וועלכע עס הערט זיך אַ ריח פון פייכטקייט, ווערט אַרויסגענומען פון די שעניקעס. אָנגעשפּאַרט ביי די שטעלעכלעך, שטייען עטלעכע בינטלעך פריש שטרוי. מען קלאַפּט אויס בעטגעוואַנט, פעדערן פליען, אַזוי ווי עס וואָלט אַ שניי געגאַנגען. די שכנטע העניע, ר׳ עזריאל פישערס ווייב, כשרט כלים; מען ווינטשט זיך אַ כשרן פסח, מען זאָל דערלעבן איבער אַ יאָר מיט געזונט און אַ גרינג געמיט.

ר׳ יוסף־וואָלף דער בעל־עגלה, וואָס פאָרט צוויי מאָל אין וואָך מיט זוויקעלסקיס אמניבוס נאָך קאַליש, מאַכט אין דער פסח־וואָך נאָר איין „יאַזדע״. פסח וויל ער נישט פאַרשוואַרצט ווערן ביז צו דער לעצטער מינוט.

די זון, אויך זי איז אַנדערש — הויבט אָן צו וואַרעמען מילד, אַזוי מחיהדיק. עס פילט זיך שוין דער פרילינג. חברה קליינוואַרג שפּרינגען אין די הויפן אויפן שטרוי, מאַכן פון אַ באַליע וואַסער אַ שיף... און פילדערן און מאַכן פול דעם חלל מיט זייערע צעקלינגענע קולות.

ר׳ הערש „קייזער״, דער שכן פון אונדזער הויז, אַ שניידער־טאַנדייטער, ווערט אויף יום־טוב אַ פּוצער, אַ פאַרבער, אַ פּרעסער. פון אַלטע מלבושים מאַכט ער שפּאָגל־נייע, פשוט נישט צו דערקענען.

ער שטייט היינט פון פרימאָרגן אָן אין הויף ביי אַן אויסגעקרומטן טיש, וועמענס ברעטער לעבן צווישן זיך נישט בשלום. איין ברעט האָט זיך אויפגעהויבן, האָט זיך דאָס צווייטע מיישב געווען און אויף להכעיס זיך אַראָפּגעלאָזט אויף עטלעכע סאַנטימעטער. וועגן „גלייכהייט״ איז קיין רייד נישט, אָבער ר׳ הערש לייגט נישט קיין אַכט אויף אַזעלכע קלייניקייטן. דער טיש, אַ ירושה פון זיין טאַטן, עליו השלום, האָט שטענדיק געטויגט, וועט ער אויך היינט זיין אין אָרדענונג, לאָזן אויף זיך אויספּוצן די יומטובדיקע מלבושים.

לעבן טיש שטייט אַ שיסל מיט בלויע וואַסער. יעדע ווילע טינקט ר׳ הערש איין די בערשט, טריפט אַ ביסל אָפּ, און פּוצט די מלבושים פאַר די בעלי־בתים, וועלכע האָבן צוליב „געוויסע סיבות״ נישט אויפגענייט נייע בגדים ביי פאָמפּען, דער בעסטער שניידער פון שטעטל.

ר׳ הערש אַרבעט ביז שפּעט ביינאַכט, זיינע אויגן זיינען רויט פון מידקייט און ער טרייסט זיך: „יום־טוב וועל איך זיך אויסרוען פאַר דער גאַנצער צייט״. זיין ווייב גיטל, אַ דאַרע ווי אַ שטעקן, העלפט אים צו, נייט אָן קנעפּלעך אויף די הויזן, טראָגט אָפּ די אַרבעט צו די קליענטן.

עס הערט זיך אומעטום דער ריח פון פריש־געבאַקענע מצות, אַ פּסחדיקער ריח. אויך ביי אונדז איז שוין פאַראַן דער „לחם עוני״. בולאָך טרעגער האָט געבראַכט די מצות פון ר׳ מאָטיס בעקער, זיי זיינען געווען איינגעפּאַקט אין אַ ווייס ריין ציכל. נאָכן באַקומען אָפּטראָג־געלט האָט ער געווונטשן דעם טאַטן אַ כשרן פּסח און דער טאַטע האָט אים געענטפערט: גם אתם!

אין די געסלעך אַרבעט מען אויף דער גאַנצער פאַרע: מען שייערט, מען רייניקט. שכנטעס באַראָטן זיך וועגן „וויכטיקע ענינים״: וויפל, למשל, מאַלצייטן וועט מען דאַרפן, אויב מען זאָל צורעכענען שבת? מען איז מכבד מיט חרוסת, וועלכע האָבן טויזנט טעמים. איינע דערציילט — באַרימט זיך מיט די מציאות, וואָס זי האָט איינגעהאַנדלט אין מאַרק. אין איין וועגס כאַפּט מען אַריין אַ ביסל לשון־הרע.

דער טאַטע העלפט אַריינברענגען דעם פּסח אין שטוב, יאָגט אונטער, אַז מען זאָל נישט פאַרשפּעטיקן מיט פאַרברענען דעם חמץ. די „הגדות״ ליגן שוין גרייט אויפן טיש. יעדע פאַר מינוט פאַלט אַריין אַן אַנדערע שכנטע צו אונדז און פרעגט:

— ר׳ יעקב, ווען איז די צייט דעם חמץ צו פאַרברענען?

— אין בית־המדרש האָט מען אויסגערופן ניין אַ זייגער! — ענטפערט דער טאַטע מיט גדלות, ווי ער וואָלט אַ וויכטיקע מיסיע דערפילט.

ערב פּסח, מיטאָגצייט. געפּרעגלטע קאַרטאָפל מיט שמאַלץ, גריוועס רייצן די נאָזלעכער. אַפילו גויים האָבן הנאה פון די ריחות. דער גויישער שוסטער

מעלער (געטראָגן אַ באָרד ווי אַ ייד) פּאַסמאַקעוועט זיך מיט אַ שטיקל מצה, וואָס מען האָט אים דערלאַנגט און פאַרטרינקט מיטן רויטן צוויקל־באָרשט. ער ווינטשט, אַז מען זאָל דערלעבן איבער אַ יאָר און ער בתוכם און ווידער האָבן אַ כשרן פּסח.

דער סטאַרשע סטראַזשניק קאַגאַן, אַ משומד, האָט אויך ליב פּסח צו פאַרזוכן פון יידישע מאכלים און היימישע מענטשן פאַרבעטן אים צו ר׳ אברהם־יעקב באַנד אין דער שענק. דאָרט איז פאַראַן מכל־טוב און מען מאַכט אַ פּסחדיקע כוסה.

חול־המועד פּסח (אויך חול־המועד סוכות) זיינען אַנגעפּאָרן אַ ים געסט: יינגעלייט פון די אַרומיקע שטעטלעך: קאָנין, טורעק, דאמביע, איזשביץ. מיט די שטעקעלעך אין די הענט איז מען געגאַנגען שפּאַצירן אין די אַלייען, אָדער געגאַנגען אָנקוקן כלות. מלמדים האָבן געשלאָסן „טראַנזאַקציעס״, אָנגענומען נייע תלמידים אין די חדרים אויף אַ „זמן״ — אַ האַלב יאָר.

ווער געדענקט נישט די ימים נוראים און סליחות־וואָך?

עס איז שוין הערבסט און רעגנדיק. אינדערפרי גלוסט זיך נישט אויפצושטיין, אָבער מען מוז. דער טאַטע זאָגט, אַז אין אַזעלכע פאָרכטיקע טעג ציטערט אַ פיש אין וואַסער... אין פינצטערן פרימאָרגן און טייַלמאָל ביינאַכט מוזן מיר אויפשטיין און גיין זאָגן „סליחות״.

לכבוד ראש השנה ווערט צוגעגרייט אַ כאָר, וואָס זאָל אונטערהעלפן די בעלי־תפילות ביים דאַווענען. דער קלאַדאוואָער שוחט איז דער דיריגענט, ער דאַוונט „מוסף״. אַ וואָך צייט ווערן געמאַכט די „פּראָבעס״ און אין גאַס הילכן אָפּ די מתיקותדיקע ניגונים. טוביה דער אויבס־הענדלער האָט אַ יינגל, וואָס זינגט אין כאָר און זיין קולעכל איז מחיהדיק זיס. ער צעלאָזט זיך מיט זיין אַלט־שטימעלע: „מעביר צאנו תחת שבטו״, איבערחזרט עטלעכע מאָל „תחת שבטו״ און אים ענטפערט אָפּ מענדל־עזרא דער באַס: „שבטו! שבטו!״.

ערב ראש השנה און ראש השנה ווינטשן זיך אַלע אַ „גוט יאָר!״ און „לשנה טובה תכתבו״ און ערב יום כיפור און אין יום־כיפור — „אַ גמר חתימה טובה און אַ גרינגן תענית!״

*

עס לויפן יאָרן און אויף דער וועלט טוען זיך דערווייל אָפּ מעשים. עס ענדערט זיך אויך אַ סך ביי אונדז אין קאָלאָ.

אין די יאָרן 1916—1918 באַנייען די יידישע פאַרטייען זייער טעטיקייט, מען אָרגאַניזירט זיך, עס הויבט זיך אָן אַ נייע תקופה.

די יוגנט קומט זיך צונויף אין געשלאָסענע לאָקאַלן און אויף אויספלוגן. אין וואַלד און אין פעלד לערנט מען נייע לידער. נאַציאָנאַלע יום־טובים זיינען אַן אָנזאָג פון פייערונגען. פון די אויספלוגן מחוץ דער שטאָט איז דער גרעסטער —

די „ווימשעטשקע" קיין דאמביע. מען גייט צו פוס אַ צוויי צענטליק קילאָמעטר און די לידער פאַרהילכן דעם וועג.

נאָך אַ מאַרש פון אַ פּאָר קילאָמעטער קומען מיר אין דאָרף כעלמנע. מען

קבוצת חברי „החלוץ" בכפר חלמנו בשנת 1919
אַ גרופּע „החלוץ" חברים אין כעלמנאָ אין יאָר 1919

רוט זיך אָפּ אַ ווײַלע, מען גייט באַקוקן די באַזונדערקייטן און מען „פּאַטרעטלט" זיך, זאָל בלייבן אַן אָנדענק. ווען מען איז דאַן אײַנגעפאַלן אַז אין קרוב צוואַנציק יאָר אַרום וועט דאָס דאָזיקע דאָרף ווערן אַזוי טרויעריק באַרימט...

*

ווען עס איז פּראָקלאַמירט געוואָרן דער סאַן־רעמאָ אַקט, איז די באַגייסטערונג געווען אין לשער. אַלע ציוניסטישע פּאַרטייען האָבן געזאַמלט אונטערשריפטן, אַז מיר פאָדערן ארץ־ישראל פאַרן יידישן פאָלק. די אַגיטאַציע אין די שולן און עפנטלעכע לאָקאַלן, האָט דערגרייכט דעם הויכפּונקט און עס ווערן געפירט הייסע דיסקוסיעס מיט די קעגנער, הויפּטזעכלעך מיטן „בונד".

יעדן שבת האָבן באַזוכט אונדז שליחים פון די צענטראַלעס, רעדנער און לעקטאָרן. יעדער איינער האָט געצויגן אַן עולם. גאַנץ אָפט פלעגן פאָרקומען מיטינגען און די פאַרזאַמלטע האָבן געשעפט נחת פון די דיסקוסיעס צווישן די רעפערענטן. איינער האָט דעם צווייטן אַריינגעזאָגט, מען האָט זיך געראַנגלט און יעדער איינער האָט אויפגעדעקט דעם באַגאַזש פון שאַרפזין און ידיעות.

און אחרון־אחרון — „החלוץ". אַ יידישער גוטבאַזיצער האָט איינגעוויליקט

צו העלפן צוגרייטן יידישע יינגלייט פאַר ארץ־ישראל, זיי געלערנט ערד־אַרבעט און דאָרף־ווירטשאַפט.

סניף „החלוץ” בשנת תרע”ט — סניף „החלוץ” אין קאָלאָ, אין יאָר 1919
ערשטע ריי (פון רעכטס צו לינקס): אפרים וויינשטאק, ש. א. שלעזינגער, אביגדור שיקע, פישל ראוף. צווייטע ריי: יהודה פשעדעצקי, מאשקאוויטש, אסתר פעלדמאן, ווארמברוין, מעה גולדמן. דער לעצטער — אביגדור ראָזנטאל. דריטע ריי: קויפמאן מיכאלאוויטש — — — א. יארמוש.

פשוטע, האַרציקע יידן פון מיין געבוירנשטעטל, ווי גערן האָבן מיר זיך צוגעהערט צו אייערע רייד. אין גאַס, אין בית־המדרש, בין מנחה למעריב, און ווו נישט? ווען עס פלעגן זיך צוזאַמענקומען עוזר קצב, איסר טרעגער, משה שוסטער, יצחק דער לעמאָניאַדע־ייד, מרדכי פון הכנסת אורחים, משה מליניקער און משה פוקאטש, האָבן זיי צעלייגט די וועלט אויף טעלערלעך, אָנגעהייבן מיט פּאָליטיק און געענדיקט ווי דער שטייגער מיט... מתים.

זיי האָבן ליב געהאַט נישט נאָר צו רעדן און ברייטלעך, נאָר אויך הערן. איז געקומען אַ מגיד, אַ דרשן, האָט מען געשלונגען יעדן דיבור זיינעם, יעדן משל און מעשהלע.

און אַ וואָרט וועגן די „עין־יעקב”־לערנער. נאָך מעריב האָט מיין טאַטע עליו השלום געלערנט מיט אַ הייפל יידן די אגדות פון „עין־יעקב”. מען האָט זיך איינגעהערט מיט קאָפּ, געזוכט די באַהאַלטענע כוונה און פאַרגעסן דערביי די טאָג טעגלעכע דאגות.

אַלץ איז אַוועק, אָבער נישט פאַרגעסן.

לא פאז, באָליוויע.

החיים הפוליטיים והחברתיים

פאליטיש און געזעלשאפטלעך לעבן

פישל ראוף

ביים וויגל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע

צווישן די ערשטע סניפים פון דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז אַנטשטאַנען אין יאָר 1898, געפינט זיך אונדזער שטאָט. די אָרטיקע „חובבי־ציון", וועלכע זיינען נישט געווען אָרגאַניזירט אין קיין פאַריין, האָבן נאָך דער שאַפונג פון אַ פּאָליטישער און אָרגאַניזאַציאָנעלער ראַם, גלייך אָנגעבונדן קאָנטאַקט מיט די ניי־געשאַפענע אינסטאַנצן אין וואַרשע. גרויס אינטערעס האָבן אַרויס־גערופן די ערשטע ציוניסטישע קאָנגרעסן צווישן די קאָלער ציוניסטן. זיי האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט דער צייטונגס אינפאָרמאַציע און אַליין געשיקט געסט צום קאָנגרעס.

דעם טאָן אין דער ניי־געשאַפענער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע האָט געגעבן אַ גרופּע, וואָס האָט פּראָפּאַגירט די לאָזונג „ציונות מעשית" — פּראַקטישער ציוניזם. מען דאַרף נישט וואַרטן ביז ד"ר בנימין־זאב הערצל וועט אַרויסבאַקומען אַ טשאַרטער פון דער טערקישער מלוכה כדי אויפצושטעלן אין ארץ־ישראל אַ היים פאַר יידן. מען מוז גלייך קויפן באָדן, ווו עס לאָזט זיך, און דאָרט באַזעצן יידן. וואָס מער מושבות — אַלץ שטאַרקער זיינען די אויסזיכטן צו שאַפן אַ יידישע מדינה. די ציוניסטישע מיטגלידער מיכאַלאָוויטש, גליקסמאַן, בעריש נוימאַן א. אַ. האָבן טאַקע זייער לאָזונג פאַרוואַנדלט אין מעשים *.

די דריי־פיר מנינים ציוניסטן פון שטאָט (צווישן זיי אָנהענגער פון „מזרחי", אַ רעליגיעז נאַציאָנאַלע באַוועגונג אין רוסלאַנד־פּוילן, אין די ראַמען פון דער ציוניסטישער וועלט־באַוועגונג) זיינען כמעט טאָג־טעגלעך זיך צונויפגעקומען אין דעם ניי־געגרינדעטן שולעכל „ציון". נאָך דעם דאַווענען, באַזונדער נאָך תפילת „מעריב", האָט מען אַרומגערעדט עניני דיומא, פאַרשפּרייט שקלים, געזאַמלט פאַרן קק"ל — פעולות, וועלכע זיינען געווען אומלעגאַלע אין די ערשטע יאָרן פון פּאָליטישן ציוניזם.

אין דער זעלבער צייט האָט אַ צווייטע גרופּע אָנגעהויבן עפּעס צו טאָן פאַר דער פאַרשפּרייטונג פון העברעיש. ר' יונה ווילנער, אַן איידעם פון ר' שלמה פויזנער, האָט אָרגאַניזירט אָוונט קורסן און געלערנט מיט די בחורי בית־המדרש דקדוק לויט דעם ספר „המסלול". פיל ציוניסטן האָבן באַשלאָסן צו רעדן העברעיש אין שבת. פּונקט ווי אליעזר בן־יהודה אין ארץ־ישראל, וועלכער האָט איינגעפירט העברעיש אין טאָג־טעגלעכן לעבן.

---

* זע די רשימות וועגן מיכאלי און נוימאַן.

אין יענער צייט האָט די יידישע יוגנט אין שטאָט זיך אַרומגעזען, אַז פון נאָכשטויפן דעם פּ. פּ. ס.־וואָגן וועט נישט אַרויסקומען קיין ישועה פאַר די פוילישע יידן. זיי האָבן דעריום פאַרלאָזט די „אחדות" און פּ. פּ. ס. און געשאַפן „פועלי־ציון" און „התחיה". די גרינדער פון „התחיה" זיינען געוועזן די בית־מדרש בחורים: געצל וואלקאוויטש, יחזקאל מאיר וואלטער, חיים ליפשיץ, הערש וואלטער, יצחק גאלדמאן (אַ ברודער פון משה גאלדמאן) רפאל פנחס קאזימינסקי, נחמיה יפה א. אַ.

די ערשטע שריט פון „התחיה" זיינען געוועזן:

א. אָרגאַניזירן העברעישע אָוונט־קורסן.

ב. פאַרשפּרייטן העברעישע ליטעראַטור: אַבאָנירן די זשורנאַלן „השילוח", „לוחות אחיאכף", „המזרח", „הצפירה" (צווישן מנחה און מעריב האָבן די חברים פון „התחיה הקטנה" פאַרשפּרייט אין בית־מדרש די בראָשורן פון דער קאָפּיקע־ביבליאָטעק — אַ קאָפּיקע אַ בראָשור).

ג. עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ ליי־ביבליאָטעק.

ד. זאַמלען געלט פאַר די ציוניסטישע פאָנדן, פאַרשפּרייטן דעם שקל.

ה. פּראָפּאַגאַנדע־פאַרזאַמלונגען, כדי צוציען סימפּאַטיקער.

ו. „התחיה" האָט אָרגאַניזירט ציוניסטישע גרופּן אין זעקס אַרומיקע שטעטלעך: טורעק, קלאדאווא, איזשביץ, סאמפּאלנע, דאמביע און באביאק.

ז. געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיטן „מרכז" אין וואַרשע.

די „התחיה" האָט אַריינגעטראָגן אַ סך לעבן צווישן דער יוגנט, וואָס האָט זיך געפלאָנטערט צווישן פאַרשידענע אידעאָלאָגיעס. זי האָט געגעבן אַ שליסל די זוכער, געוויזן זיי דעם אויסגאַנג־פּונקט. די תלמידים פון די העכערע חדרים האָבן געשאַפן דאָן די „התחיה־הקטנה". די טעטיקע: יהודה לאנגנאס, יהושע רו (מנוח), יחזקאל לעווין, אברהם יצחק שווארצמאן, ש. שלעזינגער און דער שרייבער פון די שורות.

די פאַרזאַמלונגען פון „התחיה־הקטנה" זיינען פאָרגעקומען יעדן שבת־נאָכמיטאָג אין וועלדל לעבן שאָטאנס תבואה־שפּייכלער, אָדער ביים טייך װארטע, נעבן קאוואלסקין און פיל מאָל אין וועלדל פון דער קאלישער פארשטאט. די רעדנער און אויפקלערער זיינען געווען יחזקאל וואלטער און געצל וואלקאוויטש. עס איז צווישן אַנדערע אַרומגערעדט געוואָרן די באַדייטונג פון די ימים טובים, מען האָט פאָרגעלייענט אַרטיקלען פון דער קינדערצייטונג „עולם קטן" און עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן די קק"ל־אַרבעט: פאַרשפּרייטן די נאַציאָנאַל־פאָנד־מאַרקעס און פאָנד־פּושקעס אין די הייזער, וועלכע סימפּאַטיזירן מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג.

די מלמדים האָבן נישט געוווּסט, אַז זייערע תלמידים זיינען שוין אָנגעשלאָסן אין אַן אָרגאַניזאַציע. פאַר זיי האָט מען זיך אויסגעהיטן ווי פאַר פּאָליציי. ווענן

די פאַרזאַמלונגען האָבן זיי נישט געוווּסט, דאַקעגן האָבן זיי באַמערקט, אַז מיר זיינען באַגייסטערט פון די קק״ל־מאַרקעס. בשעת די לימודים האָט מען געוואָרפן אַ בליק אויף זיי און דאָס האָט געשטערט ביים לערנען.

די חסידים, באַזונדער די פאַנאַטיקער צווישן זיי, האָבן געקוקט קרום אויף דער ציוניסטישער טעטיקייט פון די חדרים־יינגלעך. נאָך אַ „פורים־אַקציע״ האָט מען זיי געמסרט. פאָליציי האָט אַרעסטירט שמואל טרייבער און דעם שרייבער פון די שורות. בעת דער אויספאָרשונג האָט מען געפרעגט, צי דאָס געלט גייט פאַר די „אחדות״ ?

די עלטערן האָבן יועלטן איינגעלייגט. אין שטאָט האָט זיך געטומלט. דעלעגאַציעס זיינען אַוועק צום נאַטשאַלניק און בירגערמייסטער. דער ענין איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם פאָליציי־קאָמיסאַר אין לענטשיץ און דאָרט איז געלונגען אָפּצורייבן דעם „חטא״ מיט אַ צוויי צענטליק רובל. נאָכן אָפּזיצן צען טעג האָט מען די אַרעסטירטע באַפרייט.

דער עפּילאָג פון דער מסירה: מען האָט אַנדעקט דעם מוסר. דאָס איז געווען דער חסיד ווישעגראַדסקי פון דער וואַרשעווער פאַרשטאָט. עס האָבן אים נישט געפעלט קיין צרות...

קאָנספּיראַציע האָבן מיר געלערנט אין „חדר״. נישט איינמאָל האָט אַ תלמיד עפּעס אָפּגעטאָן און דער רבי איז אַרויס פון די כלים. ער האָט גענומען אויספאָרשן און געפרוווט אַנטדעקן די זינדיקע. קיינער האָט נישט פאַראָטן: „יהרג ולא ימסור!״

נאָך דער באַפרייאונג זיינען געקומען עלטערע חברים פון פּאָליטישע פּאַרטייען און זיך אינטערעסירט מיטן גאַנג פון דער אויספאָרשונג און באַוווּנדערט אונדזער דיסקרעציע.

אַ קאַפּיטל פאַר זיך איז די ציוניסטישע אַרבעט בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. דאַן האָט זיך אייגענטלעך אָנגעהויבן דער ציוניסטישער אויפשטייג.

הענעך הירשביין

די בונדישע באַוועגונג

אַכט יאָר נאָך דער אַנטשטייאונג פון „אַלגעמיינער בונד פון יידישע אַרבעטער אין ליטע, פוילן און רוסלאַנד", זיינען אין קאָלאָ געשאַפן געוואָרן די ערשטע קעמערלעך פון דער באַוועגונג. די קלאַנגען פון דער רוסישער רעוואָלוציע אין יאָר 1905 און דער קאַמף קעגן דער צאַרישער מאַכט זיינען אויך דערגאַנגען צו אונדז אין שטאָט. אַ גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט, וואָס האָט געגאַרט צו מעשים, האָט זיך אַנגעשלאָסן אין די בונדישע רייען. גרויס און קליין האָבן געוווסט וועגן דער נייער אָרגאַניזאַציע, וועלכע מען האָט גערופן די „אחדות־לייט".

די לאָזונג „מיט געמיינזאַמע כוחות און אחדות" — זי האָט אָנגעצייכנט דעם ציל. די ערשטע אויפגאַבע, וואָס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די חברים, איז געווען: זיך אַנעמען פאַר די באַ׳עוולה׳טע און אונטערדריקטע, דערקלערן אַ קאַמף די צאַרישע הערשער. פאָרזיצער פון דער אָרגאַניזאַציע איז געווען סטאַלינסקי. אינם אַקטיוו: די ברידער לאַבוזשינסקי, לויפמאַן, סקורקי, לעווין, וואַכאַלדער, קאַנינסקי, בערקאָוויטש און ברוקשטיין.

פאַרזאַמלונגען, שטרייקן און דעמאָנסטראַציעס — דערמיט האָבן זיך אָנגעהויבן די עפנטלעכע אַרויסטריטן. אויף אַ מיטינג אונטערן פרייען הימל האָט דער פאָרזיצער סטאַלינסקי גערופן די מאַסן צו שטירצן די צאַרישע הערשאַפט. זיין רעדע האָט ער געהאַלטן אויפן מאַגיסטראַט־באַלקאָן.

ווען עס איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז דער צאַר האָט באַוויליקט די קאָנסטיטוציע, איז די פרייד געווען אין לשער. אין סאַמע מיטן פונם אַלטן מאַרק האָט דער באַגייסטערטער המון אָנגעצונדן פעסער סמאָלע און די התלהבות איז געווען גאָר גרויס. באַלד איז אַנטשטאַנען דער „קליינער בונד", וועלכער האָט מיטגעהאָלפן פאַרשפּרייטן אומלעגאַלע פּראָקלאַמאַציעס, טראַנספּאָרטירן פאַר־שיידענע „טרייפענע" זאַכן, אויספירן געפערלעכע שליחותן.

נאָכן דורכפאַל פון דער רוסישער רעוואָלוציע האָט מען אויך ביי אונדז אָנגעהויבן רודפן סאָציאַליסטן און „אחדות"־לייט. די אַרעסטן און פאַרשיקונגען זיינען געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אַ טייל איז אַנטלאָפן קיין אויסלאַנד, אַ טייל איז אַריינגעפאַלן אין תפיסה און פון זיי האָבן זיך עטלעכע אַרויסגעראַ־טעוועט. צווישן זיי: לאַבאַזשינסקי, כאַצקל ביינישׂ א. אַ. פון יעקב וואַכאַלדערס קראַנקן־בעט טרעט נישט אָפּ דער סטראַזשניק, ביז ער שטאַרבט.

פאָליציי־קאָמענדאַנט איז דאַן געווען אַ געוויסער קאַגאַן (ער איז געווען אַ

משומד) וועלכער האָט די בונדיסטן געהאַלטן אויפן אויג. ער האָט זיך באַהאַלפן מיט פּראָוואָקאַטאָרן, און איינער פון זיי האָט שמחת־תורה באַקומען זיין שטראָף — לעבן שול האָט מען אים אַריינגעזעצט אַ מעסער. אויך די אָרגאַניזירטע אַרבעטער האָבן זיך פון אים שטאַרק אָנגעליטן: אַ סאַמפּאַלנער בחור איז פון אים צעשטעכן געוואָרן בעת אַ געשלעג. די חברים האָבן דעם פאַרוווּנדעטן געהיילט בסוד־סודות: אָפּגעדונגען אַ צימער אין בייראַכס האָטעל און אים דאָרט געהאַלטן ביז ער איז געזונט געוואָרן.

העלפן איינער דעם צווייטן — דאָס איז געווען דער הויפּט־פּונקט פונם בונדישן פּראָגראַם. אַ בונדיסט האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שוועריקייט ביים טיילן הילף, ווען דאָס האָט געפאָדערט אפילו איינשטעלן דאָס לעבן. „אחדות יונגען" האָט מען זיי גערופן און עס האָט ווירקלעך געהערשט אחדות צווישן די „בונד"־חברים.

נאָך די פּאָליציייאישע שיקאַנעס און טעראָר, הערט פּאַקטיש אויף צו עקזיסטירן די בונדישע אָרגאַניזאַציע אין קאָלאָ. זי ווערט באַנייט אין עלף יאָר אַרום — אין יאָר 1916, אין מיטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

די אָרגאַניזאַטאָרן פון דער באַנייטער אָרגאַניזאַציע זיינען געווען די חברים: רויכווערגער, ליכטנשטיין, פּאַקמאַן, די ברידער סאַפּירשטיין און דאַנילעוויטש. זיי האָבן אַ סך מי אַריינגעלייגט ביים איינאָרדענען פּאָליטישע און ליטעראַרישע שמועסן *.

עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ ביבליאָטעק און לייען־זאַל אויפן נאָמען פון פּ. נ. גראָסער. מען האָט אויפגעמאָנטירט אַן אָפּגעלאָזענעם לאָקאַל און אים פאַרוואַנדלט אין אַ שיינעם זאַל — „צוקונפט־היים". אַ סך פאַרגעניגען האָבן אַריינגעטראָגן די אָוונטן מיט דער באַטייליקונג פונם אַרטיסט ח' יעקב ווייסליץ. די טעטיקייט איז געפירט געוואָרן דורכן קרייז פון די איבערגעגעבענע חברים: באַשע גוטמאַן, מנחם שטאַר, דאַנילעוויטש, הירשביין, לייב ברענער, טאָפּטשאַ, רייזל זיעלינסקאַ, קריינדל כמיעלניק, די ברידער אַרקאָוויטש און ברידער גרינבוים.

די אָרעמסטע פון דער יידישער באַפעלקערונג, צווישן זיי טראַנספּאָרט־אַרבעטער *** און די ווירטשאַפטערינס, האָבן געהערט צום „בונד". די טרעגער־יינגען

---

* עס זיינען דעמאָלט פאָרגעקומען פּאָליטישע קאָנספּיראַטיווע פאַרזאַמלונגען, אין טומידאַיער וועלדל. אויפן וועג האָט מען אויסגעשטעלט וואַך־פּאָסטנס וועלכע האָבן אָנגעוויזן די חברים וווּהין צו גיין.

אויף אַ 1־טער מאי פאַרזאַמלונג איז אויף אַ שפּיץ בוים אַרויפגעצויגן געוואָרן אַ רויטע בונדישע פאָן. אַלע אָנוועזענדע זיינען אַזוי באַגייסטערט געוואָרן, אַז פּלוצלינג האָבן זיך דערהערט די טענער פון דער בונדישער שבועה. עטלעכע מינוט נאָך דער פאַרזאַמלונג האָט זיך באַוויזן דער דאַמאָלסדיקער גוט־באַקאַנטער שפּיאָן קוכארסקי אין מיט אים פּאָליציי. זיי האָבן אָבער שוין קיינעם נישט געטראָפן.

*** מרדכי ביימילער און יעקב יאַקובאָוויטש — אָרגאַניזאַטאָרן פון טראַנספּאָרט־סעקציע.

און די דינסטמיידן האָבן אין דער אָרגאַניזאַציע זיך אויסגעלערנט אויפצוהויבן דעם קאָפּ, ווערן גלייכע בירגער פון דער געזעלשאַפט. זיי זיינען דערהויבן געוואָרן און אָנגעהויבן אַ דעה זאָגן אינם אָרטיקן יידישן לעבן.

דער „בונד" האָט געשיקט זיינע פאָרשטייער אין אַלע קאָמונאַלע אינסטאַנצן, ווי שטאָט־ראָט און יידישע גמינע. די ראַטמענער און פרנסים האָבן פאַרטיידיקט די פּראָלעטאַרישע אינטערעסן. נישט געווען קיין איין פּאָליטישע אָדער עקאָנאָמישע אַקציע, ווו דער „בונד" זאָל נישט נעמען קיין אָנטייל. אויפן עקאָנאָמישן געביט ווערט אַלץ געטאָן כדי צו פאַרלייכטערן דאָס לעבן פונם קאָלער אַרבעטער און פאָלקס־מענטש ***.

אין סאָציאַליסטישן האַנטווערקער־פאַריין זיינען געווען טעטיק די ח"ח: מנחם שטאר, לייביש טאפטשע, אברהם דאנילעוויטש און הענעך הירשביין.

אין די יאָרן 1919—1920, ווען די אַפּראָוויזאַציע־פראַגע איז געווען אַ שווערע, ווערט דורכן „בונד" געשאַפן אַ בעקעריי־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס דערמעגלעכט די אָרעמע מאַסן צו באַקומען דאָס ביסל צוגעטיילטע פּראָדוקטן, אין אַ גוטער קוואַליטעט און צו דער צייט. די גרינדער פון קאָאָפּעראַטיוו זיינען געווען: לייב ברענער און הענעך הירשביין. זיי האָבן געבראַכט פון וואַרשע דעם ערשטן טראַנספּאָרט סחורה פאַרן קאָאָפּעראַטיוו.

די טעטיקייט אויפן קולטור געביט: פיל ענערגיע און אַרבעט ווערט אַוועקגעגעבן לטובת די קליינע קינדער פון אָרעמע עלטערן. פאָטער און מוטער האָבן, אין פיל פאַלן, געמוזט אַרבעטן ביי פרעמדע, כדי צו פאַרדינען דאָס שטיקל ברויט. די קינדער האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אין קויטיקע הויפן און אַן אויפזיכט. אין יאָר 1928 איז געשאַפן געוואָרן די „מעדעם־קינדערהיים". פּופּציק קינדער פון אָרעמע שטובן אין עלטער פון 4—7 יאָר, באַקומען דאָ די ערשטע דערציונג. די פרעבליסטין רייזל גוטמאַן באַווייזט פשוט ווונדער, זי כישופט אַרויס טאַלאַנטן, וועלכע באַצויבערן דעם עולם־צושויער בשעת די עפנטלעכע אויפטריטן אין שטאָט־טעאַטער. צוויי מאָל אין יאָר האָט די קינדערהיים געמאַכט פאָרשטע־לונגען, וועלכע זיינען גוט באַזוכט געוואָרן און איבערגעלאָזט אַ שטאַרקן רושם.

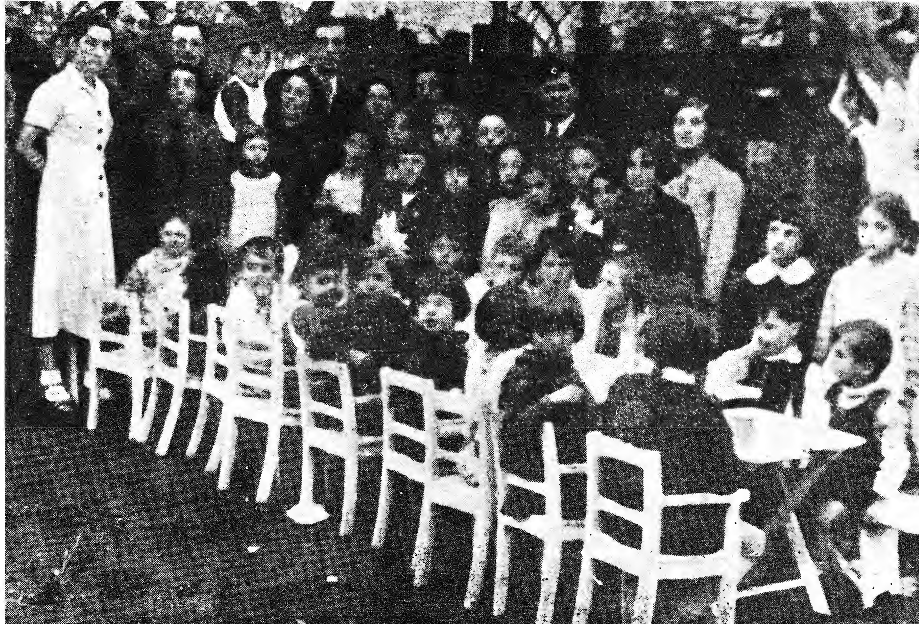
אין יאָר 1932 גייט איבער די אינסטיטוציע אין אַן אייגענעם לאָקאַל. דאָס הויז האָט אויך אַ גאָרטן און אַ שפּיל־פּלאַץ.

וויאַזוי איז מען דערצו געקומען?

אויף אַ זיצונג פון קינדערהיים־קאָמיטעט איז געשטאַנען די פראַגע וועגן דערוווערבן אַן אייגן הויז. דאַן האָט זיך אָפּגערופן די ח' ביילע יאקובאוויטש: פון מיין מאַנס ט־עגער־לוין האָב איך אָפּגעשפּאָרט 100 זלאָטעס. מיר ווילן דאָס פאַרווענדן אויף רעמאָנטירן אונדזער וווינונג, אָבער היות די לאָקאַל־פראַגע פאַרן

** די פּראָטעסט־אַקציע נאָך דעם פּשיטיקער פּאָגראָם האָט אַרומגענומען כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטאָט.

קינדערהיים, לאָזט זיך נישט אָפּלייגן, גיב איך די סומע אַ צושטייער אויף צו קויפן אַן אייגן הויז.

גן־הילדים ע״ש וו. מדם — מעדעם־קינדערהיים

דער חבר אברהם דאנילעוויטש מעלדעט דאָן, אַז אויך ער האָט אָנגעזאַמלט הונדערט זלאָטעס אויף צו קויפן אַ ווינטער־פּאַלטאָ. ער רעזיגנירט פון מלבוש און שענקט די סומע פאַרן קינדערהיים, פאַרן הויז־פאָנד. ענלעכע אָפּרופן האָבן דערמעגלעכט צו קויפן דאָס הויז פון די ברידער קאָן, אויף בלאָנקאָווא גאַס.

ביי אַ״נדז איז אויך געווען טעטיק די אָרגאַניזאַציע פון די יידישע אַרבעטער פרויען „יאַף״. זיי האָבן פיל געלייסטעט אויף אַלע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע געביטן, באַזונדער ביי דער אַרבעט לטובת דעם קינדער־היים.

די טעגלעכע בונדישע צייטונג, „פאָלקסצייטונג״ איז געלייענט געוואָרן פון פיל צענטליקער יידישע אַרבעטער משפחות, דער פאַרשפרייטער איז געווען דער ח׳ איטשע פרידלייב.

אין די „פרעסע־טעג״, ווען די חברים און צוקונפטיסטן האָבן אין די גאַסן פאַרשפרייט די צייטונג, איז די צאָל פאַרקויפטע עקזעמפּלאַרן געווען עטלעכע הונדערט.

דעם קאָלער „בונד״, איז אויסגעקומען צו פירן אַ שווערן אידעאישן קאַמף מיט די אַנדערע יידישע פאַרטייען. קאָלאָ איז נישט געווען קיין פאַבריקן־צענטער,

זי האָט אָבער געהאַט אַ באַוווּסטזיניקע און פאָרגעשריטענע זיך פראָלעטאַריזירנדע יוגנט. כמעט אַלע יוגנטלעכע האָבן אָנגעהערט צו אַוועלכע עס איז פאַרטיי. וואָך בייוואָך האָבן זיי באַזוכט רעפעראַטן און מיטינגען. עס פלעגן קומען רעפערענטן פון וואַרשע און נישט געלאָזט רוען. יעדע פאַרטיי האָט געוואָלט געווינען וואָס מער אָנהענגער, און ווען עס זיינען פאָרגעקומען וואַלן־אַקציעס, האָט אין שטאָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל.

די מאַכט האָט באַשווערט די נאָרמאַלע טעטיקייט פונם „בונד״, פאָליציי האָט שיקאַנירט און געזוכט וויאַזוי אונטערצולייגן אַ שטרויכלונג. אויף יעדע פאַרלעזונג איז געקומען אַ פאָליציאַנט און נישט איינמאָל, האָט ער באַשאָנקען די אונטערנעמער מיט פראָטאָקאָלן און שטראָפן. עס איז אַפילו דערגאַנגען צו אַרעסטן פון עטלעכע חברים. בשעת דער באַנייאונג פון אַ רויטער פאָן, האָט פאָליציי פאַרבאָטן דעם מאַרש איבער די גאַסן. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט דעם באַפעל נישט אויסגעפירט.

בעת דעם אומקום פון רוב פון פוילישן יידנטום, איז שווער געטראָפן געוואָרן אונדזער שטאָט. פאַרטריבן און פאַרפייניקט, אין די לאַגערן און אויף וואַנדערוועגן — דאָס איז געווען דער ערשטער עטאַפּ, דער צווייטער — אין די קרעמאַטאָריומס. ווייניק האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט און זיינען צעשפּרייט אין אַלע וועלט־טיילן.

קבוצת חברי „בונד״ בבית־הקברות — אַ גרופּע חברים פון „בונד״ אויפן בית־הקברות

אברהם הארטשיק

יוגנט־בונד „צוקונפט"

מיט 60 יאָר צוריק, ווען עס איז געגרינדעט געוואָרן די פּאַרטיי פון יידישן אַרבעטער קלאַס, דער „בונד", איז אויך דאַן געווען טעטיק דער „קליינער בונד"; יינגע יידישע אַרבעטער־קינדער האָבן אָנטייל גענומען אין די דעמאָנסטראַציעס פון די גרויסע.

אַ באַזונדער אָרט אין דער סאָציאַליסטישער אויפקלערונגס אַרבעט ביי אונדז אין שטאָט האָט פאַרנומען די „צוקונפט". די אָרגאַניזאַציע מיטגלידער האָבן זיך רעקרוטירט אויסשליסלעך פון דער אַרבעטער יוגנט.

אין די 20־קער יאָרן האָט די „צוקונפט" צוזאַמען מיט דער „קולטור ליגע" אָרגאַניזירט די א. ג. „אָוונט קורסן" פאַר יוגנטלעכע און עלטערע יידישע אַרבעטער. מען האָט זיי געלערנט לייענען און שרייבן יידיש, ווי אויך אַנדערע קעגנשטאַנדן* די יוגנטלעכע אַרבעטער האָבן נאָך אַ לאַנגן אַרבעטס־טאָג אין די וואַרשטאַטן, זיך פלייסיק געלערנט און נישט פאַרפעלט צו קומען צו די לעקציעס.

געזעלשאַפט „קולטור־ליגע"

די „קולטור־ליגע" איז געווען דער לעגאַלער נאָמען, אונטער וועלכער עס האָט זיך דאַן געפירט די עפנטלעכע און קולטורעלע אַרבעט פון „בונד" אין קאָלאָ.

ביי דער „קולטור־ליגע" האָט עקזיסטירט די „בראָניסלאַוו־גראָסער" ביבליאָטעק, וואָס האָט פאַרמאָגט עטלעכע הונדערט ביכער מיט אַ גרויסער צאָל לייענער. הויפּזעכלעך זיינען די לייענער געווען יינגע יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן דורך דער ביבליאָטעק זיך באַקאַנט מיט די שאַפונגען פון דער יידישער און אַלגעמיינער ליטעראַטור. אַקטיוו ביי דער אַרבעט אין דער ביבליאָטעק זיינען געווען די ח"ח: לייב גנאַטשיק, יעקב דאַנילעוויטש, הענעך גנאַטשיק און שאול גרינבוים.

אויספלוגן און צוזאַמענפליען

אין זומער האָט די „צוקונפט"־יוגנט איינגעאָרדנט אויספלוגן מחוץ דער

---

* די לערער: מ. האַלטער — יידיש און יידישע ליטעראַטור; פויליש — טשאַרנאַז'יל; חשבון — גאָלדבערג.

שטאָט, אין וואַלד, אין די פעלדער ביים שלאָס, אָדער ביים טייך. אַרבעטער־לידער פלעגן פאַרהילכן דעם אַרום. טיילמאָל זיינען די אויספלוגן געווען בשותפותדיקע מיט דער אָרגאַניזאַציע פון טורעק, אָדער מיט דער „צוקונפט" פון דאַמביע און גראַבאָוו. מען האָט זיך געטראָפן אין האַלבן וועג און פאַרברענגט אַ גאַנצן טאָג אין וואַלד מיט שפּילערייען און זיך צוגעהערט צו די קולטור־שמועסן.

די קאָלער „צוקונפטיסטן" האָבן אויך אָנטייל גענומען אין די צוזאַמענפליען, וועלכע זיינען פאָרגעקומען אין קרושניעוויץ, קוטנאָ, קאַליש, וולאָצלאַוועק און אינם לאַנדעס צוזאַמענפלי אין וואַרשע.

אין קאָלאָ זיינען פאָרגעקומען צוויי „צוקונפט"־צוזאַמענפליען: איינער אין זומער 1930, און דער צווייטער — אין יאָר 1933. אין זיי האָבן זיך באַטייליקט די „צוקונפטיסטן" פון די שטעט און שטעטלעך: קאַליש, קוטנע, קרושניעוויץ, קאָנין, גראַבאָוו, דאַמביע, קלאָדאַווע און סאָמפּאָלנע. די יוגנטלעכע האָבן פאַרברענגט עטלעכע טעג אויף צוזאַמענטרעפן, דורכגעפירט פאַרשיידענע ספּאָרט־פאַרמעסטונגען. אויף אַ געשלאָסענעם צונויפקום האָבן זיי באַריכטעט וועגן דער דערציונגס אַרבעט אין די אָרגאַניזאַציעס און וועגן קאַמף צו פאַרבעסערן די אַרבעטס באַדינגונגען.

אימפּאָזאַנט איז געווען די 1־טע מאַי דעמאָנסטראַציע. די „צוקונפטיסטן" האָבן מאַרשירט אין די ערשטע רייען און געטראָגן רויטע שטורם־פענער. אַלע זיינען געווען אָנגעטאָן אין בלויע בלוזן און געטראָגן רויטע קראַוואַטן. זייער געזאַנג האָט פאַרהילכט די גאַסן. ווען די מאַי דעמאָנסטראַציעס זיינען פאַרבאָטן געוואָרן, האָבן זיי פאַרבראַכט דעם דאָזיקן טאָג אין געשלאָסענע לאָקאַלן, קיינמאָל נישט אויפגעהערט פייערן דעם אַרבעטער יום־טוב.

„מאָרגנשטערן"

די „צוקונפט" האָט אויך אָרגאַניזירט אַ ספּאָרט־קלוב „מאָרגנשטערן". מיט דער אַרבעט האָט אָנגעפירט דער אינסטרוקטאָר ח' עלבוים, שפּעטער פלעגט אונדז באַזוכן דער ח' קושמירערסקי פון לאָדזש.

דער קאָלער „מאָרגנשטערן" האָט געהאַט צוויי גוטע איינשטודירטע גרופּן פון פּינג־פּאָנג און נעץ־באַל, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף די פאַרמעסטונגען מיט אַנדערע ספּאָרט־קלובן. דער אַקטיוו פון „מאָרגנשטערן": חיים רפאל רויך, שמעון גרינבוים, אברהם הארטשיק, חנא שיע, שמואל ווייס, משה לייזער ענגעל און תנחום דאַנילעוויטש.

אויך אונטער דער נאַצישער הערשאַפט האָבן די בונדיסטן געפירט אַ געווויסע טעטיקייט. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיטעט, וואָס האָט געהאָלפן

הסתדרות הנוער הבונדאי „צוקונפט" — יוגנט בונד אָרגאַניזאַציע „צוקונפט"

אונדזערע חברים, פאַרשיקטע אין לובלינער געגנט. מען האָט זיי געשיקט פעקלעך שפּייז און קליידער. דער קאָמיטעט האָט אויך איינגעאָרדנט אומלעגאַלע 1־טע מאי פייערונגען אין די יאָרן 1940 און 1941. דעם 1־טן מאי 1940 איז די פאַרזאַמלונג פאָרגעקומען אין דער וווינונג פון ח' איטשע פּיזיצקי; אין 1941 — אין דער וווינונג פון די ח"ח פאלע און אריה קיגעל. דורכן פענצטער האָט מען אָבסערווירט, צי עס קומען נישט אָן קיין נאציס. די רעדנער האָבן גערופן די פאַרזאַמלטע אויסצוהאַלטן די שלעכטע צייטן,

אויך אין די פּויזנער לאַגערן האָבן די בונדיסטן זיך געהאַלטן צוזאַמען. אַ פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען, געווידמעט דעם יובילעאום פון „בונד". אין לאַגער „רעמו" האָבן זיך פאַרזאַמלט אין אַ זונטיק נאָכמיטאָג 22 בונדיסטן פון די שטעט און שטעטלעך: קאָלאָ, טורעק, גראבאוו און אוניעיוו. אויף די טישן — 2 שיסלען זויער קרויט, עטלעכע ראַציעס ברויט און אַ פּאָר פלעשלעך סאָדע־וואַסער, דאָס איז געווען דער כיבוד. צו די פאַרזאַמלטע האָבן גערעדט: שיע ציטעס (טורעק), מאיר ארקאוויטש און איטשע פּיזיצקי. תנחום דאנילעוויטש האָט רעציטירט איינהארנס ליד „מיט דער שבועה פון בונד".

דער רוב פון די לאַגעריסטן זיינען אומגעקומען אויף פאַרשיידענע אופנים. איך, איינער פון די לעבנסגעבליבענע, וועל נישט פאַרגעסן דעם וועג פון אַרבעט און קאַמף, וואָס עס האָבן געפירט די חברים אין מיין היימשטאָט.

כבוד זייער אָנדענק.

הקצב היהודי עם העגל — אַ יידישער קצב מיטן קעלבל הארדי דאַניעלס

יהודי בא לכפר — אַ ייד איז געקומען אין דארף הארדי דאַניעלס

מרדכי זאלקינד

דער אָנהויב פון די פועלי־ציון

אין יאָר 1916 האָט זיך פון דער „צעירי־ציון" אויסגעטיילט אַ גרופּע חברים, וועלכע האָבן נישט געפונען קיין פּאַרענטפערונג אין פּראָגראַם פון דער דאמאָלסדיקער ציוניסטישער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי. די גרופּע האָט געציילט 10 מאַן (כמעט אַלע שניידערס) און אָרגאַניזירט די „פועלי־ציון"־אָרגאַניזאַציע אין קאָלאָ.

אייגנטלעך איז דאָס נישט געווען דער אָנהויב. שוין אין די יאָרן 1907—1908 איז געשאַפן געוואָרן דאָס ערשטע „פועלי־ציון" קעמערל. צווישן די ערשטע זיינען געווען ווראנא און וואָלקאָוויטש, אָבער זיי האָבן נישט באַוויזן צו פּאַרוואָרצלען די נייע פּאַרטיי אין דער געזעלשאַפט.

איינמאָל, אין אַ שבת, איז געקומען קיין קאָלאָ אַ בחור און געפרעגט „ווער איז דאָ אַ פועלי־ציוניסט?". מ'האָט אים אָנגעוויזן אויף אַ גרופּע חברים. ווי עס האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן, איז ער געווען אַ חבר פון דער וואַרשעווער „פועלי־ציון"־אָרגאַניזאַציע. זיין פאַמיליען נאָמען איז געווען סאָמעט.

ער איז צו אונדז געקומען פון סאמפּאלנע, אַ שכנותדיק שטעטל, וווּ ער האָט אָנגעפירט מיט אַ יידישער שולע.

פון צייט צו צייט האָט ער באַזוכט קאָלאָ און אָנגעפירט מיט גרופּן פאַרזאַמלונגען, אויפגעקלערט די וועגן און צילן פון די „פועלי־ציון". די פאַרזאַמלונגען פלעגן פאָרקומען אין „לאסעק", קעגנאיבער גאלדבערגס טאַרטאַק.

עס איז ווערט צו באַמערקן, אַז אין שבת־טעג, איז נישט געווען קיין קאָמוניקאַציע פון סאמפּאלנע קיין קאָלאָ. דער חבר סאמעט פלעגט מאַכן זיין וועג צו פוס. ער האָט נישט פאַרלאַנגט קיין פאַרגיטיקונג. זיינע שמועסן האָבן צוגעצויגן נייע חברים.

די פּאַרטיי איז געווען אומלעגאַל. איינמאָל איז צו אונדז געקומען דער חבר זלמן רובאשאוו פון „וועלט־פאַרבאַנד". מיר האָבן אים איינגעאָרדנט אַ קאָנספּיראַטיווע פאַרזאַמלונג אין אַ פּריוואַטער וווינונג. עמיץ האָט די זאַך אונטערגעטראָגן צו דער דייטשער געהיים־פּאָליציי. דער רעדנער איז אַרויסגעשפּרונגען דורכן פענצטער און נאָך אים — עטלעכע חברים. צום גליק האָט מען דאָן קיינעם נישט פאַרהאַלטן.

די דייטשע אָקופּאַנטן האָבן נישט געוואָלט לעגאַליזירן די „פועלי־ציון", זיינען מיר געפאַלן אויף א המצאה: מיר האָבן אַריינגעטראָגן אַ ביטע צו דער

מאַכט, אַז מיר ווילן גרינדן אַן „אַלגעמיינע אַרבעטער קראַנקן קאַסע" — און דאָס האט זיך איינגעגעבן.

אַלס ערשטער פאַריין־לאָקאַל האָט געדינט דער געוועזענער בית־מרחץ, די אַזויגערופענע „באַניאַ", אויף דער אקולנא גאַס. מיט פרייד זיינען די חברים צוגעטרעטן רעמאָנטירן און צופּאַסן דעם בנין פאַר אַ געזעלשאַפטלעכן לאָקאַל.

די שפּייז־פּראָדוקטן אין דער צייט פון קריג זיינען געווען שלעכט און באַגרענעצט און די רעזולטאַטן — עפּידעמיעס און אַלגעמיינע פיזישע שוואַכקייט. די קראַנקן־קאַסע האָט זיך באַמיט צו געבן די קראַנקע אַלע מעגלעכע הילף. הגם די איניציאַטאָרן זיינען געווען „פּועלי־ציון" חברים, האָבן זיך אין אַלגעמיינעם קאָמיטעט געפונען פאָרשטייער פון אַנדערע פאַרטייען, ווי אויך אומפּאַרטייאישע.

קבוצת חברים מ„פועלי־ציון" עם ניר־ראַפאַלקעס — אַ גרופּע „פּועלי־ציון" חברים מיט ניר־ראפאלקעס.

שטייען (פון רעכטס צו לינקס): ש. פּרושנאַווסקי, קויפמאַן, א. ב. קורץ, ברנד, מ. זלקינד, י. באָרקאָווסקי. זיצן: ל. מאַרקאָוויטש, ראָזענטאַל, נחום ראפאלקעס און עזריאל פשעדעצקי

די דעפיציטן פון דער „קראַנקן־קאַסע" זיינען געדעקט געוואָרן דורך טעאַטער־פאָרשטעלונגען, אויסגעפירט דורך דער דראַמאַטישער סעקציע פון פאַריין.

אין יאָר 1918 איז די קראַנקן־קאַסע פאַרמאַכט געוואָרן דורך דער דייטשער געהיים־מאַכט — אַ פּויזנער דייטש האָט אונטערגעטראָגן אַ מסירה.

חוג דרמטי ע״י ה„קראנקן־קאסע״ — דראמקרייז ביי דער „קראנקן־קאסע״

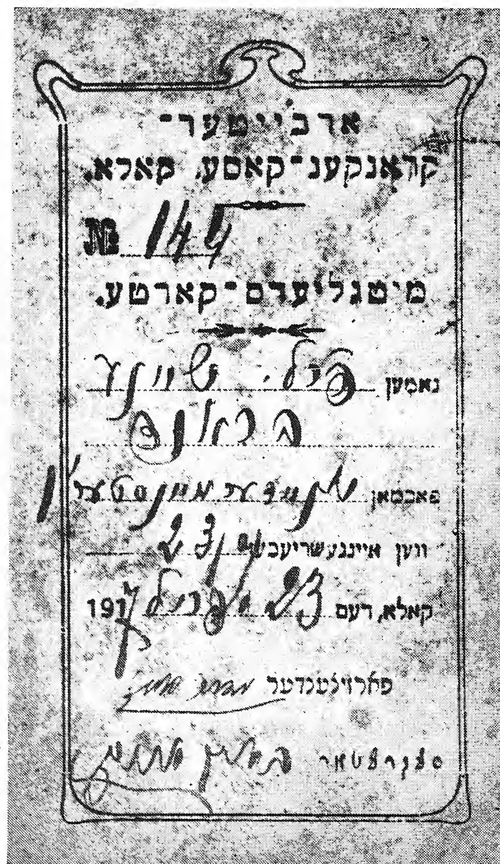

פועלי־ציון־קולו בשנת 1918 — פועלי־ציון אין יאר 1918

*

נאָכן אַנטשטיין פון זעלבסשטענדיקן פּוילן זיינען די „פּועלי־ציון" צוגעטרעטן אַרבעטן פראַנק און פריי. עס איז געעפנט געוואָרן די „אַרבעטער היים" און די צאָל מיטגלידער איז געוואָקסן און די סימפּאַטיע אין שטאָט איז געווען גאָר גרויס — אַן עדות זיינען די ערשטע וואַלן צום שטאָט־ראַט: פון זעקס יידישע ראַטמענער האָבן פיר געהערט צו „פּועלי־ציון".

שווערע טעג האָט די פּאַרטיי אַדורכגעמאַכט אין 1920, ווען בודיאָניס קאָזאַקן האָבן זיך אַריינגעריסן קיין פּוילן און דערגרייכט די ווייסל. מען האָט חושד געווען די „פּועלי־ציון", אַז זי שטייט אין פאַרבינדונג מיט די רוסן. עס זיינען פאָרגעקומען אַרעסטן צווישן די „פּועלי־ציון" טוער. אַ דאַנק דער אינטערווענץ פון כיים דעפּוטאַט, ד"ר יצחק שיפּער, זיינען זיי באַפרייט געוואָרן.

ארבייטער־
קראנקען־קאסע, קאלא.
№ 145
מיטגליעדס־קארטע.
נאמען
פאכמאן
ווען איינגעשריבען
קאלא, דעם 191
פרעזידענט
סעקרעטאר

*

די שפּאַלטונג אין דער „פּועלי־ציון״ פּאַרטיי איז פאָרגעקומען אין זומער פון יאָר 1920 צוליב די חילוקי־דעות וועגן דער אָנגעהעריקייט צו דער ציוניסטישער וועלט־באַוועגונג און סאָציאַליסטישער אָריענטאַציע. די איבערוויגנדע מערהייט איז אַריבער צו דעם לינקן פליגל, וואָס האָט זיך פון נאָך דער שפּאַלטונג גערופן „לינקע פּוע״צ״. אין אונדזער שטאָט איז די מערהייט געווען פאַר דער לינקער אָריענטאַציע.

נאָך דער שפּאַלטונג, האָבן 4 חברים: זלמן בארנשטיין, אברהם לייבוש קאַנינסקי, ראובן מאדאלינסקי און דער שרייבער פון די שורות געשאַפן דעם קערן פון די „פּועלי־ציון״ (רעכטע).

די גרעסטע אַרבעט איז פאַרלייגט געוואָרן אויף צוציען די שול־יוגנט. די שילער פון דער יידישער גימנאַזיע: מיכאל בערגמאַן, הערש קורצטאג און י. ל. גאלדבערג האָבן אַריינגעטראָגן אַ סך לעבן אין דער קליינער גרופּע. די שול־יוגנט איז אַריבער צו די „פּועלי־ציון״ (רעכטע) און אָנגעהויבן אינטענסיוו אַרבעטן פאַרן פּא״פ (פּאַלעסטינער אַרבעטער פאָנד) און פאַר די ציוניסטישע קרנות.

דער לאָקאַל פון די „פּועלי־ציון״ (רעכטע), האָט זיך געפונען אין קרייצמאנס הויז, ביים וואַרטע־טייך. דאָרט זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן קעסטל־אָוונטן און רעפעראַטן וועלכע זיינען גוט באַזוכט געוואָרן. די הויפּט־כוחות זיינען געווען ראובן מאדאלינסקי און מיכאל בערגמאן — זייערע רעדעס זיינען אויסגעהערט געוואָרן מיט גרויס אויפמערקזאַמקייט. אויך קעגנערישע מיטינגען זיינען אַרויסגעטרע־טן אַלס אפאנענטן: זלמן בארנשטיין און מרדכי זאלקינד. י. ל. גאָלדבערג האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס גוטער אַדמיניסטראַטאָר און אָרגאַניזאַטאָר. אים דאַרף צוגעשריבן ווערן די דערפאָלגרייכע טעטיקייט און דאָס דינגען דעם נייעם לאָקאַל ביי דער פאַמיליע לעווין אויף דער אקולנא גאַס — דריי גרויסע צימערן. טאָג־איין טאָג־אויס זיינען דאָרט פאָרגעקומען פאַרזאַמלונגען פון די קרייזן. שבת־צו־נאַכט — פאַרוויילונגען, דריי מאָל אין וואָך רעפעראַטן און דיסקוסיע אָוונטן.

ווען די „פּועלי־ציון״ (רעכטע) האָבן אָנגעהויבן זאַמלען אַרבעטס מכשירים פאַר די א״ידיקע אַרבעטער, האָט די גאַנצע שטאָט זיי דערלאַנגט די געפאָדערטע שטיצע. ווען עס איז ביי דער פּאַרטיי געשאַפן געוואָרן דער „החלוץ״־רעסאָרט, זיינען הונדערטער יוגנטלעכע געקומען זיך פאַרשרייבן.

אין יאָר 1924 איז די „פּועלי־ציון״ (רעכטע) געגאַנגען זעלבסשטענדיק צו די קהילה־וואַלן. די פּאַרטייען האָבן חוזק געמאַכט פון דער נייער „יינגלעך־פּאַרטיי״,*

* אַזאַ צונאָמען האָט מען איר געגעבן.

אָבער די מאַסן האָבן איר געשענקט צוטרוי. די רעזולטאַטן פון די וואַלן: 1 פאָרשטייער אין דער קהילה פאַרוואַלטונג און 1 פאָרשטייער אין קהילה־ראַט.

נאָך דער פאַרייניקונג מיט דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער „צעירי־ציון”־פּאַרטיי, האָבן די „פועלי־ציון” (רעכטע), אָנגעהויבן אַן אינטענסיווע טעטיקייט אויף אַלע שטחים. ביי די שטאָט־ראַט וואַלן איז דערגרייכט געוואָרן אַ נייער זיג. עס זיינען אויסגעוויילט געוואָרן 2 פאָרשטייער: אברהם לייבוש קאָנינסקי און לייב ברוקשטיין.

קבוצת חברי פועלי־ציון־צ.ס. בשנת 1936 — אַ גרופּע פועלי־ציון־צ.ס. אין 1936
מסיבת־פרידה לדוד פורדונסקי — אָפּשייד־באַנקעט פאַר דוד פאָרדאָנסקי

אברהם האראף

דער דראַמקרייז פון די פּועלי־ציון־צ. ס.

אַ וויכטיקער חלק פון דער קולטור־אַרבעט ביי די „פּועלי־ציון״ (רעכטע), איז געווען דער דראַמקרייז.

אין ווינטער פונם יאָר 1925, איז דורך דעם קרייז אויסגעפירט געוואָרן פיינמאַנס „שבת קודש״. רעזשיסאָר איז געווען דוד־איציק לעווקאָוויטש. עס האָבן אָנטייל גענומען: דוד פּאַרדאַנסקי, עקיבא קאַראַ, פראַניע לעווין (היינט קאַנינסקאַ), לייביש אלבערט, שמואל־לייב פירשט, יעקב זייד, שוועסטערן רייכנשטיין, שוועס־טערן לעווקאָוויטש, ברידער גראַנאַס און נאָך אַ 20 פּערזאָן — פון דער „פרייהייט״־יוגנט. אַ יאָר שפּעטער, איז געשטעלט געוואָרן גאָלדפאַדנס „כל־נדרי״.

אין יאָר 1930, האָט דער דראַמקרייז, אונטער דער רעזשי פון ח׳ גאָדל קאַטאַווסקי, אויסגעפירט אַסיף דימאַווס פּיעסע „ווער איז ער? אַ ייד!״ עס האָבן אָנטייל גענומען: גאָדל קאַטאַווסקי, עקיבא קאַראַ, דוד פּאַרדאַנסקי, רוזשקאַ שולץ. סופלאָר איז געווען א. האַראַף.

אין דער פאָרשטעלונג „היינטיקע מיידלעך״, האָבן זיך באַטייליקט: עקיבא קאַראַ, אברהם ראָזנטאַל, רות עימאַן, סאַניאַ פּאַלאַנסקאַ, ליובאַ פּראַסט, מאיר האַנפּטווורצל, האַראַף, גאַדל קאַטאַווסקי און די פּרעבליסטין דעקלבוים פון „תל־חי״־קינדערהיים. נאָכדעם זיינען געשטעלט געוואָרן: „איציקל וויל חתונה האָבן״ און „אַ קרבן פון אַ שוועסטער״.

אין די יאָרן 1931—1932, האָט דער יוגנט־דראַמקרייז אונטער דער לייטונג פון דער פּרעבליסטין בלומע קאַרנפעלד (היינט — וואַסער, וווינט אין תל־אביב) אויסגעפירט אַ ריי ארץ־ישראל־רעוויעס, וועלכע האָבן שטאַרק אויסגענומען.*

עס זיינען זייער פּאָפּולער געווען די לידער „שלושה בחורים״ און „די נעכט פון כנען״ (עס האָט זיי איבערגעזעצט פון העברעיש מ. ה.), וועלכע זיינען פון דער רעוויע אַריין אין די יידישע שטיבער.

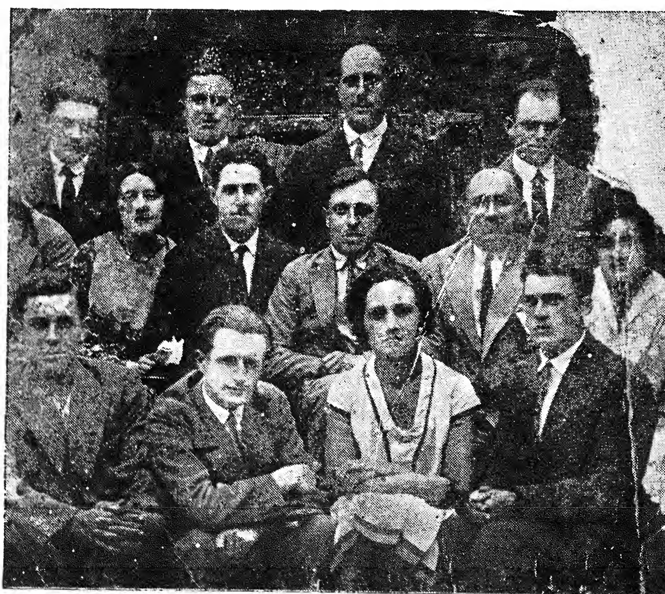
אין אַ צווייטער פאָרשטעלונג אין אַסיפּדימאַווס דראַמע „דער זינגער פון זיין טרויער״ (רעזשי — גלאַווינסקי פון קוטנע), האָבן אָנטייל גענומען: דוד פּאַרדאַנסקי, האַראַף, אַלבערט, מאַניאַ סטאַל, און די פּרעבליסטין הייקע.

*

אַ ביסל שפּעטער, ווען עס האָט זיך געגרינדעט אין קאָלאָ אַ קיבוץ־הכשרה, האָבן די קיבוצניקעס צוזאַמען מיט אונדז רעאָרגאַניזירט דעם דראַמקרייז און

אויסגעפירט אייגענע ארץ־ישראל רעוויעס, ווי אויך אַ פיעסע פון קאלמאנאוויטש „אונדזער רבניו״. אָנטייל גענומען האָבן: יהושוע גאָלדבערג, דוד פארדאנסקי, א. האַראַפּ, יהודית ראטבארד, מענדל צימערמאַן, אַ חברה פון קיבוץ־הכשרה, הערש אלבערט, פנחס בעלכאטאווסקי, יעקב שולץ. דערנאָך האָבן מיר אויס־געפירט גאלדפאדנס היסטאָרישע אָפּערעטע „ד״ר אַלמאַסאַדאָ״ מיטן אָנטייל: יהודית ראטבארד, אברהם האַראַפּ, עווא בזשוסטאווסקי, הערש אלבערט, יעקב ראטבארד, הארטשיק, קיבעל א. אַ. אַחוץ דעם האָבן אונדזערע חברים אויסגעפירט פּראָגראַמען ביי אַלע חלוצישע און ציוניסטישע פּאָראַנשטאַלטונגען, ווי אַקציעס פאַר קרן קימת און קרן היסוד, וואָס זיינען פאָרגעקומען עטלעכע מאָל אין יאָר.

אויך האָבן אונדזערע חברים אָנטייל גענומען ביי פאַרשידענע פאָרשטעלונגען וועלכע זיינען באַשטימט לטובת וווילטעטיקע צוועקן.

הנהלת גן־הילדים „תל־חי״ — פאַרוואַלטונג פון „תל־חי״־קינדערהיים.
זיצן (פון רעכטס צו לינקס): ש. מארקאוויטש, הענדל איזראלעוויטש, משה־מענדל האַלטער, אליעזר לעווקאוויטש. צווייטע ריי: די פרעבליסטין, א. ל. קאנינסקי, ד״ר גראספעלד, לייב לוקסנבורג, בינע וויינשטאק. דריטע ריי: בייראק, פנחס ברענער, עקיבא קארא, שמואל לענציצקי.

א. ל. קונינסקי

פועלי־ציון־צ. ס. בשנות השלושים

המגע הראשון שהיה להמוני העם עם פועלי־ציון־צ.ס. בעירנו, בשנות השלושים, נעוץ במאבק לטיהור המוסדות הציבוריים ממורשות נפסדות ומפרוטקציוניזם. המפלגה רכשה את אימון ההמונים לא בסיסמות, אלא במעשים, בגילוי־לב ובעמידה ללא־חת.

למראית־עין היה המאבק עם השלטונות על קטנות; אך אלה היוו, למעשה, את החבל שהחזיקו בו בעלי המלאכה שנתרוששו, שהוגבלו יום־יום בזכויותיהם. הנוער בעיר נמשך למפלגה בגלל פעולתה הציונית האקטיבית — עליה בכל הדרכים. במקום פולמוס, עסקה המפלגה בדברים של ממש. משנה לשנה גדלה הפריפריה של המפלגה, ולשיאה היא הגיעה בשנת 1931. הצלחתה במערכת הבחירות ל„קהילה", בשנה זו, לא באה כהפתעה. המפלגה זכתה בשבעה נציגים מבין שנים־עשר. חלק גדול מהישג זה יש לזקוף לזכות הנבחרים — חברים נקיי־כפיים, שהתמכרו בכל להט נפשם לצרכי הציבור. בערבים, בשבתות ואף בשעת העבודה היו נענים לנצרכים, שביקשו עידוד ועצה.

הלחץ מצד השלטונות, השנאה לישראל שגברה והלכה, הריסת פרנסות של יהודים — כל אלה זרעו מבוכה בקרב ההמונים. גזירה הולכת וגזירה באה ואין סוף למצוקה. לשליחי הציבור היה דרוש כוח רב ואמונה חזקה, כדי שלא ייכשלו בשליחותם.

באסיפות פומביות שערכה המפלגה, הועלו הבעיות בכל חומרתן. „עמך" לא רצה לשמוע דברי־הבטחה שיוגשמו באחרית הימים. שאלת־השאלות היתה „איך נחזיק מעמד היום ומחר?" המפלגה קראה למאמץ משותף ולליכוד, כדי לעמוד כחומה בפני הסערה המתחוללת.

פרק חשוב בפעולותיה היתה — „עלייה ב'", שנועדה לאפשר לעשרות משפחות בקולו ובסביבה (בעיירות הסמוכות) לעלות ארצה ולהתחיל בחיים חדשים.

בפעולה הציונית המקומית — בהפצת השקל, באיסוף תרומות למען הקרנות, בתמיכה בקיבוץ ההכשרה שבעיר, בארגון דעת הקהל בשנות המאורעות בארץ — עשתה המפלגה גדולות. בשנת 1931 קראה המפלגה להפגנה רבתי נגד הפאשיזם, שסיכן את שלום העולם. ביזמתה הוכרז בעיר חרם על תוצרת גרמניה. הושמעה מחאה חריפה נגד הריאקציה הרחוקה והקרובה. ההמונים נקראו לכוננות לקראת הימים הבאים.

אחד מנציגי המפלגה במועצת העיריה ובהנהלת הקהילה, פנה בשנת

1934 אל המוסדות המקומיים וביקש שירשו לו לעלות ארצה עם משפחתו — להשתקע בארץ־ישראל ולהצטרף אל שורות הבונים, אולם לא במהרה נענו לו; שכן דווקא בשעה שתכפו הגזירות היו דרושים אנשים בעלי ניסיון במאבק. בכל זאת לא יכלו החברים לסרב לפניית חבר, שהקדיש שלושים שנה מחייו לפעולה ציבורית.

לפני עליתו של א. ל. קונינסקי

יושבים: זאַלקינד, מאדאלינסקי, א. ל. קאַנינסקי, לוקסנברג, לעווין. (הילד של ראובן מדלינסקי). עומדים: קרייצמן, ראוך, ח. א. שולץ, שולץ־ראוך, גולדברג.

משנת 1936 הלך והחמיר המצב. הכל הרגישו כי מתקרבת הטרגדיה הגדולה. הנציגים של המפלגה לא אמרו נואש, וההתנגדות לגזירות השונות עודדה במקצת את הרוחות.

מי שיכתוב על שנים אלה, השנים שלפני השואה, יראה בעמידת נציגי הציבור ניצוצות אור, שהאירו את בין־השמשות ברחוב היהודי.

„החלוץ" המגשים

הסתדרות „החלוץ" בקולו היתה קיימת בסירוגין משנת 1919 עד שנת 1925. משנתנו פועלי ציון (צ. ס.) ופרייהייט את כוחם ל„החלוץ", הוערה בו דם חדש: הסניף פעל ברציפות משנת 1925 עד בוא השואה.

השם „חלוץ" קסם לרבים, אולם כשהועמדו חברי הסניף לפני חובת ה„הגשמה" — יציאה להכשרה חלוצית — החלה הנשירה הגדולה. לאחר כל אסיפה שאלו הפעילים: „מי ממאת החברים יישאר?"

הורים שבניהם היו ב„החלוץ" התנגדו בתוקף להכשרה, שנראתה בעיניהם כעבודת־חינם בשביל „גוי". הם אף התנגדו לחיים השיתופיים בקיבוץ, שכן מי יעזור להם לעת זיקנה? לכן ביקשו לעקור „רעיון" זה מראש ומלב הבן והבת.

בשנת 1931 הוטלה על סניף „החלוץ" בעירנו משימה גדולה: לכלכל את „הכובשים" — את הראשונים מקיבוץ ההכשרה ע"ש בורוכוב בלודז' — שבאו להקים פלוגה.

מועדון הסניף הפך למקום־מגורים בשביל הבאים עד שהשיגו דירה משלהם.

הווי החיים של פלוגת ההכשרה השפיע על תושבי העיר ועל בני הנעורים. לא אמרו עוד „די שוואַרצע אַרבעט זאָל מאַכן אַ גוי" (את העבודה השחורה יעשה פולני), כי מעבודת הקיבוצניקים למדו, שהעמל הפך לדבר שבקדושה.

בקיבוץ ההכשרה תוכננו „בריחות" של חברי הסניף בלי ידיעת ההורים. אמהות אסרו על בנותיהן לבקר בקיבוץ, שמא „תידבקנה" בחלוציות. הם „ריננו" על הקיבוץ שהוא „קן קומוניסטי", אך נציגי פוע"צ (צ.ס.) הפרו את המזימות.

כעשרים מחברי הסניף יצאו להכשרה, ורובם אף זכו לעלות ארצה. ההכשרה הממושכת גרמה צרות רבות ל„ועד". ההורים התקיפו אותם: „מדוע דווקא ילדי צריכים להיות השעיר לעזאזל?", „מדוע הפסיק בני לשלוח מכתבים הביתה?", „מדוע מעכב ה„מרכז" את העליה? עד מתי, עד מתי?".

על סניף „החלוץ" עברו שנים של גיאות ושל שפל: כל בשורה על מכסת סרטיפיקטים גדולה — העלתה את קרנו של הסניף; כל משבר בארץ — מהלומה כבדה. הדחיות בעליית חברים נוצלו ע"י היריבים: „הנה זהו הפתרון שלכם, אפילו יחידים אינם יכולים להעלות!".

השפעה רבה היתה לאלה שעשו את ההכשרה בגרוכוב או בסוכדנוב. בשובם העירה הבליטו אחריות, גאווה והכרה פועלית. ההכשרה חוללה מהפכה בנפשם.

בין הפעולות המבורכות שנערכו בסניף — היו שיעורי הערב בעברית

ובידיעת הארץ. המורה היה חבר מן השורה. השיעור — אימון בדיבור עברי, כתיבה וקריאה מספר „עברית למבוגרים". בשיעורים היתה אווירה של ארץ־ישראל.

היום הגדול בסניף — היה יום „תל־חי". בתחילת היום נאספו כספים למען „קרן העלייה", ובערב — נערכה אזכרה לזכר גבורי תל־חי. התכנית — נאומים, דקלומים, שירה ותמונות־חיות מהווי ארץ־ישראל.

סניף „החלוץ" בשנת 1935, אחרי מסיבה לחברים העולים ארצה
„החלוץ"־אָרגאַניזאַציע אין יאָר 1935, נאָכן באַנקעט פאַר חברים, וואָס פאָרן קיין ארץ־ישראל

כיום נמצאות 15 משפחות מקולו בקיבוצים ובמושבים. ממייסדי הקבוצה היה משה קורן (קוז'יץ) שהוא היום חבר גבע.

חברים

הסתדרות „צע

לפני עליתם של חברי צ"צ לארץ

1־טע שורה (**פון רעכטס צו לינקס**): **אייזיק וואָלקאָוויטש, פ. יודקעוויטש, פלעצנער, קו**
לאַ־מאַן, פּראַניע לעווין, טרייבער, פוקס. 3־טע שורה: **י. סענדער, נאָסאַק, מ. מ. האַלט**
לאַסק, גרינבאום, גליצנשטיין, מאיר גורק

רי־ציון" בקולו

פאַרן אָפּפאָר פון צ"צ קיין ארץ־ישראל

מאַן, דאָבזשינסקא, א. זשולאַווסקי, וורא̈נע. 2־טע שורה: **ראָזענטאַל, הינדע שולץ, זעליג הערש וואלנבערג, באראב, ברוקשטיין, דאָבזשינסקי, פארדאנסקא.** 4־טע שורה: **נאסאק,**
־טע שורה: **יוסף פאָגל, א. מ. לעווקאָוויטש.**

„פרייהייט־דרור"

על „פרייהייט" כתנועת נוער חלוצית מעידה הגשמתם של רבים מחבריה, ולולא שערי־הארץ הנעולים והתנאים הקשים ששררו בהכשרה הממושכת — ודאי שהיו נמצאים עמנו בארץ רובם ככולם של חניכי „פרייהייט", בני עירנו.

בשנת 1922, עם הקמת י. ס. א. י. (יידישע סאציאליסטישע ארבעטער יוגנט), הנוער של פועלי ציון ימין, — נוצר הגרעין של תנועת נוער זו גם בקולו.

חבריה הראשונים היו כעשרה תלמידים של הגימנסיה העברית וכשני עשרות ילדים עובדים. על אף הלגלוג של מפלגות הפועלים הקיימות, שאין כל אפשרות של קיום להסתדרות נוער חדשה — היכתה תנועה זו שרשים, כי היא חרתה על דגלה שתי סיסמות מחויבות המציאות: חלוציות ואיחוד כל הנוער הציוני־סוציאליסטי. ואכן, בשנת 1926, עם איחוד צ. ס. י. (המשמרת הצעירה בצ. ס.) עם הי. ס. א. י., קמה תנועת הנוער הציונית־סוציאליסטית „פרייהייט".

בין ראשוני „פרייהייט" בעירנו היו: גדליה לנציצקי (היה חבר מעוז־חיים ומת בצעירותו), יעקב ליפנובסקי, אליעזר לבקוביטש, משה בורנשטיין, בנימין קרייצמן, מאניע בייראך, לובה פרוסט, גרשון כהן, יערמע פודמסקי, לייב בוצקר, דבורה דובז׳ינסקה, דוד שמולבסקי, שלמה גוצמן, אברהם הארפ, סנדר מארקובסקי, אברהם מרקוביטש, שרה פאלץ, יעטקע קיבל, יעטקע וולקוביץ׳, יוסף פוגל, אברהם לכמן, צדוק סויקה, דוד שיקה וחוה חיים.

ואלה היו הפעולות העיקריות של „פרייהייט":

א. עזרה למפלגת „פועלי ציון" (צ. ס.) בכל מפעליה הפוליטיים;

ב. פעילות בסניף „החלוץ" ויציאה להכשרה;

ג. ביסוס ההכרה הציונית והסוציאליסטית ע"י חוגי השתלמות;

ד. הקמת מושבות־קיץ וארגון טיולים;

ה. פעולה למען קופת פועלי ארץ־ישראל (קפא"י)' ולמען הקהק"ל.

מדי שנה בשנה יצאו שלושה—ארבעה חברים להכשרה חלוצית. בין היוצאים: גדליהו לנציצקי, דוד שמולבסקי, דוד שיקה, לובה ואשר פרוסט, אימן ועוד.

מושבות הקיץ של „פרייהייט", הרחק מן העיר — נעשו לדבר של קבע. שנה־שנה השתתפו בהן עשרות ילדים עובדים, ולפעמים הגיעו אליהן גם ילדי „פרייהייט" מערי המחוז. כאן עלתה בת־צחוק על פנים שברוב ימות השנה הוטבעו בהם עצב ודאגה. במרחבי השדות ובין עצי היער, הזדקפו כל השחוחים וקיבלו צורה של בני־אדם חפשיים ובריאים. אף הוקדשו כאן שעות רבות ללימוד. ילדים

שלמדו בבית־ספר עממי פולני, למדו כאן את צורת האלף־בית העברי. מה שלא תפסו לאחר יום עמל ארוך, — קלטו במושבת הקיץ.

למפעל מושבות הקיץ סייעו חברי המפלגה אברהם לייביש קונינסקי ולייבל לוקסנבורג.

המשמרת הצעירה של „פרייהייט" היתה חטיבת הצופים החפשיים — „פרייער סקויט". לפעולה זו התמסר הח' עקיבא קארא, מפעילי המפלגה. ערב־ערב היו מתאספים עשרות ילדי בית־הספר היסודי, והיו קוראים את בטאונם „קינדערלאנד", מקשיבים להרצאת ה„רינגלער" (המדריך) וכן שרים ומשחקים.

במאורעות 1929 בארץ, כשמשבר קשה פקד את התנועה הציונית בגולה — לא נתערערה הרוח ב„פרייהייט": אף נער לא עזב את התנועה, כדי להסתפח בתנועת־נוער בלתי־ציונית. אדרבה, בימים אלה חוזק סניף „החלוץ". בשנת 1930 נתקבלו שתי עשרות חברי „פרייהייט" במפלגת פוע"צ (צ. ס.), וכתוצאה מכך הורגש מחסור בכוחות מדריכים בתנועה. אז נשלח הח' אברהם מרקוביטש לסמינריון הראשון של התנועה. בשובו היה לרוח החיה בסניף — קרב

הסתדרות הנוער „פרייהייט־דרור"
יוגנט אָרגאַניזאַציע „פרייהייט" (דרור)

יושבים (מימין לשמאל, למטה): סנדר מרקובסקי, אדעק סטופיי, יערמע פאָדעמסקי, דוד שיקע, עוואַ אַלבערט, שיע וואלקאָוויטש, גרשן כהן, דוד שמולעווסקי בשורה השניה: יוסף פאַגעל, לובע פראָסט, ד"ר גראָספעלד, דבורה דאָבזשינסקא, אליעזר לעווקאָוויטש, אברהם מאַרקאָוויטש. בשורה השלישית: הערש אַלבערט, מיכל פאָדכלעבניק, גדליה לענציצקי, חייטשע שמולעווסקא, אברהם הארפ, בנימין קרייצמאן, סאַלע קרייצמאַן, בעריש מאַר־קאָווסקי. בשורה הרביעית: רבקה לעווין, שמעון בזשוסטאווסקי, בערקאָוויטש, מרדכי ליפנאווסקי, מאַניע בייראך, יונה פיקס.

את ילדי הפרוליטריון היהודי שבעיר לארץ־ישראל העובדת. עוזרו הנאמן היה סנדר מרקובסקי — נער צנוע ומשכיל, שאף הוא השפיע במידותיו הטובות על בני־הנעורים. לאחר יום עמל הפך המועדון לביתו. בשעה שכל הילדים הלכו לבית הוריהם, נשאר הוא לבדו והכין את ראשי הפרקים לשיחות.

לבסוף תצוין הפעולה הספורטיבית של „פרייהייט". קבוצת הכדורגל של התנועה נקראה תחילה בשם „קראפט" ואח"כ שונה שמה ל„הפועל".

רק כשלוש עשרות מחניכי „פרייהייט" ניצלו מהשואה. רובם נמצאים כיום בישראל.

חברים

קבוצת חברי פועלי־ציון—צ. ס. ו„פרייהייט" עם הח' א. ל. קונינסקי (במרכז)
א גרופע חברים פון פועלי־ציון—צ. ס. און „פרייהייט" מיטן ח' א. ל. קאנינסקי (אין צענטער)

עזריאל רייכרט

„הנוער הציוני"

אקדיש כמה מלים להסתדרות־נוער זו, שבשנות השלושים היה חלקה ניכר בתנועה הציונית בקולו. פעלתי בהסתדרות זו, וממנה שאבתי את ראשית ידיעותי על ארץ ישראל החדשה ועל הציונות.

הסתדרות „הנוער הציוני" נוסדה בשנת תרפ"ח (1928), אולם הגרעין של אגודת נוער ציוני כללי, הקרובה לה ברוח, נזרע בעירנו בשנת 1929.

תחילה נשאה אגודתנו את השם „הרצליה" והיינו מסונפים למרכז שבלודז'. הראשון שהביא את דבר התנועה הזו לתלמידי בית הספר היה חברנו ובן עירנו יורק טמפלהוף. הוא נעזר בפעולת ההסברה של השליח מאיר לב מלודז'. ברעננות לשונו ובדוגמה אישית השפיע יורק עלינו, על בני הנעורים, שביקשו מטרה בחיים.

התוצאות של פעולת ההסברה שנעשתה בקרב תלמידי הגימנסיה — לא אחרו לבוא. לאגודתנו נתן יד האברך משה בהרב, שהיה ידוע בעיר כציוני נלהב ומסור. הוא שימש לנו מ־רה ומדריך. הרצאותיו על נושאים מדיניים הצטיינו בבהירות

„הנוער־הציוני" בקולו — די „הנוער־הציוני" אָרגאַניזאַציע אין קאָלאָ

ובעמקות; הרצאותיו על ארץ־ישראל ודיוניו בבעיות אידאולוגיות היו לנו כעמוד־אש. בשיחותיו תרם תרומה גדולה לקבוצת המדריכים, שנשאו אחרי־כן בעול ההסתדרות.

אגודתנו היתה צורך השעה. היא צמחה בקולו לאחר שנוצר „חלל ריק" עם התחסלות הקן של „השומר הצעיר" במשבר אידאולוגי. מבוכה ירדה על מייסדי הקן בשל הרוחות החדשות שנשבו בתנועה זו. הפרוגרמה החדשה של „השומר הצעיר" לא מצאה אחיזה בקולו. מי שנטה לשמאל — מצא מקומו ב„פועלי ציון" וב„בונד".

בשנת 1931 התאחדו כל אגודות הנוער של הציונים הכללים בפולין, שערכיהם נגעו זה בזה ולא היו הבדלים ניכרים ביניהם, ונקראו מאז „הסתדרות הנוער הציוני". אף אגודתנו הצטרפה להסתדרות זו, אולם עקב התמזגות זו עזבו כמה מהפעילים את האגודה.

בראש הסניף הועמד אהרן (ניוטק) צ'רניאק, שגילה מרץ וכשרון רב. בהנהגתו פעלו החברים עד פרוץ מלחמת־העולם השנייה. ייזכרו לטובה החברים: דב קלפשבסקי, י. זילברברג, ל. קמפינסקי, ג. יודקביטש ור. שובינסקה, שעשו למען העלאת הסניף ולמען הגדלת היקף פעולתו.

„החלוץ הכלל־ציוני"

יושבים (שורה ראשינה למטה): זעליג, טרייבער, שולץ, ר. סטל, לוין. שורה שניה: פלדמן, ל. קינסטלר, ברם, שורק, פלץ. שורה שלישית: קניג, ווגוייזר, וינר, קוטנובסקי, גוטמן, סיבוש, פלדמן, ראש, שולץ. שורה רביעית: ח. שלדובסקה, קינסטלר, זלמנוביטש, קמפינסקה, קרייצמן, וינר, — — —, בזשוסטובסקה, קניג, קונינסקה. שורה חמישית: בלום, קרייאר, שיקה, שולץ, שוארץ, זילברברג, זלברברג, קראוזה.

יש לציין שמרבית חברי „הנוער הציוני" באו מבתי ספר מקומיים, מהכיתות הגבוהות, והשכלתם השפיעה על הרמה של החברה. הסניף עקר מן השורש את הנטיות להתבוללות והחדיר הכרה לאומית בלב בני הנעורים שהיו רחוקים מציונות.

לסניף היו מטרות נוספות: הכשרנו חברים לחיי חקלאות בארץ ושלחנו אותם לקיבוצי הכשרה. עם גמר הכשרתם החלוצית והמקצועית עלו ארצה בדרכים ליגליות ובלתי־ליגליות. אחד התאים החשובים בסניף היה התא של „החלוץ הכלל ציוני", שנוסד ביוזמתו של חברנו ב. סיבוש.

בשנים 1930—1934 היו בהסתדרותנו 250 חבר, וסניפנו היה אחד הסניפים הערים והפעילים בתנועה.

בימי השואה התפזרו חברינו לכל קצווי ארץ, היו פעילים בגיטאות, במחתרת ובמחנות־הכפיה. רק מעטים ניצלו ועלו אחרי טלטולים ארוכים לארץ כסופיהם. נזכיר את חברנו יהודה גוטליבובסקי, שעלה ארצה בשנת 1939 והיה בין מייסדי קיבוץ „ניצנים". בימי המצור, במלחמת העצמאות, נלחם והגן על המשק ונפל על משמרתו.

יהודה גוטליבובסקי ז"ל

מאיר בראַנד־אורבן

התנועה הלאומית

קולו היתה עיר ציונית — רוב תושביה השתייכו לתנועה זו על הסתדרויותיה השונות: הציונים הכלליים (פרוגרסיבים), מזרחי, פועלי־ציון ימין ושמאל, החלוץ, החלוץ המרכזי והנוער הציוני. בשנים 1931—1932 התארגנו בעיר קבוצות בני־נוער ומבוגרים שיסדו סניפים של „ברית־הצה״ר — בית״ר״ ו„ברית החייל״.

כאשר קמה התנועה הרביזיוניסטית בפולין לא פסחה גם על קולו. דברי ז׳בוטינסקי הגיעו דרך העיתונות לתושבי קולו, ועשו נפשות לתנועה שעמד בראשה. כאשר נוצר התא הראשון בא לביקור אליהו אפשטיין מקלודבה, מפקד של קן בית״ר. הוא הצליח לארגן את קבוצת הנוער ונרכש מעון בבית וואכולדר. אחרי־כן — בבית של האחים וינבוים. מיד לאחר זה קם סניף של „ברית הצה״ר״, שבראשו עמד מר וייסמאן ו„ברית ההייל״ — בהנהגת מר קורן.

פעילות רבה גילתה „ברית טרומפלדור״ (בית״ר). מפקדיה היו: מאיר ביאז׳בינסקי וביינוש האלטר. קן בית״ר העלה את חבריו בעלייה ב׳ ארצה. בין העולים: א. לנציצקי, מאיר זילברברג, ר. וויינבוים ועוד.

מפקדי בית״ר

זיצן (פון רעכטס צו לינקס): ה. וויינבאום, צ. וויינבאום, בערטא חיים, סאלא וויינבאום.
שטייען: פ. וואַננע, וואָלקאָוויטש, פאָגעל, קעניג בלומטשע קרוק, בייניש האַלטער.

בית"ר השתתפה בפטיציה הגדולה שהוגשה לארגון האומות, בדבר פתיחת שערי הארץ לבנים השבים, ובארגון הבחירות להסתדרות הציונית החדשה.

הבית"רים מאיר זילברברג ואברהם לנציצקי, שעלו ארצה בעלייה ב', היו בין הפעילים בארגון הצבאי הלאומי. שרעטער ואפשטיין עלו באנייה „אלטלינה" ולקחו חלק פעיל בכיבוש יפו.

בתנועה פעלה קבוצת נשים, והן הקימו את „ארגון נשים רביזיוניסטיות" (בראשו עמדה הגב' אסתר חיה בראנד ז"ל). הופץ „הדינר" ונערכו „שווקים", שהכנסתם הוקדשה לתנועה. הפעילות בארגון הנשים: הגב' איטה מיכלסון, הגב' וויינבוים, הגב' רבקה גולדברג ואחרות.

רובם של חברי ההסתדרות של הנוער הציוני הרביזיוניסטי בקולו לא זכו להגשים את חלומם. הם האמינו בתקומת מדינת ישראל. ציון עמדה לנגד עיניהם עד לרגע האחרון.

יהא זכרם ברוך.

אַ יינגל אין בית"ר־מונדיר — ילד במדי־בית"ר.

רות רימר־אימן

הסתדרות הנשים הציוניות „ויצו"

בכתבי על „ויצו" בעירנו, מבקשת אני להציל משכחה כוח חשוב בתנועה הציונית בקולו. זכורים לי דברי המנהיג הציוני נחום סוקולוב בוועידה הארצית של „ויצו" בווארשה בשנת 1934: „אתן, הנשים הציוניות, הנכן אם התנועה, המחזירה את בני עמנו לציון". באמיתות אמירה זו נוכחנו בעירנו.

סניף „ויצו" בקולו נוסד בשנת 1934. בין המייסדות היו: אסתר נשלסקה, רות אימן וגוטשה לוין. בראשית דרכנו היינו מעטות, אך פעולתנו העקשת קבעה לנו מקום ניכר בין ההסתדרויות שבעיר.

המעון של „ויצו" היה בביתו של מר שטכלברג, בסימטה ליד השוק החדש. ערב־ערב התאספו החברות לשיחת „קלוב". הנושאים היו רבים ושונים. מזמן לזמן הוזמנו מרצים מזרמי התנועה הציונית, שנשאו דברם לפני קהל השומעות הקטן. רוב השיחות נסבו על ארץ־ישראל ועל ספרות.

פעולתנו הציונית באה לידי ביטויה בארגון ה„באזארים", שהכנסתם היתה קודש לקרן־הקיימת לישראל. הביצוע הצטיין ברמתו הגבוהה. משכנו קהל גדול ל„שווקים". בין המבקרים היו גם נכבדי־העיר, לא יהודים.

בוועידה הארצית של „ויצו" בפולין השתתפו שתי צירות מסניפנו: רות אימן וא. נשלסקה. מקרב המתבוללים רכשנו חברות, בעיקר מחוג האינטלקטואלים. משעברו לתנועה הציונית — עשו בלהט רב למען הקרנות.

תודות לתעמולתנו בערי השדה הסמוכות — נוסדו גם שם סניפי „ויצו". משנה לשנה גדל מחנה הנשים הציוניות המאורגנות, והן השפיעו גם על חינוך הדור הצעיר.

אף תמכנו בעולים לא"י, שהיו מחוסרי־אמצעים.

בין הפעילות, שנענו לכל קריאה של ההסתדרות, היו: סלומאה איז'ביצקה, מרילה ברסלר, פפר, שלחטאוב, גוטשה פוטר־קויפמן, טמפלהוף, אסתר פירניקז', שרה בורקובסקה, ריטשקה, פשדצקה, שצ'צ'ינסקה, שטיינברג, כהן (לבית שאטאן) אשת הד"ר ביאלוסטוצקי, שיקה ויאקובוביטש.

יוסף פוגל

החסידים בקולו

תנועת החסידות לא כבשה את קולו, אך רישומה בעיר היה ניכר. אף כי היו מעטים — ראו את עצמם כ„שאור שבעיסה", זילזלו בכל המתנגדים שלהם וב„שטיבל" ראו מבצר־עוז. בשבתות ובחגים הרגישו בהם ובחיים הדתיים ניסו לא אחת לאחוז בהגה. רק הרב דמתא היה גדול מהם בהכרעה.

מי לא יזכור את ה„שטיבל" בסמטת „בית המרחץ"? בבניינה של משפחת ברוקשטיין, בעלת בית הבד, נמצאו בקומה השנייה שני חדרים, ששימשו בית תפילה ומקום־מועד לחגיגות־מצווה ולסעודת־„יארצייטן". בית תפילה זה צר היה מלהכיל את כל אנשי־התנועה, שמנתה כמאתיים חבר. המדובר הוא בחסידי גור שפקדו פעמים מספר בשנה את אדמורם, ר' איטשע מאיר אלתר, המכונה „שפת אמת".

השמחה שבלב, האמונה בצדיק שזכה לקרבה יתירה להקב"ה — היו נחלת החסידים בכל ימות החול. משבאה השבת באה רוח אחרת בבית החסיד: לבושו — בגד־האטלאס וכובע הקטיפה השחורה — העיד כי שונה הוא משאר אנשי העדה. כמה חסידים אף חבשו ביום זה „שטריימל".

רבה היתה ההכנה לשבת: הם הוסיפו מיום השישי לשבת. הקדימו לסגור את החנויות וללכת ל„מקווה", לטבילה כדת. ולאחר המרחץ — הכנה נפשית לשבת. את בני הבית הזהירו שלא יזלזלו ביום זה במצווה קלה כבחמורה, לא ללכת אחר מראה עינים, לתת את כל מעייניהם רק לקדושת היום בלבד.

מה שונה היתה התפילה ב„שטיבל"! העוברים לפני התיבה — ר' מענדל קוטשינסקי, ר' ברוך זשולאווסקי, ר' אפרים שוחט ור' שלמה שוחט ואחרים — בכמה השתפכות הלב השמיעו את התפילות. ארוכה היתה התפילה, לא מיהרו אל הסעודה השמנה, כאילו כל העולם קיים למען השבת.

אחד הטיפוסים הנדירים בעיר היה ר' גבריאל סיטנר, מהיושבים בראש אצל הרבי מגור. תפילתו — כל עצמותיו תאמרנה. נדמה היה כי אותה שעה הוא נמצא בעולם של מסתורין. הצעירים היו מתלחשים ואומרים „ער כאפט מלאכים".

ארוחת השבת הראשונה הצטיינה ב„זמירות", שבקעו לחוץ ומשכו עוברים ושבים. הזמירות הסיחו את הדעת מהגשמיות של האכילה החמרית. למחרת היום — קודם לסעודה היתה הקריאה בפרשת השבוע: שניים מקרא ואחד אונקלוס. והמאכלים בימות קיץ — לא חמים, מחוץ ל„טשאלנט", כאילו לקיים „אל תבעירו אש בכל מושבותיכם".

אחרי־הצהרים לא באה שעה של תנומה או בידור. ארון הספרים המלא ספרי הש״ס דרש את שלו. למי שהיה בן היו יושבים יחד ושוחים בים התלמוד, ומי שנתברך בבנות היה מזמין את אחד מידידיו והיו נאבקים יחד ב„כיבוש" סוגייה חמורה.

תפילת מנחה לא בשרה שקדושת היום פוחתת והולכת; אדרבא: כל קהל החסידים התכונן ל„שלוש סעודות בצוותא". בשני החדרים של ה„שטיבל" ערכו את השולחנות, וכל אחד ברך על המנה שהביא מביתו. יש שהגבאי הוסיף פרוסת דובשן וכוסית יי״ש, כדי שלא יהיה חיץ בין העשיר והדל. לא האוכל היה עיקר אלא הזמרה, הישיבה בצוותא, שבת אחים גם יחד. ישיבה זו הרנינה את הלב.

החסיד ר׳ מיכאל לייב, חתנו של ה„סופר סת״ם", הוא שהתחיל ב„שלוש הסעודות" לפזם את הניגון. קולו — קול דממה דקה; מיד התגבר, כאילו נבקעו מעיינות וכל הקהל החרה־החזיק אחריו. ניגון מושך ניגון, וכך נמשכה הרינה עד לתפילת מעריב. לאחר התפילה מברכים זה את זה ב„גוט וואך!". הולכים הביתה לשעה קלה, כדי לחזור בהקדם לסעודה הרביעית — ל„מלווה מלכה".

אלה היו ה„פני" של חסידי־קולו:

הראשון במעלה היה ר׳ גבריאל סיטנר, שנזכר לעיל. גופו נראה רזה מאוד, הוא התנזר מתענוגי העולם הזה, היה יושב ברוב ימות השנה אצל הצדיק ונהנה מזיו אורו. את העסקים ניהלה אשתו ועזרו לה בניה.

בשבתות שעשה בביתו הזמין את ידידיו ל„קידוש" וסיפר מנפלאות האדמו״ר, אז הביא עמו ניגון חדש ולפעמים השמיע גם דברי תורה. זכיתי להיות פעם אחת בביתו ורישומה של מסיבה זו לא יימהה מזכרוני. כל הנאספים הסיחו דעתם מכל חמריית ודבקו בכל נפשם ברוחניות, שרק חסיד הרגיש בה.

ר׳ נטע כהן (היימל) יצאו לו מוניטין כבן־תורה, למדן הבקי בכל מכמני התלמוד. פרנסתו היתה המלמדות, ואת לחמו מצא בדוחק. אף פעם לא יצאה תלונה מפיו על דחקותו, קיבל הכול באהבה.

ר׳ יוחנן חסיד — איש שלא ידע מתענוגי העולם הזה. תמיד היה שרוי בעולמות העליוניים ולא דאג לפרנסת ביתו. אשתו עסקה במסחר והיא דאגה לביתו.

ר׳ מיכאל שמואל וולנברג, המכונה „דער מעד־רייד", היה מכין יין־דבש ויין־צימוקים. כל בני העיר היו קונים אצלו יין ל„קידוש" ול„הבדלה". בכל ימות השבוע היה יושב על התורה ועל העבודה.

ר׳ איטשע פעלדמאן — יהודי יפה נפש, מקובל בעיר כאיש טוב ומיטיב. חסיד אדוק ואיש עשיר. היתה לו חנות סיטונית לאריגים.

ר׳ מוינדל קוטשיוסקי, המכונה „מענדל השירם־מאכער". הזכרנו כבר את תפילותיו שהיה שר בקול נעים, מחייה נפשות. תענוג היה לשמוע את תפילתו כאשר עבר לפני התיבה.

ר׳ מיכאל חסיד (**אבי ז״ל**) — **ה„בעל קורא״ בשטיבל. שלוש פעמים בשנה היה נוסע לצדיק, וכאשר גדל בנו הביאו לישיבה בגור, שילמד שם תורה.**

ואמנה עוד מספר שמות, שלא ייראה הדבר שקשרתי כתרים רק לכמה נבחרים. כל חסיד ומעלותיו, כל חסיד ואדיקותו בדת. ואלה הם :

ר׳ בנימין טויבנפליגל, ר׳ משה לייב פורדונסקי, ר׳ יוסף עקיבא הירשביין, ר׳ שמואל יפה, ר׳ יעקב־אהרן ענגל, ר׳ מנדל מורדוביץ׳, ר׳ חיימל לוין, ר׳ מוטל גולדברג, ר׳ משה פרץ קליין, ר׳ אפרים שלומפר, ר׳ ליפמן פטלובסקי, ר׳ הניך פוגל, ר׳ לייביש קונינסקי, ר׳ בעריש שאלאדאווסקי, ר׳ מאיר זלצמן, ר׳ אפרים דובזשינסקי, ר׳ הירש לוין, ר׳ הניך לוין, ר׳ אהרן באכורסקי, ר׳ פינחס רזשבסקי, ר׳ אפרים שוחט, ר׳ הירש סיטנר, ר׳ זליג סיטנר, ר׳ יצחק הלטר, ר׳ משה דוד פוקס, ר׳ העניך ראוויצקי, ר׳ משה דוד שיקה, ר׳ יוסף קוט, ר׳ יעקב פלדמן, ר׳ שמעון גאשלסקי, ר׳ איטשה מיכאלאוויטש, ר׳ יחזקאל־ברוך ברגמן, ר׳ משה ברוך זשולאווסקי ואברהם־צבי נלקין. **אחד החסידים שנשאר בחיים ונמצא בארץ הוא** חנוך ברודזיאק **(בני־ברק).**

ש. א. טכורז'

איך פעלה הקהילה?

בשנים שבין 2 מלחמות־עולם שימשה הקהילה בקולו נציגות של 5000 היהודים שחיו בעיר זו. לא שונה היתה בהיקף פעולותיה ובסמכויותיה משאר הקהילות בפולין.

בראש הפעולות של הגוף המנהלתי הזה — עמדה התמיכה הכספית במוסדות החינוך והתרבות. כל מפלגה ומפלגה, מימין ומשמאל, יסדה מוסדות חינוך: הגימנסיה העברית, בית הספר העממי „יבנה", „עץ חיים", גני ילדים של פועלי ציון שמאל וימין ושל ה„בונד"; שיעורי ערב ואוניברסיטות עממיות. נציגי המפלגות דאגו מאוד שבתקציב הקהילה ייכללו המוסדות האלה. לא ייפלא אפוא, כי הישיבות בענייני תקציב היו סוערות ביותר.

בישיבות המועצה ובישיבות ההנהלה נראה הגוף הזה כמורכב משני מחנות נוגדים: מחנה אחד דרש שהקהילה תפעל כארגון אוטונומי ותשים את הדגש על הצרכים הסוציאליים והתרבותיים; המחנה השני, המיעוט, רצה לצמצם את פעולות הקהילה לצרכי דת בלבד. המיעוט נשען על השלטונות שאהדתם היתה נתונה לו. כיון שהתקציב היה טעון אישור מיניסטריון הפנים — בוטלה, על הרוב, כל העבודה שנעשתה ע"י הגוף האוטונומי שנבחר בבחירות דמוקרטיות.

עובדה אחת מני רבות:

בהתאם לתפקידי כיו"ר של ההנהלה, הוטל עלי להגיש את התקציב לאישור במיניסטריון. הפקיד קרא בדפים ומחק בעיפרון אדום את כל הפוזיציות והתמיכות במוסדות חילוניים.

למרות ההתערבות הזאת, שכוונתה היתה לכפות רצון „עליון" על הנציגים הנבחרים, נמצאו תחבולות שונות להפריש חלק מהתקציב, שבא מתשלומי מס של כל האוכלוסייה היהודית, לצרכים החורגים מתחום הדת.

ההכנסות של הקהילה באו ממקורות שונים: מדמי־שחיטה, ממיסים לצרכי הקהילה ומדמי קבורה. כל אלה הכניסו סכום של 70 אלף זהובים מדי שנה בשנה.

לא על נקלה נאסף סכום זה והמיסים על הרוב לא שולמו בעיתם. תקלות אלה עכבו בתשלום המשכורות והכבידו על הפעולה התקינה. אמנם אנשי ההנהלה התחכמו ומצאו דרכים מדרכים שונות „לדחוף את העגלה..." ואחת מהן: פעילי המפלגה קיבלו יפוי־כוח לגבות את המס מחברי המפלגה במסגרת התמיכה.

כל מקור־הכנסה וצלליו. השחיטה שימשה מקור ראשון, אולם רבים היו המכשולים בדרכו. הקהילה נאבקה ב„שחיטה הבלתי ליגלית", ז"א בשחיטה שלא

הוכרה ע״י הרב, והיא גרמה להפסדים ניכרים לקופת הקהילה. השוחט מטולישקוב היה המתחרה הראשון — לקח בעבור שחיטה תשלום קטן, פחות מהמקובל, ובזאת משך אליו לקוחות רבים. כאשר ראו הפרנסים כי לא יוכלו לו, החליטו לשלם לו משכורת חדשית בעד „שב ואל תעשה!״

המקור השני — המס, או כפי שנקרא בלשון העם „אטאט״, לא נגבה בקלות. העשירים לא מילאו חובתם בזמן וערערו על גודל הסכום. המשא והמתן עמם העסיק את ההנהלה והסובלים היו מוסדות החינוך.

מקור ההכנסה השלישי — בית העלמין.

כששבק איש חיים לכל חי, קיבלה הקהילה תשלום בעד „הקרקע״ — ד׳ האמות של הקבר. גביית תשלום זה עלתה בקשיים גדולים. היורשים העשירים קמצו ידיהם וסרבו להכניס את הסכום שנדרש. פרצו תגרות, צעקות וגידופים. לא אחת טעו האומדים, כי נתברר שהבר־מינן לא השאיר לא נכסים ולא כסף. האיש שאמדו אותו והכריזו עליו כעל בעל הון הוא עני ואביון... במקרים רבים בכו המתאבלים על האיש שהלך לעולמו ועל הקהילה הדורשת דמי־הקבורה ביד חזקה.

המנגנון־המנהל של הקהילה — הורכב מהנהלה בת 8 חברים (היו״ר: ש. א. טכורז׳) וממועצה בת 12 חברים, שבראשה — ר׳ שלמה גליקסמן ז״ל. ישיבות ההנהלה נערכו אחת לחודש, וישיבות המועצה — אחת לשבוע.

סוערות היו הישיבות שבהן דנו בתקציב. כל מפלגה „גייסה״ את אוהדיה שיבואו ל„יציע״ ויעודדו את הנציגים בהופעותיהם ע״י מחיאות־כפיים וכיוצא בזה. הוויכוחים הכבידו על העבודה המעשית. יש שהשלטונות ראו שאין העבודה נעשית לפי רוחם ואינם יכולים להכריע, ואז פיזרו את הקהילה. מינו „קומיסאר״ זמני, עד שתיבחר הנהלה חדשה שתפעל, אולי, לפי התכתיב...

הממונה הראשון מטעם הרשות היה המהנדס בורנשטיין. לאחר זמן קצר סולק ובמקומו בא שלמה גולדברג. גם הוא לא זכה לאריכות ימים. הקומיסאר השלישי היה שמעון שווארץ, ותפקידו העיקרי היה לארגן בחירות חדשות. בהנהלה החוקית החדשה הוא נבחר כיושב ראש.

כשהשתלטו הנאצים על העיר נקרא ש. שוארץ ל„גאסטאפו״, והם גזרו עליו להגיש להם רשימה של 11 איש, שיהיו אחראים לציבור היהודי וישמשו גם כבני־ערובה. ואלה היו הנציגים החדשים, במקום ועד־הקהילה: יוסף שווארץ, לייב ברוקשטיין, פינחס ברענער, שלמה פודחלבניק, הענעך הירשביין, יהודה בורקובסקי, קויפמן פראנקובסקי, משה שנפלד, יוסף קונינסקי, חיים שלדובסקי, יוסף אביגדור זלקינד.

הנזכרים לעיל נקראו ל„גסטאפו״. קציני ס.ס. הכניסו כל אחד מהם לחדר מיוחד ובאיומי מוות דרשו למלא בדיקנות את אשר יוטל עליהם. אם מישהו מהאוכלוסייה היהודית יתנגד למשטר החדש, ישא ה„ווער של אחד עשר איש״ בעוון, דמו בראשם.

אחת הגזירות הראשונות שהטילו על הוועד היהודי היתה, לפקוד את הרכוש של היהודים. תוך שלושה ימים יעשו את העבודה ואוי ואבוי למאחרים!

אימה נפלה על היהודים ועל הוועד. איך ימלאו משימה זאת תוך ימים מועטים, ואין פקידים מאומנים לכך?

הוחלט לגייס את התלמידים של הכיתות הגבוהות מבתי־הספר היהודיים, והם הלכו מבית לבית וערכו רשימה מפורטת של כל הרכוש היהודי, מנכסים ועד מזומנים. הרשימות הוכנסו בתיקים כדי להגישם במועד.

ביום השלישי, בשעה 9 בערב, התאספו כל אנשי הוועד במשרד הקהילה. חמש דקות לפני המועד נשמעו נקישות חזקות בדלת ומלאכי החבלה באו.

— האם הכל מוכן? — נשאל היושב ראש.

— כן!

משנמסר לקצין הס. ס. ולמלוויו התיק עם הרשימות יצאו מבלי אמירת דבר.

על שאר הגזירות ועל השואה ועל כליון הקהילות — מסופר בשאר הרשימות של בני עירי.

מוסדות תרבות וחינוך

כיתה מביה"ס „יבנה" — אַ קלאַס פון דער „יבנה"־שולע

קולטור און דערציונגס־אנשטאלטן

צבי נדיר (ווילאַווסקי)

מאַטעריאַלן צו אַ בילאַנס פון יאָר 1932

איינלייטונגס וואָרט:

אויפשוווּנג און שעפערישקייט זיינען בולט אין די יאָרן 1930—1939. כמעט אַלע יידישע פּאַרטייען האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט די פאַקטאָרן, וועלכע האָבן געזייט מבוכה צווישן דער יידישער באַפעלקערונג.

די ווייטערדיקע אַרבעט פּרעטענדירט נישט צו געבן אַ פול בילד פון דער קולטורעלער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט אין דער פּוילישער פּראָווינץ־שטאָט. די קורצע נאָטיצן קאָנען אָבער דינען ווי טעזן צו אַן אַרבעט און זיינען אַ רמז פון אַ פולסירנדיק יידיש לעבן.

זאָל די אַרבעט זיין אַ צושטייער צו דער געשיכטע פון יידישן יישוב אין פּוילן, ערב דער גרויסער קאַטאַסטראָפע.

פרייטיק, 1 יאַנואַר 1932. „באַראַכאָוו־אַקאַדעמיע" אין לאָקאַל פון דער געזעלשאַפט „אָוונט־קורסן" „פּועלי־ציון" (לינקע).

שבת, 2 יאַנואַר. אַ טאַנץ־אָוונט אין דערמאָנטן לאָקאַל.

מיטוואָך, 6 יאַנואַר. אַ רעווי־קאָנצערט, אויסגעפירט דורכן זינגער יוסף קאַלאַדני. דער טעאַטער־זאַל איז געווען פול געפּאַקט. דער אַרטיסט האָט שטאַרק אויסגענומען.

פרייטיק, 8 יאַנואַר. ארץ־ישראל־רעווי אין לאָקאַל פון „תל־חי"־קינדער־היים. רעזשי: פּרעבליסטין פון קינדערהיים. די צאָל באַזוכער איז געווען גרויס.

שבת, 9 יאַנואַר. מעדעם־אַקאַדעמיע אין לאָקאַל פון דער „קולטור ליגע" („בונד"), באַזוכט געוואָרן דורך חברים פון „בונד".

פרייטיק, 15 יאַנואַר. ארץ־ישראל־רעווי, צום צווייטן מאָל, אין לאָקאַל פון „תל־חי".

שבת, 16 יאַנואַר. אַ טאַנץ־אָוונט אין לאָקאַל פון „תל־חי". באַזוכט פון אַ גרויסן עולם.

מיטוואָך, 20 יאַנואַר. רעוויזיעס ביי די פאַרוואַלטונגס מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט „אָוונט־קורסן": באַרקאַווסקי, פראַנקאַווסקי, ענגעל, אַרקאַוויטש און ראָזענטאַל. אין די וווינונגען האָט די פּאָליציי גאָרנישט געפונען. אין לאָקאַל פון די „אָוונט־קורסן" האָט מען אונטערגעוואָרפן אַ פּעקל קאָמוניסטישע אויפרופן. די אויבנדערמאָנטע חברים זיינען אַרעסטירט געוואָרן.

פרייטיק, 22 יאַנואַר. „וועלט מלחמה אין דער ליטעראַטור" — רעפעראַט פון י. מאָרגנשטערן, אין לאָקאַל פון „תל־חי"־קינדערהיים.

שבת, 23 יאַנואַר. אַ טאַנץ־אָוונט אין דערמאָנטן לאָקאַל.

דינסטיק, 26 יאַנואַר. די אַרעסטירטע „פּוע"צ" חברים זיינען באַפרייט געוואָרן.

פרייטיק, 5 פעברואַר. „וואָרט און געזאַנג"־רעווי־אָוונט אין „תל־חי"־לאָקאַל. אויסגעפירט דורך אָרטיקע כוחות. גוט באַזוכט.

מאָנטיק, 8 פעברואַר. „דער איינציקער מענטש" — טעאַטער פאָרשטעלונג מיט זיגמונט טורקאָוו בראש. די אויספירונג האָט שטאַרק אויסגענומען.

דער ראַטמאַן העניעך הירשביין האָט באַגריסט טורקאָוון צו זיין 15 יעריקער טעטיקייט אויפן געביט פון יידישן קונסט טעאַטער.

שבת, 20 פעברואַר. אַ קאַמעראַלע רעווי, מיטן אָנטייל פון אַרטיסט גראַנאַך.

פרייטיק, 26 פעברואַר. ארץ־ישראל־רעווי, אין לאָקאַל פון „תל־חי". גוט באַזוכט.

שבת, 27 פעברואַר. קאַמעראַלע רעווי, צום צווייטן מאָל, מיטן אָנטייל פון אַרטיסט גראַנאַך פון לאָדזש. גוט באַזוכט.

שבת, 5 מערץ. אַ קאַמעראַלע רעווי — אַ נייער פּראָגראַם.

פרייטיק, 11 מערץ. ארץ־ישראל־רעווי, צום דריטן מאָל, אין „תל־חי" לאָקאַל.

שבת, 12 מערץ. רעציטאַט פון אַרטיסט וואָלפשטאַט. ער האָט געלייענט סעגאַלאָוויטשעס „אין וואַלד". דער פּלאַקאַט איז געווען אַ געלונגענער אָבער דער אַרטיסט...

פרייטיק, 18 מערץ. טרומפּעלדאָר־אַקאַדעמיע, אין לאָקאַל פון „הרצליה".

שבת, 19 מערץ. רעווי־אָוונט מיטן אָנטייל פון אַרטיסט גראַנאַך אין זאַל פון „קולטור ליגע".

דינסטיק, 22 מערץ. פּורים־מאַסקן־באַל אין שטאָט טעאַטער, איינגעאָרדנט דורך קרן־קימת־לישראל.

זונטיק, 1 אַפּריל. רעווי־אָוונט מיטן אָנטייל פון אַרטיסט גראַנאַך, אין לאָקאַל פון „קולטור ליגע".

פרייטיק, 22 אַפּריל. רעפעראַט א. ד. ט.: 17־טער יאָרצייט פון י. ל. פּרץ. דער רעפערענט — ישראל ליכטענשטיין.

שבת, 23 אַפּריל. רעווי־אָוונט אין טעאַטער זאַל, אויסגעפירט דורך די דראַמאַטישע קרייזן פון די „פּועלי־ציון" (רעכטע) און „בונד".

מאָנטיק, 25 אַפּריל. קאָסטיומען־באַל אין שטאָט טעאַטער, איינגעאָרדנט דורך דער „יבנה"־שול.

מאָנטיק, 25 אַפּריל. די קהילה־פאַרוואַלטונג איז אויפגעלעזט געוואָרן דורך דער מאַכט. זי האָט געהאַט אַ מערהייט פון אַרבעטער־פאָרשטייער.

מיטוואָך, 27 אַפּריל. **רעציטאַציע אָוונט פון יידישן אַרטיסט יעקב וויסליץ אין שטאָט־טעאַטער.**

שבת, 30 אַפּריל. **1־טער מאי פאַרזאַמלונג אין לאָקאַל פון דער קולטור ליגע, איינגעאָרדנט דורכן „בונד".**

זונטיק, 1 מאי. **גאַסן דעמאָנסטראַציע פון „בונד". זי איז פאַרענדיקט געוואָרן מיט אַן עפנטלעכן מיטינג.**

1 אַ זייגער נ. מ. — אַ מאי־פאַרזאַמלונג אין לאָקאַל פון „תל־חי", איינ־געאָרדנט דורך די „פועלי־ציון" (רעכטע).

מאָנטיק, 23 מאי. **אויפטריט פון אַרטיסט יוסף קאלאדני, אין שטאָט־טעאַטער.**

יוני. **נייע וואַלן צו דער קהילה. די רשימה פון די „פועלי־ציון" (לינקע) איז געפּסלט געוואָרן. „פועלי־ציון" (רעכטע) האָבן באַקומען 7 מאַנדאַטן; „ציונים" — 3; „מזרחי" — 2; „אגודה" — 2.**

דינסטיק, 21 יוני. **טעאַטער־פאַרשטעלונג מיט אידאַ קאַמינסקאַ בראש. עס איז געשטעלט געוואָרן די פּיעסע „מיר פרויען".**

מיטוואָך, 6 יולי. **קאָנצערט פון יוסף קאלאדני אין שטאָט־טעאַטער.**

דינסטיק, 26 יולי. **אויפטריט פון אַמעריקאַנער סטאַר דזשעק רעכצייט אין שטאָט־טעאַטער.**

הועד של הספריה היהודית העירונית בקולו
פאַרוואַלטונג פון דער יידישער שטאָט־ביבליאָטעק אין קאָלאָ
אין צענטער — **שלמה ביזווינסקי**, דער ערשטער לינקס — **דוד קאַנינסקי**

מאָנטיק, 1 אויגוסט. קאָנפערענץ פון קולטור טוער מיטן אָנטייל פון ליטעראַטור־קריטיקער וויניק. די קאָנפערענץ איז גערופן געוואָרן דורך דער יידישער ביבליאָטעק. אויפן טאָג אָרדענונג: וויאַזוי וועלן מיר פאַרשפּרייטן דעם יידישן בוך?

שבת, 6 אויגוסט. רעפעראַט פון נפתלי וויניק אין דער שטאָט־ביבליאָטעק אויף דער טעמע: „וועגן און אומוועגן אין דער מאָדערנער ליטעראַטור״.

מכתב לדוד — אַ בריוול צום פעטער
בילד פון האררי דאַניעלס

שבת, 13 אויגוסט. צוזאַמענטרעף מיטן קינסטלער און בן־עיר הארי דאניעלס, וועלכער איז געקומען פון אַמעריקע.

זונטיק, 21 אויגוסט. בילדער־אויסשטעלונג פון יידישן קינסטלער הערש גוטערמאַן אין לאָקאַל פון דער יידישער ביבליאָטעק. די אויסשטעלונג איז גוט באַזוכט געוואָרן.

שבת, 17 סעפטעמבער. ספּאָרט פאַרמעסט צווישן די מאַנשאַפטן „שטערן״ און קאָלער רעפּרעזענטאַנץ.

שבת, 15 אָקטאָבער. **רעציטאַט פון אַמאַטאָר פרידלייב אין לאָקאַל פון דער „קולטור ליגע". ער האָט געלייענט גוטשקאָוס דראַמע „אוריאל אקאסטא".**

זונטיק, 16 אָקטאָבער. **אַ טאַנץ־אָוונט אין יאַזשווינסקי־זאַל, איינגעאָרדנט דורך דעם ספּאָרט־קלוב „מכבי".**

דינסטיק, 18 אָקטאָבער. **טעאַטער־פאָרשטעלונג „ליבע, זינד, שטראָף". אויסגעפירט דורך די אַרטיסטן שושנה קאהאן און מאריס לאמפע.**

שבת, 22 אָקטאָבער. **יובליי־אַקאַדעמיע: „35 יאָר בונד", אין לאָקאַל פון „קולטור ליגע".**

זונטיק, 23 אָקטאָבער. **טאַנץ־אָוונט, איינגעאָרדנט דורכן ספּאָרט־קלוב „הפועל" ביי די „פועלי־ציון" (רעכטע).**

דינסטיק, 8 נאָוועמבער. **קאָנצערט פון חזן משה קוסעוויצקי אין שטאָט־טעאַטער.**

פרייטיק, 11 נאָוועמבער: **רעפעראַט פון אָרטיקן מעדיצין דאָקטאָר י. ביאלאסטאצקי, א. ד. ט.: געזונטהייט פראַגן", אין לאָקאַל פון דער „קולטור ליגע".**

12—6 נאָוועמבער. **אויסשטעלונג פון קונסט־מאָלער האַרי דאַניעלס (הערש דאַנילעוויטש).**

מיטוואָך, 16 נאָוועמבער **קינדער פאָרשטעלונג פון „בית יעקב"־שול („אגודת־ישראל").**

בית־הספר הדתי לנערות של „אגודת ישראל"
רעליגיעזע מיידל־שולע פון „אגודת ישראל"
זיצן (אונטן) פון רעכטס צו לינקס: **ראָטפעלד, ראָזנטאַל, שאלאדאווסקא, שטייער.** זיצן (מיטלסטע שורה): **רעסלער, בראַנד, ווינער, די לערערין, זילבער.** שטייען: **קאַן, יאַקובאָוויטש, ראָזענטאַל, בראַנד, הימל.**

פרייטיק, 18 נאָוועמבער. **רעפעראַט פון אַרטיקן מעדיצין־דאָקטאָר ה. פעפער, א. ד. ט.: לונגען קראַנקהייט". דער רעפעראַט איז פאָרגעקומען אין לאָקאַל פון דער „קולטור ליגע".**

פרייטיק, 18 נאָוועמבער. **רעפעראַט פון אינזשיניער אנשל רייס, אין לאָקאַל פון „תל־חי".**

שבת, 20 נאָוועמבער. **פאַרלעזונג פון ארץ־ישראל שליח שנייאורסאָן אין לאָקאַל פון דער געזעלשאַפט „פריינט פון אַרבעטער־פּאַלעסטינע", א. ד. ט.: „פון חלומות צו ווירקלעכקייט".**

פרייטיק, 25 נאָוועמבער. **רעפעראַט פון אַרטיקן מעדיצין־דאָקטאָר זוכאוויטש (אַ קריסט). א. ד. ט.: „ווענערישע קראַנקהייטן".**

שבת, 26 נאָוועמבער. **טעאַטער פאָרשטעלונג „ראספּוטין". רעזשי: י. באַרקאַווסקי, אויסגעפירט דורכן דראַמקרייז ביי דער געזעלשאַפט „פריינט פון אַרבעטער־פּאַלעסטינע".**

פרייטיק, 2 דעצעמבער. **אַ פאַרלעזונג פון ד"ר זוכאוויטש, א. ד. ט.: „די פאַזן אין דער אַנטוויקלונג פון קינד". איינגעאָרדנט דורך דער געזעלשאַפט „פריינט פון אַרבעטער־פּאַלעסטינע".**

פרייטיק, 2 דעצעמבער. אַ פאַרלעזונג פון ד"ר רודעצקא. א. ד. ט.: „ראַציאָנאַלע דערנערונג", איינגעאָרדנט דורך דער „קולטור ליגע".

שבת, 3 דעצעמבער. **פייערלעכע דערעפענונג פון „מכבי"־לאָקאַל.**

שבת, 3 דעצעמבער. **רעפעראַט פון זשורנאַליסט ב. שעפנער (פון וואַרשע), אין לאָקאַל פון דער „קולטור ליגע" א. ד. ט.: „די ראָל פון געלעכטער".**

פרייטיק, 16 דעצעמבער. **אַ רעפעראַט פון ד"ר ביאַלאָסטאָצקי, א. ד. ט.: „שקאַרלאַטינע", איינגעאָרדנט דורך דער געזעלשאַפט „פריינט פון אַרבעטער־פּאַלעסטינע".**

פרייטיק, 16 דעצעמבער. **אַקאַדעמיע, געווידמעט דעם 15־טן יאָרטאָג פון בער באָראָכאָוו, אין לאָקאַל פון ספּאָרט־קלוב „הפועל". איינגעאָרדנט דורך „פועלי־ציון" (רעכטע).**

מאָנטיק, 26 דעצעמבער. **אין לאָקאַל פון געזעלשאַפט „פריינט פון אַרבעטער־פּאַלעסטינע" — אַ בער באָראָכאָוו אַקאַדעמיע, איינגעאָרדנט דורך די „פועלי־ציון" (לינקע).**

דינסטיק, 27 דעצעמבער. **קינדער־פאָרשטעלונג אין שטאָט־טעאַטער. איינגעאָרדנט דורך דער העברעישער שולע „יבנה".**

שבת, 31 סעפּטעמבער. **אַ רעציטאַט פון אַרטיסט גלאַווינסקי (פון קוטנע) אין לאָקאַל פון דער „קולטור־ליגע".**

שבת, 31 סעפּטעמבער. **אַ טאַנץ־אָוונט אין יאַזשווינסקא־זאַל.**

שבת, 31 סעפטעמבער. **פייערלעכע דערפענונג פון קיבוץ־הכשרה פון החלוץ הכללי.**

*

דער שרייבער פון דער רשימה האָט געהערט צום יוגנט־קרייז, וואָס האָט געזאַמלט פאָלקלאָר־מאַטעריאַל פאַר'ן יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע.

דער איניציאַטאָר פון קרייז איז געווען דער ליטעראַטור־קריטיקער נפתלי וויינינג — אַ לערער אין דער אָרטיקער יידישער גימנאַזיע. שפּעטער — אַ תושב, העזיע פרענקעלס איידעם.

אין חנוכה 1931 איז פאָרגעקומען די ערשטע זיצונג פונם יוואָ־קרייז. נאָכן באַקומען אויפקלערונגען וועגן ציל פון אינסטיטוט, זיינען 6 יוגנטלעכע צוגעטרעטן צו דער אַרבעט.

די כראָניקאַלישע רשימה וועט אפשר זיין אַ קליינער ביישטייער צו אַ גרעסערער אַרבעט וועגן דער קולטור־טעטיקייט אין די שטעט און שטעטלעך פון פוילן ערב דער גרויסער טראַגעדיע.

חברי פוע"צ ו„בורוכוב־יוגנט" נפרדים מח' צבי נדיר (יילובסקי) לעלייתו לארץ ישראל
פוע"צ חברים און „באָראָכאָוו־יוגנט" געזעגנען דעם ח' צבי נדיר (יילאָבסקי) צום אָפּפאָרן קיין א"י

אהרן פשעדעצקי

די „יבנה"־שולע

צוויי יידישע שולעס אין קאָלאָ האָבן געהאַלטן אין יאָר 1929 ביים צוזאַמענברעכן זיך: די העברעישע גימנאַזיע און די רעליגיעזע שולע „עץ־החיים" —ביידע זיינען נישט געווען קיין רעזולטאַט פון דער יידישער עקאָנאָמישער לאַגע, פון מאַטעריעלן קריזיס. יעדע וואַקלונג האָט געהאַט איר סיבה. די העברעישע גימנאַזיע איז נישט געווען צום האַרצן דער פוילישער מאַכט, מען האָט פשוט איר אונטערגעשטעלט אַ פוס, זי זאָל אומפאַלן. די פוילישע מאַכט איז געווען פאַראינטערעסירט, אַז יידישע קינדער זאָלן לערנען אין די פוילישע פאָלקסשולן — די „פאָווסעכנעס". „עץ־החיים" ווידער — טראָץ די געלט־טראַנספּוזיעס פון אויסלאַנד, פון די לאַנדסמאַנשאַפטן אין ענגלאַנד און אַמעריקע — האָט נישט געהאַט אויסצוצאָלן די לערער און מלמדים דעם נישטיקן חודש־לוין. די שולע האָט געהערט צו „אגודת־ישראל", וועלכע האָט געהאַט שוואַכע סימפּאַטיע אין דער שטאָט. דער גייסט פון דער שולע — שווער צו זאָגן צו וואָס זי האָט דערצויגן, נישט געווען קיין פּעריפעריע אַרום דעם דאָזיקן אַנשטאַלט. די עלטערן, וועלכע האָבן סימפּאַטיזירט מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג, האָבן געוואָלט אַז זייערע קינדער זאָלן דערצויגן ווערן אין דעם גייסט.

אין קאָלאָ זיינען געמאַכט געוואָרן עטלעכע פּרוּוון אויפצושטעלן אַ שולע, וואָס זאָל אַנטשפּרעכן די באַדערפענישן פון דער צייט און זיין אַ נאַציאָנאַלע שולע. די „חדרים מתוקנים", האָבן נישט געשלאָגן קיין טיפע וואָרצלען, אפשר דערפאַר ווייל זיי זיינען געגרינדעט געוואָרן דורך יחידים, נישט געהאַט קיין געזעלשאַפטלעכע קערפּערשאַפט זיך אָנצושפּאַרן. די לערער זיינען געווען די איינציקע באַלעבאַטים פון די שולעס, די געזעלשאַפט האָט נישט געהאַט איבער זיי קיין שום קאָנטראָל.

אין יאָר 1928 האָבן זיך פאַרזאַמלט עטלעכע עלטערן פון קינדער אין שול־עלטער אין לאָקאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. דער ציל פון צוזאַמענקונפט איז געווען: וואָס ווערט זיין מיט אונדזערע קינדער? אין אַריינפיר־וואָרט פון איינעם פון די אָנוועזנדע איז געזאָגט געוואָרן: „לאָמיר אויפשטעלן אַזאַ טיפּ שולע, וועלכע וועט אונטערגעשטיצט ווערן פון אַלע ציוניסטישע שאַטירונגען: אַלגעמיינע ציוניסטן, „פּועלי־ציון" (רעכטע און לינקע), מזרחי און אומפּאַרטייאישע".

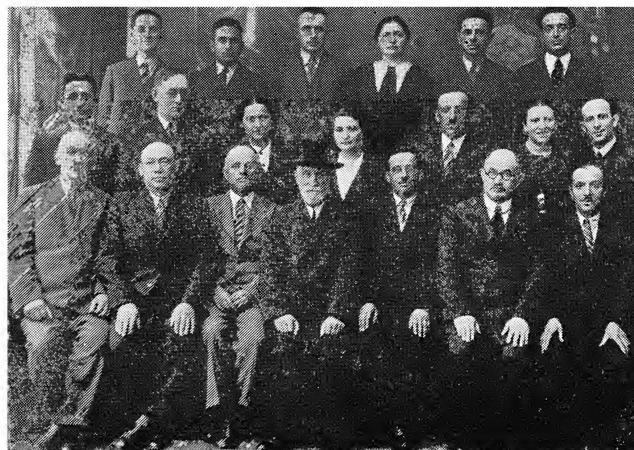
די פאַרזאַמלונג האָט געהאַט אַ המשך און אַן אָפּקלאַנג. נאָך לאַנגע באַראַטונגען איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ ציוניסטישע רעליגיעזע שולע, וועלכע זאָל געניסן פון דער סימפּאַטיע פונם גרעסטן רוב פון דער יידישער באפעלקערונג.

עס איז נאָך נישט געווען קיין מנהל און נישט קיין פּעדאַגאָגישע לייטונג אין פינדעסטווענגן האָט מען אָנגעהויבן אַ טעטיקייט.

די איניציאַטאָרן : ז. ברעסלער, י. זאלקינד און א. פשעדעצקי, זיינען געגאַנגען צו די עלטערן אין זייערע וווינונגען, כדי זיי זאָלן פאַרשרייבן זייערע קינדער אין קומענדיקן שול־יאָר אין דער נאָך־נישט געבוירענער „יבנה"־שולע. שווערע פּראַגן זיינען אַרויסגערוקט געוואָרן מצד די פּאַראינטערעסירטע און מען האָט געמוזט גלייך אויפן אָרט ענטפערן. די שווערסטע פראַגע איז געווען : איז דאָס אַ יינגל־שולע, אָדער אַ שולע פאַר מיידלעך, און אפשר אַ געמישטע ?

ווייניק עלטערן זיינען מיטגעריסן געוואָרן פון דעם ענטוזיאַזם פון די גרינדער. מיט אַכט קינדער איז געעפנט געוואָרן אין 1929 די שולע. עס האָבן אין דער ערשטער קלאַס באַזוכט זעקס יינגלעך און צוויי מיידלעך. מיר וועלן אָנגעבן זייערע נעמען : צוויי יינגלעך פון זלמן ברעסלער ; אַ יינגל און אַ מיידל פון אהרן פשעדעצקי ; אַ יינגל פון יוסף אביגדור זאלקינד ; אַ יינגל און אַ מיידל פון יאטא יאקובאוויטש ; אַ יינגל פון הימעל שניידער.

דעם לערן־פּראָגראַם האָט מען געבראַכט פון דער „יבנה"־צענטראַלע אין וואַרשע און לערער האָט מען גענומען אָרטיקע. די צוויי הויפּט־כוחות אויף לערנען העברעיש און דערציען אין ציוניסטישן גייסט זיינען געווען משה קאַט און כתריאל שאלאדאווסקי. צוליב שפּאָרזאַמקייט טעמים האָט מען נישט געדונגען קיין

הנהלת ביה"ס „יבנה" וחבר־המורים — פאַרוואַלטונג פון „יבנה" און לערער־פּערסאָנאַל

לאָקאָל — די לעקציעס זיינען פאָרגעקומען אין גרויסן צימער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. מען האָט אים צעטיילט אויף צווייען דורך אַ פאָרהאַנג. די קינדער זיינען געזעסן ביי לאַנגע טישן, ווייל עס איז נישט געווען קיין פאָנד אויף צו קויפן ספּעציעלע שולע־בענק. די איינציקע זאַך וואָס האָט דעם צימער צוגעגעבן איין אויסזען פון אַ שולע, איז געווען דער שוואַרצער טאָוול.

צום צווייטן שול־יאָר איז מען שוין געווען האָפערדיקער. עס האָבן זיך פאַרשריבן בערך פופציק קינדער. די סימפּאַטיע פאַר „יבנה" איז געוואָרן גרעסער. מען האָט געבראַכט פון קרינקי, 2 לערער — אַ פאָטער און זון, וועלכע האָבן נישט לאַנג אָנגעהאַלטן. מיטן אָנקום פון לערער סטאַראזשינסקי, אַ געוועזענער לערער אין אַ „תרבות"־שולע האָט מען אָנגעהויבן זען די ערשטע פרוכט. דער שם פון דער שולע איז געווען אַ שם־טוב. אויך די לערער פאַר די אַלגעמיינע לימודים: וואנכאצקער, א קרובה פון יאבלאנער רבין, שרה בארקאוו־סקא, גראסמאן ליסאק — האָבן געטאָן זייער אויפגאַבע בשלימות. העברעיש און תנ"ך און פאַלעסטינאָגראַפיע האָבן געלערנט די לערער האַלטער און אַן אביטורענט פון וואַרשעווער „תחכמוני"־סעמינאַר.

פון יאָר צו יאָר איז פאַרגרעסערט געוואָרן דער שולע־לאָקאַל. מען האָט געדונגען אַ חורבה, בשכנות, און זי רעמאָנטירט. מען האָט אין דעם רעמאָנט און דירה־געלט אַריינגעבראַקט אַ גרויסע סומע. זאָל דאָס דערמאָנט ווערן צום גוטן: אַ מיטגליד פון שולע־קאָמיטעט האָט דאָס געלט אויסגעבאָרגט, עד שירחיב — ביז די שולע וועט פון אירע איינקונפטן אים ביסלעכווייז אויסצאָלן. די שולע האָט באַקומען נייע צוויי צימערן און צוזאַמען מיט די דריי פון פריער — פינף חדרים.

אָרדענונג, דיסציפּלין, נאַציאָנאַלע דערציונג — די אַלע מעלות האָבן צוגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט. די לערער האָבן אין די אָוונטן צוגעגרייט פאַרשטעלונגען מיט די קינדער, זיי געבראַכט אין קאָנטאַקט מיט דער געזעלשאַפט. פון צייט־צו־צייט זיינען פאָרגעקומען אויספלוגן און אַלע האָבן זיך געבענטשט מיט דעם יינגן דור, וואָס מאַכט גרויסע פאָרשריט אין די יידישע און אַלגעמיינע לימודים.

עס זיינען אַדורך פיר יאָר זינט דער אַנטשטייונג פון דער „יבנה"־שולע און די צאָל שילער האָט דערגרייכט הונדערט און פופציק. די לייטונג איז איבערגעגעבן געוואָרן דעם הרב יעקב ליטמאן ז"ל, וועלכער איז אויך געווען אַ געזעלשאַפטלעכער טוער. מיט זיין אָנקום איז געלייגט געוואָרן דער טראָפּ אויף רעליגיעזער דערציונג און אַ טייל לערער זיינען אַוועק. די פינאַנסיעלע באַזע פון דער שולע איז געווען אַ פעסטע און די באַפעלקערונג האָט אונטערשטיצט

אַלע אימפּרעזעס, פאַרשטעלונגען און קאָנצערטן, זיי האָבן אַריינגעבראַכט אַ גרויסע הכנסה. צווישן די לערער איז געווען אַ יינגער דראַמאַטורג, וועלכער האָט פאַרעפענטלעכט אַ היסטאָרישע דראַמע אין יידיש. שלום אש האָט צום מחבר געשיקט אַ וואַרימען בריוו און שטאַרק געלויבט דאָס ווערק.

ווי ווייט עס איז געוואַקסן די סימפּאַטיע און אָנערקענונג פאַר דער שולע, קאָן מען אַראָפּלערנען פון פאַקט: אויך בונדיסטן האָבן געשיקט זייערע קינדער אין „יבנה״.

אין יאָר תרצ״ג האָט די שולע געפייערט די אַנטהילונג פון איר פאָן, דאָס איז געווען אַן אימפּאָזאַנטע פייערונג וועלכע האָט איבערגעלאָזט אַן אומפאַרגעסלעכן איינדרוק. צווישן די געסט, וועלכע זיינען געקומען אין טעאַטער־זאַל, האָט מען געזען די פּראָמינענטסטע פּערזאָנען פון שטאָט — יידן און אויך קריסטן.

בייטאָג איז פאָרגעקומען אַ גרויסע קינדער־דעפּילאַדע און אויך אַן אויפמאַרש. דער צוג איז געגאַנגען פון מיכל־לייב ראופּס פּלאַץ, ביז צום אַלטן און נייעם מאַרק, און צום שטאָט טעאַטער.

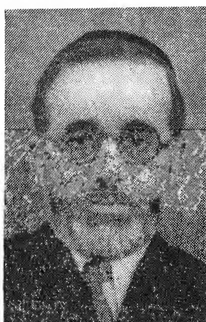
אַ גרויסע אַטראַקציע איז געווען דאָס אַריינשלאָגן זילבערנע טשוועקעס אין פאָן־שטאַנג. אויף יעדן טשוואָק איז געווען אויסגראַווירט דער נאָמען פון מנדב. די טשוועקעס האָבן אַריינגעבראַכט אַ גרויסע הכנסה פאַר דער שולע.

די פאַרבליבענע אין קאָלאָ דערציילן:

גרויס פאַרשריט האָט די שולע געמאַכט אין יאָר 1936 — זי איז דאַן צוגעטרעטן בויען אַן אייגענעם בנין.

דער גביר און נדבן משה־לייב לעווין, האָט דאַן געשפּענדעט פאַר דער שולע אַ פּלאַץ, וווּ עס וועט אויפגעשטעלט ווערן אַ צוויי שטאָקיק הויז (12 צימערן) און אַרום אים וועט זיין אַ גרויסער שפּיל־הויף און אַ גאָרטן.

די פייערלעכקייט פון לייגן דעם ערשטן ציגל, איז געווען זייער גרויס, ס׳האָבן זיך אין איר באַטייליקט מאַסן פון דער יידישער באַפעלקערונג. מיטגלידער פון דער שולע־פאַרוואַלטונג: סאַלאמעא איזשביצקא און רעסלער זיינען דאַן אַרויסגעפאָרן אין די גרעסערע שטעט, באַזוכן די פאַרמעגלעכע קאָלער איינוווינער וואָס האָבן פאַרלאָזן די שטאָט און געזאַמלט ביי זיי תרומות, כדי רעאַליזירן דעם בוי־פּלאַן.

הרב יעקב ליטמאן־אבטליון ז״ל

הרב יעקב ליטמאן־אבטליון

חג הביכורים בביה״ס „יבנה״

„...אם אחיה שנים רבות לא אשכח את חגיגת זכרון הביכורים בשנת תרצ״ד. היתה זאת חגיגת הביכורים הראשונה בבתי הספר שבפולין. היא התחילה בתהלוכה נהדרת של מאות תלמידים ותלמידות, כולם נשאו סלי־ביכורים מקושטים בפרחים ובדגלים. בראש התהלוכה — רוכבים על סוסים, ואחריהם — רוכבי אופניים והתזמורת. הצועדים אחריהם — מאות צעירים מארגוני הנוער שבערי הסביבה, כל קבוצה על דגלה. המונים נלוו אליהם וצעדו לכיכר־גולדברג, שבפרבר הקלישאי.

על מגרש רחב־ידיים נערכה החגיגה. בטקס — שירים וריקודים. ההכנסה של הביכורים היתה קודש לקרן־הקימת־לישראל. מר רוזנטל, ישיש בן שמונים שחזר מארץ־ישראל, פרץ בבכי מרוב שמחה על שזכה גם בגולה לחגיגה ארצישראלית אמיתית. אמרו אז: „מי שלא ראה שמחה זו, לא ראה שמחה יהודית בגולה מימיו״.

ההצגה „שמחת בית השואבה״ שהוכנה ע״י חבר המורים והתלמידים והוצגה בתיאטרון העירוני, זכתה לתשואות ולמחיאות כפיים עד אין סוף. התלמידים הוכיחו, כי רמת ידיעתם בעברית היא גבוהה. הביצוע האמנותי — הולל בפי כל.

בשנת תרצ״ו, כשעלה המנהל לארץ־ישראל עם בני־משפחתו ליווהו אלפי אנשים לתחנת הרכבת. הגויים שאלו על הטעם של הפגנה זו, והשיבו להם: „בזאת אנו מביעים את קשרנו הנפשי האמיץ לארץ־ישראל !״

שרה בוצקער־נוימאן

בית־הספר היסודי הממשלתי

מקובל היה בחינוך היהודי בקולו: ילד בהגיעו לגיל שש נשלח ל„חדר", שבו עשה על הרוב עד היותו ל„בר־מצווה", ובת — „ווי עס לאָזט זיך", ז"א — לכל מקום־לימוד שאפשר לשלחה. הקושי העיקרי היה שכר־הלימוד. משפחות מטופלות בילדים שקלו היטב איך לצמצם את ההוצאות: שכר־לימוד לשלושה־ארבעה ילדים לא היה מן הדברים הקלים.

עם תקומת פולין נוסדו ע"י השלטונות בעיר כמה בתי־ספר יסודיים ובהם קיבלו חינוכם ילדים פולנים ויהודים כאחד, לא הגבילו ולא הפלו ביניהם. משפחות שמחוסר אמצעים לא יכלו לשלוח את הבנות לבית־הספר היהודי לבנות של משפחות צ'רנוז'יל, ראו בבית־הספר היסודי הפולני עזרה לא מבוטלת. בשיחות ובדיונים של ההורים נשמעו הנימוקים: הרי בזה כבזה לא מלמדים מקצועות יהודיים! לא יידיש ולא עברית.

זוכרת אני את בית־הספר היסודי הפולני, שבו התחלתי לבקר בגיל שבע. מקומו היה בבניין קטן ליד הגשר הוורשאי, בקרבת המוסדות של הגרמנים — ה„טמפל" האֶוונגלי.

המצב של בית־ספר זה היה עלוב למדי. חינוך־חובה היה קיים, למעשה, על הנייר בלבד. מעטים היו ההורים, מן הגויים ומן היהודים, שמילאו את הפקודה לחנך את ילדיהם וילדותיהם. לא ייפלא איפוא, כי מספר הלומדים היה קטן מאוד. יהודי־העיר לא הרבו לשלוח את הבנות לבית־הספר, ובייחוד לבית־ספר של גויים. והפולנים — להם היו מוסדות נוספים בשכונת הפולנים.

זכורה לי השיחה בין ההורים: „לאחר שתגמור את בית־הספר נקרא ל,מלמד' שילמד אותה קצת קריאה ב,סידור' וכתיבת מכתב יהודי". זה היה ה„מטען הרוחני" של בת יהודית.

לא העליתי אז על דעתי כלל מה צפוי לי בבית־הספר הזה, בו ראיתי את עצמי כשבויה בין הגויים. בכיתה הראשונה היו בסך־הכל שתי ילדות יהודיות. התלמידים והמורים רובם ככולם היו פולנים־נוצרים.

כאמור, לא הרבו תושבי קולו לשלוח, בראשית שנות העשרים, את הבנות לבית־הספר היסודי. משום כך — נמצאו בכיתה אחת שתיים־שלוש כיתות. מורה אחת מנצחת על כולן כמו על תזמורת. בשעה ששתי כיתות היו עסוקות בעבודה מעשית — בכתיבה, בציור, או במלאכת־יד — היתה הכיתה האחרת שומעת שיעור מפי המורה.

הייתי מאושרת שזכיתי ללמוד, אך אושרי הועם ע״י הגילויים האנטישמיים של המחנכת שלי, הגברת קראַשבסקה. התלמידות היהודיות הרגישו בכל צעד ושעל את הזלזול בהן. סבלנו לא מעט מהתלמידים הפולניים, שהציקו לנו ולא היה בידנו להגיב על מעשיהם. צפינו שהמורה תגלה את רחמיה עלינו. הרי בשיר אחד קראנו, כי „שמש אחת מאירה לכל הדרים על פני הארץ״, כמדומני של המורה־המשורר סטניסלב יחוביץ׳. הרגשנו יום־יום ושעה־שעה, כי אנחנו בגלות.

ילדי היהודים התאמצו ללמוד בשקידה, שאולי בזאת יזכו לאהדה. אכן, היינו בין התלמידים המצטיינים.

אחרי־הצהרים עברו עלינו שעות של שעמום. ההורים היו טרודים בדאגות פרנסה. האחיות המבוגרות היו עסוקות בהכנת השיעורים.

למורה קרשבסקה היתה שיטה מיוחדת בחינוך: כאשר רצתה להראות לילדים הפולנים את יכלתה להשליט משמעת — היתה בוחרת בילדות יהודיות, שנעשו „שפני נסיון״. יש שלאחר הפרת משמעת, קראה את אחת היהודיות וצעקה בקול: הגישי כף־ידך! ומיד נפלה מהלומה של סרגל והאצבעות „נכוו״ וזרם דמעות פרץ מהעינים. פעם אחת לא יכולתי לכבוש את כעסי, ושאלתי: „מדוע דווקא אני מקבלת את העונש?״ ואז הגבירה את קולה: „שתקי! שום איש לא ביקש שתשאלי שאלות מחוסרות־טעם״!

באותו יום שבתי הביתה עצובה ונרגשת. כל חשקי ללימודים פג. אמנם, המורה היתה מחוננת בהרבה סגולות, היא פקחה את עיני לראות דברים שעד כה

בית־ספר יסודי ממשלתי — די „פאָווששכנע״־שולע

לא ידעתי על מציאותם, אבל... מה טעם בלימודים, שהם מלווים עינויי־נפש ובזיון? לבקש מהורי שיעבירוני לבית־ספר אחר — לא העזתי. ידעתי את מצבם הכלכלי, רבץ עליהם שכר־לימוד בעבור אחי ואחותי המבוגרים.

אולם לא כבשתי את כעסי וסיפרתי להורים מתחילה ועד הסוף. הם הקשיבו לכל מוצא־פי ותליתי תקווה בהאזנה זו. עברו רגעים מספר והוציאו משפטם:

— אנחנו בגלות וגם ילדי־יהודים בגלות צריכים לסבול! מהיום ואילך, עליך למנוע מהמורה כעס ורוגז, לשבת בכיתה כרואה ואינה נראית, לשמוע ולשתוק ולא להשמיע כל דבר עד שהיא תדרוש תשובה!

ל„יושר" הזה לא הסכמתי, אך קיבלתיו. הגרוע ביותר היתה אמירתם: „אם מישהו מהילדים הנוצרים יפגע בך — אל תבואי למורה־המחנכת בטענות. השתדלי לא לתת להם עילה כלשהי להרבצות".

הפכתי לעכברון החרד לכל אוושה. פחדתי לפצות פה גם בשעה שהמורה שאלה את הכיתה: „מי יודע להסביר את הבעיה בחשבון"?, שכן מי יודע אם לא אעלה בכך עלי את חמת חברי־לכיתה?

אסרתי על עצמי לטעום בצל ושום, שמא ירגישו ילדי הגויים בריח שיעלה מפי (הגויים לגלגו, כי מפי היהודים נודף ריח בצל ושום); השתדלתי להתעלם מההתעללות של שכנתי לספסל.

הקלה מועטה חלה בשעה שעברתי לבניין אחר, בקרבת מסילת־הברזל. כאן היו 7 כיתות והרוח היתה טובה יותר. גם נערים יהודים למדו שם והיו לנו, לבנות, למגן. אף הנערים סבלו מהתעללות השובבים. הפולנים ניהלו עמנו „מלחמה קרה": הראו לנו סיכות ואמרו, כי הן משוחות ברעל ורק בעקיצה אחת „יגמרו" את חיינו... על הרעות גמלנו להם בטובה. בהפסקות עזרנו להם: נתנו למפגרים ולעצלנים להעתיק את התשובות מהמחברות שלנו. ילדים יהודים העתיקו במו ידיהם את הפתרונות והכל — כדי למצוא חן בעיניהם.

תחילה היינו חפשים מהלימודים בשבתות, שהרי יהודים אנחנו. אחרי זמן־מה באה גזירה חדשה: בשבת פטורים אנו מכתיבה בלבד, אולם עלינו להקשיב לשיעורים.

חדשים מספר בא מורה יהודי, גולדברג, ללמד אותנו היסטוריה יהודית. דידוש זה בבית־הספר בא כפיצוי לתלמידים, שלא נכחו בשיעורי ה„קטכיזם" — לימוד הדת הקאתולית. השיעורים של מורה זה לא האריכו ימים.

בשעת שיעורי ה„קטכיזם" היינו הפשיזם, התנהל בינינו ויכוח: האם שעות פנויות אלה לטובתנו? לא היתה דעה אחידה. אלה ששאפו ללמוד, ביקשו לנצל כל שעה משעות היום. ידענו יפה: בגמר כיתה ז' — סוף ההשכלה!

המנהל גילה לא אחת רוחב־לב. הוא מצא בין התלמידים בעלי־כשרון והציע להם לפנות לקהילה היהודית בדבר „סטיפנדיה", שיוכלו להמשיך אח"כ את

הלימודים בסמינר למורים, להיות בין המחנכים. המנהל אירגן בביתו „קורס השלמה" תמורת תשלום קטן, ולא אחד קיווה, כי משהו יצמח מזאת, אך כל החלומות והתכניות בטלו ועברו.

בגמר בית־הספר העממי באה על הילדות היהודית מבוכה שאין לפטור אותה במשפטים מעטים. השאלה „ומה הלאה?" לא נתנה מנוחה. ללמוד מלאכה — רק לתפירה ולריקמה ולכובענות — יכולנו להתקבל. לעזור במשק בית — לא ראינו תכלית בבישול ובסידור החדרים.

לשום מוסד ציבורי עירוני לא נתקבלו יהודים. אחת מאלף זכתה בפקידות במוסד יהודי — ב„באנק הסוחרים".

עם גמר כיתה ז' נמצאנו בטלות. החצי הראשון של היום עבר עלינו בהת־עסקות בבית ההורים, והערב—ב„טיול" על המדרכה הנודעת של יוז'וינסקי ובקריאת רומנים.

התנועה הציונית והתנאים הכלכליים הם ששינו את מהלך המחשבות של הבנות המתבגרות. נסתמנה דרך: להגר לכל ארץ שתקלוט, ובראש וראשונה לארץ ישראל, אם גם יהיה צורך לפרוץ את ההסגר ולסכן את החיים.

קולטור־קאָמיסיע ביי דער יידישער געזעלשאַפטלעכער ביבליאָטעק אין קאָלאָ.

א י י נ ל אַ ד ו נ ג

חשובער פריינט! אין דער צייט ווען אין דער גאַנצער יידישער וועלט פירט זיך אַ קאַמף פאַרן אויפלעבן פון דער יידישער קולטור, קאָנען מיר דאָ אויפן אָרט נישט בלייבן גלייכגילטיק.

נאָכמער, לעצטנס פילט זיך שוין זייער שטאַרק די קולטור אָפּגעלאָזנקייט און די אַסימילאַציע צווישן דער היגער יידישער יוגנט.

מיר רופן דעריבער דעם בעסערן טייל פון דער געזעלשאַפט זיך צו שטעלן אין די רייען פונם דאָזיקן קאַמף און מיטהעלפן דער אויפבוי־אַרבעט פאַר דער יידישער און אַלגעמיינער קולטור.

מיר לאַדן אייך איין אויף דעם ע ר ש ט ן צ ו ז אַ מ ע נ ט ר ע ף וואָס קומט פאָר אינם לאָקאַל פון דער יידישער ביבליאָטעק, שבת דעם 6־טן אוגוסט 3 אַ זייגער נ. מ.

סדר היום: 1) אונדזער קולטור־אַרבעט; 2) רעפעראַט פון נפתלי וויינינג: „וועגן און אומוועגן פון דער מאָדערנער ליטעראַטור".

אַ ר י י נ ג אַ נ ג א ו מ ז י ס ט. אָן דער איינלאַדונג ווערט נישט אַריינגעלאָזן.

י. מנוח

מורי ר׳ מאיר זלצמן

למעלה מיובל שנים עברו מאז כשאני, נער קרוב לבר־מצווה, הלכתי ברגל מעיירת מולדתי באביאק אל עיר המחוז קויל (קאלא), דרך של עשרים ואחת ויארסטאות, על מנת ללמוד בה תורה, הלכתי ללמוד אצל ר׳ מאירל ששמו הלך למרחקים.

איני זוכר כיום מה היה המטען והצידה שהיו עמי בדרכי. ואפשר ולא היה עמי דבר מלבד סידור התפילה והתפילין שעתיד הייתי בקרוב להניח. עניים היו הורי וידם לא השיגה לציידני במיוחד, ומלבד זה הייתי כבורח מן הבית — חשקה נפשי בתורה.

אחרי יום יומיים הסתופפתי ב„חדר" של ר׳ מאירל, שיותר מאשר החפץ ללמוד לא ראה בי, והניחני אצלו עד שיפקדוני ויסדרוני. ואמנם כן. כעבור כמה ימים באה אמי ע"ה, ביקרה אצל קרוביה והשיגו „ימים" בשבילי. ובשבוע שלאחרי זה הופיע אבי ז"ל והציע לרבי שלושה רובלים שכר־לימוד במקום חמישה, לפחות, שאחרים שילמו. הרבי הסכים. האמין לו, לאבי, שגם שלושה הם למעלה מיכלתו.

זכורה לי עמידת אבי וזכורים לי הדברים שהשמיע באזני אני ובאזני הרבי. לפי מצבי — כך אמר — צריך היה למסרני ל„תלמוד תורה" שהלימוד בו על חשבון הכלל, אבל מתוך שהוא אבי וחייב בהקניית תורה לי, מוטב ויחסוך מפיתו, ומפת בני ביתו, וישלם שכר־לימוד ובלבד שלא יזדקק לקופת צדקה. הד הדברים ואופן אמירתם נחקקו בזכרוני ולעולם לא ימושו משם. הרבי התרשם כנראה גם הוא ומעין קרבת נפש קמה בינו ובין אבי. עינו היתה תמיד עלי לטובה.

שלושה עשר תלמידים היינו. כמה מהם זכורים לי עדיין בשמותיהם: פיבל בהרב, יהודה לנגנס, שמואל אליהו שלזינגר ומשה וולקוביץ׳. חבורה של שובבים גדולים. פרט למשה וולקוביץ׳ — כולנו יד אחת ולב אחד, חבורה עליזה, עושי מעשי קונדס ותעלולים אין סוף. כל סוד לא גילינו ולא דיברנו סרה איש ברעהו. יהי אשר יהי.

דירת הרבי היתה בקצה הרחוב הקלישאי, בקומה השנייה של בית עץ, השייך לפולני נוחר חזירים. בכניסה חצינו, בקצה, חצר גדולה מוקפת גדר־עץ גבוהה ואטומה. בחצר זו, שהיו בה כמה דירים ובית־שימוש, ערכנו את משחקינו בשעות בין הערביים, כשר׳ מאירל הלך לשעה קלה להתפלל „מנחה" ולשוחח עם ידידיו בדברי תורה, או כשהזמינוהו לפני הצהרים ל„פדיון הבן", כי כהן היה. שם הכינונו בראשית החורף את כדור השלג כשהפתיתים הראשונים התחילו לנפול

מהשמים; שם טיפסנו על הגדר הגבוהה והתחלקנו ממנה, לכל גבהה, אל מדרכת הרחוב. ברשות יחיד זו עמדנו, בשורה ערפית, רכונים עד חצי הגוף, נשענים בשתי הידיים על רגל ימין, קפצנו־טסנו והתחלקנו, בזה אחר זה, מעל לגבים הכפופים, כשהצחוק, העליזות והשמחה ממלאים את החלל.

ויצויין פה לשבח הגוי הפולני, בעל הדירה. לא מעט ירדנו לחייו. כל ירידה של שנים־עשר פרחחים כמונו במדרגות־העץ היתה מעין רעידת אדמה, כאילו הופכים עגלת־אבנים מגובה רב. והוא נשא את זה. הרבי, שהיה לו כנראה מוסר כליות מירידתנו הפראית, עיכב אותנו לא פעם ביציאה ושמר עלינו שנרד אחד־אחד, זה אחרי זה, אולם אנחנו היינו מתעכבים למטה, מחכים עד שהאחרון הגיע והרבי נכנס לחדרו. אז היינו עולים במדרגות על הבהונות ו־„בום"!!! — גלישה מטורפת. לר' מאירל גם לא היה רשיון להחזקת ה„חדר". ולא פעם כשהיה מתקרב מפקח או שוטר סתם, היה הגוי קורא לו מלמטה: „מאיר, מאך צו די גמרות!" (מאיר, סגור את הגמרות). וזה היה סימן של אזהרה ואנו היינו בשמחה מתחמקים ונעלמים כשצחוק חנוק בבטננו.

שני חדרים היו בקולו שאפשר לכנותם במונחים של היום: „חדרים תיכוניים", אחד של ר' אפרים שלומפר ואחד של ר' מאירל זאלצמן. זה האחרון מקובל היה כראשון במעלה, חשוב ונכבד.

השולחן שעמד כאילו בקרן זוית מוקף ספסלים, שעליהם ישבנו, מילא חלק נכבד מחלל החדר. בקצהו עמד ר' מאירל וחצי גופו נטוי קצת לפנים, כפוף, כאילו עומד מעל פני התלמידים. בעל קומה בינונית היה ואת פניו הצנועים הקיף זקנקן שחור ודליל. שני „זמנים" עשיתי בחדרו ואיני זוכרו אף פעם במצב של ישיבה. תמיד עמד ועל פניו ארשת של ציפיה מתוך הקשבה שבלב. כשקרא את שיעורו והסבירו, בקול פנימי עמוק, ועיניו תרו מתלמיד לתלמיד — יותר משהיה נתון לראשים השלוחים אל פני הגמרות, נתון היה לעצמו, לקול הבוקע מתוכו ולוקח אותו כולו שבי. אותה סוגיה שהיה משמיע באזנינו, השקלא וטריא הנראות סבוכות למשמע אוזן, היה מציג אותן בפשטות; היה מדבר כאילו אל עצמו, משנן ומתלהב ונהנה. ה„מלמדות" לא היתה מקצוע, משלח־יד שממנו פרנסתו. לא! היה היה זה משהו נעלה, הנמצא בספירות העליונות, דבר לשמו, שקיום ישראל תלוי בו — ובחלקו נפלה הזכות להורידו משם אל דרי־מטה. הוא לא לימד בעד כסף. חלילה, שכר־בטלה קיבל, אבל לא תמורה בעד הרבצת תורה. ר' מאירל ראה את לימוד התורה כשליחות, כמצווה גדולה הנותנת טעם לחייו. ואמנם הוא עשה את מלאכתו באמונה, באהבה ובמסירות גדולה.

לא אשכח איך שהציע לי להקדים לבוא אליו בבוקר, לפני בוא האחרים. בשעה חמש, בשעה שש. כך מציע נער אוהב פגישה עם נערתו האהובה עליו. פיתוי היה בקולו והבטחה. ואמנם באתי. אני זוכר את עיניו הזוהרות ובאיזו שמחה ישבנו

בבוקר־קיץ וצללנו במעמקי לימוד הגמרא. ואותה שמחה חזרה כל יום. תמיד זרועות פתוחות ואותו קול מושך. דומה, הוא חייב תודה לי על שאני מאפשר לו להרעיף עלי מאהבתו הגדולה ללימודי התורה. לימוד הגמרא בניגונו הערב והמשתפך, ספוק הכיסופים ללא נודע, והגורף עמו את כל הבא במחיצתו; באמת — ר׳ מאירל היה בא־כוחו הנבחר ביותר. הנה הוא מניע את חצי גופו, שעה שידיו שלובות על גבו וקולו, ההולך בחדר, רווי ערגה לעולמות נעלים, מקום שם הטוב והישר הם בני־לוויה נאמנים לכל העוסקים בתורה לשמה ובשמחה. ובשעה שחזרנו, אנחנו, על השיעור, עמד הוא דום ופיו פתוח במקצת, מתיחות שהיא שפוכה על פניו ועצור נשימה, כמעט, היה כולו קשב, מוכן כל רגע לקפוץ ולהורות, לתקן, להדריך ולהסביר, או שסקרנות מהולה בשמחה לקחה את מקום המתיחות: קול רך של נער מיטיב לחזור על השיעור, ליטף את שמיעתו ונפשו תרווה נחת. וכך יום יום, שבוע, חודש — „זמן". מצב נפש כזה, נכונות תמידית כזאת אינם נקנים בכסף. כי הלימוד, הוראת אחרים, היתה אהבתו הגדולה. הוא עבד בה את הבורא, מתוך ענווה, אושר והצנע לכת.

כעבור י״ח שנה לערך באתי שוב לקויל, כשליח קרן־הקימת־לישראל באתי. בנשאי את דברי בבית־הכנסת בשבת, בין מנחה למעריב, עמדו מסביב לי על האלמימר חברי מה„חדר". צפופים ודחוקים שפעו עלי מחמימותם, מגאוותם ואהבתם.

הערבים ששהיתי בקולו עברו עלינו בזכרונות על הימים ההם המאושרים. היכן הם כיום היקרים ההם?

הלכתי כמובן לבקר את הרבנית טריינה, כי הרבי ר׳ מאירל כבר לא היה בחיים. העתיקה את דירתה לרחוב הדייגים (פישער גאס). היא הזכירה לי איך שהיתה נעמדת בפתח ה„חדר", ואני, משראיתיה — הבינותי שהיא זקוקה לעזרה כלשהי. מיד הייתי יוצא כאילו לעשות צרכי (הרבי לא הרשה בשום אופן להושיט כל עזרה לרבנית), והיא שלחתני לחנות לקנות איזה מצרך, או להביא דלי מים מהמשאבה שאצל הכנסיה. ערב אחד, משמילאתי את הדלי, החילותי להסתובב עמו בעיגול במהירות מסחררת ומתלהב לעובדה שאין המים נשפכים מתוכו. תוך כדי מעשה נשמט הדלי מידי ונשבר. לא חזרתי כמובן ל„חדר" אלא רצתי בנשימה אחת אל חנותו של חיים וולף, קרוב של אמי, שברחוב בית המדרש, פרצתי לתוכה, תפשתי דלי וברחתי. משהתחילו לרדוף אחרי, צעקתי: „אמי תשלם!"

שעה ארוכה ישבנו ודיברנו בר׳ מאירל ועל הלהט שלו בלימוד הגמרא, ועל זלזולו בעניינים גשמיים, עד שלא הבחין בצורת מטבע. מה שמחה הרבנית בשמעה, כי תלמידו הוגה לו חיבה, הערצה וכבוד!

קויל שמורה בזכרוני כעיירה יהודית טיפוסית על ה„אלטער מארק"

וה„נייער מארק" שלה. יהודים מכל המינים ומכל הגוונים שברחוב. חסידים ומתנגדים וגם ציונים ולהם — מקום תפילה בשם „חברת ציון" ומשה קוט היה בה ראש המדברים. לשם הייתי הולך עם דודי מיכאל להתפלל בכל שבת בבוקר.

ביום שבת אחרי הצהריים היינו הולכים אל החורשה שמעבר לגשר, בכיוון קנין (קונין) בהנהגת איציק גולדמן ופאלעק וולקוביץ', חברי אגודת „התחיה", כ„צעירי ציון".

אני זוכר איך העתקתי עלונים בדיו כחולה והם הופצו בבית המדרש, בחנויות וברחוב. שוב לא למדתי אצל ר' מאירל אלא בבית המדרש, לימוד עצמי, והמשכתי לאכול „ימים". פתאום קיבלתי מכתב מאבי ז"ל שאחי חולה ואבוא לבקרו. הלכתי לבאביאק. שמחה גדולה שמחו בי בבית ואבא לא הרשה לי לחזור.

לימים נודע לי שהרבי ר' מאירל, בראותו את פעילותי הציונית, כביכול, והכיר בעלונים (פרוקלמציות, בלע"ז) את כתב ידי, מיהר להודיע לאבי שיצאתי לתרבות רעה, ושהתחברתי לחברה לא טובה. הרבי, כמו אבי שלמה־שמעון, ורבים רבים דומים להם, חשבו שאסור לדחוק את הקץ וכי: „חינם נמכרתם ולא בכסף תגאלו" וראו בכל מעשה ציוני כפירה בדת רחמנא לצלן.

לא מעטים שילמו בחייהם בעד אמונה תמימה וטהורה זו.

העניך הירשביין

מלמדים און חדרים

די מלמדים אין קאָלאָ, דער ערשטער ברונעם פון וואַנען אונדזער דור האָט געטרונקען און געשעפּט תורה און וויסן, לאָמיר זיי נישט פאַרגעסן! זיי האָבן פאַר דעם רוב פון דער יוגנט געעפנט דעם פענצטער צו יידיש וויסן און אַ טייל פון זיי האָבן איינגעפלאַנצט זייערע גוטע מידות אין די הערצער פון די תלמידים.

איינפאַך און אָרים איז געווען דער „חדר" — דאָס איז נישט די שולד פון די מלמדים. קאַרג איז געווען זייער חיונה און דער קליינער שכר־לימוד איז נישט אַריינגעטראָגן געוואָרן צו דער צייט. נישט וואָרים איז געווען די אַטמאָספערע אַרום זיי און די איינציקע שמחה אין זייער לעבן, איז געווען די הנאה אין לערנען, זיי האָבן געלערנט צוזאַמען מיט די „חדר"־יינגלעך.

מיר קאָנען היינט נישט קיין פאַריבל האָבן אויף זייערע שיטות — אַזוי האָבן דאַן געוואָלט די עלטערן. זיי זיינען געווען קעגן יעדן חידוש, מורא געהאַט פאַר יעדן ווינטל, אפשר וועלן זיי אָפּרייסן די קינדער פון תורה און פון שטאַם.

די מלמדים און זייערע „חדרים", זיינען געווען איינגעטיילט אין שטופן. דער איבערגאַנג פון איין מלמד צום צווייטן, ווי דאָס איבערגיין אין אַ העכערן קלאַס. די ערשטע קלאַס, דער אַנהויב ממש, זיינען געווען די דרדקי־מלמדים.

די צונעמענישן אין דער ווייטערדיקער רשימה זיינען נישט חס־וחלילה, צו פאַרמינערן דעם כבוד פון געוויסע מלמדים, נאָר סימנים זיך צו דערמאָנען אין זיי. דער צונאָמען איז פיל מאָל געווען פּאָפּולערער ווי דער נאָמען.

„עברי מלמדים" (דרדקי)

יידקע — געלערנט מיט יינגלעך און מיידלעך עברי, ד. ה.: לייענען אין „סידור". פיל מיידלעך האָבן ביי אים אויך געלערנט שרייבן אַ יידיש בריוול.

ר' שמואל איציק רויטבארד (וואטעריע מלמד) — אלף־בית און לייענען.

משה רויטבארד (אין זעלבן הויז, ביים טייך) — אלף־בית און לייענען.

אנשל פאדאמסקי (אנשל ביק) — אלף בית, לייענען אין „סידור" און אַנהויב פון „חומש".

ר' פייוויש בער (פייוויע הויקער) — לייענען אין „סידור" און אַנהויב פון „חומש".

חומש־רש"י־מלמדים

ר' אברהם יהודה רויטבארד; ר' ישראל גאלדמאן (וואַרשעווער מלמד);

העניך (דער שטומער העניך); אפרים (אפרים זומערשוואנץ); יעקב זלמן מאלאדעק (געלערנט זינגענדיק).

חומש־רש"י און גמרא

ר' הירש־לייב; כתריאל שאלאדאווסקי (זיין ספעציאַליטעט — תנ"ך און דקדוק); ר' יוסף־עקיבא הירשביין — זיין ספעציאַליטעט: משנה און גמרא; ר' טוביה ווילפרעד; שמעון וואלף ערכער; דאברער מלמד (דער געלער קאשטאן); עוזר צארנדארף — „חדר מתוקן"; גאלדבערג — „חדר מתוקן", געלערנט עברית בעברית; שיקע.

גמרא און פוסקים

ר' מאיר זאלצמאן (זע די רשימה פון יהושוע מנוח); ר' ישראל ווייס; אפרים שלומפער; ר' יעקב אהרן ענגעל־סופר; ר' נטע הימל הכהן.

די לעצטע האָבן זיך קונה־שם געווען אַלס למדנים; צוגעגרייט תלמידים צו בר־מצווה, זיי אויסגעלערנט „פשטלעך", דרשות און זיך פאַרטיפט אין שיעור.

אַ טייל פון זיי האָבן אויך געלערנט מיט די בעלי־בתים אין אָוונט, אָדער שבת־נאָכמיטאָג.

בית־הספר „עץ חיים" — „עץ־חיים"־שולע

בית־ספר עברי עם המורה גליקסמן — העברעישע שולע מיטן לערער גליקסמאַן
זיצן (אונטן): — — —, **וואָלקאָוויטש, — — —, זילבערבערג, פאָדכלעבניק, לעווין.** זיצן (מיטלסטע שורה): **קעניג, סאָל מאַכאראָווסקי, דער לערער גליקסמן, — — —, דימאַנט.**
שטייען: **שולץ, קעניג, רייכערט, — — —.**

ביקור של תלמידי הגימנסיה העברית בוויליצ׳קה בשנת 1928
באַזוך פון די שילער פון דער העברעישער גימנאַזיע אין וויעליטשקע, אין 1928

ה. הירשביין

אַמאַטאָרן און טעאַטער

פורים־שפּילן: „אחשורוש״, „מכירת יוסף״ און ענלעכע ספּעקטאַקלען זיינען במשך פון פיל יאָרן אויסגעפירט געוואָרן ביי אונדז אין שטאָט דורך ישיבה־בחורים און בעלי־בתים. די הכנסה איז געגאַנגען לטובת פאַרשידענע צדקה־חברות.

דער אָנהויב פון דראַמקרייז און אַמאַטאָרן־פאָרשטעלונגען איז פאַרבונדן מיטן נאָמען פון חיים־בער באביאצקי. דאָס איז געווען אין די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָרהונדערט, באביאצקי האָט אָרגאַניזירט אַ גרופּע פון טעאַטער־ליבהאָבער און געשאַפן אַן אַמאַטאָרן־קרייז, וועלכער האָט געשטעלט הויפּט־זעכלעך היסטאָרישע אָפּערעטן, ווי „בר־כוכבא״, „דוד אין דער וויסטע״, „חורבן ירושלים״ א. אַ.

יעדע אויפפירונג איז אין יענער צייט געווען אַ יום־טוב אין שטעטל. קיינער האָט זיך נישט אָפּגעזאָגט פון שטיצן און העלפן מיט וואָס ער קען. דער רעקוויזיט איז געבראַכט געוואָרן פון אַלע עקן שטאָט. אַ פלושענע קאָלדערע האָט געדינט פאַר אַ קייזערלעכע טאָגע, אַ פאָטעל באַדעקט מיט גאָלד־פּאַפּיר — אַ טראָן. פאַרשטייט זיך, אַז די צושטעלער פון די חפצים האָבן געהאַט אַ פרייען אַריינטריט צו דער פאָרשטעלונג.

דער צווייטער עטאַפּ פון די דראַמקרייזן האָט זיך אָנגעהויבן מיט דער פאַרמעסטונג פון צוויי דראַמקרייזן. איינעם האָט מען גערופן „אַריסטאָקראַטן״ און דעם צווייטן — „דעמאָקראַטן״. ביי דעם ערשטן זיינען געווען די הויפּטשפּילער: לעווקאָווסקי, רעסלער, העלא כהן און רעזשיסאָר — לייב ברזשוסטאָווסקי; די הויפּט־כוחות פון דעם צווייטן: יעקב זייד (מיט דער פּאה), מיכאל־שמשון ברוקשטיין, מלכה לעווקאָוויטש און שמואל־לייב פירשט. רעזשיסאָר — דוד־איציק לעווקאָוויטש.

ביידע דראַמקרייזן האָבן, ווי עס טרעפט ביי גרויסע טעאַטערן אין שטאָט, געגרייט די טראַגעדיע „מעדעא״, ביידע — די זעלבע פּיעסע. די באַפעלקערונג האָט זיך דאַן צעטיילט אין צוויי מחנות: איינע איז געווען מיטן ערשטן דראַמ־קרייז און די צווייטע — מיטן צווייטן. מען האָט זיך ממש געקריגט: ווער וועט דאָס טעאַטערשטיק בעסער אויפפירן? דער סוף איז געווען, אַז ביי ביידע פאָרשטעלונגען איז דער טעאַטער־זאַל געווען געפּאַקט, די אויספירונג — גלענצענד. ווי פלעגט מען זאָגן: קאָלער ידן האָבן ליב טעאַטער און חזנות — אין קאָלאָ זינגען די שטיינער פון ברוק...

ער איז ווערט, דער רעזשיסאָר דוד איציק לעווקאָוויטש (יוקיף מאטיס), מעג זאָל אים אַרויסהויבן און דערציילן זיינע שבחים:

דוד־איציק איז געווען אַ פשוטער מענטש. זיין הויפט־פרנסה איז געווען דאָס אַרומפאָרן אויף ירידים מיט טאַנדייט־קאָנפעקציע. טראָץ די שווערע פרנסה האָט ער נישט אַדורכגעלאָזט די רעפּיטיציעס: זומער אין די היצן, אין די הארבס־טיקע רעגנס, אין די ווינטערדיקע פרעסט, פלעגט ער דערשיינען פונקטלעך און צווישן די ערשטע. מיד פון יריד, פאַרזאָרגט פון דאגות: ווו נעמט מען צו באַצאָלן דעם אויסגעשטעלטן וועקסל? — גאָרנישט האָט אים געקענט אָפּהאַלטן.

בשעת דער רעפּיטיציע, איז ער געווען איין שטיק אויער און אויג: ער האָרכט זיך צו מיט אַלע חושים צום אַרויסגעזאָגטן זאָץ פון אַמאַטאָר, קוקט זיך צו צו יעדער באַוועגונג און בעסערט אויס, גיט אָנווייזונגען. מיט התלהבות און פשטות טוט ער זיין רעזשי־אַרבעט.

דעם זעלבן דוד־איציק טרעפט מען שבת־נאָכמיטאָג אין בית־מדרש, ווו ער הערט זיך איין צו יעדן וואָרט פון ר׳ חיים־יוסף נאסאק, אָדער ר׳ בעריש שאלא־דאָווסקי און אַנדערע, וועלכע לערנען מיט די פשוטע יידן „אגדה״ און „חיי אדם״.

איינמאָל בין איך געווען אָנוועזנד אויף אַ גענעראַל־רעפּיטיציע, ערב דער אויספירונג פון „מעדעא״. זיין יינגע טאָכטער מלכה, זאָגט אַ שטיקל „פּראָזע״ און באַטאָנט נישט אַ זאָץ ווי געהעריק, עס דוכט זיך, אַז זי האָט נישט געזאָגט אים מיט געהעריקן דרך־ארץ. דוד־איציק שפּרינגט צו צו איר און לאָזט איר אַראָפּ אַ פּליאַסק פון גרויס אויפרעגונג. אַזוי האָט ער זיך איבערגענומען מיטן טעאַטער.

פיל שווונג האָבן געגעבן די דראַמקרייזן פּראָפעסיאָנעלע אַרטיסטן, וועלכע האָבן אַ צייט אָנגעפירט מיט זיי. דער גלענצענדער אַרטיסט פון דער „ווילנער טרופּע, יעקב ווייסליץ, האָט אַ לענגערע צייט פאַרבראַכט אין קאָלאָ, צוגעצויגן צו זיין דראַמקרייז די בעסטע קרעפטן און זיי געשולט. זיין ערשטע אויפפירונג איז געווען „דער דאָרפס יונג״. אין דער פאָרשטעלונג האָבן זיך באַטייליקט: יהודה און שרה בארקאָווסקי, פראנקאָווסקי, מיכאל שמשון ברוקשטיין, ניטשינסקי, הענעך הירשביין, די שוועסטערן רייכענשטיין, סאכאטשעווסקי, ראוף און אַנדערע. דער רושם איז געווען אַ קאָלאָסאַלער. די דאָזיקע פּיעסע איז געשטעלט געוואָרן 10 מאָל און אויך געגעבן געוואָרן אין די אַרומיקע שטעטלעך. ווייסליץ האָט אַנטוויקלט ביי די אַמאַטאָרן ליבשאַפט צו קונסט און בעסערן טעאַטער.

אויך דער אַרטיסט אייזיקאָוויטש פון אַמעריקע, וועלכער איז געקומען אויף אַ באַזוך צו זיינע קרובים, איז געבליבן אַ לענגערע צייט אין קאָלאָ און אונטער זיין לייטונג איז אויסגעפירט געוואָרן: „אטעלא״, „שיילאק״, „די שוואַרצע האַנט״ און אַנדערע. דעם גרעסטן דערפאָלג האָט געהאַט די „שוואַרצע האַנט״, זי איז געשטעלט געוואָרן אין די אַרומיקע שטעטלעך: דאמביע, סאמפּאלנע, איזשביצע, קלאָדאווע א. אַ.

סטאַבילע דראַמקרייזן האָבן זיך איינגעשטעלט ביי די „פועלי ציון" (לינקע) און „בונד". דער ערשטער איז געווען דער אַמיינסטן שטייגענדער און פולסיווער און דאָס אַ דאַנק דער אונטערנעמונגס־גייסט פון לייטער יהודה באַרקאָווסקי. אַ קורצע צייט נאָך דער פּרעמיערע אין וואַרשעווער יידישן טעאַטער איז די פּיעסע אויסגעפירט געוואָרן ביי אונדז. אין דעם הינזיכט האָט זיך קיינער נישט געקאָנט פאַרגלייכן מיט אים. צווישן די פּיעסעס וואָס האָבן געצויגן אַן עולם מיט זייער פרישקייט: „דער דיבוק", „קידוש השם", „דער דוכּיס", „זיבן געהאָנגענע", „אומשולדיק — שולדיק" א. אַ. דער דראַמקרייז ביים „בונד", אונטער דער לייטונג פון ה. הירשביין האָט געשפּילט: „צוויי הונדערט טויזנט", „די רויבער", „אוריאל אקאסטא" (פאַר דער פאָרשטעלונג האָט געהאַלטן אַ קורצן רעפעראַט מ. ה.) און אויך היסטאָרישע אָפּערעטן.

פון צייט צו צייט האָבן דראַמקרייזן זיך פאַראייניקט און מיט געמיינזאַמע כּוחות אַדורכגעפירט אַ יום־טוב־אַקציע. פון די בשותּפותדיקע אויספירונגען: „שבתאי צבי", „דער גיבור אין קייטן" און אַנדערע.

עס איז געמאַכט געוואָרן אַ פּרווו מצד יחידים צו שאַפן אַ פּריוואַטן דראַמ־קרייז, וואָס האָט געהאַט נאָר ריין פינאַנסיעלע צוועקן. די איניציאַטאָרן פון דעם „געשעפט" זיינען געווען: ד. א. לעווקאָוויטש, יעקב זייד, שוועסטרן רייכענשטיין און שמואל לייב פירשט. היות זיי האָבן נישט געהאַט קיין פּעריפּעריע הינטער זיך, האָט דער דראַמקרייז נישט מאריך־ימים געווען. זיי האָבן געשטעלט היסטאָרישע אָפּערעטקעס און יעקב גארדינס דראַמעס. דער עולם, וואָס האָט פאַרזוכט דעם טעם פון בעסערן טעאַטער, האָט נישט אַרויסגעוויזן צום נייעם דראַמקרייז קיין אינטערעס.

פון די „בלאָנדזשענדע שטערן", האַלב־אַמאַטאָרן און האַלב־פּראָפעסיאָנאַ־ליסטן, דאַרף דערמאָנט ווערן דאָס פּאָרל קרוק. זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן אַ לענגערע צייט אין שטאָט און דער אָנהויב, איז געווען מיט פיל גלאַנץ. זיי האָבן געשטעלט לייכטע זאַכן, וואָס ציען אַ פּובליקום, ווי: „ציפּקע פייער", „כאַנטשע אין אַמעריקע" און האַרצרייסנדע מעלאָדראַמעס. די טעאַטער באַזוכער האָבן געזוכט עפּעס אַנדערש, נישט געקאָנט פאַרדייען דעם רעפּערטואַר. דער סוף פון דער טרופּע — זיי האָבן געשפּילט ביי האַלב־ליידיקע זאַלן.

קיין קאָלאָ זיינען געקומען אויף גאַסטראָלן די בעסטע טעאַטער־טרופּעס פון לאַנד — יידישע און פוילישע. די שטאָט האָט געשמט מיט איר ליבשאַפט צו טעאַטער. אַן אַפּיש וועגן אויפטריטן פון א. מאַרעווסקי, זיגמונט טורקאָוו, יאַנאַס טורקאָוו, אידאַ קאַמינסקאַ, האָט אַרויסגערופן גרויס אינטערעס. אין טאָג פון דער פאָרשטעלונג איז שוין אוממעגלעך געווען צו קויפן בילעטן. ווייל זיי זיינען פריער אויספאַרקויפט געוואָרן. דאָס זעלבע מיט רעציטאַציע־אָוונטן פון רחל האלצער און אַנדערע סטאַרן.

די יוגנט האָט ליב געהאַט טעאַטער — אויף צוזאַמענקונפטן איז דאָס געווען דער אַקס פון די שמועסן. מען פלעגט נאָכדערציילן און איבערזינגען פאַרשידענע טעאַטער־סצענעס. אַ מייסטער דערויף איז געווען נטע נוימאַן (נטע׳כע שפיוואַק). ער האָט פריי געלאָזט זיין שטימעלע אין מיטן גאַס, זיינען מענטשן זיך צוזאַמענגעלאָפן אויף וווּנדער, ס׳איז שוואַרץ געוואָרן — מען איז געווען ממש אַנטציקט פון זיין זינגען.

ווען „עמך — שער און אייזן" איז שבת נאָכמיטאָג זיך צוזאַמענגעקומען ביי אַ פעסל ביר, האָבן זיי זיך מחיה געווען מיט נאָכזינגען חזנישע שטיקלעך: „המלך", „קדושה", „תכנת שבת" און כדומה. די הויפט־ספּעציאַליסטן זיינען געווען: מענדל שטערן (מענדל סינעס), חיים כמיעלניק (חיים טשארניעס), גבריאל מארקאוויטש (קאקאשקע), שמואל מאדאלינסקי (שמואל שד) און אַנדערע.

נישטאָ מער די האַרציקע יידן פון אַ גאַנצן יאָר, די פשוטע פאָלקס מענטשן. זיי זיינען אומגעקומען אויף אַ טראַגישן אופן דורך די נאַציס.

שטאט=טעאטער, קאלא.

שבת, דעם 7 יולי 1928 אנהויב פונקט 8=30

ווערט געשפילט מיטן אנטייל פון די באוווסטע ארטיסטן אויס ווארשא

פר׳ קופערמאן ה׳ פוקסמאן

ה׳ שיטארסקי פר׳ שטערן

ה׳ פערעלמאן און אנדערע

די באליבטע אפערעטע

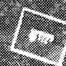
שיר השירים

אין 4 אקטן מיט 20 נומערן געזאנג

די הויפט ראלן פירן אויס:

פרוי קופערמאן, פרוי שטערן

און ה׳ פוקסמאן

רעזשיסער: ה׳ שיטארסקי

סופלאר: ה׳ הירשבייז

אין פראבע „די קאוקאזער ליבע״

בילעטן צו בעקומען ביי דער קאסע.

מידעה על הצגת־תיאטרון בשנת 1928

אַ טעאַטער־פּלאַקאַט פונם יאָר 1928

כרוזים לבחירות של המפלגות היהודיות

וואַל־פּלאַקאַטן פון די יידישע פּאַרטייען

המצב הכלכלי של יהודי־קולו

עקאנאמישער מצב פון קאלער יידן

סאל מאריסאן

אין געראַנגל פאַרן קיום

נאָך פאַרן חורבן פון יידישן יישוב אין פוילן, איז די פוילישע באַפעלקערונג געווען אָנגעשטעקט מיט אַנטיסעמיטיזם, וואָס איז דערשינען אין אַלערליי געשטאַלטן. די פאַליאַקן אין אונדזער שטאָט, זיינען נישט געווען קיין אויסנאָם אין דער הינזיכט.

אויך אין די גוטע צייטן פון גענעדיקן קעניג זיגמונט דעם ערשטן האָבן אונדזערע אבות־אבותינו, קאָלער איינוואוינער, נישט געלעקט קיין האָניק. די בלבולים אויף יידן אין גרויספוילן האָבן נישט אויסגעמיטן קאָלאָ. דאָקומענטן פון יאָר 1531 דערציילן אונדז, אַז דער קעניג זיגמונט האָט איינגעהאַלטן די העצערישע קאַמפּאַניעס דורך אַ פאַראָרדנונג, וואָס האָט פאַרבאָטן צו באַשולדיקן יידן פון גרויספוילן אין ריטועלע מאָרדן *.

אין יאָר 1564 — לייענען מיר אין די דאָקומענטן — האָט דער קעניג זיגמונט אויגוסט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אין וועלכן ער דערלויבט די קאָלער יידן זיך צו פאַרנעמען מיט הורט און דעטייל־האַנדל, חוץ מיט האָניק. דער זעלבער קעניג האָט אַרויפגעלייגט אַ שטייער אויף די יידן, וואָס האָט אָנגעטראָפן אַ העלפט פונם אַלגעמיינעם שטייער. אָבער די יידן, וואָס האָבן דעם שטייער אַריינגעטראָגן, זיינען געווען גלייכבאַרעכטיקט מיט די נישט יידישע בירגער פון קאָלאָ. פאַרשטייט זיך, אַז די יידישע קהילה דאַן, איז געווען זייער אַ קליינע, נישט קיין העלפט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. דער דערמאָנטער שטייער איז געפאַלן ווי אַ שווערער לאַסט און איז געווען געצילט צו רואינירן די יידישע עקאָנאָמישע פּאָזיציעס.

*

מיטן אויפקום פון פוילן אין יאָר 1918 האָט זיך פונאַנדערגעפלאַקערט דאָס אַנטיסעמיטישע פייער. די פאַליאַקן האָבן נישט געקענט געפינען קיין בעסערע געלעגנהייט אָנצוהויבן די אָנפאַלן אויף יידן. די טרויעריק־באַרימטע „האַלער־טשיקעס" (אַ פוילישער מיליטערישער פולק מיטן גענעראַל האַלער בראש) האָט געווילדעוועט אויך אין קאָלער קרייז, געשניטן און געפליקט יידישע בערד און געשלאָגן מכות־רצח. די אַנטיסעמיטישע אויסברוכן אין לאַנד האָבן אָבער אָנגענומען אין אונדזער געגנט אַ לייכטערן פאָרם.

---

* Mathias Bersohn, Dyplomataryusz dotyczący Żydów w dawnej Polsce

צוויי יאָר זיינען אַדורך פאַרהעלטניסמעסיק רויק. עס זיינען געמאַכט געוואָרן באַמיונגען זיך צונויפצורעדן און ברענגען קעגנזייטיקע דערנענטערונג מיט דער נישט־יידישער באַפעלקערונג, אָבער אָן שום רעזולטאַטן.

אין יאָר 1920 האָבן די אָרגאַניזירטע באָיקאָט־אַקציעס קעגן יידישן האַנדל אין קאָלאָ אָנגענומען אַ שאַרפערן כאַראַקטער. דאָס איז געווען אַ פועל־יוצא פון אַ העצערישן אַרויסטריט אין „יאזשווינסקי זאַל" פון דעם צורר היהודים כאמיעץ. די „ראַזוואָי" אָרגאַניזאַציע האָט זיך געלאָזט הערן. אויף די ווענט פון די הייזער, איז דערשינען די לאָזונג „סוואָי דאָ סוועגאָ פּאָ סוואָיע!" *. פּלאַקאַטן האָבן באַשמוצט די יידן און די העץ כוואַליע איז געוואָרן גרעסער פון טאָג־צו־טאָג.

אַ ענדערונג לטובה איז פאָרגעקומען אין יאָר 1925, ווען מאַרשאַל יוזעף פּילסודסקי האָט זיך געשטעלט בראש דער מאַכט. די ווענדונג אין דער באַציִונג צו יידן האָט זיך גלייך געלאָזט פילן אויך ביי אונדז. לײדער האָט דער גינסטיקער ווענדפּונקט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. נייע אָנגריפן אויף דער יידישער עקזיס־טענץ האָבן אָפּגעמעקט די מילדע חדשים. באַגרענעצונגען אויף פאַרשידענע געביטן האָבן געצילט צו טרעפן די יידן, זיי האָבן זיי באַגלייט ווי אַ שוואַרצער שאָטן אויף שריט און טריט. פאַרשטייט זיך, אַז זיי זיינען אינספּירירט געוואָרן דורך דער רעגירונג און פּלאַנמעסיק אויסגעפירט געוואָרן דורך די מוניציפּאַלע אָרגאַנען. אין דער ערשטער ריי האָט זיך גענומען צו דער „אַרבעט" דער „אוזשאָנד סקאַרבאָווי" (שטייער־אַמט), וועלכער האָט אָנגעשטעלט אַ פּאַטריאָטישע מינע, אַז ער שטרעבט צו העלפן דעם שנעלן מלוכה־אויפבוי. מען האָט גענומען מעלקן די „יידישע קו" אויף וויפל עס האָט זיך נאָר געלאָזט. די שטייערן זיינען געווען אומגעהויער גרויסע.

דער לעבהאַפטער יידישער האַנדל, די ענערגישע און אַרבעטזאַמע יידישע האַנטווערקער, זיינען געווען אַ דאָרן אין אויג פון די אַנטיסעמיטן. מען האָט געזוכט עצות און מיטלען אונטערצושניידן דעם בוים אויף אַ לעגאַלן אופן. אין די ווייטערדיקע שורות וועלן מיר שילדערן דעם דאָזיקן פּראָצעס.

דריי מילן אין קאָלאָ האָבן געהערט צו יידן **. די קריסטלעכע גוטבאַזיצער פון דער געגנט האָבן נישט געקאָנט פאַרטראָגן, אַז אין יידישע הענט געפינט זיך אַזאַ וויכטיקער פּראָדוציר־צווייג. זיי האָבן מיט בשותפותדיקע געלטמיטלען אויפגעשטעלט אַ נייע גרויסע מיל, נישט ווייט פון דעם באַן־וואָקזאַל. זיי האָבן געמיינט, אַז דערמיט האָבן זיי געשטירצט די הויפּט־פּאָזיציע און באַלד וועט זיך אָנהויבן דער גרויסער קריזיס. דער צושטאַנד פון די יידישע מילן האָט זיך נישט פיל געענדערט, די נייע מיל האָט באַשווערט זייער עקסיסטענץ, אָבער נישט

---

* אייגענע צו אייגענע נאָך אייגענע.

** רויכס מיל האָט געהערט צו זיינע איידעמס: ר' חיים נוימאַן, יעקב לעווין און אברהם ווארמברוין; גוטמאַנס מיל און בארנשטיינס (אין דאָרף פּאוויערטש).

דערפירט צו אַ פולשטענדיקן רואין, ווי זיי האָבן געפּלאַנט. קוים עטלעכע יאָר האָט די נייע מיל אָנגעהאַלטן און באַנקראָטירט. די בייזע פּלענער זיינען צעשטערט געוואָרן. דער סוף פון דער גרויסער אונטערנעמונג איז אינטערעסאַנט: די פּוילישע מיל איז אַריבער אין יידישע הענט. ביז צום אויסברוך פונם קריג האָט די דערמאָנטע מיל געהערט צו יידישע בעלי־בתים.

אַ קאַפּיטל פאַר זיך איז געווען דער קאַמף קעגן יידישער דערציונג.

די העברעישע גימנאַזיע אין שטאָט, וועלכע האָט געשטרעבט איינצופלאַנצן אין יינגן דור די נאַציאָנאַלע קולטור־ירושה, איז געווען ביי די אַנטיסעמיטן ווי אַ ביין אין האַלדז. וואָס האָבן זיי נישט געטאָן כדי צו פאַרמאַכן די שולע? נישט געקוקט אויף דעם, אַז די זאָרג אויסצוהאַלטן די דערמאָנטע אינסטיטוציע איז געפאַלן אויסשליסליך אויף די יידן, האָבן די יידן־פיינט נישט אויפגעהערט די פּראָוואָקאַציעס און מסירות. סוף־כל־סוף האָבן זיי זייערס אויסגעפירט: דער קוראַטאָריום אין לאָדזש האָט פאַראָרדנט צו פאַרמאַכן די העברעישע גימנאַזיע און אָנגעגעבן אַ מאָטיוו, אַז דער בנין האַלט, מכלומרשט, ביים איינפאַלן...

פאַרשטייט זיך, אַז די ליקווידאַציע איז געווען אַ קלאַפּ פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. עס איז באַשווערט געוואָרן דער וועג פון דער יידישער יוגנט צו באַקומען אַ הויכע יידישע און וועלטלעכע בילדונג.

דער בנין איז יאָרן־לאַנג געשטאַנען פעסט, אָנגעהאַלטן ביז צו די

תלמידי הגימנסיה העברית בקולו עם המורה ווינשטוק בשנת 1930

שילער פון דער העברעישער גימנאַזיע אין קאָלאָ מיטן לערער ווײַנשטאָק, אין יאָר 1930

באָמבאַרדירונגען אין יאָר 1939. אין אַ טייל פון דעם בנין, אין די געוועזענע שול־קלאַסן, האָט זיך אַריינגעקליבן די יידישע פאָלקס־באַנק.

די איינציקע מיטלשולע אין קאָלאָ, די גימנאַזיע „אַשוויאַטאַ״, אָדער די רעאַל־שולע, האָט געמאַכט שוועריקייטן ביים אָנעמען יידישע שילער. געווען צייטן ווען יידישע תלמידים, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין די לימודים, זיינען נישט צוגעלאָזט געוואָרן אין ערשטן לערן־יאָר צו די מאַטורע־עקזאַמענס. יידישע שילער זיינען גערודפט געוואָרן אויף פאַרשידענע אופנים, דאָס איז געמאַכט געוואָרן, כדי עס זאָל נישט אויפוואַקסן אַ יידישע אינטעליגענץ.

נאָכן שליסן די העברעישע גימנאַזיע איז געבליבן די העברעישע פאָלקס־שולע „יבנה״.

*

אין אַ העלן פרימאָרגן, איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ גזירה, אַז דער בית־עלמין ווערט געשלאָסן, כאָטש נעם די מתים און פאַרברען זיי. ווי ביי יעדע גזירה איז אָנגעגעבן געוואָרן אַ מאָטיוו: ער געפינט זיך נאָענט פון באַוווינטן צענטער (אַ פּראַוואָסלאַוונער בית־הקברות האָט זיך געפונען אויך אין דער זעלבער פאַרשטאָט). מען האָט גענומען אָפּשרייען די גזירה און די אויסזיכטן אויף דערפאָלג זיינען שוואַכער געוואָרן פון טאָג־צו־טאָג. יעדעס מאָל, ווען עס איז פאַרגעקומען אַ לוויה, האָט מען געמוזט אַרויסנעמען אַ ספּעציעלע דערלויבעניש — אין קעגנפאַל האָט דער קברן נישט געעפנט דעם טויער, וואָס איז געווען פאַרזיגלט דורך דער מאַכט.

אין דער זעלבער צייט האָט די פּאָליציי „נישט געקאָנט״ אַנטדעקן די באַנדע כוליגאַנעס, וועלכע האָט געבושעוועט ביינאַכט אויפן בית־עלמין, צעשטערט מצבות און געשענדעט קברים. דער יידישער בית־עלמין האָט אָנגעהאַלטן ביז צו דער גרויסער קאַטאַסטראָפע, ווען דער רוב מנין און בנין פון דער יידישער קהילה האָט געפונען זייער טויט אין אומקום־לאַגערן.

די יידישע פרנסות

קאָלאָ איז נישט געווען קיין אינדוסטריעלער צענטער, נישט געהערט צו געפּלאַנטע אַנטוויקלונגס ראַיאָנען אין פּוילן, און דאָך האָבן די יידן דאָ אויפגעשטעלט אַ ריי אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, וועלכע האָבן געשאַפן סטאַבילע אַרבעטס פּלעצער. מיר ברענגען דאָ אַ רשימה פון פאַבריקן, וועלכע זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן דורך יידן:

1 פאַבריק פאַר אַגריקולטור מאַשינען; 2 עלעקטרישע מילן; 1 סאָדע־וואַסער און לעמאָניאַדע פאַבריק; 1 וואַטע פאַבריק; 2 אייל־פאַבריקן; 1 וואַקס־

פאַבריק; 1 ציגעלניע; 2 צוקערלעך פאַבריקן; 1 קליי פאַבריק; 1 ראַנצן פאַבריק; 1 טאַל פאַבריק (פאַפּיאַרניע), געהערט צו ר׳ חיים פאָגל.

צו די קליינע אונטערנעמונגען: עטלעכע שטריקעריי פאַבריקלעך; 2 דרו־קערייען; 1 זאָקן־פאַבריקל. דער יסוד פון דער עקאָנאָמישער באַזע פון די קאָלער יידן איז געווען האַנדל און מלאכה, זיי האָבן אַ גרויסן חלק אין אַנטוויקלען די שטאָט.

דער האַנדל מיט פּרוכט, זייף, גאַלאַנטעריע און קליידער־שטאָפן איז געלעגן הויפּטזעכלעך אין יידישע הענט. רעגירונגס פאַקטאָרן האָבן געהאָלפן די נישט־יידן זיך עטאַבליזירן, כדי אַריינצודרינגען אין די שוין־עקסיסטירנדע האַנדלס אונטערנעמונגען. אַנשטאָט צו גרינדן נייע אונטערנעמונגען האָבן זיי זיך פאַרלייגט אויף צושטערן די עקסיסטירנדע. דער הורט און דעטאַל־האַנדל האָט אָנגעהויבן פילן די פּוילישע קאָנקורענץ, ווי אויך די באָיקאָט־העצע. אויף די מערק האָבן זיך באַוויזן די פּוילישע קליינהענדלער און מיט כשרע און נישט כשרע מיטלען אַרויסגעשטופּט די יידן פון זייערע פּאָזיציעס.

די יידישע געשעפטן און מאַגאַזינען זיינען מיינסטנס געווען קאָנצענטרירט אין צוויי הויפּט־פּלעצער: אין אַלטן און אינם נייעם מאַרק. יעדן דינסטיק און פרייטיק איז אָנגעגאַנגען אַ לעבהאַפטער האַנדל מיט די פּויערן פון די נאָענטע דערפער. חוץ די דאָזיקע האַנדלס־טעג זיינען דאָ פאָרגעקומען ירידן, וועלכע האָבן אין שטאָט אַריינגעבראַכט אַ לעבהאַפטן האַנדל.

צווישן די אַרויסשטויסונגס־פּלענער, וואָס זיינען געווען געצילט קעגן יידן, איז געווען דער פּלאַן צו רעפאָרמירן דעם אויסזען פון שטאָט. די פּוילישע ראַטמענער האָבן געבראַכט אַ פאָרשלאַג, אַז די „מערק" (די פּלעצער פאַר האַנדל מיט דער דאָרפישער באַפעלקערונג) זאָלן זיין אויף דער וואַרשעווער פאָרשטאָט. זייערע כוונות זיינען געווען קלאָר: דאָרטן וועלן די נישט־יידן אויפשטעלן נייע געשעפטן און איבערייסן דעם קאָנטאַקט פון די פּויערן מיט די יידישע קרעמער. פאַרשטייט זיך, אַז אויף די שטאָט־ראַט זיצונגען האָבן זיי אָנגעגעבן „עסטעטישע" אַרגומענטן. דער גורל־באַשטימענדיקער פאָרשלאַג איז שטאַרק באַקעמפט געוואָרן דורך די יידישע פאָרשטייער, ווייל ער האָט אָנגערירט די הויפּט־צווייג פון די יידישע פּרנסות. די פּוילישע ראַטמענער האָבן אָבער זייערע פּלאַן אויסגעפירט: עס איז אַרויס אַ פאַראָרדנונג, אַז די פּויערישע וועגעלעך מוזן זיך אָפּשטעלן אויף אַ ספּעציעלן פּלאַץ אויף דער וואַרשעווער פאָרשטאָט. דאָרטן וועט אויך פאָרקומען דער בהמה־האַנדל, וואָס איז פריער געווען אויף קאָוואַלסקי־פּלאַץ. הקיצור — די האַנדלס פּלעצער זיינען פון איצט אָן געווען מחוץ דעם יידישן תחום.

אַ בליק אויף דער וויטערדיקער רשימה ווייזט באַשיינפּערלעך, ווי פאַר־

וואָרצלט זיינען געווען די קאַליער יידן אין אַלע האַנדלס צווייגן. מיר ברענגען דאָ נאָר די צאָל פון גרעסערע אונטערנעמונגען:

42 — קאָלאָניאַל געשעפטן; 20 — גאַלאַנטעריע און שיך; 12 — באַקליידונגס שטאָפן; 6 — פאָרצעליין און גלאָז; 5 — קוילן און קאַלך; 3 — אַלט־אייזן און סמאַטעס; 8 — לעדער און שוסטער צוגאָבן; 3 — זייגערמאַכער און ביזשוטעריע; 4 — אייזן און פאַרבן; 4 — געבעקס; 2 — בוכהאַנדלונגען; 2 — עלעקטרישע מאַטעריאַלן; 1 — ראַדיאָ אַפּאַראַטן; 3 — זייף; 3 — האָלץ־מאַגאַזינען; 1 — געווער און אַמוניציע; 2 — וווּרשט געשעפטן; 4 — קאָנדיטאָרייען; 1 — בראָנפן; 1 — סיגאַרעטן מאָנאָפּאָל; 1 — זאַלץ מאָנאָפּאָל; 3 — פוטער לעדער; 2 — גאַזאָלין סטאַנציעס.

אין דער רשימה גייען נישט אַריין די צענטליקער מאַרק־פּאָרער, קצבים, פאַרמיטלער, הענדלער מיט עופות און אייער, ווי אויך אייגנטימער פון האָטעלן.

גייסטיקע פּראָפעסיעס און האַנטווערקער

בראש פון דער פּראָפעסיאָנעלער גרופּע:

3 מעדיצין־דאָקטוירים; 1 צאָן־דאָקטאָר; 2 דענטיסטן־טעכניקער; 1 אַדוואָקאַט; 1 אינזשיניער; 1 אַקושערין; 2 פעלדשער; 30 לערער, מלמדים, 10 באַאַמטע אין געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס; 1 פאָטאָגראַפיסט; 6 פריזיער אַנשטאַלטן.

שניידעריי און שוסטעריי האָבן פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט צווישן די יידישע פאַכן. דערביי האָט מען געאַרבעט נישט נאָר פאַרן היימישן מאַרק, נאָר אויך פאַר עקספּאָרט. די סחורות פון אונדזער שטאָט זיינען געגאַנגען קיין פּאָמערן און קיין פּויזן.ליידער האָבן מיר נישט קיין גענויע ציפערן פון די באַשעפטיקטע אין די דערמאָנטע פאַכן *.

הונדערט פאַמיליעס, לכל הפחות, האָבן געצויגן חיונה פון פאָלגענדע פאַכן: שוסטעריי, רימעריי, גאַרבעריי, היטלמאַכעריי, סטאָלעריי, שטיבן־מאָלעריי, בלעכעריי, מעכאַניקעריי, שטריקמאַכעריי, פריזעריי, טאָפּעריי, טראַנספּאָרט־אַרבעט (טרעגעריי), בעלי־עגלות א. אַ.

אַ וויכטיקע ראָלע ביים אויפהאַלטן די זיך־ראַנגלענדיקע יידישע עקאָנאָמישע אונטערנעמונגען, האָט געשפּילט די ליי־אינסטיטוציע. צוויי יידישע בענק — „ספּולדזשעלניע באַנק” און „פאָלקסבאַנק” ווי אויך די „גמילות חסדים־קאַסע”, זיי האָבן געהאָלפן אונטערהאַלטן די זיך וואַקלענדיקע סוחרים און האַנטווערקער. אויך די קליינהענדלער און האַנטווערקער האָבן געשאַפן קאַסעס, וועלכע האָבן נישט איינמאָל דורך זייערע הלוואות געשטעלט די מענטשן אויף די פיס.

* זע די רשימה פון בנימין שטערן: „די באַקלייד־קאָנפעקציע”, שניידעריי און שוסטעריי.

קופת „גמילות חסדים״ גמילות־חסדים קאַסע

לויט דער אָפיציעלער רעגירונגס ציילונג, „ספיס לודנאָשטשי״, האָבן אין יאָר 1933 געלעבט אין קאָלער קרייז 119.370 נפשות, דערפון — 9,783 יידן. די רשימה גיט אויך אָן דעם צוזאַמענשטעל: 5.039 יידישע פרויען; 4,744 יידישע מענער. דער רוב האָט אָנגעגעבן יידיש אַלס מוטערשפּראַך, 300 בערך האָבן אָנגעגעבן העברעיש.*

אַ בייזער חלום פון די קאָלער המנס.

די טרויעריקע פּאָגראָמען אין פּשיטיק און זאגוראוו האָבן אויפגערייצט די היימישע אַנטיסעמיטן און אויך זיי האָבן צוגעגרייט אַ „ספּעקטאַקל״. דאָס מאָל האָבן זיי געמאַכט אַ גרונטלעכע אַרבעט — אויפגערייצט די אָרעמע פּויערן, זיי אָרגאַניזירט און גערופן צו רויב און מאָרד. עס איז באַשטימט געוואָרן דער טערמין — אַ מאַרק־טאָג. מען האָט אויסגעקליבן אַ טאָג, וואָס זאָל נישט אַרויסרופן קיין פאַרדאַכט, אַ טאָג, ווען די דאָרפסלייט קומען אין שטאָט אַריין. די יידישע אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך דערוווּסט וועגן געפּלאַנטן פּאָגראָם און נישט געזעסן מיט פאַרלייגטע הענט. עס איז גלייך אָרגאַניזירט געוואָרן אַ זעלבסטשוץ. דער דאַמאָלסדיקער פּאָליציי־קאָמיסאַר קוויאַטקאָווסקי האָט אַרויס־געוויזן פאַרשטענדעניש און אויך געזוכט מיטלען דעם ווילדן חלום צושטערן. ער האָט פאַרזיכערט די פאָרשטייער פון דער קהילה, אַז כל זמן ער וועט זיין אויף

* Polski urząd statystyczny

זיין אַמט, ווען טעראָר־אַקטן נישט פאָרקומען. ערב דעם פּאָגראָם, האָט ער אַדורכגעפירט גרויסע אַרעסטן צווישן די ענדעקישע פירער מיט רוטקאָווסקין בראש. פּאָליציי־פאַרשטאַרקונגען זיינען אָנגעקומען פון אַרומיקע שטעט אין באַשטימטן טאָג און פאַרנומען פּאָזיציעס אין אַלע שטאָט־קוואַרטאַלן. ביי די וואַרשעווער און קאַלישער בריקן זיינען רעווידירט געוואָרן די אָנקומענדיקע פּויערן. אַ גרויסער טייל פון זיי איז אין יענעם טאָג געקומען מיט אַ שטעקן און לערן זאַק, געווען גרייט צו ראַבירן און שלאָגן יידן.

די דאָזיקע פאַרשוינען זיינען גלייך אָפּגעשיקט געוואָרן צו זייערע דערפער און באַגלייט האָט זיי אַ וואָרענונג... פאַרשטייט זיך, אַז נאָך די אויסנאַם־מיטלען, איז דער טאָג אַדורך רואיק. מען האָט געלעבט אין שרעק און קלעמעניש, אָבער קיין פּאָגראָם איז נישט פאָרגעקומען.

דער דורכפאַל פון די אַנטיסעמיטן האָט זיי נישט צוזאַמענגעבראָכן. אין עטלעכע וואָכן אַרום האָבן זיי גערופן קיין קאַלאַ אַ צוזאַמענפאָר פון די ענדעקעס. אין אַ זונטיק האָבן מאַרשירט אין די גאַסן טויזנטער אויפגעהעצטע מענער און פרויען, געוואָרפן יידן־פיינטלעכע לאָזונגען און געטראָגן העץ־טראַנספּאַראַנטן. די יידישע איינוווינער האָבן זיך דערווייטערט פון די מסוכנדיקע גאַסן. אין יענעם טאָג איז אָנגעקומען צו דער בריק יוסף רויך. ענדעקישע כוליגאַנעס האָבן אים געוואָלט אַריינוואַרפן אין טייך וואַרטע. אויף זיינע הילפסרופן איז אָנגעקומען פּאָליציי און אים אָפּגעראַטעוועט.

די רעזולטאַטן פון צוזאַמענפאָר האָט מען געזען אין אַ קורצער צייט אַרום. סוחרים * פון דער שטאָט פּויזן האָבן געעפנט אין קאַלאַ געשעפטן און בכוח געצויגן די נישט יידישע קונים. די נייע „פּוילישע” קרעמער האָבן אָרגאַניזירט ביי דער גרויסער קירך אַן אויסשטעלונג פון „ריינע פּוילישע פּראָדוקטן”. יידן האָט מען צו דער אויסשטעלונג נישט צוגעלאָזט.

דאָס איז נאָכנישט געווען גענוג פאַר זיי. די פּויזנער אַנטיסעמיטישע וואָכנצייטונג „פּאַד פּרענגיעזש” האָט אַרויסגעלאָזט אַ ספּעציעלע קאָלער אויסגאַבע. אויף דער ערשטער זייט פון שמוץ־בלעטל איז געווען אַ בילד פונם שטאָט־ראַט, וועלכער איז אַרומגערינגלט פון יידישע קאַרליקעס. אַ צווייטע פּוילישע צייטונג וואָס איז דערשינען אין פּויזן, האָט געשיקט קיין קאַלאַ אַ שטענדיקן קאָרעספּאָנדענט, וועלכער זאָל באַשרייבן די העץ־קאַמפּאַניע.

דעם 1־טן אַפּריל 1938, איז קאַלאַ אָנגעשלאָסן געוואָרן צו דער פּויזנער וואָיעוואָדסטווע **. די נייע „פּאַטראָנען” האָבן נישט געקאַרט קיין צרות. גזירות

* עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז זיי זיינען געווען דייטשע אַגענטן. ווען די נאַציס זיינען אַריין קיין קאַלאַ האָבן זיי געפונען פאַרבינדעטע, זיי האָבן מקבל געווען די מאַרשירנדע סאָלדאַטן און געטראָגן נאַצישע אוניפאָרמען.

** פריער האָט זי געהערט צו דער לאָדזשער.

אויף גזירות האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אויף יידן. איינע פון זיי: אויף די שילדן מוזן די יידישע קרעמער אויפשרייבן דעם פולן יידישן נאָמען, כדי יעדער גוי זאָל וויסן צו וועמען ער גייט קויפן. אַ צווייטע גזירה: איינוואַרפן די קליינע יידישע הייזער אין דער אקולנא גאַס, ווו עס האָט געוווינט די יידישע אָרימקייט. דער אַרגומענט איז געווען: „זיי זיינען נישט עסטעטיש!.. זיי האַלטן ביים איינפאַלן...״ א בוי־קאָמיסיע פון מאַגיסטראַט האָט באַזוכט די מכלומרשט באַדראָטע גאַס און באַפוילן די איינוווינער צו פאַרלאָזן די דירות. פאַרשטייט זיך, אַז מיט נייע דירות האָט מען זיי נישט באַזאָרגט. איידער די געטראָפענע האָבן באַוויזן צו געפינען אַ דאַך איבערן קאָפּ האָט מען זיי אַרויסגעוואָרפן אויף דער גאַס. עס איז געקומען אַ גרופּע פוילישע אַרבעטער באַגלייט דורך פּאָליציי און אָנגעהויבן איינוואַרפן די הייזער, צעשטערט בנין נאָך בנין. אָט אַזוי האָט מען אויפן אומגליק פון דער יידישער אָרימקייט פאַרשענערט די שטאָט!

די יידישע ראַטמענער אין שטאָט־ראַט מיטן לאַווניק לייב לוקסענבורג פון די „פּועלי־ציון״ (רעכטע) האָבן געפירט אַ ביטערן קאַמף פאַר די יידישע רעכט און געהאַט אויכצושטיין געברענטע צרות פון די ענדעקעס און „אזאנאוועס״. זיי האָבן נאָך נישט פאַרדייעט איין גזירה און אַ צווייטע רוקט זיך אָן: יידישע שחיטה, — באַגרענעצן די צאָל בהמות, וואָס זאָלן געשחטן ווערן אויף כשר. דער ציל פון אַלע גזירות: אַרויסרייסן די יידישע פּרנסות.

זינט קאָלאָ איז געוואָרן אָנגעשלאָסן אין דער פּויזנער וואָיעוואָדסטווע איז באַשרענקט געוואָרן די עפנטלעכע קולטור־טעטיקייט פון די יידישע אָרגאַניזאַציעס. עס איז שווער געווען צו באַקומען דערלויבענישן אויף איינאָרדנען עפנטלעכע פאַרזאַמלונגען, רעפעראַטן, פאָרשטעלונגען א. אַ. די יידישע טעאַטער טרופּן וועלכע זיינען געווען ביז איצטער אָפטע געסט, האָבן אין צוזאַמענהאַנג מיט די נייע שיקאנעס באַגרענעצט זייערע אויפטריטן.

אין יאָר 1936 האָט דער פאַרביסענער אַנטיסעמיט קוביאַק אַרויס־געלאָזט זיין קאָלאָ אַ בראָשור א. נ. „ווו רוינאַך קאָלסקיעגאָ זאַמקו״ *. אין דעם העפט ברענגט ער אַ פאַנטאַסטישן חלום פון אַ קאָלער קאַטאָליק מיטן נאָמען סאַווא. סאַווא האָט זיך געוואָלט איבערצייגן, צי עס איז פאַראַן אַ קערן אמת אין דער לעגענדע, אַז יעדן טאָג צוועלף ביינאַכט גייט אַרויס אַ ריטער פונם קאָלער שלאָס און שפּאַנט פּאַזע די ברעגעס פונם וואַרטע־טייך.

סאַווא שפּאַנט איבער די גאַסן און קלעמט זיך איבער דער אָרימקייט פון די נישט־יידן און קריצט מיט די ציינער זעענדיק דאָס יידישע רייכטום.

אויף זייט 3 לייענען מיר: ...„סאַווא דערזעט פּלוצים נישט איין פּוילישן ריטער נאָר אַ סך, אַ גאַנצע מחנה... און מיטאַמאָל — אַ גרויסער געהאַק און

* אין די רוינען פון קאָלער שלאָס.

גערויש. עס פליען די שילדן פון די יידישע געשעפטן און די יידן לויפן אַרויס פון פוילן. פוילן און קאָלאָ זיינען יידן־ריין״...

דער חלום־געשפענסט פון קאָלער המן־הרשע — מיט דער דאָזיקער „ליטעראַטור״ האָט מען געפּאַשעט די באַפעלקערונג, זיי צוגעגרייט צו די טעג פון דער גרויסער יידישער קאַטאַסטראָפע.

אין יאָר 1939, אין אָנהויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן זיך געפונען אין קאָלאָ 6000 יידן בערך. זייער הויפּט באַשעפטיקונג איז געווען האַנדל און מלאכה. די באַדינגונגען זיינען נישט געווען קיין אידעאַלע. טראָץ דעם שווערן דרוק האָבן זיי זיך געקלאַמערט צו זייערע דערוואָרבענע פּאָזיציעס, האַנדל און מלאכה זיינען געווען דער רוקנביין, אָבער אויך מיט ערד־אַרבעט האָבן זיך פאַרנומען אַ צוויי צענטליק פון זיי.

קול קורא

צו דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָלאָ

ליבע ברידער!

עס איז גוט באַקאַנט יעדן ייד די שווערע צייט, דער גרויסער קריזיס און די ביטערע לאַגע פון די אומבאַמיטלטע בעלי־בתים אין אונדזער שטאָט. עס ראַנגלען זיך מענטשן מיט די לעצטע כוחות אום ביים כבוד צו בלייבן. עס זיינען פאַראַן בכבודיקע הייזער, אין וועלכע עס איז קיין ברויט נישט דאָ, און זיי שעמען זיך צו אַנטדעקן דאָס פאַר פרעמדע, הייזער פון סוחרים און האַנטווערקער, וועלכע האָבן ביז לעצטנס מפרנס געווען בכבוד זייערע פאַמיליעס, צוליבן פעלן פון געלט־מיטלען גייען זיי אַראָפּ פונם פלאַץ.

אַזעלכע מענטשן, ווען מען זאָל זיי באָרגן 100 זלאָטעס, וואָלט מען זיי ביים לעבן און ביים כבוד דערהאַלטן.

אַזוי האָבן מיר אויף זיך גענומען די הייליקע מיסיע צו ברענגען די גמילת־חסדים קאַסע צום לעבן און צו קאָנען קומען צו הילף די נויטבאַדערפטיקע ברידער.

עס איז נישט פאַראַן קיין שטאָט אין דער וועלט, וווּ עס זאָל נישט עקסיסטירן אַ גמילת־חסדים קאַסע. אונדזער שטאָט אַליין איז אַן אויסנאַם אויף דעם געביט. עס איז אַ הייליקער חוב אויף יעדן ייד, וואָס האָט גאָט אין האַרצן צו נעמען אָנטייל אין דער מצווה און אַריינטראָגן אין דער גמילת־חסדים קאַסע אַ געוויסע סומע, לויט דעם, ווי דער קאָמיטעט וועט אים אָפּשאַצן און נישט זיך אַנטקעגנשטעלן, אין קעגנפאַל וועלן מיר דעם פערזאָן מפרסם זיין אין דער עפנטלעכקייט.

מיר האָפן, אַז יעדער ייד, וואָס האָט אַ יידיש געוויסן און אַ יידיש האַרץ, וועט גוטוויליג זיך באַשטייערן און בזכות די מצווה וועלן מיר זוכה זיין צו אַ ישועה שלמה במהרה, אמן.

די קאָמיטעט־מיטגלידער:

הרב משה־פרץ קליין	אהרן ריטשקע	משה זעלמאַנאָוויטש
משה־לייב לעווין	שמואל אלי טכורזש	יוסף נאשעלסקי
יעקב דוד קאהן	בערל וואלטער	יוסף־משה פאָגעל
נתן־מרדכי ביעזשינסקי	יוסף שוואַרץ.	וואָלף קאהן
יעקב לייזער שטאַכעלבערג	יוסף ראָזען	נח בראַדזיאַק
דוד פיערניקאַזש	הירש פרענקעל	

Odezwa do ludności Żydowskiej w Kole,
o popieraniu T-wa Dobroczynnego p. n. „Gemilas Chasodim"
Pospieszna Drukarnia I. Szwarcmana w Kole.

דער אויפרוף איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין יאָר 1928.

בנימין שטערן

די באַקלייד־מלאכה

קאַלאַ איז געווען פאַרן חורבן אייראָפּע אַ שטאָט פון יידישע האַרעפּאַש־ניקעס. צו די פּראָדוקציע צווייגן וועלכע זיינען געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט, האָט געהערט אויך די באַקלייד־פּראָדוקציע.

אינטערעסאַנט צו געדענקען, אַז אין קאַלאַ האָבן געצויגן פּרנסה פונם דאָזיקן פּראָדוקציע־צווייג ביי הונדערט פאַמיליעס, אַרבעטסגעבער און געזעלן. אַרבעט איז געווען אַ פול יאָר, סיי ווינטער און סיי זומער. געהאַרועט האָט מען 16 שעה אין מעת־לעת, אָבער די לוינען — שוואַכע.

מאַגאַזינען פון באַקלייד־קאָנפעקציע זיינען געווען אין שטאָט בערך 10—12, אָבער די פּראָדוקציע איז פאַרקויפט געוואָרן איבערהויפּט אויף ירידן. די קליינטעלע איז געווען דער פּויער, וועלכער האָט געזוכט אַ ביליקן מלבוש פאַר זיך און פאַר זיינע בני־בית.

דעם ערשטן אָרט, דוכט זיך, האָט פאַרנומען דער הויכער קאַן, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „דער כהן גדול". ער מיט זיינע בנים האָבן געהאַט אַ גרויס געשעפט אין ברוך זשולאַווסקיס הויז, אין ראַג פון דער שול־גאַס. דער צווייטער איז געווען גנאַטשיק און דער דריטער — זאַלקינד. זיי זיינען געווען די קאַרפּן־קעפּ פון דער בראַנזשע אין די יאָרן 1930—1935.

די גרויסע מאַגאַזינערן האָבן אַרויסגעגעבן די אַרבעט צו כאַלופּניקעס. אין חודש יולי, אין די סאַמע הייסע טעג פון זומער, האָבן די מאַשינעס שוין געזשומעט און מען האָט גענייט ווינטער־פּאַלטאָס, וואַטאָווע קורטקעס און פּעלצלעך. די גרויסע אונטערנעמער האָבן זיך דאַן אומגעקערט פון ביאַליסטאָק און געבראַכט די גרויסע באַלן וואָל־שטאָפן; פוטער־פעלן און אַנדערע צודאַטן האָט מען געבראַכט פון גרויסן יריד, וואָס איז פאַרגעקומען אין לוויוויטש; וואַטע האָט צוגעשטעלט פּשעדעצקיס פאַבריק.

די אַרבעט איז געגאַנגען אויף דער גאַנצער פּאַרע. נישט געווען קיין צייט רואיק אָפּעסן און זיך אויסשלאָפן. די כאַלופּניקעס און זייערע געזעלן האָבן פון זיך די כוחות אַרויסגעיאָגט: נאָך אַ קורטקע, נאָך אַן אַנצוג און מיט יעדער שטיק פאַרטיקע סחורה, איז דער לוין געוואַקסן — די קינדער וועלן עסן צו דער זאַט און עס וועט זיין אויך צו באַצאָלן „רבי־געלט". עס איז קיין וווּנדער נישט, וואָס פון פּרי, ביז שפּעט אין דער נאַכט זיינען די מאַשינעס געווען אין גאַנג.

נישט לייכטער פון אויפנייען די קליידער איז געווען דאָס פאַרקויפן זיי. אַ קליינער טאַנדייטער, וואָס האָט נישט געהאַט קיין אייגענעם קאַפּיטאַל און גענומען אַלץ אויף קרעדיט, האָט געמוזט, נאָכן אויפנייען אַ פינף טוץ קורטקעס אָדער אַנצוגער, זיך אַרויסלאָזן אין וועג. ער האָט צוזאַמען מיט עטלעכע פאַך־קאָלעגן געדונגען אַ בויד און געפאָרן פון יריד צו יריד, פאַרשוואַרצט געוואָרן אַ פּולע וואָך און צום סוף סעזאָן, מאַכנדיק דעם סך־הכל, געזען, אַז פון דעם גאַנצן טומל און גערודער, איז גאָרנישט געבליבן. די נסיעות האָבן איינגעשלונגען דעם גרעסטן טייל פון רווח.

נישט איינמאָל האָט געטראָפן, אַז די וועקסלען, וואָס זיי האָבן געגעבן די לאָדזשער סוחרים, זיינען פּראָטעסטירט געוואָרן, און ווען דער לאָדזשער הירטאָוווניק איז געקומען מיט אַ „ויצעקו", האָבן זיך אַריינגעמישט מענטשן, און מען האָט דעם ענין אויסגעגליכן: געווישט און געשמירט און ווייטער געפאָרן...

די באַקלייד־קאָנפעקציע האָט אויך פאַרזוכט דעם טעם פון סטרייקן. די געזעלן האָבן זיך גענומען אָרגאַניזירן און פירן סטרייקן. עס פלעגט טרעפן, אַז דער זון פון אַן אַרבעטסגעבער האָט אָנגעפירט מיטן סטרייק, ווי עס האָט געטראָפן ביי זאַלקינדן: גדליה איז געווען דער ביין אין פּאַטערס האַלדז... דערפאַר האָט ער זוכה געווען צו פאַרנעמען אַ בכבודיקן אָרט ביי די „פּועלי־ציון" (לינקע). ער איז תמיד געווען אויף דער זייט פון די עקספּלואַטירטע.

צוויי טיפּן פון די טאַנדייטערס זיינען געווען זייער פּאָפּולער: דער ערשטער איז געווען גבריאל מאַרקאָוויטש דער קאַסירער פון דער „באַקלייד־קאָנפעקציע־באַנק". למען האמת: דאָס איז נישט געווען קיין באַנק מיט באַנקן צו גלייך — נישט קיין לאָקאַל, נישט קיין סטעמפּל און נישט קיין בוכהאַלטער. די טאַנדייטערס האָבן צוזאַמענגעלייגט עטלעכע הונדערט זלאָטעס (צו קיין טויזנט נישט דער־גאַנגען) און אַרויסגעגעבן הלוואות די נויטבאַדערפטיקע, וועלכע האָבן געדאַרפט האָבן אויף אַרויסצופאַרטיקן אַ טראַנספּאָרט. די געבאָרגטע סומע האָט מען אויסגעצאָלט אין ווידער גענומען אַ ניי הלוואה׳לע. אַזוי האָט מען געשלעפּט דעם עול פון פּרנסה. דערצויגן קינדער און זיי חתונה געמאַכט און נישט אַרויסגעלאָזט די לייצעס פון די הענט.

איך געדענק ווי היינט אַ זיצונג פון דער „באַנק". אין סאַמע ברען פון די וויכוחים, צי מען זאָל באַשטעטיקן אַ הלוואה פון 30 זלאָטעס, אָדער אָפּוואַרפן די בקשה, האָט גבריאל „קאַקאשקע" אַ געשריי געטאָן מעשה דיקטאַטאָר: „אויב איר וועט מיך נישט הארכן, וואַרף איך דעם מאַנדזשעט!" — דאָס הייסט — ער גיט זיך אָן אין דימיסיע. דאַן איז קעגן אים אַרויסגעטראָטן זיין שוואָגער מיט אַן ענטפער און האָט פאַרשפּריצט מיט זיין רעדן אַלע אַנוועזנדע (דערפאַר האָט מען אים גערופן גבריאל שפּריצער, געהאַט אַ טבע צו שפּריצן מיט שפּייעכץ בשעתן רעדן). דאָס, וואָס ער האָט נישט אויפגעטאָן מיט די זאַכלעכע אַרגומענטן, האָט

געהאָלפן זיין „שפריץ", ער האָט אָנגעוואָרפן אַן אימה, אַז אָט־אָט קומט אַ פאַרפלייצונג.

דינסטיק און פרייטיק, אין די מאַרק־טעג, זיינען די טאַנדייטערס, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין קלייטן, אַרויסגעגאַנגען אין מאַרק און אויפגעשטעלט לייווענט'ענעביידלעך, אָדער סטראַגאַנעס. די פויערן מיט די בני־בית זיינען געגאַנגען פון בויד צו בויד און געזוכט אַ פּאַסיקן מלבוש.

דאָס פאַרקויפן אַ קורטקע אָדער אַ פאָר הויזן האָט געפאָדערט אַ סך קונסט. נישט לייכט האָט דער פויער אַרויסגעגעבן די פאָר גראָשן. מען האָט געמוזט האָבן צו אים הללס געדולד און שמשונס כוח. נאָכדעם ווי דער פויער האָט אָנגעמאָסטן און איז שוין פאַרטיק געוואָרן מיטן פרייז, האָט ער געטענהט חרטה. די כוונה איז געווען אַראָפּצורייסן פון פרייז. ער איז דאַן אַוועק צו אַ צווייטן און מעשה מבין קאָנטראָלירט די צודאַטן, די סאָרט שטאָף, און געווען ביי זיך משה־גרויס. נאָר די געניטע פאַרקויפער האָבן נישט אַרויסגעלאָזט קיין קונד, אים ממש היפּנאָטיזירט, אים אָנגעמאָסטן אַ מלבוש און באַקומען די „ממתקים", אָדער אויף שניידער־לשון — „די חכמה".

אויך די וואָס האָבן געמאַכט „גליקן", האָט ביי זיי געפעלט גאַנץ אָפט אַ טאָג אין דער וואָך. איז אָבער געקומען שבת — איז געווען שבת. מען איז זיך צונויפגעקומען און געדאַווענט בציבור און געפילט זיך דאָ ווי אין אייגענעם קעניגרייך. דאָ האָט מען דיקטירט די פאַרטייען, וואָס זיי זאָלן טאָן, אַרויפגעזעצט און אַראָפּגעזעצט מלכים, געפירט די פּאָליטיק פון דער וועלט. נאָכן נאָכמיטאָג שלאָף האָט מען געלערנט די פרשה פון דער וואָך און דער רבי איז געווען דער מנקר נאסאק, אַ ייד אַ תלמיד־חכם.

פאַרשטייט זיך, אַז דער יינגערער דור האָט אַנדערש פאַרבראַכט דעם שבת: ווער ביי אַ פעסל ביר, און ווער — אין די געזעלשאַפטלעכע לאָקאַלן.

לאָמיר דערמאָנען, לכל הפחות, אַ דריי מנינים פון דער דאָזיקער בראַנזשע: חיים כמיעלניק, אהרן ראטבארד, אברהם יעקב זאלקינד, שמחה זאלקינד, מיכל פוקס, שמואל קרייער, משה קרייער, נטע ניימאן, סיני שטערן, עוזיאל זילבער (פונטשיוק), אברהם בייראך, ישראל מארקאוויטש. משה לענטשיצקי, שמואל לענטשיצקי, יצחק כהן, אברהם גנאטשיק, גבריאל מארקאוויטש, חיה, שלמה, ישעיה און משה יארמיש, שמואל גאצמאן (פראזשוכא); דאַמען־מאַנטלען האָבן געניייט: יצחק צארנדאָרף, אברהם שלמה לופע און דוד סטריקאוואסקי.

קיין הימנען האָבן זיי נישט געהאַט .פאַר זיי וואָלט געפּאַסט דאָס פאָלקסליד: „וואָס מיר זיינען זיינען מיר, אָבער יידן זיינען מיר" מיט אַ קליינער ענדערונג: „וואָס מיר זיינען זיינען מיר, אָבער האָרעפּאַשניקעס זיינען מיר". ערלעכע יידישע אַרבעטער, „עמך — שער און אייזן", וויפיל חיות האָט איר אַריינגעבראַכט אין יידישן קאָלאָ!

מ. האלטר

חלוצים באו העירה *

א. לכיבוש

צפצופה של הרכבת המתקרבת פילח את שלוות הערב. מרחוק נשמעה נשיפתו הכבדה של הקטר: חו—שה! חו—שה! על הפסים נשפך סילון אור מבהיק, כגרגרי חול.

בהילוך כבד ומתון קרבה הרכבת אל התחנה. לקול הצפצוף הממושך התעוררה התחנה הקטנה והבודדה ומנורות־החשמל שבחזיתה העלו אורן בבת־אחת. חלונות רדומים נפקחו והביטו משתאים אל שלשלת הקרונות הארוכה.

מאחד הקרונות ירדו שני נוסעים. השוטר שהתהלך לפני תחנת־הרכבת הישהה מבט תוהה על פני הזרים: מי הם הללו, ומה עסקים יש להם כאן? מכף רגל ועד ראש בחן את הבחור בעל הקומה הבינונית: עינו האחת בלשה את מעיל־העור הקצר, את מכנסיו הרחבים וגרבי־הספורט, ועינו השנייה הציצה אל מתחת לכובע: „ז׳יד״ — ודומה כל כך ל„שגץ״ מן הכפר. הפנים גסים, הלחיים נפולות והעינים עירניות. מלמטה־למעלה העביר מבטו על בת־לוויתו של הבחור. כל תלבושתה — מעילה העליון הכחול־כהה, הבלוי, הברט המורד על העיניים והנעלים הגדולות והגסות — משום־מה לא מצאה חן בעיניו. אמר לגשת אליהם ולעכבם, אך בטחון־צעדיהם של הבאים הניא אותו ממעשה.

מרחוק נראתה העיירה, עטופה בשלג הצחור של החורף שהקדים לבוא. הגגות חבושים צניפים לבנים, כסבתות זקנות, ומתוך החלונות מנצנצים אורות זעירים. הבחור כפף קומתו, התקין את שרוכי נעליו, הגביה מעט את התרמיל שעל־גבו, כמי שמתכונן לצאת לדרך רחוקה. אותה שעה היתה בת־לוויתו מרעידה מקור ומהרהרת על המרחק שבין התחנה לבין העיירה.

— רואה אַת, חנה — אמר הבחור — אנו באים אל עיירה כגון זו שלנו, שממנה ברחנו.

עגלון לבוש פרוות־איכרים פשוטה, מעורטלת, עמד סמוך לתחנת־הרכבת וחיכה ל„אתחלתא טובה״. משראה את הבאים הזמין אותם בקולו הצרוד:

— יאזדה, בעד חמישים פרוטות העירה!

שני הזרים לא נענו להזמנתו ויצאו לעשות דרכם ברגל.

רוח דחפה אותם מאחור, עד שהגיעו לכביש המשתלשל במעלה־ההר. מכובד

---

* קטעים מן הספר „מיר גרייטן זיך״, שהופיע בוורשה בשנת 1937, ובו קורות קיבוץ ההכשרה בקולו בשנת 1930—1931. הספר הופיע בארץ, בעברית, בהוצאת „עם עובד״.

הצרורות שנשאו התחממו מעט והכתונת התחילה נדבקת אל הגב. כל אותם דברים שהיו שומעים על נדודים במרחקים, על חברים שטולטלו בדרכים — התחילו מרגישים עכשיו על עצמם ובשרם. וכך היו פוסעים ומהלכים עד שהפסיקה חנה את השתיקה ואת חריקת צעדיהם החדגונית בתוך השלג:

— מנדל, במה נתחיל?

ידע מנדל במה התחילו „כיבושניקים" אחרים. קודם כל ביקשו לעצמם איזו התעסקות שהיא. אך מה תשובה יכול הוא להשיב לה עכשיו? לכשיגיעו למקום יראו מה יש לעשות.

— יודע אני? אפשר בחטיבת עצים.

קיבלה חנה תשובה זו בשמחה ואמרה בקול שהיה בו מן הגאווה:

— יודע אתה, בקיבוץ „שחריה" עובדות הבחורות במנסרה, ליד מסור־הסיבוב, כאחד הבחורים.

לפני עיניה עברה כבמחזה המנסרה של „שחריה": בין ערימות של קרשים מתהלכות בחורות לבושות מכנסי־עבודה, ואינן נבדלות בלבושן מן הבחורים אלא במטפחת שעל ראשן בלבד.

יודעת חנה, שבימים הראשונים אולי יהיה הכרח להתחיל ב„שירות", והיה ברצונה לומר למנדל בגלוי שאין דעתה נוחה מזה. היתה רוצה לעבוד בגן־ירקות כמו בגרוכוב או בצ'נסטוכוב. שותלים צמח ומגדלים אותו עד שהוא נותן פרי. אתה רואה את השתיל בצמיחתו ובגידולו, ודבר זה עצמו כבר יש בו משום תגמול. חשקה נפשך באספרגוס — הרי אספרגוס. כרוב — הרי כרוב, בצל, גזר — הכל! אבל ידוע ידעה שיהיה הכרח להתחיל במשהו אחר.

— במטבח של הקיבוץ הייתי עובדת ברצון! — אמרה לאחר הרהורים.

דבריה אלה, הקול הבוטח, הרצון לעמוד בנסיון — עודדו את מנדל. חנה רצינית היא, יאה לעבודת כיבוש.

השקט מסביב והחריקת השלג תחת הרגליים עוררו למחשבה. הלובן הזך שהיה פרוש מסביב החיש את מירוץ הרעיונות במוחו. כדי להנעים את ההליכה התחיל מנדל מביע את מחשבותיו בקול:

— שמעתי שבעיירה יש מפלגה* חזקה, יש סניף**.

חנה הביטה בו בתמיהה. תמהה היא שהיא מביא בחשבון גם את ההסתדרויות. בקיבוץ „בורוכוב", שהיו שם פרק־זמן קצר, נתפרסם מנדל כבן־חייל, בחור שאינו נזקק לעזרתם של אחרים. עכשיו רמזה לו על כך דרך עדינות:

— מי שכוחו במותנו אל יסתמך על חותנו.

עגלון שני, שחזר לביתו ומרכבתו ריקה, חסם בפניהם את הדרך. עמד לרוחב הכביש והזמינם לעלות:

---

* סתם מפלגה בפי החלוצים — מפלגת פועלי־ציון—צ"ס.

** סניף — סניף הסתדרות „החלוץ".

— הי, הי, בעד עשרים פרוטות!

חנה ומנדל לא נענו. הם הוסיפו ללכת ברגל. אמנם, בליבה היתה חנה מצטערת שלא הסכימו להצעתו של העגלון, כי קצות אצבעותיה כבר התחילו קופאות. מוכנה היתה לוותר על אכילה ובלבד שלא תסבול מן הקור, הדוקר כמחטים דקות. אבל מנדל הרהר אותה שעה בעניין אחר. אם עגלון מבקש רק עשרים פרוטות בשכר הובלתם של שני נוסעים אל העיר, ודאי גדולה כאן העניות — והיכן יסדר כאן פלוגת הכשרה? ובאמת, במה יתחיל? הוא נשך את שפתו התחתונה, כדרכו תמיד בשעה שהוא עוסק בסוגייה חמורה.

הכביש התחיל פתאום נוטה מטה ולסוף נמתח בקו ישר. הם הגיעו לשביל שנדוש בעקבותיהם של הולכי־רגל.

בקילומטר האחרון היה הרוח מנשב כנגדם, טפח על פניהם בלי הרף ודחפם לאחור. מנדל וחנה הפכו גבם אל הרוח והתחילו פוסעים אחורנית. אך להתקדם הרבה בהליכה זו לא יכלו. חזרו והפכו פניהם אל הרוח והלכו כפופים ומכווצים.

הפנסים בצדי הדרך נתרבו. מתוך השלג בצבצו ועלו בקתות כפריות נמוכות, ובאשנביהן הקטנים הבהבו אורות זעירים. על הבתים ומסביבם נח השלג בשלווה, ומעל לשלג הצחור היתה פרושה דומיית־לילה.

והנה התחילו משחירים ריבועי־מגרשים, מוקפים גדרות דהויות, ואחר־כך צצו בתי העיירה עגומים, שאור צהוב מהבהב בחלונותיהם, ארובות עשן של בתי חרושת שלא העלו עשן, וחורי חלונותיהם המרובעים והגדולים שחורים ומטילים אימה. העיירה היתה מונחת לפניהם זרה ומתנכרת, מכונסת בתוך עצמה.

חוטבי־עצים

את העבודה הראשונה „תפסו" הקיבוצניקים אצל יואל האופה: חטיבת עצים. לא בנקל הצליחו להשיגה. עשרת־מונים התחרט יואל במשאו ומתנו עם מנדל. בן־האופה, חלוץ, עמד לצידו של מנדל והוא גם שהשיג כלי־עבודה.

עם שחר השכימו חנה ומנדל ויצאו לעבודתם. מנדל צעד קוממיות כשגרזנו תחוב לו בחגורתו, ועל־ידו הלכה חנה. היא נשאה עמה מזון וכד תה — ארוחת יומם.

חצרו של יואל האופה, מגרש רחב־ידיים, רשות הרבים היתה. לכל היתה בה דריסת רגל. אמנם, היתה גדורה מפנים ומאחור: מצד אחד התנשא קיר־לבנים, מצד שני — בית עצים, וגם לארכה נמשכה גדר, ואף־על־פי־כן רבתה שם התנועה. באר־המים והמשאבה אשר בחצר כינסו את שכני הרחוב, שבאו בוקר וערב בדלייהם ובכדיהם. גם שלושת הערמונים הגדלים בתוך החצר, שארית הפליטה של גן, משכו בערבי־הקיץ המחניקים אל צילם. יואל האופה לא העז להטיח בהם אפילו מילה קשה אחת. אופה צריך שיהיה נוח לבריות, כי מיחסו הטוב לבני־אדם תלויה גם פרנסתו.

כחוטבי־עצים מנוסים ניגשו הקיבוצניקים לעבודה. מנדל הסתכל בערימות הכפתים, בחנם מכל צד, ורוח העבודה צלחה עליו. פשט את מעילו, תלאו על הגדר, והתקין לו סדן מכופת כרסתן. חנה סידרה את הכתפים לפי עביים וארכם.

החזיק מנדל בקת־הגרזן והתחיל מבקע בנחת, מניף את הגרזן ומורידו, מניף ומוריד — עד שמצא את הקצב הנכון. הגרזן התחיל רוקד תחת ידו: מעלה—מטה, מעלה—מטה, והעושף אף פעם לא יכזב: ננעץ במקום שסימנה העין ועם כל נעיצה נבקע הכופת לחצאין.

יהודי בעל זקן קלוש, שישב מתפילת השחרית וטליתו תחת בית־שחיו, עמד לראות במעשה החוטבים. הרים גזיר־עץ, וכדרך סוחר־תבואה מיששו בידו. רצה לעמוד על טיבו, כאילו היה גרגר־חיטה. שאל את עצמו: מה בין גזיר־עץ שיצא מידי יהודי לבין זה שנחטב בידי גוי? בשום אופן לא יכול להבין מה ראה יהודי צעיר שכמותו לעסוק בעבודה גסה שאין עמה יגיעת־מוח.

אשה זקנה, בעלת גרגרת מדובללת ולסתות רועדות, יצאה מבית־המאפה ונכנסה לחצר. ראתה את החוטבים והנידה ראשה:

— ילדי נגידים, אוי לשנותי, חוטבי עצים. עתים יפות הגיעונו!...

שכנה, שזה עכשיו יצאה מדיר־העצים, שאלה אצל אחד העומדים:

— מי היא זאת, בת היענה, העוזרת לפרחח הלזה? — והצביעה על חנה שהיתה מטילה את בקעות העצים אל המרתף.

— הרי היא אחת מן ה„חבריא", א „חלוצ'טה!" — השיב לה סוחר התבואה שהתבונן בנעשה.

מרחוק השקיפה בעד החלון אנטונובה, אשת השוער. רצתה לצאת ולראות מקרוב במחזה, שעין לא ראתה עוד: יהודים חוטבי־עצים. התעטפה בסודרה, יצאה ונצטרפה אל הסקרנים והיטתה אוזן לשיחתם. לא עצרה בלשונה והוסיפה נופך משלה, חציו פולנית וחציו יידיש:

— „קפסקיה צ'אַסי, ברויט פאַרדינען!" *.

מספר המתכנסים והמשתאים הלך ורב. משנפטר אחד באו שניים תחתיו. אף האברכים הטרזנים, מבטלני העיירה, הדורים בעניבותיהם הצבעוניות, באו והסתכלו בחוטבים בעיניים תמהות.

מנדל, פניו אדומים ומזיעים, הרגיש שמסתכלים במעשה ידיו — ומרצו נתגבר בו. לא את העצים בלבד הוא מבקע, אלא הורס ומנתץ את החייץ המבדיל בין החלוצים לבין אנשי העיירה. עבודה זו תכריע בהקמת הקיבוץ!

בין המסתכלים היה גם גדליה ביש־גדא, אברך ארוך שעינו הימנית פוזלת. עוסק הוא במכירה קמעונית של דגים מלוחים ויודע טעמו של רעב. כוחו גדול בעצות שהוא מזכה בהן את הרבים. משך הצידה את בן־האופה ושאל אותו בלחש:

* ימים רעים, להשתכר לכיכר־לחם!

— הצוענים הללו, האם מעבר הנהר באו?

הלה הרגיש בעקיצה והשיבו:

— לא באו, חס ושלום, להתחרות בפרנסתך הדוויה!

גדליה נשתתק לרגע, העמיד פנים תמימות והצטדק:

— לא נתכוונתי לגנאי. אפשר שהיו מיטיבים לעשות, אילו היו משליכים את עצמם המימה לפני שהתחילו בעסק זה...

גזירי העצים לא נערמו לערימות, כי חנה הטילתם מיד אל המרתף. כשנעלמה מן העין מחצית מן הכפתים, תקע מנדל את גרזנו בסדן — אות להפסקת הצהריים.

החוטבים הפשילו את מעיליהם על גבם, הסירו את האבק מעל מפתן־אבן וישבו לסעוד. בשיניים נוקשות ובתיאבון רב היו לועסים את הלחם היבש ואת הנקניק. אכילתו של מנדל היתה איטית: בצע בציעה מן הלחם וגמע גמיעה מן התה הצונן שבספל הפח. חנה אכלה אכילה גסה ופניה שבעו נחת: מחצית העבודה עשה הוא ומחציתה — היא. אמנם, קשה עליה עבודה זו, אך לאט־לאט תתרגל!

העומדים מסביב נעצו עיניהם בפי האוכלים. כגויים גמורים הם, לעבודה ולאכילה — אוכלים בכל פה. נמצאה יהודיה רחמנית שרצתה לזכותם בכוס חמים, אבל השאר הסבירו לה, כי החלוצים יסרבו לקבל מתנת־חינם. ויהודי אחד אף התלוצץ:

— כנראה, מן המהדרים הם. אין הם רוצים לאכול משחיטת רבנו!

בגמר הסעודה שפשפו מנדל וחנה את ידיהם בפיתי־שלג ושבו לעבודתם. כשמן למדורה היתה הסעודה למרצם. העושף מבקע בדיוק במקום שאליו קולע מנדל והכפתים מתמעטים והולכים.

יואל האופה, שזה עתה קם משנתו לאחר עבודת לילו, בא לראות במעשה החוטבים. בהילוך מרושל נתקרב אל החוטבים, סקר בעיניו המקומחות את הבקעות ודעתו נחה: אין לך בקעת יפה להסקה מזו! נתקל באברהם קולסקי ואמר לו בנעימה של מנצח:

— נו, מי העסיק ראשונה את ה„פאלעסטינצעס"?

אברהם שתק. כליותיו יסרוהו על שדחה את הכובשים, קשי העורף, ולא הושיט להם את ידו לעזרה. בלבו החליט לתקן את המעוות: ישתדל להכניס עשרה קיבוצאים לטחנה, למנסרה. חברי הסניף צדו בשבילם דגי־רקק והוא יתן להם שיבוטות... עוד יהיו נזקקים לו.

סקרנים ויושבי־קרנות לא פסקו לבוא אל החצר, בזה אחר זה. הסתכלו זמן־מה והלכו להם, מלאי תמהון והתפעלות. אחר תפסו לו לאברהם קולסקי והפליגו בשבחו של מנדל:

— שמעתי אומרים שהוא סטודנט!

— אדם בעל לשון, חוצב להבות־אש!

— והיא, הבתולה, אשת־חייל, כלי מפואר!

— בעזרת השם ימצאו כאן פרנסתם. הרי כגויים גמורים יעבדו!

בחצר הופיע גם העסקן הציוני, האדון ברייטמן, אדם בעל צורה ובעל־כרס. דרש בשלום אברהם קולסקי, וביקש לשוחח עמו שיחה דחופה וגם עם הקיבוצאים. חיכה קצת, עד שיתפזר הקהל ותמעטנה האזניים.

— מה תאמר להללו? — תהה אברהם על קנקנו.

— מילא, אם יהודים רוצים לחטוב עצים, תבוא עליהם ברכה — השיב לו — אבל, לדעתי, הכשרה לארץ־ישראל אינה אלא עבודת־אדמה ממש, ככתוב: „איש תחת גפנו ותחת תאנתו" — נטיעה ועידור וניכוש...

לפנות ערב נעלמו הכפתים האחרונים שנשתיירו ליד הסדן. את הקיסמים שעל הארץ לא אספו. אשת השוער ליקטה אותם בשביל תנורה.

היום העריב. הערמונים שעל־יד הבאר התחילו להרעיף נטפי אפילה. חנה ומנדל יצאו מן החצר. רבים נלוו אליהם בצאתם, התגאו בהם. גם אברהם תלה בהם עכשיו תקוות רבות וניבא להם עתידות טובות. כשם שהצליחו בחטיבת העצים, כך יצליחו בכל!

מנדל כבר ערך במוחו שני מכתבים, אחד למרכז „החלוץ" והשני למזכירות של קיבוץ „בורוכוב" ותכנם אחד: „שילחו חברים נוספים!".

גדליהו זביקלסקי

שירות התחבורה הבינעירונית

זכרונותי מהעבר קשורים בראשיתו של שירות קבוע לנסיעות בינעירוניות במחוז קולו. סבי, ר׳ אנשיל וילצינסקי, היה מחלוצי התחבורה הזו. הוא היה מפני העיר, גבאי בית הכנסת, וזכורני כי נוהג היה לחבוש בשבתות ובחגים „צילינדר" לראשו.

בעודי ילד קטן הייתי בא לחצרו וראיתי שם 2 עגלות־נוסעים (קאטש), ולכל אחת מהן רתומים ארבעה סוסים. ה„קו" שלו היה התחום שבין הערים קולו וקאַליש ותחנות ביניים בעיירות טורק וצ׳קוב.

סוחרים, תגרנים, יהודים ונוצרים וכן כמרים היו באים לביתו לשם השגת מקום־נסיעה בעגלותיו. המקומות היו מצומצמים וכל הקודם זכה. היו קופצים רבים גם מערי הסביבה כגון: סומפולנה, איזביצה ועוד. רובם ככולם היו סוחרים. העגלות יצאו פעמיים בשבוע, הלוך וחזור בקו הנ״ל.

סבי עסק גם בהעברת דואר ובהובלת חבילות. עגלותיו מצטיירות עד היום לנגד עיני. היו אלו עגלות מיוחדות במינן ובצורתן. הכניסה היתה מהצד האחורי. בפנים היו מותקנים שני ספסלים מרופדים, מקצה ועד קצה, ובהם 16 מושבים. בתקופת החורף הקרה פוזר קש על גבי הרצפה, כדי לחמם את רגלי הנוסעים. מקומות ישיבה זולים היו בחוץ, על הדוכן, „קאזיאל" בלעז. העגלון היה שמעון וולף טריטלביץ׳. מפי אמי שמעתי, כי שימש במשרה זו כשלושים שנה, כמחצית חיי אדם. העגלון שקדם לו היה איש בשם חיימ׳ל. אם איני טועה היה שם משפחתו מילבסקי.

כאמור, היו מובילים בעגלות גם את הדואר. העגלון היה מחצצר בעברו ברחובות העיר, כדי לבשר לציבור על בואו וצאתו, או על שליחת משלוחים וקבלתם.

משפחות מספר — בעל־הבית, העגלונים, שליח הדואר וסבלים — מצאו פרנסתם בתחבורה זו. ככל שגדלו הערים כן גדלו הסיכויים להתרחבות תחבורה זו. העגלות של סבי לא סיפקו את כל הדרישות. בעקבות סבי הלך בער־נחמן בורנשטיין (חתנו של טוביה יאשעק), ואף הוא קנה לו עגלת־נוסעים.

עם פטירת סבי ז״ל עבר העסק לידי אבי, משה זביקלסקי, והוא ביקש לחולל מהפכה בשירות זה. תחילה הנהיג הנהלת חשבונות בעסק, שקד על רישום שמות הנוסעים ובשנת 1910 הפעיל אוטובוס מדגם „אוריון", שהביאו משווייץ. מהירות מכונית זו היתה 15 ק״מ לשעה — הישג גדול בימים ההם. האוטובוס היה מחולק

לשלוש מחלקות. המושבים במחלקה א׳ היו מרופדים ומכוסים קטיפה וראי היה תלוי שם. במחלקה ב׳ — ספסלים רגילים, ובמחלקה ג׳, בפרוזדור — היו מקומות עמידה ומחירי הכרטיסים היו זולים. כמה חידושים היו בנסיעה זו: דמי הנסיעה לא ניתנו לעגלון או לנהג; הנוסע היה חייב לקנות כרטיס מראש, לפני צאת המכונית לדרך. הנהג היה איש שווייץ; בתפקיד המבקר שימש שלמה מישליבורסקי, בנה של ה„קאלך־יידענע״.

התחרות פרועה פגעה בענף זה: אליעזר רזשבסקי ודודו יעקב רזשבסקי מקאַליש, הסיגו גבול והפרנסה דולדלה. אבי התחיל אז לפתח קווים חדשים, קנה מכונית בשותפות עם איש בשם מוניץ, והפעיל אותה בין הערים קונין — קאַליש. לא נתמזל להם: דליקה נפלה במכונית והיא הוצאה מהשימוש.*

השלטונות שמו מכשולים בדרך התפתחותה של התחבורה הפרטית. מצאו תואנה שמשקל המכונית הוא כבד מדי וגורם נזק לכבישים. טענתם היתה טענת שוא. דמו בנפשכם מהו הקלקול שעלולה לגרום מכונית שמהירותה 15 ק״מ לשעה!

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, הופסקה התנועה של השירות שלנו. האוטובוס הוחרם בקאַליש ע״י השלטון הרוסי. משנכבשה קאַליש ביקש אבי להוציא את רכושו מידי הכובש, המפקד פרויסקר. הלך אליו ושם ממש את נפשו בכפו.

הימים ההם היו ימי חירום. פרויסקר נהג בקאליש הכבושה באכזריות רבה. ללא דין ודיין הוציא להורג את אזרחי העיר. יהודים כנוצרים החלו לברוח ברוב בהלה. הטעינו צרורותיהם על כרכרות, ובהגיעם למסילת הברזל ירה עליהם הצבא הפרוסי והפיל חללים רבים.

אבי לא ישב בחיבוק ידיים ובימי סכנה אלה יצא לקאַליש, להציל רכושו. הגיע למקום מושבו של המצביא פרויסקר ובידיו בקשה כתובה באותיות מאירות עיניים. את הגליון החזיק ביד למען יראו כל משמרות הצבא ולא יפגעו בו. אל יטילו בו חשדות ולא ימנו אותו בין האזרחים העוינים לרשות החדשה (בין צבא הכובש הופצה שמועת כזב, כי אזרחים ירו בחיילים גרמניים).

מאמציו ותחבולותיו עלו בתוהו. נשארו לו רק קרונות־משא ומהם פרנסתו. בשנים 1914—1918 פתחנו קו חדש, קולו — לודז׳, וסוחרי העיר השתמשו בשירות זה. עיקר ההובלות היה קמח לעיר לודז׳ (מטחנת הקמח של משה בורנשטיין שבכפר פובירטשה) ואריגים מלודז׳ לקולו. תחנת הקרונות בלודז׳ היתה ברחוב קונסטנטינובסקה 16, בקרבת התיאטרון היהודי. חברה חדשה לשירות נוסעים נוסדה בשנת 1917. נוצרי, יליד קולו, חזר מאמריקה וקנה יחד עם אבי ועם מר פרל מקאליש מכונית שהופעלה בקו קולו — לודז׳. תחנות ביניים היו בעיירות: דומביה, אוניוב, פודמביצה ואלכסנדרוב. אוטובוס זה היה משוכלל יותר ומהירותו — 30 ק״מ

* בשנת 1912 הובא לקולו אוטובוס, שכונה „גוניץ״. האוטובוס שימש לתחבורה בין־עירונית. היו בו 2 מחלקות. בעסק זה היו שותפים האחים איטשע ושלום ניימן.

לשעה. אף שותפות זו לא החזיקה מעמד זמן רב, כי קפצה עליה רוגזת ההתחרות. פשדצקי הביא לקולו מכונית מדגם „פורד", שמהירותה עלתה על זו של המכונית שלנו. מובן מאליו, כי הנוסעים הרבו לנסוע במכונית החדשה.

קרונות־משא גדולים שעמדו לרשות אבי (בוידן) הופעלו שוב. סוחרים זעירים, שכספם מועט — נסעו בקרונות המשא, שהובילו גם את סחורתם.

בשנת 1925 נפטר אבי ז"ל והוריש לנו את עסקו. ההתחרות בענף התחבורה עשתה בנו שמות. במשפחה גברה הדעה למכור את הקרונות, אולם אמי לא הסכימה לזאת. עליה רבצה דאגת הפרנסה ולא ידעה מאין תבוא עזרתה. היינו בכל רע, לפעמים לא היה לאל־ידה לספק לנו פת־לחם.

באותה תקופה הצטרף אהרן שולץ לענף התחבורה, ולרשותו קרון־משא שהוכנס בקו קולו — לודז'. העגלון היה איש בשם זליקוביץ, לשעבר מורה לריקודים וגם חרט. הבריות היו מתלוצצים עליו שהוא „מרקיד את הסוסים", אולם השמחה בין העובדים בענף זה — היתה מהם והלאה. מלחמת ההתחרות החריפה...

משאת־נפשי לעלות ארצה הוגשמה בשנת 1935. הצטרפתי לקבוצת הסיירים, שאורגנה ע"י „הפועל" בפולין, והיא יצאה במסע־אופנועים מוורשה לארץ ישראל. המסע הוכתר בהצלחה.

מיידיש — א. דובדבני

קבוצת „הפועל" מא"י בביקור בקולו — „הפועל"־מאַנשאַפט פון ישראל באַזוכט קאָלאָ

ח. א. שולץ

הקואופרטיבים להובלת משאות

עירנו היתה מרכז אספקה של כל מיני סחורות, שהובאו לעיירות בסביבה הסמוכה. ההובלה בעגלות ובמכוניות־משא — ממנה התפרנסו הרבה משפחות יהודיות. הסוחרים הסיטונאיים, שהיו מביאים את סחורותיהם מוואַרשה, מלודז׳ ומקאַליש — לא השתמשו ברכבת־משא, אלא באמצעי־ההובלה הנ״ל. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, לא היתה קיימת תחבורת רכבת מוואַרשה לעירנו. את הסחורות היו מביאים ברכבת לקוטנה ומשם בקרונות־משא לקולו. מלודז׳ ומקאַליש הביאו את הסחורות בעגלות משא בלבד.

עובדי התחבורה לא נכנסו איש לתחום חברו; כל אחד מהם פעל ב„קו" שלו.

בשנות מלחמת־העולם הראשונה שותק כמעט ענף זה. הגרמנים החרימו את הסוסים והגבילו את המסחר. עם תקומת פולין התחילה התחבורה להתאושש. את המקום הראשון בענף־ההובלה תפסו מכוניות־המשא.

בענף ההובלה עסקו: מאיר שולץ, בר נחמן בורנשטין, יוסף שולץ, **אברהם קאופמן, וואלף ליפשיץ, יוסף שולץ, משה שוואַרץ, אברהם שוואַרץ, יצחק גוטמן, בייניש מענכע, פאלק שולץ, אהרן שולץ, יוסף שולץ, מאיר בן פאַלק שולץ, אברהם** מנדל מענכע, חיים פרוכענובסקי, פאַלק פרוסק, למל לנדסמן, **וואלף זעלינק, הירש** מנדל קאופמן, מנדל שטרן.

יהודי־קולו מעבר לים

קאלער יידן אויף וואנדער־וועגן

סאל מאריסאן

קאָלער יידן אין די פאַרייניקטע שטאַטן

אין ניו־יאָרק, די גרעסטע שטאָט פון צפון־אַמעריקע, קאָנסטו טרעפן מענטשן פון אַלע קאָנטינענטן, לענדער, און שטעט. צווישן אַנדערע טרעפט מען אויך מענטשן פון אונדזער קאָלאָ.

די ערשטע בני־עיר זיינען אָנגעקומען קיין אַמעריקע אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט. פאַראַן מענטשן וואָס רופן אָן אַפילו דאָס יאָר — 1870. אויב מען וועט נישט געפינען אַ פריערדיקע דאַטע, האָבן מיר אַ קיימא לן פון בערך 90 יאָר.

ווי אַלע עמיגראַנטן אין יענע יאָרן האָבן זיי זיך „אויסגעגרינט" אין דעם מזרח־טייל פון גרויסן כרך ניו־יאָרק, אין „איסט־סייד". זיי זיינען מערסטנס געווען אַרבעטער, פאַלקס מענטשן, געזוכט אין דער ווייטער יבשה אַ לעבנס עקסיסטענץ. כאָטש ווייט פון דער אַלטער היים, האָבן זיי אין ליידן און נויט נישט פאַרגעסן די שטאָט פון זייערע קינדער־יאָרן.

אין יאָר 1875 אָרגאַניזירט זיך אַ גרופע יידישע־עמיגראַנטן פון קאָלאָ און אַרומיקע שטעטלעך. זיי גיבן אַ נאָמען זייער חברה „חברה אהבת אברהם, בני קאָלאָ" און דערמיט האָבן זיי אויסגעדריקט זייער פאַרערונג דעם קאָלער רב אין יענער צייט וועמענס נאָמען איז געווען אברהם. דער הויפט צוועק איז געווען, ווי אין אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן, זיך העלפן דורך קעגנזייטיקע שטיצע בעת קראַנקהייטן, טויט־פאַלן א. ד. ג. אויף די ערשטע צוזאַמענקונפטן איז באַשלאָסן געוואָרן צו עפענען אַ בית־תפילה פאַר די מיטגלידער פון דער חברה.

קיין עפענטלעכן לאָקאַל האָבן זיי נישט געהאַט און די ערשטע באַראַטונגען זיינען דעריבער פאָרגעקומען אין די פריוואַטע וווינונגען. צוזאַמענסטן אויף דער דעלענסי סטריט, אין האַרץ פון יידישן ניו־יאָרק. כדי דער קאָנטאַקט זאָל זיין אָפטער, האָט מען ביי איינעם פון די לאַנדסלייט געדאַווענט בציבור אין די שבתים און ימים טובים.

עס איז אַדורך אַ קורצע צייט און די חברה האָט זיך דערשלאָגן צו אַן אייגענעם פלאַץ, אַ שטיקל באָדן אויפן וואַשינגטאָן־בית־החיים. נישט גרינג איז עס אָנגעקומען און מען האָט זיך געפרייט מיטן ערשטן שריט.

מיטן נייעם שטראָם פון עמיגראַנטן, צווישן זיי קאָלער־יידן, וואַקסט די צאָל מיטגלידער פון דער חברה. אויף איינער פון די פאַרזאַמלונגען איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצושטעלן אַ אייגענע שול. געזאָגט און געטאָן. עס איז געקויפט געוואָרן אַ

הויז אין ניו־יאָרק אויף 48 עוועניו ד׳. דער בית־התפילה האָט זיך געפונען אויפן ערשטן שטאָק און די דירות אויפן צווייטן שטאָק האָט מען פאַרדונגען.

אַ שריפה וואָס איז אויסגעבראָכן אין בניין, האָט אים אינגאַנצן צעשטערט. די מיטגלידער זיינען געווען שטאַרק דערשלאָגן פונם פאַרפאַל און געזוכט אַ טרייסט אין אַ פאַרשטאַרקטער אַרבעט. אין אַ קורצער צייט אַרום איז אויפן פלאַץ פון אָפּגעברענטן בניין אויפגעשטעלט געוואָרן אַ נייע געביידע.

דער קאַמף פאַר עקסיסטענץ האָט צעשפּרייט די קאַלער יידן אין דער לענג און ברייט פון די פאַראייניקטע שטאַטן, ווו זיי האָבן געזוכט פּרנסה. מחוץ דער חברה אין ניו־יאָרק, האָט מען געשאַפן אַ לאַנדסמאַנשאַפט־פאַריין אין שיקאַגאַ.

די קאַלער לאַנדסלייט אין אַמעריקע פאַרגעסן נישט זייערע ברידער און עלטערן אין דער אַלטער היים, שטיצן זיי מיט וואָס זיי קענען: שיקן געלט פאַר דער גמילות־חסדים קאַסע, העלפן דער יידישער גימנאַזיע, „עץ־החיים״־שולע און אויף די ימים־טובים ווערן געשיקט פעקלעך פאַר די נויטבאַדערפטיקע. די הילף איז געגאַנגען רעגעלמעסיק ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אַ גרויסע הילף־טעטיקייט האָט געפירט די „קאַלאַ־ליידיס־סאָסייטי״. ליידער האָט זיך דער דאָזיקער פרויען־פאַריין אויפגעלעזט מיט אייניקע יאָרן צוריק.

מיטן פונאַנדערוווקס פון דער שטאָט ניו־יאָרק, הויבן אָן די בני־עיר, ווי אַסך אַנדערע, צו פאַרלאָזן דעם צענטער און ציען זיך איבער אין די ווייטע קוואַרטאַלן. עס איז כמעט נישט געבליבן קיין קאַלער אין דער סביבה פונם שול־בניין. פון צייט צו צייט קומען דאָרט פאַר פאַרזאַמלונגען, אָבער מען גייט נישט מער אַהין דאַווענען.

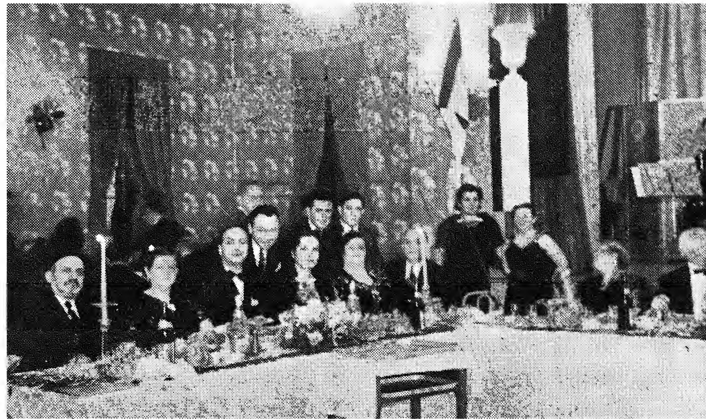
אין רעזולטאַט דערפון איז די לאַנדסמאַנשאַפט אַריינגעפאַלן אין אַ שווערער פינאַנסיעלער לאַגע. אין יאָר 1945 איז באַשלאָסן געוואָרן צו פאַרקויפן דעם שול־בניין צו דער שטאָט־פאַרוואַלטונג פון ניו־יאָרק. דאָס הויז איז איינגע־לייגט געוואָרן און אויף זיין אָרט, ווי אויך די אַרומיקע שטחים, זיינען אויפגעבויט געוואָרן גרויסע וווינונגס הייזער.

די טעטיקייט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט גייט ווייטער אָן. פאַרזאַמלונגען קומען פאָר איינמאָל אין חודש אין דעם געדונגענעם זאַל פון „סטאַטלער האָטעל״, אויף דער 33־טער גאַס, אין 7־טער עוועניו אין ניו־יאָרק.

אין די יאָרן 1935—1939, ערב דער צווייטער וועלט מלחמה, קומען אָן קיין אַמעריקע עטלעכע יונגעלייט פון קאַלאַ און ווערן מיטגלידער פון דער חברה. די צאָל האָט זיך נישט פאַרגרעסערט, ווייל אין דער זעלבער צייט, זיינען אַוועק אויפן עולם־האמת עטלעכע פון די ערשטע און איבערגעבליבענע.

נאָך דער מלחמה קומען אָן ידיעות פון רעשטל פאַרבליבענע קאַלער יידן וואָס זיינען צעזייט און צעשפּרייט אין פאַרשידענע לענדער. די יינגע מיטגלידער

פון דער לאַנדסמאַנשאַפט אָרגאַניזירן אַ גרויסע הילפס־אַקציע — העלפן מיט וואָס עס איז נאָר מעגלעך. זיי נעמען אַ אָנטייל אין די קאַמפּיינען צו שטיצן פאַרשידענע אינסטיטוציעס, ווי: פאַראייניקטער ישראל־אַפּיל, הסתדרות־קאַמפּיין, ישראל באָנדס, שפּיטעלער א. אַ. וו. מען שיקט אויך פּעקלעך און שטיצע צו קאָלער אין דער גאָרער וועלט — צום יידישן הילפס־פאַריין אין קאָלאָ — געלט און קליידער.

חגיגה למלאות 65 שנה ל„חברת אברהם, בני קולו" בניו־יורק

פון רעכטס צו לינקס: יעקב קארלינגער ז"ל, איינער פון די גרינדער פון דער חברה און איר לאַנג־יעריקער פרעזידענט; זיין פרוי; פרץ בראנד ז"ל; זיין פרוי; פרוי עלסין בראנד, ראובן בראנד; פרוי נאטאן און הרב ה. נאטאן ז"ל. שטייען: ה. וויליאַמס, מ. רויך און ס. מאריסאָן.

די פייערונג איז פאָרגעקומען דעם 29־טן דעצעמבער 1940.

65 יעריקער יובילעי־באַנקעט פון „חברת אברהם, בני־קולו" אין ניו־יאָרק

אין יאָר 1946, אין געדענק־טאָג נאָך דער אומגעקומענער קאָלער קהילה, אָרדנט איין די לאַנדסמאַנשאַפט אַ הזכרה־פאַרזאַמלונג. עס האָבן מספיד געווען: הרב טויבנפליגל ז"ל און דער זשורנאַליסט יעקב פּאַט. דער לעצטער האָט איבערגעגעבן איינדרוקן פון זיין באַזוך אין דער חרובער קאָלאָ. פון דאַמאָלט אָן ווערט אָפּגעהיט דער יאָרטאָג לזכר די קאָלער קדושים.

אַ קליינע צאָל פון די פאַרבליבענע קאָלער יידן, זיינען נאָך דער מלחמה אָנגעקומען קיין אַמעריקע. ביים היינטיקן טאָג ציילט די חברה „חברה אהבת אברהם, בני קאָלאָ" אין ניו־יאָרק, איבער הונדערט מיטגלידער. דאָס איז די איינציקע עקסיסטירנדע אָרגאַניזירטע קערפּערשאַפט פון קאָלער יידן אין אַמעריקע.

*

ווען דער „ארגון יוצאי קולו בישראל" האָט אָנגענומען דעם באַשלוס אַרויסצוגעבן דעם „ספר קולו", האָט ער אויך געשיקט אַ רוף צו דער חברה

„אהבת אברהם, בני קולו" און פאַרגעלייגט בשותפותדיקע אַרבעט.

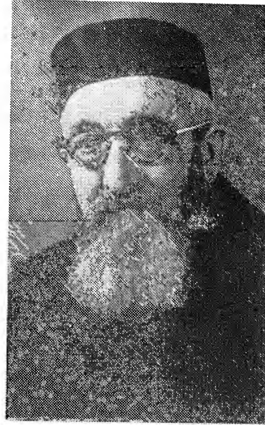
דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, זעענדיק די גלייכגילטיקייט מצד די אַנפירענדע מיטגלידער, האָט גערופן אַ פאַרזאַמלונג פון די קאָלער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק, און עס איז געשאַפן געוואָרן אַ „יזכור־בוך"־קאָמיטעט, וואָס האָט געבראַכט די געווינטשענע רעזולטאַטן.

דער קאָמיטעט האָט אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף אין יידיש און אים געשיקט צו די קאָלער לאַנדסלייט אין אַמעריקע און קאַנאַדע. דער אָפרוף איז געווען אַ גוטער. דער קינסטלער הערי דאַניעלס האָט געשאָנקען פאַר דעם צוועק אַ בילד, איינס פון זיינע ווערק, און עס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ לאָטעריע.

די פּראָפּאַגאַנדע אַקציע פאַרן „ספר קולו", איז אויך געפירט געוואָרן אין דער יידישער פרעסע אין ניו־יאָרק און שיקאַגאָ. דער קאָמיטעט האָט אויך צוגעשיקט פאַרן בוך קאָפּיעס און אינטערעסאַנטע היסטאָרישע דאָקומענטן, וועגן דער יידישער פאַרגאַנגענהייט אין קאָלאָ.

קבלת־פנים לח׳ ס. מוריסון — באַנקעט פאַרן ח׳ ס. מאָריסאָן צו זיין באַזוך אין ישראל

ר׳ אליהו פרידלאנד ז״ל

ש. ד. וואלף

דער גרינדער פון דער קאָלער לאַנדסמאַנשאַפט אין לאָנדאָן

עס איז געווען אין אָנפאַנג די 30־ער יאָרן, ווען איך האָב געלעזן אין אַ לאָנ־דאָנער יידישער צייטונג אַ פּאָר שורות, וועלכע האָבן געצויגן מיין אויפמערקזאַמקייט. זייער אינהאַלט איז געווען אַ תרעומה אויף די קאָלער יידן אין לאָנדאָן, פאַר.וואָס זיי טוען גאָרנישט פאַר זייער היים־שטאָט און נעמען נישט אַראָפּ קיין מוסטער פון אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן. דער קול־קורא איז געווען אונטערגעשריבן: א. פרידלאַנד, מאַנטשעסטער.

דער מחבר פון אויפרוף, איז מיר געווען דאַן אומבאַקאַנט און דעריבער האָב איך נישט געגלויבט, אַז עס וועט קומען אַן אָפּרוף. אַ קורצע צייט שפּעטער האָב איך ווידער געלייענט אַ צווייטע ווענדונג פון דעם זעלבן א. פרידלאַנד. דאַן האָב איך באַשלאָסן רופן צו טעטיקייט די קאָלער יידן אין ענגלאַנד פאַר דער געבוירנשטאָט.

איך האָב זיך פאַרשטענדיקט מיט אייניקע פון מיינע פריינט וועגן אַ לאַנדסמאַנשאַפט טעטיקייט און זיי האָבן איינגעשטימט צום אינהאַלט פון אַ נייעם אויפרוף, וואָס איז גלייך פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער לאָנדאָנער טאָג־צייטונג „די צייט״. עס איז גערופן געוואָרן דער ערשטער מיטינג פון די בני־עיר און צווישן די ערשטע איז, פאַרשטייט זיך, געווען ר׳ אליהו פרידלאַנד,

װעלכער איז געקומען פון מאַנטשעסטער. ער איז געװען אין זיבעטן הימל פון גרויס שמחה.

די פאַרזאַמלטע זיינען געװען איבערצייגט, אַז עס איז דאָ אַ פעלד פאַר אַן אינטענסיװער טעטיקייט און מען קאָן פיל אויפטון. אין דעם אויסגעװיילטן קאָמיטעט זיינען געװען: משה װעבער (פּאַרזיצער), מאָריס קורץ (קאַסירער), ראַטבאַרד (סעקרעטאַר), דניאל בערנשטיין, רעסלער, ט. װערבער, א. זלאָטניצקי, ע. ברוקשטיין א. אַ.

דער פאַריין האָט געפירט זייער אַ גוטע טעטיקייט, אַדורכפירנדיק דערפאָלגרייכע אונטערנעמונגען. גרעסערע און עלטערע לאַנדסמאַנשאַפטן האָבן אונדז מקנא געװען. באַדייטנדע סומעס געלט זיינען אָפּגעשיקט געװאָרן קיין קאָלאָ, פאַר פאַרשידענע הילפס־אינסטיטוציעס.

און דאָ װיל איך באַמערקן אַז דער דערפאָלג פון דער לאַנדסמאַנשאַפט איז געװען הויפּטזעכלעך אַ דאַנק ר׳ אליהו פרידלאַנד זכרונו לברכה. ער איז געװען דער „עמוד־התווך״, װאָס האָט אונדז געטריבן צו טעטיקייט. איך האָב אויך אויס־גענוצט מיין אַרבעט אין דער צייטונג „די צייט״, דאָרט האָב איך װאָך־ביי־װאָך געשריבן נאָטיצן, אויפרופן, אין װעלכע די קאָלער יידן אין ענגלאַנד זיינען גערופן געװאָרן צו צוזאַמענטרעפונגען. די לאַנדסלייט האָבן מיט אינטערעס נאָכגעפאָלגט דעם פּראָגראַם פון פאַריין. עס איז כדאי צוגעבן, אַז די צייטונג־פּראָפּאַגאַנדע איז געגעבן געװאָרן פריי.

די מיטינגען אין װעלכע עס האָבן זיך באַטייליקט ר׳ אליהו פרידלאַנד און זיין פרוי האָבן געצויגן אַ גרויסן עולם. קיין איינער פון די לאָנדאָנער בני־עיר איז נישט געבליבן אין שטוב, װען עס איז געװאָרן אַנאָנסירט אַ מיטינג מיטן אָנטייל פון מאַנטשעסטער גאַסט. דער זאַל און דער קאָרידאָר זיינען געװען איבערפולט. עס איז געװען אַ נחת צו זען פרידלאַנדן צװישן אַזױפיל קאָלער יידן, זיין פּנים האָט געלויכטן פון שמחה.

דער קאָנטאַקט צװישן די קאָלער, איז געװאָרן שטאַרקער און װאַרעמער. פיל קאָלער, װעלכע האָבן געװוינט נישט װייט פון מאַנטשעסטער, זיינען געפאָרן אים באַזוכן. מען האָט זיי דאָרט אויפגענומען מיט פריינטשאַפט און ליבע.

דער פאַריין האָט אָנגעהאַלטן זיין טעטיקייט ביז צום אויסברוך פון דער צװייטער װעלט־מלחמה.

ר׳ אליהו פרידלאַנד האָט זיך קונה־שם געװען מיט זיין נדבנות און באַשטייערונגען לטובת פאַרשידענע הילפס־אינסטיטוציעס. ער האָט זיך נישט אָפּגעזאָגט פון יעדן רוף און געשפענדעט גרעסערע סומעס לטובת הכלל. פאַרשטייט זיך אַז אויפן ערשטן אָרט — די יידישע אינסטיטוציעס אין קאָלאָ. עס איז ביי אים געװען אַ פרייד, װען ער האָט געקענט עפּעס טאָן פאַר אַ לאַנדסמאַן. פאַרן אויסברוך פון קריג, האָט ער געבראַכט קיין ענגלאַנד די פאַמיליע קוצער

(אַ זון פון גרשון קוצער), וועלכער האָט זיך געפונען אין דייטשלאַנד. אין דער צייט פון דער מלחמה איז געקומען קיין לאָנדאָן מיט דער פּוילישער אַרמיי עזרא רייכערטס אַן איניקל. איך האָב אים געשריבן דערוועגן און זיין אָפּרוף איז באַלד געקומען: שפּייז־פּעקלעך און געלט זיינען צו אים געשיקט געוואָרן. יעדן אורלויב האָט רייכערטס אייניקל פאַרבראַכט ביי פרידלאנדן אין מאַנטשעסטער, געווען דאָרט ווי אַ בן־בית. ער איז נישט געווען דער איינציקער, וואָס האָט גענאָסן פון ר׳ אליהוס נדבנישער האַנט.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, איז די טעטיקייט פון פאַריין אָפּגעשטעלט געוואָרן מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. פרידלאַנד האָט דערפון זייער געליטן און פיל מאָל זיך געווענדעט צו מיר, מיר זאָלן ווידער וועקן די לאַנדסלייט צו טאָט. די שווערע לופט־אָנגריפן מצד די נאַציס, האָבן צעשטערט אַלע פּלענער. לאָנדאָן האָט שטאַרק געליטן פון די פיינטלעכע באָמבאַרדירונגען. די באַפעלקערונג איז געווען צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד, עס איז שווער געווען צונויפרופן אַפילו אַ מנין. פרידלאַנדן האָבן נישט באַפרידיקט מיינע אַרגומענטן — ער האָט גערופן צו טעטיקייט אין אַלע באַדינגונגען.

נאָך דער מלחמה האָט פרידלאַנד ווידער אויפגעוועקט די פראַגע: ווען וועלן מיר באַנייען די טעטיקייט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט? מיר האָבן געפּרוּווט עפּעס טאָן, אָבער אָן דערפאָלג. אַ קליינע צאָל בני־עיר זיינען געבליבן אין לאָנדאָן, און די פאַרבליבענע — שווער געטראָפענע פון דער גרויסער יידישער טראַגעדיע. יעדער איינער האָט פאַרלוירן זיינע טייערסטע און אים ליבסטע אין דער אַלטער היים־שטאָט קאָלאָ.

פרידלאַנד האָט גענומען אַרבעטן אויף אייגענער האַנט. ער האָט געשריבן צום קאָלער מאַגיסטראַט, מען זאָל אים שיקן אַ ליסטע פון פאַרבליבענע און אָפּגעראַטעוועטע קאָלער יידן. עס האָבן זיך דאַן געפונען אין שטאָט אַ דריי צענטליק צוריקגעקומענע פון די לאַגערן און פון די אַנטלאָפענע קיין רוסלאַנד. צו זיי זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן געלט, פּעקלעך שפּייז און קליידער.

נישט קיין גביר־אדיר איז געווען ר׳ אליהו, אָבער ער האָט געהאַט אַ גוט האַרץ און נדבנישע האַנט: געהאָלפן נויטבאַדערפטיקע און אַרויסגעוויזן גרויס מסירות־נפש פאַר די קאָלער לאַנדסלייט.

זיין איינציקער זון, פ. פרידלאַנד, האָט געירשנט אַלע אייגנשאַפטן פון זיין גרויסן פאָטער.

לאָנדאָן.

מיכאל נלקן

קורות מעפיל

אחד מרבבה

כרבים מבני עירי שלא היה להם כל סיכוי לסדר את חייהם לעתיד, לא בעיר מולדתם ולא בשאר הערים של רחבי פולין, החלטתי להגר, לבקש לי מקום־מחיה ועבודה. עשרים וכמה שנים עשיתי בקולו, מיטב שנות ילדותי ונעורי, והיא — התנכרה לי.

תנאי ההגירה היו קשים למדי: היציאה מפולין והכניסה לארץ אחרת — חלום פנטסטי ממש. האמצעים הכספיים שעמדו לרשותי היו מוגבלים וה„סרטיפיקט" המאפשר רשות כניסה לארץ — לא כל אחד זכה בו.

הרגשתי שהאדמה נשמטת מתחת רגלי, והחלטתי לצאת ויהא מה! הלכתי לעיר גדאנסק, היא דאנציג, משם אפשר להגיע לכל יבשות־העולם. מכל ערי הגבול שבפולין בחרתי בה, כי היא היתה עיר־מדינה חפשית, בחסות חבר־הלאומים. לבני־פולין היתה זכות כניסה לעיר זו. זו ועוד: בדאנציג ובסביבתה ישבו כאחד עשר אלף יהודים, פליטים ומהגרים מרוסיה ומליטא. רובם ישבו על מזוודות וראו בעיר זו רק תחנת מעבר. מכאן הפליגו באניה באופן ליגלי, או בדרך־לא־דרך.

רוכלות, נוסח גדאנסק

ב־17 בחודש החמישי של שנת 1934, באתי לעיר הנמל העתיקה, שעד היום ההוא נשארו בה בניינים מהמאה ה־16. ביום בואי מצאתי לי מקום־לינה, ויצאתי לתהות על קנקנם של אחינו בני ישראל, שמצבם היה כמצבי. במה הם עוסקים ואיך הם אוגרים כסף להוצאות הדרך? לא אמנה את כל הפרנסות, אבל אציין את העיקרית והיא — הרוכלות. רוב רובם של המהגרים, שישבו כאן ישיבה ארעית, עסקו במכירת קונפקציה (בגדים מוכנים) ודברי סידקית. בזאת קיימו את עצמם וגם חסכו קצת לשים בצרור, כדי לבצע את תכניתם ולהגשים חלומם.

סובבתי בכפרים שבקרבת העיר ובידי מזוודה מלאה סידקית. יום יום עשיתי בפרנסה זו משעות הבוקר עד הצהריים, ולא שיחקה לי השעה — הרווחתי מעט.

בשובי העירה הקדשתי את זמני הפנוי ל„מטרה", שלא הבענו זאת במפורש. אתאר רק כמה טיפוסים שנתקלתי בדרכי, המטפלים בעניינים הנסתרים, הם הנקראים „מאכערס". כל אחד מהם היה בעיני כספינקס. לא ידעתי לעמוד על טיבו. כמה מהם נראו אדיבים מאוד, אחרים — גסי רוח, כאילו מהעולם התחתון. ה„מאכערס" עסקו בארגון שיירות של מעפילים לארץ־ישראל. המחיר היה בגבול

2500 זהובים פולניים. מי שהכניס את הסכום הזה — ציידו אותו בדרכון ובאשרות כניסה.

הפעולה העיקרית של „המושיעים" נעשתה באכסניה אחת שברחוב הונדגאסע מס׳ 60. כאן התלקטו כל אלה שנפשם מרה מרוב ציפיה, המחכים לאניה שתסיע אותם לארץ חלומם. מצאת כאן גם פנים נוקשים ומרוגזים של בני־אדם שהיו מכרסמים את צפורני אצבעותיהם בפומבי מרוב מתיחות.

לאכסניה זו באו, למראית עין, לאכול „היימישע מיטאגן", אך המטרה העיקרית בסעודה היתה לנהל משא ומתן עם ה„מאכערס", שהגיעו לכאן עם הצעות חדשות לבקרים, כסוכנים של חברות אניות.

לאחר שעמדתי על טיבם של הבריות הללו, הגיעה השעה להוציא את תכניתי מהכוח לפועל. התקשרתי עם ברנש אחד שבו תליתי את תקוותי. הוא הבטיח לי להשיג בשבילי דרכון של מלח, העובד באחת האניות העוגנות בנמל. ההצעה נראתה מאוד בעיני.

יצאנו לחוף הים, נכנסנו למסבאה ופגשנו מלח נורבגי בשם קנוט. המשא והמתן היה קצר: תמורת סכום כסף נשתנה שמי ונעשיתי אדם חדש — כריסטיאן קנוט.

במחשבותי נרקמו חוטי התכנית: אפליג מדאנציג לגרמניה, ומשם אעבור לבלגיה ואמשיך לצרפת, אפליג ללבנון. מבירות — הנמל הראשי במדינה זו — יש לעבור 152 קילומטר ואני בארץ־ישראל!

תכנית זו לא בוצעה. יום אחד יצאתי לרחובות העיר ופגשתי את י. ג. גרוסמן, איש קולו (כיום מתגורר בתל־אביב). החלפנו דברים וראיתי כי בקי הוא ב„עניינים". הוא יעצני שלא לעשות את דרכי לגרמניה מ„הפרוזדור", בשל הביקורת החמורה. המשטרה ההיטלריסטית היא קפדנית ביותר. אם חס וחלילה יכירו בפרצופי את האף היהודי, לא אצא חי מתחת ידם.

הכנסתי כמה שינויים בתכנית: אצא בדרך לא מקובלת, לא כמלח אלא כאחד מאזרחי דאנציג ההולך לגרמניה לבילוי של סוף השבוע (ויקאנד). לשם כך רכשתי חליפה מתאימה, תקעתי מקטרת בפי, ויד אחת מחזיקה עיתון גרמני והיד השנייה — שמיכה מפוספסת העשויה לשמש מצע על הדשא.

במוצאי־שבת האירה לי ההצלחה פנים, ועברתי את הגבול ופני לעיר קניגסברג. נשמתי לרווחה. מה טוב לי, כי דאנציג היא ממני והלאה. היא נעשתה למשא עלי. עד הייתי לטרור הנאצי שהתחיל לתת את אותותיו. התושבים הגרמנים בעיר זו ציוו לסמן את בתיהם ע"י דגלים עם צלב הקרס. איומים נגד יהודים הושמעו בפומבי. כל יהודי שפניו העידו עליו „ספג" מכות לאור היום.

מקניגסברג יצאתי לברלין. לא שהיתי בה אפילו שעות מספר. בשבתי ברכבת העמדתי פנים אדישים, אבל בלבי גבר והלך הפחד: הרי נכנסתי עכשיו ללועה של החיה הטורפת, האצא בשלום? כאן נחקרתי ע"י המבקרים־המפקחים, שדרשו

את דרכוני. שיחקתי תפקיד של נורבגי שאינו שומע גרמנית. באחת התחנות עצרו ב׳ שני שוטרים גרמניים ושוב נשאלתי: פאַס? בגאווה הוצאתי את הדרכון של כריסטיאן קנוט ושמעתי שאחד משומרי־הסדר לוחש לחברו בגרמנית: „סבור הייתי שזה א פארפלוכטער יודע״. לא עיכבוני ואופשר לי להמשיך. רגש פנימי קרא אלי: אל תישאר ללינת לילה על אדמת גרמניה! צייתי כילד טוב לרגש זה והמשכתי לעיר קלן שעל הרהיין.

ירדתי בעיר זו ופניתי לקהילה היהודית, שידריכו אותי בעצה כדי שאוכל להגיע למחוז חפצי. קיבלתי מפקיד אחד כתובת של יהודי המתגורר באאכן. בחשכת הלילה הגעתי לעיר זו וממנה צעד אחד לעבר הגבול. באדישות הלכתי לפי ההוראות ומצאתי את האיש המבוקש — הכתובת לא הכזיבה.

אין לי הכשרון לתאר את שעות המתיחות הגדולה, כאשר הובלתי לצומת־הדרכים שבקרבת הגבול. יער עבות נגלה לפני, ואני עומד ליד שביל העובר בו. הזו דרכי? כמטייל להנאתי הלכתי בו והוא ארוך מאוד, כאילו אין לו סוף. שעות אחדות אני מהלך ללא מכשולים ולפתע פתאום — צרור יריות. השתטחתי על פני האדמה ולא זזתי ממקומי עד עלות השחר. כשהאיר היום התחלתי להתקדם בשביל זה והגעתי ליישוב כפרי. הסתננתי לתוכו, כאילו אני איש מהסביבה. לאשרי הגעתי לכפר בלגי — יצאתי מהסכנה הגדולה ביותר.

נכנסתי לאכסנית הכפר להחליף כוח, ונחתי קמעא. לא שהיתי כאן אלא המשכתי את דרכי לבריסל.

בבריסל בירת בלגיה — נפתח הפרק השני של מסעותי. חייב אני להגיד כמה משפטים על עיר זו, שהחזירה לי את המנוחה ואת שיווי המשקל לאחר ימים של מתיחות בלתי רגילה. סרתי לבית־מלון ובו התגוררתי ימים אחדים. בעיר זו שכנו הרבה יהודים, אבל לא היו לי כל סיכויים להיבנות מהם. בעיר חרשתית זו, העוסקת בתעשיית תחרים, שטיחים ואריגה — לא מצאתי אוזן קשבת. המחסור בכסף הכריחני להרחיק נדוד. בכיסי נשארו רק 50 פראנק. שמעתי רבות על מרכז יהודי גדול בפריז, על הרובע היהודי, על „עמך״ ועל הרובע הלטיני, רחוב פונטאז׳ 7 — שם מרכז הצה״ר.

החוויה הגדולה ביותר בפריז היתה פגישתי עם זאב ז׳בוטינסקי. בבואי למרכז הצה״ר קיבלני בסבר פנים יפות והקשיב לדברי בעניין. כאחד ממעריציו ביקשתי ממנו עצה והדרכה. אחר דברים רבים אמר לי, בין היתר: „חבר, איך בין אייך ממש מקנא דערמיט, וואס איר פארט קיין ארץ־ישראל און אייך קאנען נאָך נישט די ענגלענדער...״

הוא כיבדני בתפוזים ומסר לידי סכום כסף להוצאות הדרך לעיר הנמל מרסיל, משם מפליגות אניות ללבנון, שהיתה עד למלחמת העולם השנייה תחת המנדט הצרפתי. משם — „קפיצה״ אחת לארץ־ישראל.

במרסיל נצטברו הרבה מאוד מכשולים והעמידו בנסיון את רצוני החזק.

הסתובבתי בכרך הזה, המלא מהגרים ותושבים מכל קצוי עולם, וראיתי את הנמל העצום הכולל 19 ק״מ של מזחים ורציפים — והישועה רחוקה ממני. בעיר זו התגוררו כמה אלפי יהודים ולא מצאתי שפה משותפת אתם. משבר כלכלי עבר על כרך זה, וקשה היה להשיג עבודה כלשהי. בעיר הישנה שבקרבת הנמל, בבתי הקפה, פגשתי מאות בחורים מפולין, שבאו לכאן על מנת להעפיל — והם מדוכאים ורעבים.

„רעיונות״ רבים צצו במוחי ואת כולם נשא הרוח; לא נשאר מהם דבר שיש בו משום אחיזה. היו ימים שרעבתי ממש ללחם: כיסי ריק וגם קיבתי. שוטטתי ברחובות ורוחי עכורה, חולם בהקיץ על העפלה ודואג לפרוסת לחם.

עצרתי ליד חלון־ראווה של חנות, שבה מוכרים צעצועי ילדים. הצעצועים המותנעים בקפיץ משכו את עיני. הם הסיחו את דעתי מהתלאות ומהמציאות המרה. עומד אני שעות על שעות ליד החלון ומשכיח רעבוני. לפתע תקפני רעב ורציתי לחזור למקום לינתי, לגשר, אולי אמצא שם פת לחם שהשאיר מישהו בתרמיל עזוב.

— מה בקשתך, אדוני? — הפתיעני קול. היה זה בעל החנות שהתעניין בי. לשמחתי הבין קצת גרמנית והחלפנו דברים. לאחר משא־ומתן הסכים להצעתי, למסור לי צעצועים בקומיסיון. מדי בוקר בבוקר יתן לי „סחורה״ בהקפה ולפנות ערב אשלם לו בעד הצעצועים שמכרתי. לא עלה על דעתי כלל, כי העסק הזה, שלא האמנתי בו, יאפשר לי קיום נאה וגם אוכל לחסוך סכום גדול, כשבעת אלפים פראנקים, להוצאות הדרך.

בימים הללו זועזעתי ע״י מקרה שבא עלי כחתף. בשנתי במלון פקדוני שוטרים והביאוני לבית־הסוהר. על מה זה ולמה? לאחר כמה ימי מאסר שוחררתי ונודע לי, כי נפלתי קרבן־חינם: בשעה שחיפשו אנשים חשודים העלו גם אותי בחכתם, על לא כל פשע בכפי... לאחר צרה זו החלטתי לעזוב את צרפת ולהחיש את עלייתי.

ההפלגה לבירות וממנה לארץ־ישראל

באוגוסט 1934, הפלגתי לבירות באנייה הצרפתית „פטריה״. בן לוויתי במסע זה היה המעפיל ז., שהכרתיו במרסיל. ידידות נקשרה בינינו כאחים לגורל אחד. האניה עגנה בדרכה בכמה נמלים וגם עמדה בנמל חיפה. ניצלתי את ההכרה שעשיתי עם הקברניט וביקשתי ממנו לרדת לשעה קלה לחיפה, ליהנות מזכות מלח ותייר. הוא נעתר לבקשתי ונתן לי רשיון מיוחד.

אז אמרתי בלבי: מה לנו להמשיך ללבנון ומשם להגיע ארצה, הרי הארץ לפנינו! נרד בחוף ונשוטט ברחובות ולא נחזור...

אז ביקשתי מהקברניט רשיון גם בשביל ידידי ז. בקשה זו עוררה חמתו וראה שאנו בעצה אחת. מיד ביטל את רשיוני ועצרני, הייתי חשוד מאוד בעיניו.

בבירות נפלתי קרבן של הלשנה: חשדו בי בריגול. ערכו חיפוש במזוודתי ומצאו שני דרכונים — פולני ונורבגי. ושוב הכניסו אותי למכונית סגורה והובלתי לבית הסוהר. סבורים היו כי נפלה הפעם בידיהם „מציאה" גדולה.

תנאי המאסר היו קשים. גילחו שערותי, לקחו ממני טביעת אצבעות והושלכתי לתא אפל. הייתי לבדי. היהודים בעיר, שמספרם כחמשת אלפים נפש, אף איש מהם לא התעניין בי. מנת המזון היומית — פיתה יבשה וכד מים. בלילות לא נתנו לי לנוח, חקרוני עד בלי סוף. כך עבר שבוע ימים. בשבוע השני למאסרי העבירוני לתא גדול יותר ובו אסירים מהעדה הדרוזית, שנחשדו בהכנת מרד נגד השלטון הצרפתי.

סוף־סוף הביאוני לפני שופט, והוא ענשני בחודש מאסר על החזקת שני דרכונים. במלאות הימים יצאתי לחפשי.

רק מאה חמשים ושנים קילומטרים הייתי רחוק מחיפה, והסיכויים להגיע אליה היו קלושים מאוד. לא נתתי עוד אימון במבריחים למיניהם, שהוליכוני שולל. טיכסתי עצה כיצד לעבור ארצה.

כשניגשתי לקיוסק, לרוות צמאוני, שמעתי לפתע את ה„מאַמע־לשון". בעל הקיוסק, מ. שלזינגר, קיבל אותי בסבר פנים יפות וגם השתתף בחלק ניכר מהוצאות נסיעתי ארצה. הוא אף הכיר לי את סלומון, אחד ממבריחי המעפילים לארץ.

סלומון, שהיה בעל בית־קפה, היה לבוש כערבי ושלט בשפות רבות, לרבות יידיש רצוצה. על סלומון זה השלכתי את יהבי — רק הוא יעלני ארצה! לא ארכו הימים ונסתיים המשא והמתן. תמורת תשלום גדול צרפני לשיירה שתצא באחד הימים מנמל צידון.

עוזריו של סלומון הביאוני לעיר צידון, ושם סיפחוני לקבוצה גדולה של יהודים מעדות המזרח, משפחות גדולות: נשים, אנשים וטף. הממונים על ההעפלה לקחו ממנו תמונות, תעודות וזרקו אותן לים, פן ניתפס ונהיה ברע. היינו אנשים ללא נתינות.

נכנסנו לסירת־דייג וחשכו עיני: המקום צר, יש בו מקום לשלושים איש יהביאו לכאן כמאה. אין מקום לשבת וכולנו עומדים זה ליד זה, לא לזוז לא לצד ימין ולא לצד שמאל.

לפני הפלגתנו אמרו מורי־הדרך כי הנסיעה היא קצרה, ואין צורך להצטייד במזון. עברו 8 שעות ועוד שמונה והחוף הנכסף רחוק. שישה ימים טולטלנו בסירה זו והרעב והצמא ללא נשוא. שמים ומים כל הימים ואין סימן לאדמה.

רב היה סבלם של הילדים, שבכו ללא הפסקה, וגם הנשים החלשות התעלפו מרעב ומצמא. ביום היכנו החום ובלילה גרמו לנו הסערות מיחושי ראש. לחרפת הרעב ולמצוקת הצמא נוספה צרה חדשה: מים חדרו לסירתנו וצפויה היתה סכנה שנרד תהומה. בדליים ובספלים שאבנו לילה אחד את המים ורק אז הצליחו לסתום את הפרץ. סבלנות המעפילים פקעה והתעורר חשד במהימנות מורי־הדרך. שלפו

„שבריות" ואיימו על המלחים ועל הקברניט. רק תודות לכמה אנשים נבונים נמנע הרג בסירה. בשוך הסערה דרשו המלחים מהנוסעים שיתנו להם את הזהב שברשותם, כי העלאת האנשים כרוכה בסכנה. לאחר פנייה זו החלו בחיפושים ולקחו את מה שעלה בידם.

במרחק חצי קילומטר מהחוף עגנה הסירה, וירדנו למים והצלחנו לעלות, להגיע לשטח חולות.

לאחר הליכה ממושכת הגענו לנתניה עם אור הבוקר. פגשנו שומר יהודי, תימני, והוא נתן לנו מים לרוות צמאוננו. בסוכתו סעדנו ארוחה ראשונה: לחם, ענבים ואבטיח.

למחרת היום קיבל כל אחד מאתנו 10 גרושים ותעודת זהות ומכנסי חאקי קצרים.

במכונית־משא של קיבוץ עברנו לתל־אביב, כי על נתניה היתה נתונה עין הבריטים.

אויף וואַנדער־וועגן

מיר ברענגען דאָ אויסצוגן פון אַ בינטל בריוו, וועלכע זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן פון די מיטגלידער פון דער פאַמיליע הימל, צו זייער ברודער מיכאל הכהן הימל אין ישראל. די בריוו זיינען געשריבן געוואָרן אין פאַרשיידענע מקומות אין ראַטן־רוסלאַנד, ווו זיי האָבן זיך אויפגעהאַלטן אויף די וואַנדער־וועגן.

ערשטער בריוו

...איך וועל אייך אַ ביסל באַשרייבן וועגן דער גרויזאַמער צייט, ווען מיר זיינען נאָך געווען אין דער היים (קאָלאָ), איידער מיר זיינען אַוועק קיין ראַטן־פאַרבאַנד.

דעם גאַנצן זומער פונם יאָר 1939 האָט מען שוין געשפּירט דעם אָנקום פון דער מלחמה. וועגן פאַרדינען אויף חיונה איז נישט געווען וואָס צו רייד׳ן, מען האָט געגעסן פון גרייטן. פרייטיק, אינם ערשטן טאָג פון דער מלחמה, אַרום 11 אַ זייגער פאַרמיטאָג, זיינען העלע און מאַניע געווען אויפן „טאָרג" און מען האָט דערהערט אַן אַליאַרם קעגן אַ לופט־אָנפלי. פּאָליציי און בירגערמיליץ האָבן צעטריבן דעם עולם.

צומאָרגנס, שבת, האָט זיך אין דער פרעסע באַוויזן אַ ידיעה, וואָס האָט באַשטעטיקט אַלץ, וועגן וואָס מען האָט געשמועסט מיט חדשים צוריק — די מלחמה איז אַ געשעענער פאַקט. דעם זעלבן טאָג זיינען געווען דריי אַליאַרמען, מען האָט אָבער נישט געזען קיין אַעראָפּלאַנען. מיטאָגצייט, אין מיטן עסן, האָט מען געהערט דעם אָנפלי פון באָמבאַרדירער. קיין אַליאַרם איז נישט געווען און דעריבער האָבן פיל מענטשן געזאָגט, אַז דאָס זיינען פּוילישע. מען איז אַרויס אין גאַס און געזען, ווי זיי קומען אָן פון דער קאַלישער גאַס און פליען אין דער ריכטונג פון וואָקזאַל. מען האָט דייטלעך געזען זייער צאָל: איינאונצוואַנציק באָמבאַרדירער. ווען די ערשטע זיינען אָנגעקומען צו דער באַן־סטאַציע האָבן זיי אַראָפּגעוואָרפן עטלכע באָמבעס. ערשט דאַן איז געקומען דער אַליאַרם. אויפן וואָקזאַל, האָבן זיך דאַן געפונען פיל אַנטלויפנדע און עס זיינען געווען 160 קרבנות.

זונטיק איז געווען אַ טאָג פון אַעראָפּלאַנען־אָנפליען. יעדע צווייטע שעה — אַן אַליאַרם. די בהלה איז געווען זייער גרויס. יעדער איינער האָט געפרעגט: וווהין אַנטלויפט מען? די איינציקע תשובה איז געווען: קיין וואַרשע! קיין דראָזשקע האָט מען נישט געקאָנט באַקומען. אַ נסיעה קיין קלאָדאַווע האָט

געקאָסט 260—300 זלאָטעס. די לופט אָנפּליען האָבן זיך איבערגעחזרט אויף מאַנטיק.

אַרום 12 ביינאַכט איז לאלא שובינסקא געקומען אויפוועקן העלען און משה־מענדלען, זיי זאָלן זיך אָנטאָן און אַרויס פון שטאָט. די ציוויל־אַדמיניסטראַציע און פּאָליציי בתוכם האָבן זי שוין פאַרלאָזט.

איך בין אַרויס אין גאַס. פאַר יעדן הויז ווערט געפּאַקט. אויפן ברוק פון אַלטן מאַרק ביז צו דער וואַרשעווער בריק, איז אומעגלעך אַדורכצוגיין. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין נאָך פשייטש (פשעדעטש). דאָס איז אַ שטעטל, וואָס האָט נישט קיין סטראַטעגישע באַדייטונג.

מען האָט אויפגעוועקט די קינדער און אָנגעהויבן צו פּאַקן. גענומען צוויי וואַליזעס און עטלעכע פּעק אויף די פּלייצעס. די עקספּעדיציע איז באַשטאַנען: העלע און משה־מענדל און זייערע קינדער; איך, מאַניע, די שוויגער און מאַניעס ברודער.

אַרום 5 אַזייגער פאַרטאָג האָט מען זיך געלאָזט אין וועג אַריין. דער שטראָם פון פוסגייער און וועגענער איז געווען גרעסער ווי ביינאַכט. ווען מען איז אָנגעקומען צו גוטמאַנס הויז, אויף דער וואַרשעווער פאָרשטאָט, הערט זיך אַן אַליאַרם: זעקס באָמבעס זיינען געפאַלן אין דער ריכטונג פון באַנהויף. אין אייזיק חיימס וווינונג, וואָס געפינט זיך אין פריער דערמאָנטן הויז, האָבן מיר איבער־סאָרטירט די זאַכן פונם באַגאַזש און אַ טייל איבערגעלאָזט, כדי זיך צו פאַרלייכטערן דעם ווייטערן וועג.

אָנקומענדיק צום קרייץ־וועג קלאַדאווע—דאמביע — אַ פרישער אַליאַרם. אויף דער „גורקע" שטייט פּויליש מיליטער אין קאַמף־גרייטקייט. דער אַליאַרם האָט געדויערט אַ לענגערע צייט.

מיר האָבן באַשלאָסן גיין דורך די דערפער און אויסמיידן דעם שאָסיי, מיר זיינען אַוועק אין דער ריכטונג פון כוינע. גייענדיק האָבן זיך געהערט במשך דער גאַנצער צייט די אומאויפהערלעכע באָמבאַרדירונגען. די דערפער לעבן שאָסיי — אַזוי האָט מען אונדז דערציילט — זיינען אינגאַנצן אָפּגעמעקט געוואָרן. ווען דער שאָסיי איז באָמבאַרדירט געוואָרן האָבן די אַנטלויפנדע זיך געלאָזט צו די פעלדער אין די פּליער האָבן זיי כסדר פאַרפאָלגט.

ביינאַכט האָט מען גענעכטיקט אין אַ דאָרף. צומאָרגנס צוועלף אַ זייגער פאַרמיטאָג, זיינען מיר אָנגעקומען קיין פשייטש. דאָס שטעטל איז געווען איבערגעפּאַקט. מיט דער הילף פון מאַניעס פאַמיליע ווערט געדונגען אַ דירה אויף אַ חודש צייט.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מענטשן אָנגעהויבן צוריקצוגיין קיין קאָלאָ. איך און משה האָבן געוואָלט וויסן וואָס עס טוט זיך אין דער היים. אין שטאָט האָט מען שוין געזען דעם אָנהויב פון חורבן: אויפן פּלאַץ ווו זאָטלערס הויז איז

געשטאַנען, זעט מען אַ טיפע גרוב פון אַ באָמבע; פאַר הירשביינס הויז — אַ צווייטע. אויפן פלאַץ פון רייכערטס שפייכלער — אַ דריטע. הירשביינס האַלבע הויז איז איינגעפאַלן, נאכע־ייטעס איז געבליבן. ביי דאַנילעוויטשן זיינען די קאַזלעס פון דאַך, וואָס גייט אַרויס אויפן הויף — איינגעבראָכן. אין אונדזער וואוינונג איז דער טינק פון אינעווייניק און אויסנווייניק אַראָפּגעפאַלן. אַלע שויבן זיינען אויסגעהאַקט. אין די שטובן האָט קיין סך נישט געפעלט, מען האָט אַרויס־ גענומען מערסטנטייל עסנוואַרג. צוויי טעג בין איך געווען אין דער היים און צוריק געגאַנגען. משה־מענדל איז געבליבן. אַ טאָג נאָך ראש־השנה בין איך, העלע, די קינדער, און מאַניע געפאָרן קיין קאָלאָ. גענומען דאָרט די מאַשינעס און קלייניקייטן און צוריקגעפאָרן קיין פשייטש, און אָנגעהויבן גלייך צו אַרבעטן.

אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן דייטש מיליטער, וואָס איז געפאָרן קיין קאָלאָ (ביז דאַן זיינען די נאַציס נאָכנישט געווען אין שטאָט). מיטוואָך אינדערפרי, האָבן מיר געהערט, וואָס דאָס מיליטער האָט שוין דאָרט אויפגעטאָן: דינסטיק אינדערפרי האָבן זיי אַרויסגעיאָגט מיט טעראָר די יידן צו דער אַרבעט. אין דעם טאָג זיינען אומגעקומען דער פעטער יוסף און שלמה ביעזשווינסקי. אַרום 11 אַ זייגער, ווען אַלע האָבן געאַרבעט, איז די שטאָטישע שול אונטערגעצונדן געוואָרן. מען האָט נישט דערלויבט איינלעשן דאָס פייער.

אויך אין פשייטש האָט מען גענומען די יידן צו צוואַנגס אַרבעט, ווי אין קאָלאָ. מען איז געגאַנגען יעדן צווייטן טאָג, אָדער צוויי מאָל אין וואָך. ווען דער קאָמענדאַנט איז געווען שלעכט געשטימט איז דער טעראָר געווען האַרב, ווען עס האָט זיך עפּעס געענדערט ביי אים צום גוטן — איז געווען לייכטער. אויך דאָ איז די שול אונטערגעצונדן געוואָרן אין דער נאַכט פון שמיני־עצרת.

מיר האָבן געוווינט אין אַ פּויליש הויז און דער ווירט איז געווען דער בירגערמייסטער פון שטעטל. צו דער אַרבעט בין איך נישט געגאַנגען, געשיקט אַ צווייטן אויף מיין אָרט. ס"ה האָב איך געאַרבעט איין מאָל, ביים אויסגראָבן צוויקל.

די געלע לאַטע האָט פאַרפליכטעט אויך אין פשייטש. די לעצטע וואָכן, וואָס מיר האָבן דאָ געוווינט, האָבן מיר געמוזט טראָגן אַ געלע לאַטע אויף דער פלייצע. עטלעכע טעג בין איך נישט אַרויס אין גאַס, כדי נישט צו טראָגן דעם שאַנדפלעק. שפּעטער האָט מען זיך צוגעוווינט דערצו, ווי דאָס מוז אַזוי זיין.

דער וועג קיין ראַטן־פאַרבאַנד

פון פשייטש ביז שעדלעץ זיינען מיר געפאָרן מיט דער באַן. פון דאַנען ביז צום טייך בוג, די גרענעץ צווישן דער רוסישער און דייטשער אָקופּאַציע געביטן, מיט וועגענער. אין מיטן דער נאַכט זיינער מיר מיט אַ שיפל אַריבערגע־ שווומען דעם טייך און דאַן געגאַנגען צופוס עטלעכע קילאָמעטער, ביז צו אַ באַן־סטאַציע.

מיר זיינען אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק. דאָ האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט און נישט געפונען אַ שוועל, ווו דעם פוס צו באַטרעטן. אַלע שולן זיינען געווען איבערפולט. אין אַלע פּריוואַטע וווינונגען זיינען שוין געווען איינלאָקירט פּליטים. קרוב צען טויזנט מענטשן זיינען אָנגעקומען אין שטאָט טאָג־ביי־טאָג. יעדער איינער האָט געזוכט באַקאַנטע.

מיין שוועסטער איז געווען צו שוואַך זיך אויסצוהאַלטן אין שטאָט. אָפּזייענדיק אַ וואָך צייט האָבן מיר באַשלאָסן צו פאָרן ווייטער — קיין ראָוונע, דאָרט וווינט יעקב קלאַפּער. כדי צו באַקומען אַ באַן־בילעט האָט מען געמוזט זיין אַ קינסטלער און אַ ריז. אַרום 5 אַזייגער פּאַרטאָג בין איך און מאַניע אַריבער איבער אַ פּלויט און זיך דערשלאָגן צו דער באַן. מיטן נאָענטן צוג זיינען מיר אָפּגעפאָרן קיין ראָוונע.

יעקב קלאַפּערס וווינונג האָט אויסגעזען ווי אַ האָטעל. די קרובים פון זיין צד און פון דער פרויס פאַמיליע, ווי אויך חברים פון קאַליש האָבן זיך ביי אים געפינען. בע״ך אַ 15 מענטשן.

אויך פאַר אונדז האָט זיך געפונען אַן אָרט צום שלאָפן. אין יענע טעג האָט זיך געגרינדעט אַ שניידער־אַרטעל און יעקב האָט צו אים געהערט. ער האָט מיר געגעבן דעם שליסל פון לאָקאַל, איך זאָל דאָרט נעכטיקן. אַכט נעכט האָב איך דאָרט געשלאָפן, ביז איך האָב באַקומען אַרבעט אין אַ צוקערלעך־פאַבריק. איך האָב מיך איינגעקוואַרטירט ביי אַ פאַמיליע — אין אַ ווינקל האָט מען מיר אָפּגעגעבן אַ „קאָזעטקע״.

די נייע וווינונג איז אויך געווען זייער צוגעשפּיצט. נאָכדעם ווי עס איז געקומען אַהער מיכאל־אהרן, איז געוואָרן נאָך שווערער. עס איז נישט געווען ווו זיך אַהינצוטאָן.

עס איז אַרויס אַ מעלדונג, אַז ווער עס וויל פאָרן אַרבעטן אין אַ דאָרף אין טיף רוסלאַנד, זאָל זיך פאַרשרייבן. מיר זיינען געווען צווישן די קאַנדידאַטן.

דער וועג צום „סאָווכאָז״, וווהין מיר זיינען געפאָרן, האָט געדויערט 17 טעג. דער ווינטער איז געווען זייער אַ שווערער, די פרעסט ביז 40 אונטער זעראָ, און דאָך זיינען מיר געזונטע אָנגעקומען.

צווייטער בריוו

14.3.1940

...דאָ אין „סאָווכאָז״ האָט מען זיך דערוויַיל איינגעאָרדנט. איך, מענדל און מאַניע, וווינען אין אַ זוניקער וואַרימער וווינונג, וואָס באַשטייט פון אַ צימער און אַ קוך. מענדל און מאַניע באַזוכן טראַקטאָריסטן־קורסן. איך בין לייטער פונם אָרטיקן קלוב און פון דער „סאָווכאָז״־ביבליאָטעק (זי ציילט אַרום 5000 ביכער). מיין לוין איז 300 רובל אַ חודש. אויסער דעם בין איך אַ לערער אין דער שולע,

לערן דאָרט צוויי קעגנשטאַנדן: 4 שעה אין וואָך לערן איך די דייטשע שפּראַך און 7 שעה — אַריטמעטיק. פאַר דער שול־אַרבעט באַקום איך אַ באַזונדערן לוין. איך ה״יס נאָך נישט וויפל, איך רעכן 140 רובל אַ חודש. איך אַליין לערן פלייסיק רוסיש, לייען אַ סך, חזר איבער דעם שול־ק״רס און לערן צו, וואָס עס איז נויטיק דאָ. איך רעכן אין הייַנטיקן יאָר, נאָך שול־פּעריען, אָנצוהויבן לערנען אויפן אוניווערסיטעט. הייַנט האָב איך אָפּגעשיקט אַ בריוו נאָך מאָסקווע אין „נאַרקאָמפּראָס״ (בילדונגס קאָמיסאַריאַט) וועגן גענויע אינפאָרמאַציע און דערלויבעניש.

ענדלעך בין איך פּטור געוואָרן פון מיין באַשעפטיקונג „אינקאַסע״ — אויסמעסטן די לאָדזשער גאַסן, קריכן אויף די פערטע און פינפטע שטאָקן, פון פרי ביז שפּעט בייַנאַכט. דאָ ווערט דאָס לערנען זיך, אָדער שטודירן, באַטראַכט ווי אַ באַשעפטיקונג, פאַר וועלכע מען קריגט באַצאָלט. יעדער סטודענט, אָן אויסנאַם, באַקומט פון דער רעגירונג אַ וווינונג און אַ סטיפּענדיע, פון וועלכער ער האַלט זיך אויס.

וויאַזוי האָב איך זיך אָפּגעראַטעוועט?

...דעם 30 און 31 אויגוסט 1939 איז אין לאָדזש פאָרגעקומען די מאָביליזאַציע. די פוילישע מאָביליזירטע זיינען געגאַנגען מיט געזאַנג: אין צוויי וואָכן אַרום וועלן זיי זיין אין בערלין.

פרייטיק, דעם 1 סעפּטעמבער אינדערפרי, האָט מען געהערט דורך ראַדיאָ, אַז וויעלון און אַ ריי אַנדערע שטעט, זיינען באָמבאַרדירט געוואָרן און עס איז געווען שווער צו גלויבן. איך, ווי שטענדיק, בין געגאַנגען מאַכן די אינקאַסע. מיין באַלעבאָס האָט מיר געזאָגט, איך זאָל נישט קויפן קיין חודשלעכן טראַמוויי־בילעט, ווייל זעלטן־ווער האָט אין די לעצטע טעג געגעבן געלט, בין איך געגאַנגען צו פוס. אַרום 11 פאַרמיטאָג, איך בין אין דער ווידזעווער פאָרשטאָט און די סירענעס הויבן אָן מיט אַן אַליאַרם־סיגנאַל. די גאַסן זיינען געוואָרן ליידיק. דאָס איז נישט געווען קיין פּראָבע־אַליאַרם. דער „נאַלאָט״ האָט געדויערט אַ גאַנצע שעה. דאַסמאָל איז אַדורך אָן קרבנות.

צומאָרגנס, שבת גאַנץ פרי, ווען איך בין נאָך געשלאָפן, אַ פרישער אַליאַרם. מען לויפט אַראָפּ אין „סכראָן״. פּלוצים האָט די ערד זיך אַ טרייסל געגעבן און מיט איר דאָס הויז. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן האָט אַ באָמבע געטראָפן אַ ניי הויז אויף באַנדורסקיעגאָ גאַס. דאָס הויז איז אַדורכגעשניטן געוואָרן ווי פּוטער, פון פערטן שטאָק ביז צום פּאַרטער. עס זיינען געווען פיל געהרגעטע.

די באַלעבאַטים מיינע האָבן געהעכערט מיין פּראָוויזיע אויף 25 פּראָצענט. עס האָבן זיך געפונען נאַראָנים, וועלכע האָבן געגעבן געלט אין אַזעלכע „הייסע

טעג״... בשעת מיין אַרבעט זיינען פאַרגעקומען „נאַלאָטן״ און איך האָב געמוזט עטלעכע מאָל זיך אויסבאַהאַלטן אין די שעלטער פון די הייזער. ביי יעדן הויז איז געשטאַנען אַ בירגערלעכע וואַך פון לאָקאַטאָרן און מען האָט יעדן אַריינגייענדיקן לעגיטימירט. עס איז געווען שווער און מען האָט זיך אָנגעהויבן צוגעוווינען צו דער פרישער סיטואַציע.

דינסטיק, דעם 5 סעפטעמבער ביינאַכט, האָב איך געהאַט דיזשור אין שעלטער ביז 2 ביינאַכט. ווען איך האָב זיך געלייגט שלאָפן האָט מיך אויפגעוועקט דער טעלעפאָן: פון „סכראָן״ האָט מען מיר מודיע געווען, אַז אין גאַס איז שוואַרץ פון מענטשן. איך דאַרף אויפוועקן מיינע בעלי־בתים און אַראָפּגיין אין „סכראָן״.

אויף דער גאַס איז געווען אַ גרויסע בהלה. מענטשן זיינען געלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען, מיט זעק און פעק. מען האָט נישט געקאָנט פון זיי געוואָר ווערן וווהין. מיט צרות האָט מען זיך דערוווּסט פון זיי, אַז דאָס מיליטער, פאָליציי און באַאַמטע האָבן פאַרלאָזט לאָדזש. זיי האָבן באַפוילן די מענער נאָכציען נאָך זיי קיין בזשעשין, פרויען און קינדער זאָלן בלייבן אויפן אָרט. אַנדערע האָבן געזאָגט, אַז די דייטשן זיינען שוין נאָענט און די אימה איז געווען גרויס. נישט איינמאָל האָט דער פּוילישער ראַדיאָ דערציילט וועגן זייער ברוטאַלער באַציונג צו דער ציוויל־ער באַפעלקערונג.

איך בין אַרויסגעלאָפן אין דער וווינונג, אַרויסגעוואָרפן אַלץ פון דער וואַליזע איבערלאָזנדיק בלויז צוויי פּאָר־לעך וועש און סקאַרפּעטן. איך האָב אָנגעטאָן דעם בעסטן אָנצוג און מיט דער וואַליזע אַוועק אין גאַס.

מיט אַלע לויפנדיקע בין איך אַרויף אויפן בזשעשינער שאָסיי. אַ טייל איז געגאַנגען אין דער ריכטונג פון סטריקאָוו. אַלע וועגן זיינען געווען פול מיט מענטשן, וועגענער און מיליטער. ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן טאָגן האָב איך געהערט דאָס זשומען פון אַעראָפּלאַנען. די מאַסן זיינען געלאָפן צו די פעלדער, זיך דערווייטערן פון מיליטער, זיך געוואָרפן אין די קאַרטאָפל־קוסטעס און איך — צוזאַמען מיט אַלע.

אויפן שאָסיי בין איך מער נישט אַרויפגעגאַנגען. דורך וועלדער און פעלדער אָנגעקומען קיין בזשעזשין, געהאָפט אַז דאָרט וועט זיין די גאולה. מיין פּלאַן איז געווען ציען ווייטער, גיין קיין לובלין אָדער קיין וואַרשע, וואָס ווייטער פון מערב. געלט האָב איך געהאַט — 500 זלאָטעס.

בזשעזשין איז געווען אָנגעפּיקעוועט מיט מענטשן, קיין שפּילקע נישט אַריינצושטופּן. איך האָב מער נישט געקאָנט שלעפּן די וואַליזע און זי אַוועקגע־וואָרפן. די וועש אַריינגעלייגט אין אַ טעטשקע, וואָס איך האָב מיר דאָרט געקויפט. אין אַ שטוב עפּעס צוגעביסן און ווייטער אין וועג אַריין.

וווהין גייט מען? ראַווע ליגט 50 קילאָמעטער פון בזשעזשין, און אַ טייל איז אַוועק אַהין צו פוס. מיר זיינען געגאַנגען דורך פעלדער, ווייט פון שאָסיי.

אָפּגעגאַנגען צוויי קילאָמעטער און ווידער אַ געוויש פון אַעראָפּלאַנען. און — צו די קאַרטאָפּל־קוסטעס. די ערד אונטער די פיס האָט אַלע ווײלע געציטערט און עס האָבן זיך געהערט טויבע קנאַלן. ווען מען האָט אַ בליק געטאָן אויף בזשעזשין איז אַ שוידער אַדורך אין די ביינער: דאָס שטעטל איז געווען איינגעהילט אין רויך.

אויפן וועג קיין ראַווע, 16 קילאָמעטער פון בזשעזשין, געפינט זיך דאָס שטעטל יעזשאוו. איך האָב באַשלאָסן דאָרט זיך אָפּרוען און ציען ווייטער. די גאַנצע צייט בין איך געגאַנגען מיט פעלדער און אומוועגן. שווער געווען אין די זאַמדן, אָבער זיכערער מיטן לעבן. אויפן וועג האָב איך געטראָפן דעם גאַנצן פּערסאָנאַל פון „לאָדזשער פאָלקסבלאַט" מיטן דיכטער משה בראָדערזאָן בראש. צווישן די מיטאַרבעטער איז אויך געווען דער הומאָריסט אבערזשאנעק, וועלכער האָט געמאַכט לאַכן גאַנץ לאָדזש. איצט איז ער געווען אויסערגעוויינלעך ערנסט, קיין איין וויץ האָב איך פון אים נישט געהערט.

די דערמאָנטע חברותא האָט באַשלאָסן צו־גיין פון ראַווע דורך פולאַווו און דעמבלין קיין לובלין, און דאָרט וועט מען זען וואָס ווייטער צו טאָן. אַ האַלבע שעה בין איך געגאַנגען מיט זיי און מען מוז זיך ווידער לייגן אין די קוסטעס. די באָמבאַרדירונג האָט געדויערט, מיט קליינע הפסקות, עטלעכע שעה. אויפן נאָענטן שאָסיי זיינען געפאַלן אויפרייס און צינד־באָמבעס. יעזשאוו איז געשטאַנען אין פייער. וואָס פאַראַ חורבן די נאַציס האָבן געמאַכט — האָב איך געזען ביי נאַכט און אין עטלעכע טעג אַרום, לייענענדיק די טרויער־פּלאַקאַטן אויף די לאָדזשער גאַסן.

אין געטומל האָב איך פאַרלוירן דעם רעדאַקציע־פּערסאָנאַל. אין אַ פּאָר מינוט אַרום איז אָנגעקומען אַ שכן פון נאַרוטאָוויטש גאַס, ער איז געווען אין אַ גרופּע פון פיר מאַן. איך בין געגאַנגען מיט זיי.

אויפן וועג האָט מען געריסן מייערן, קאָלאָראַבי און פון די ירקות־פעלדער געגעסן צו דער זאַט. אונדזער פּלאַן איז געווען: גיין מיט די פעלד־שטעגן ביז עס וועט פינצטער ווערן און ביינאַכט פאַרזעצן מיטן שאָסיי. שפּייז אין די דערפער איז נישט געווען צו באַקומען — אַלע כאַטעס ווי אויסגעשטאָרבן. די איינוווינער זיינען אַנטלאָפן. אויך מיט וואַסער איז געווען שווער. האָט מען געפונען אַ ברונעם — איז נישט געווען קיין עמער, איז געווען אַ עמער — איז דער ברונעם געווען אויסגעטריקנט, אָדער פול מיט בלאָטע. די היצן בייטאָג, זיינען געווען ווי אין מיטן זומער.

אויפן וועג האָט מען פון די ירקות־פעלדער געריסן מייערן, קאָלאָראַבי און מענדעלע מוכר ספרים'ס קלאַטשע. אויפן וועגעלע: מענער, פרויען, קינדער און פעק. אַלע יידן. „וווהין פאָרט איר?" — פרעגן מיר זיי. „קיין לאָדזש" — איז געווען דער ענטפער. מען קוקט אויף זיי ווי אויף משוגענע — מיר אַנטלויפן פון דער

שטאָט און זיי פאָרן אַהין. פרעגן מיר זיי: „ווו איז דער גלייכסטער וועג קיין ראווע?" זאָגן זיי: אויס ראווע! ראווע עקסיסטירט שוין מער נישט! מיר אַנטלויפן פון דאָרט.

מיר גייען ווייטער. דער שאָסיי איז פול מיט טויטע פערד און, להבדיל, מענטשן. דער אַספאַלט איז צעטראַסקעט. דאָ און דאָרטן ליגן איבערגעקערטע פעלד־קיכן, אומגעוואָרפענע טעלעגראַף־סלופעס. די דראָטן שטערן אַדורכצוגיין, פּלאָנטערן זיך אונטער די פיס. מראָץ די מכשולים און קופעס שטיינער פאָרן אָן טאַנקען, מיליטערישע וועגענער און אויטאָס, אַלע אַנטלויפן פון לאָדזש. אָט שטראָמען מאַסן ציווילע, דער רוב גייט צו פוס און אַ טייל — אויף ראָווערן און אויף וועגעלעך. די ברייטע אויטאָסטראַדע, איז געווען געדיכט באַדעקט, אַזוי אַז מען האָט געמוזט גיין איינער נאָכן צווייטן.

עס איז געוואָרן פינצטער, און די באַוועגונג איז נאָך גרעסער געוואָרן. יעדע מינוט איז מען געווען אין סכנה איבערגעפאָרן צו ווערן דורך אַן אויטאָ, וואָס האָט צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים נישט אָנגעצונדן די לאַמטערנעס, באַקומען אַ שטויס פון אַ דישעל, אָדער געשטרויכלט ווערן דורך אַ טויטן גוף, וואָס איז געלעגן אין מיטן וועג.

די שטאָק־פינצטערניש איז פון צייט צו צייט באַלויכטן געוואָרן דורך אַ העליש פייער — אויפן וועג זיינען מיר פאַרבייגעגאַנגען נעבן ברענענדיקע דערפער. אַלץ האָט אין די דערפער געברענט: די הייזער, די כאַטעס און די שייערן. כדי מיר זאָלן זיך נישט פאַרלירן, האָט איינער אָנגעהאַלטן דעם צווייטן ביי דער מאַרינאַרקע, פון אונטן. קיינער האָט נישט געטראַכט וועגן אָפּרו: וויבאַלד מען וועט זיך אַוועקזעצן אויף אַ ווייַלע, וועט מען זיך נישט קאָנען אַזוי שנעל אויפהויבן. עס איז אַ שאָד יעדע מינוט. מען האָט די מנוחה אָפּגעלייגט אויף בייטאָג, ווען מען וועט זיך מוזן וואַרפן אין די קאַרטאָפל־קוסטעס.

די פיס האָט מען געשלעפּט, נישט פון כוח זיינען זיי געגאַנגען, נאָר פון מוז. אַרום עלף ביינאַכט איז מען אָנגעקומען קיין ראַווע. די שטאָט איז געשטאַנען איינגעהילט אין פייער און רויך. שווער געווען אַדורכצוגיין. דער רויך האָט געגעסן די אויגן און געדראַפּעט אין האַלדז, שיעור נישט דערשטיקט צו ווערן. אַרום און אַרום קיין לעבעדיקער נפש. זעלטן איז אַ נישט באַשעדיקט הויז. פאַר זיך און הינטער זיך — חורבות, צעטראַסקעטע הייזער.

ווען איך בין אַרויס פון שטאָט־תחום האָב איך אָנגעטראָפן מענטשן. מיט יאוש האָבן זיי געזאָגט, אַז דער שאָסיי וואָס פירט קיין לובלין איז שוין איבער־געשניטן דורך די דייטשן. באין ברירה מוז מען גיין קיין וואַרשע. נישט געווען קיין חשק זיך צו לאָזן אויף דעם וועג. וואָס קאָן מען דאָרט דערוואַרטן? די הויפּט־שטאָט איז אַוודאי דער הויפּט־ציל פון פיינט. איך בין געגאַנגען אַהין און געטראַכט אַז פון דאָרט וועט זיין לייכטער צו ציען קיין מזרח. אַזוי איז מען

געגאַנגען ביז פיר אַ זייגער פאַרטאָג, געגאַנגען אָן איבעררייס. ווען עס האָט גענומען שאַריען, איז מען אַראָפּ פונם שאָסיי און מיט אומוועגן געגאַנגען אין די פעלדער. זעקס אַ זייגער אינדערפרי איז מען אָנגעקומען אין אַ קליין וועלדל און זיך אַוועקגעלייגט אַ ביסל אָפּרוען.

— דאָ איז אַ מיליטערישע פּאָזיציע, איר מוזט אַוועק פון דאַנען! — האָט אַ מיליטערמאַן געמאָלדן נאָך אַ האַלב־שעהדיקער מנוחה.

מיר האָבן אים געפאָלגט, הגם די פיס האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט, זיך אָפּגעזאָגט פון גיין. מיט כוח איז מען געגאַנגען ווי קיינמאָל גאָרנישט. דער נאָענטסטער ציל איז געווען אַמשינאָוו, אַ שטעטל וואָס איז ווייט 30 קילאָמעטער פון ראַווע. אַהין וועלן מיר אָנקומען אַרום 2 נאָכמיטאָג און דאַרט זיך אָפּרוען. צו די „נאַלאָטן״ האָט מען זיך שוין צוגעוויינט, ווי אַלטע פראָנט־זעלנער. ווי מען האָט דערזען אַן עראָפּלאַן — גלייך איז מען געפאַלן צו דער ערד. איינמאָל, בעת אַ „נאַלאָט״ בין איך איינגעשלאָפן, הגם עס האָט געקנאַלט און געדונערט. די חברים האָבן מיר געמוזט וועקן: „מען קען שוין ווייטער גיין!״

פון גרויס מידקייט האָב איך נישט באַוויזן זיך צופּאַסן צו זייער מאַרש־טעמפּאָ. מיינע וועג־חברים האָבן זיך דערווייטערט פון מיר, איך האָב זיי פּשוט פאַרלוירן און געמוזט ציען ווייטער דעם וועג איינער אַליין.

אַ מציאה האָט מיך אַ ביסל אויפגעמונטערט: אַ זאַק מיט קאָרן. איך האָב אָנגעפילט די קעשענעס און געגריזשעט, אָבער די פיס טראָגן מיך קוים. אַ ווייטיק איז אַריין אין די „זאַוויאַסעס״. אַרום 5 פאַרנאַכט האָב איך זיך געפונען נישט ווייט פון אמשינאָוו. דאָ האָבן די „פליער־חבלנים״ מיר צוגעגרייט אַ קבלת־פּנים און איך האָב זיך געמוזט ווידער לייגן אין די קאַרטאָפל־קוסטעס.

דאָס מאָל איז דער לופט־אָנגריף נישט געווען אויף קאַטאָוועס. אַ גאַנצער אָרקעסטער: גערויש פון די באָמבאַרדירער, אויפרייסונגען פון די באָמבעס, קנאַקן פון מאַשין־געווער. פון דער טייוולאָנישער מוזיק האָט מען געקאָנט פון זינען אַראָפּ. גראָד נישט ווייט פון מיר, זיינען געלעגן אַ קריסט און אַ ייד. איינער האָט געשעפּטשעט אַ תפילה: „זדראַוואַש מאַריאַ!״ און דער צווייטער — „שמע ישראל״! איך האָב פאַרשטאָפּט די אויערן, זיך פאַרטויבן. איין ווונטש האָב איך געהאַט: טאָמער טרעפט מיך אַ קויל, זאָל זי טרעפן אויף גוט, נישט פאַרווונדעט ווערן און בלייבן ליגן אין פעלד.

ווען איך האָב זיך אויפגעהויבן איז קיינער נישט געווען אין דער סביבה. איינער אַליין בין איך געבליבן אין פעלד. אָפּגעגאַנגען עטלעכע צענטליק טריט און אַן עראָפּלאַן לאָזט זיך אַראָפּ גלייך צו מיר. איך זוך אַ באַהעלטעניש און דער שטח ארום איז בלויז זאַמד, קיין גרעזל זעט מען נישט. איך האָב אייסגעטאָן דעם מאַנטל און געלאָפן צו דער נאָענטער קאַרטאָפליסקע. דער אַעראָפּלאַן איז געפלויגן אַזוי נידעריק, אַז מען האָט געקאָנט זען דעם פּילאָט.

קוים באַוויזן זיך אַריינוואַרפן צווישן די קוסטעס, און די מאַשין־געווער קלאַפט אויטאָמאַטיש, אַז די אויערן־פייקלעך האָבן שיעור נישט געפּלאַצט. דער אַעראָפּלאַן איז געפלויגן איבער מיר. אַז איך האָב זיך אויפגעשטעלט זיינען די האָר פון קאָפּ נאַס געווען ווי מען וואָלט זיי באַגאָסן מיט קאַלט וואַסער.

און ווידער צום שאָסיי. די פיס מאַרשירן ווי זיי וואָלטן נישט אַדורכגעמאַכט דעם לאַנגן וועג פון לאָדזש ביז אַהער. איך האָב אַזוי געשפּאַנט ביז אַרום צוויי אַ זייגער ביינאַכט.

פון די ריוון ביים שאָסיי האָבן זיך געהערט קרעכצן פון פאַרוווּנדעטע, זיי האָבן געבעטן מען זאָל זיי געבן אַ טראָפּן וואַסער, אָבער יעדער איז געווען פאַר־נומען מיט זיך. אויף דער ערד האָבן זיך געוואַלגערט וואַליזעס, פּאַלטנס, בעטגעוואַנד, אוצרות־געלט, וואָס פּליטים האָבן אַוועקגעוואָרפן.

פּלוצים האָט עמיצער אַ זאָג געטאָן: איך הער דאָס רוישן פון אַן אַעראָפּלאַן! צי איז דאָס אמת געווען, אָדער עס האָט זיך אים אויסגעדוכטן, ווייס איך נישט. אַ טייל מענטשן זיינען אַראָפּ פון שאָסיי און געזוכט אַ שטעג אין פעלד, צווישן זיי בין איך אויך געווען. ווי לאַנג איך בין געלעגן — ווער האָט געקוקט אויף אַ זייגער? איך בין איינגעשלאָפן. עמיץ האָט מיר אַ שטויס געטאָן, איך האָב זיך אויפגעכאַפּט. נישט געווען קיין כוח זיך אויפצושטעלן, אָבער דער וועקער האָט מיך נישט אָפּגעלאָזן.

אויפן שאָסיי איז געפאָרן פויליש מיליטער. אויף זייערע וועגענער האָבן זיי נישט אויפגענומען קיין ציווילע. איך האָב זיך געווענדעט צו איינעם און זיך איינגעבעטן ביים אים: נעם וויפיל געלט דו ווילסט און דערלויב מיר צו פאָרן מיט דיר! ער האָט מסכים געווען און געזאָגט: צוואַנציק זלאָטעס!

איך האָב זיך אַרויפגעדראַפּעט אויפן וואָגן. פּלוצים הער איך אַ געוויין. אין דער פינצטערניש האָב איך נישט באַמערקט, אַז אַ פאַרוווּנדעטער ליגט אויפן וואָגן און איך האָב אויף אים אַרויפגעטראָטן. דאָס איז געווען אַ פאַרבאַנדאַ־זשירטער סאָלדאַט.

אַרום 6 אינדערפרי בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע. דער מאַרש פון לאָדזש אַהער האָט געדויערט צוויי מעת לעת.

דאָ הויבט זיך אָן אַ ניי קאַפּיטל. דער מאַרש, וואָס האָט געדויערט 2 טעג און 2 נעכט — איז נאָר אַן אָנהויב פון דעם, וואָס איז שפּעטער פאָרגעקומען.

אין וואַרשע האָב איך אויפגעזוכט ישראל הימל, די מומע הענדלס זון, וועלכער איז ביז צו דער מלחמה געווען רעווידענט פון די צענטראַלע קאָאָפּעראַ־טיווע בענק. די שטאָט איז אומאויפהערלעך באָמבאַרדירט געוואָרן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע לויפעניש פון הויז צו הויז: אפשר איז דאָרט זיכערער, נישט פאַרשיט צו ווערן?.. צוויי מאָל האָבן זיך סופיטן אַראָפּגעלאָזט, ווייל דאָס הויז איז געטראָפן געוואָרן. דריי וואָכן האָב איך זיך אַרומגעדרייט אין שטאָט. לרוב

איז דאָס עסן געווען: הערינג, אוגערקעס, באַניע־קערן און צוקערלעך.

דינסטיק אין דער פרי, דעם 4 אָקטאָבער, בין איך צוריק אַוועק קיין לאָדזש. עס איז שוין געווען „נאָך דער מלחמה"... די טראַסע איז געווען: וואַרשע, בלוינע, סאכאטשעוו, לאוויטש, גלאוונע, סטריקאוו און לאָדזש. אַז די לופט פליער האָבן שוין אָפּגעטאָן זייער אַרבעט, האָט דאָס ווער זיך גענומען צו אונדז — עס האָט גערעגנט און דער שאָסיי — פול מיט בלאָטע.

אין סאכאטשעוו, 55 קילאָמעטער פון וואַרשע, בין איך אַוועק צום קרוב זאַלצמאַן. זיין הויז איז געווען צווישן די ווייניקע, וואָס זיינען נישט אַוועק מיטן פייער. דאָ האָב איך אויך געטראָפן יוכבדס שוועסטער. זי האָט פאַרלוירן אַלץ: די שטוב, די מאַשין, די סחורה.

צומאַרגנס בין איך אַוועק קיין לאָוויטש און דאָנערשטיק פאַרנאַכט אָנגעקומען קיין לאָדזש. דאָ האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אויך קאָלאָ האָט געהאַט אַ פּרשה פון לויפעניש.

אין לאָדזש האָב איך זיך אַ ביסל אָפּגערוט, געקומען צו זיך, און באַשלאָסן ווידער זיך נעמען צו דער אינקאַסע. מיינע באַלעבאַטים האָבן מיר געגעבן 50 פּראָצענט פּראָוויזיע, געמאַכט מיך אַ גלייכן שותף צו זייערע געשעפטן. אַ געוויסן טאָג איז צו מיר אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז געסטאַפּאָ זוכט מיך.

לאָדזש איז וואָס אַמאָל געוואָרן לייזדיקער פון יידן. מענטשן האָבן זיך ווידער געלאָזט אין וועג אַריין: צו פוס, מיט דער באַן און מיט אויטאָס. נאָך דער לעצטער ידיעה האָב איך אויך נישט געוואַרט ביז איך וועל ליקווידירן די געשעפטן פון מיינע באַלעבאַטים. אַ טייל געלט געשיקט צו הינדען און רבקהן און אַ טייל איינגענייט אין די בגדים און זיך געלאָזט אין וועג.

דעם 30 נאָוועמבער בין איך אַרויסגעפאָרן פון לאָדזש און דעם 2 דעצעמבער שוין געווען אויף דער צווייטער זייט פון בוג. איך בין אָנגעקומען אָן קליידער און אָן וועש — אַלץ האָבן די דייטשן ביי מיר צוגענומען. איך האָב זיך אָבער דאָ געפונען אונטער אַן אַנדערן הימל און געטראָפן אַן אַנדערע באַציונג פון מענטש צו מענטש.

הילל ווײַמאַן

מלחמה־יאָרן אין סאָוויעט־רוסלאַנד

ווּהין זײַנען קאָלער יידן נישט אַוועקגעשליידערט געוואָרן אין די פינצטערע און בלוטיקע מלחמה־יאָרן ?

פון 2 דעצעמבער 1939 ביז דעם 22 יוני 1941 האָב איך צוזאַמען מיט מײַן פאַמיליע, זיך געפונען אין מאַגניטאגאָרסק. חיונה איז געווען פון דער אַרבעט אין קאָמבינאַט א. נ. „סטאַלין" און אַזוי ווי קיין ספּעציאַליסט בין איך נישט געווען, האָט מען מיך באַשעפטיקט ביי שוואַרצע אַרבעט.

אין טאָג פון אויסברוך פון דער דײַטש־סאָוויעטישער מלחמה, האָב איך מיט מײַן פאַמיליע פאַרלאָזן מאַגניטאָגאָרסק, געפאָרן קיין טאַשקענט. אונדזער ערשטע סטאַציע איז געווען טשקאַלאָוו. דריי וואָכן האָבן מיר געלעבט אין קאַזאַרמעס און דאַן האָט מען אַלע פליטים מאָביליזירט און זיי געשיקט אין קאָלכאָז „קראַסנאַיאַ זוויעזדאַ". די אַרבעט איז געווען, צו מײנסטנס, ביי לאַנדווירטשאַפט: אין פעלד, פירן האָלץ פון וואַלד א. א.

די ווייטערע סטאַציע איז געווען טשעלאַבינסק, דאָ האָט מען אונדז רעקרוטירט אין אַרבעטס־לעגיאָן. די באַדינגונגען זײַנען געווען זייער שווערע, ערגער ווי אין אַ תפיסה. למעשה, האָבן מיר באַקומען געצאָלט, ווי אַלע אַרבעטער. דער לוין איז געווען אַזוי קליין, אַז יעדן חודש האָבן מיר געענדיקט מיט אַ דעפיציט, געבליבן שולדיק געלט. ווען איך דערמאָן זיך דאָס עסן, וווּנדער איך זיך וויאַזוי איך האָב אויסגעהאַלטן די הונגער־טעג. יעדן טאָג האָט מען באַקומען 500 גראַם ברויט און צוויי מאָל טעגלעך אַ זופּ פון קראָפּיווע. די שוואַכע זײַנען טאַקע אַוועק פון דער וועלט — מענטשן זײַנען געפאַלן ווי פליגן.

אַ האַלב יאָר האָט מען זיך אַזוי געמוטשעט. עטלעכע מענער און איך בתוכם האָבן איינגעזען, אַז מיר וועלן דאָ נישט אויסהאַלטן, האָבן מיר באַשלאָסן צו אַנטלויפן, הגם מיר האָבן געוווּסט, אַז מען וועט אונדז משפּטן ווי דעזערטירן. קיין אַנדער וועג איז אָבער נישט געווען, און מיר האָבן באַשלאָסן אונדזער פּלאַן אויסצופירן.

מיר זײַנען אָנגעקומען אין אַ פאַבריק, ווּו מען האָט געדאַרפט האָבן אַרבעטס הענט. דער לייטער פון פאַבריק האָט אונדז מקבל־פּנים געווען מיט פאָלגענדע ווערטער: „איך ווייס, אַז איר זענט אַוועק פון אַרבעטס באַטאַליאָן, ווייל איר זענט נישט בכוח אויסצופירן שווערע פיזישע אַרבעט. היות ווי איך דאַרף איצטער אַר־

בעטער, בין איך גרייט אייך צונעמען". ער האָט אונדז אויך פאַרשאַפט צייטווייליקע דאָקומענטן.

דאָ איז מען צו זיך געקומען. מיר זיינען אַוועק אין באָד און אַראָפּגענומען דעם שמוץ פון עטלעכע וואָכן. די גרופּע, וואָס האָט געציילט 10 מאַן, האָבן באַקומען 5 צימערן און אויך עסן צו דער זאַט. די פאַבריק האָט געאַרבעט פאַרן מיליטער. מיין אַרבעט: קאָנטראָלירן די פּראָדוקציע.

אין טשעלאַבינסק האָבן זיך דאַן געפונען בערך זעקס טויזנט יידן. פון קאָלאָ איז געווען הענעך הירשביין, ער האָט געאַרבעט אין אַ פאַבריק אַלס מאַטעריאַל־צושטעלער.

אין יאָר 1945 איז אָנגעקומען צו מיר אַ בריוו פון מיין פרוי און קינדער, וועלכע זיינען געבליבן אין קאָלכאָז. ווען איך בין אַהינגעקומען האָב איך נאָר געטראָפן איינעם. איך האָב דעם זון צוגענומען און מיט דער הילף פון „זוויאָנזעק פּאָלסקיך פּאַטריאָטוו" אים איינגעאָרדנט אין אַ קינדערהיים. דער פאַריין איז געגרינדעט געוואָרן דורך דער פּוילישער שרייבערין וו. וואַשילעווסקאַ.

די אַרבעט אין פאַבריק איז געווען אַ צופרידנשטעלנדע. עס האָבן דאָרטן געאַרבעט פיל בירגער פון פּוילן. דער קאָלעקטיוו האָט מיר אויסגעדריקט צוטרוי און מיך אויסגעוויילט אַלס פאָרזיצענדער פון „ז. פּ. פּ." (זוויאָנזעק פּאָלסקיך פּאַטריאָטוו). מיינע אָפטע באַגעגנישן מיטן ח' הירשביין האָבן אונדז דערנענטערט צו דער ווייטער היימשטאָט קאָלאָ, פון וועלכער מיר זיינען אַרויסגעריסן געוואָרן.

אין יאָר 1946 האָב איך זיך אומגעקערט קיין פּוילן, זיך באַזעצט אין נידערשלעזיען. בערך 10 יאָר האָב איך דאָ פאַרבראַכט. געאַרבעט ביי פאַרשידענע אַרבעטן, אָנהויבנדיק אַלס באַאַמטער אין יידישן קאָמיטעט (פון 1946—1948), אין אַ בערשטער־קאָאָפּעראַטיוו און צו לעצט — אין אַ שניידער־קאָאָפּעראַטיוו (היגיענע־אויפזעער).

אין אַפּריל 1957 האָב איך עולה געווען קיין ישראל. איך בין אָנגעקומען אין קיבוץ „אפק" (הקיבוץ המאוחד), וווּ איך געפין זיך צוזאַמען מיט מיין פאַמיליע.

אסתר נשלסקה־בנדלר

עם יהודי קולו בגיטו־ורשה

שורותי אלה הן ניסיון להטיל מעט אור על ימיהם האחרונים של עשרות נפשות, בני־עירי, שבשנות־השואה נמלטו לווארשה, והם בין הנעדרים.

אתחיל מהבית שבו התגוררתי — מדירת יצחק איז׳ביצקי. הוא זכה במשרת שוער־בית (דאָזאָרצע) בבית הגדול מס׳ 29 שברחוב גז׳יבובסקה. רבים קנאו ב„אושר" זה, כי נוסף לפרנסה הרי לא נלקחו השוערים לעבודת־כפייה. זכות נוספת נתגלגלה ע״י דירה זו. בסמוך מצוי היה בית־חרושת למיטות־ברזל, שבו עבדו פועלים ופועלות פולניים, שהגיעו מהשכונות ה„אריות". קשרנו קשרים עם פועלים אלה והם מצאו פרנסה גם בהברחת מזון. יום־יום, בבואם לעבודה, הביאו עמם מצרכי־אוכל, ואנחנו קנינו אותם ושילמנו בזהב ובחפצי־ערך. חלק מהמזון קנינו לצרכנו, ואת השאר מכרנו לידידים, שהיו אסירי תודה לנו.

המזון לא הגיע במצב נקי, כיון שהמבריחים הסתירו אותו במקומות בלתי היגייניים. אולם הרעבים לא הקפידו על כך — שהרי מזון זה היה טוב מהשיירים בפחי־האשפה.

דירתו של א. הפכה ל„מרכז". לכאן באו כל יהודי קולו שהתגוררו בגיטו הגדול ובגיטו הקטן, או שהיו בשכונה הארית. אלינו הגיעו גם הידיעות על הנעשה בקולו ובאיז׳ביצה לובלסקה ובמקומות גירוש אחרים.

את מספר יהודי־קולו שמצאו מקלט בווארשה, אני מעריכה לכדי 100. אזכיר את אלה שבאו אלינו: היז׳ו פרנקל, אשתו ובנם קובה (האחרון היה המפרנס); דוד פירניקז, אשתו וביתם האלינקא; משה־לייב לוין, אשתו וביתם גניה ובנם אדז׳ו; טמפלהוף ואשתו; ישראל שצ׳צ׳ינסקי ומשפחתו; ידז׳ה ביז׳וינסקה, פולה ואיצק; יחזקאל (כאצקל) ואחולדר וביתם; אדק שלכטוב ואשתו; רגינה שלכטוב ובעלה; הגברת שמוקלרסקה וביתה; משפחת בנימין קונינסקי מהשוק החדש; האדמו״ר שלמה רוטפלד ומשפחתו (רק הבנות); ברונק זילברברג ומשפחתו; ברוקשטיין (בנו של סיני ברוקשטיין); חנכוביטש; איטשה נוימן ואשתו; אולק נוימן ואשתו; איגנש נוימן ואשתו ובנם; גיטל נוימן מבית וואַסרמן; רישא נשלסקה, עזרא איזביצקי, משפחת פוטר, נעמי קירשבוים, סאלא קירשבוים ובניה.

יהודי־קולו הביאו עמם „צרורות" וגם מצאו התעסקויות שונות, כדי לפרנס את עצמם. איגנש נוימן ואני עבדנו במתפרה, שהתקינה בגדים בשביל הצבא. בזכות זו ניצלנו מגירוש, ואף ניתן לנו לבטל את גזירות הגירוש שהוטלו על

קרובינו. איצק שצ׳צינסקי היה שוטר ב„מיליציה״ היהודית״; אדק שלכטוב ואשתו עסקו במקצועם — ריפוי שיניים; עזרא איז׳ביצקי עבד במסגרות.

יום אחד ביקרו בחדרי רגינה שלכטוב ובעלה. ילקוטי־הגב שעליהם העידו כי הם יוצאים לדרך רחוקה. רגינה הראתה לי כרוז גרמני, שהיה כתוב בו: „מי שמבקש לחם ורוצה לעבוד, יבוא ל„אומשלאַג פלאַץ״ — ומשם יישלח למקום עבודה״.

הם התאוננו לפני על חייהם המרים: נמאסו עליהם ימי הרעב. בימים ההם טרם ידעו את ערמת־הנאצים, שבהבטחות־רמייה הוליכו שולל אלפי יהודים. הם יצאו הראשונים ל„טרנספורטים״ שנשלחו לתנורי־השריפה.

משפחת דויד פירניקאַז׳, חוסלה בווארשה: אשתו נרצחה בשעה שקצין ס. ס. נכנס לחדרם וציווה את הנמצאים לקום. כיון שהיא היתה משותקת ולא יכלה למלא את הפקודה — נורתה במקום. דויד ניסה אח״כ לעבור לצד הארי שבעיר ועמו הלכו משפחת שצ׳צינסקי, ואחולדר וביז׳וינסקי. שם נתפסו ע״י הבלשים ונשמדו. מקום קבורתם לא ידוע.

בווארשה ניספו: אשתו של ארטור נשלסקי ושלוש בנותיה; קאזיק יואל ואשתו (מבית וארטסקי); פאביאן יואל, אשתו וביתם; אברהם פלדמן ואשתו ובנותיהם; אהרון ריטשקה ואשתו וביתם זושיה, בנו שעיה רסלר חזר מרוסיה ונהרג בווארשה.

טמפלהוף סירב ללכת ל„אומשלאג פלאַץ״ ושלח יד בנפשו: הרעיל את עצמו בגאז של מתקני־הבישול.

שאר בני־עירנו, שנזכרו לעיל, נתפסו בשעת ה„סלקציות״ ונשלחו למיידאנק ולטרבלינקי.

כשצומצם שטח הגיטו, פוטר יצחק איז׳ביצקי ממשרתו, ונעשה שוער־בית ברחוב ניסקה. הוא נהרג בשעת חיסול הגיטו, כאשר נתפס בתעלות־הביוב שמתחת לאדמה, בהעבירו נשק מ„הצד הארי״ ללוחמי־הגיטו.

השנים 1941—1942 בגיטו וארשה היו רוויות עצב ויגון. יום־יום ציפינו למפנה לטובה ויצא ההיפך מזה. אף אלה שעבדו במקומות עבודה נוצלו כעבדים, כי התנאים היו ללא נשוא. אעפ״כ לא נואשנו מהחיים. עשינו הכל כדי להחזיק מעמד; אולם לא תמיד הוכתרו מאמצינו בהצלחה.

מי שלא היה בגיהינום זה — לא יתאר לעצמו את הגסיסה הממושכת של יהודי־קולו.

גדולי תורה ועסקני־ציבור

למדנים און געזעלשאפטלעכע טוער

אברהם אביטל (טויבנפליגל)

דמויות מעירי

(חסידים וציונים־משכילים)

מטבעם של זכרונות שגם הרעות וגם הטובות, גם העונג וגם הצער, שהיו בשעתם תוכן חייך והיוו את מציאותך האפורה, מציאות של יום־יום — עולים כמו בקסם של אוב ממעמקים ועומדים לנגד עיניך עוטי־איר. כולם יפים, כולם שלא בצביונם האמיתי, צביון המציאות שהיתה ואיננה.

דמויות עירי הקרובה־הרחוקה, עיר ילדותי ושחר ימי — עירי קולו או, בלשוני אז, קויל, על גדות הוואַרטה בפולין הרחוקה־הרחוקה.

א. ר׳ וולף חסיד

כמעט עוד ילד הייתי ובימי שבת ומועד ואני נגרר אחרי אבא אל ה„שטיבל״, בית־החסידים של חסידי גור, בסמטת ה„מקווה״ הקצרה ובבית־הקומתיים של בעל בית־הבד של ר׳ וולף ברוקשטיין. שם גם הכרתי את נושא ה„דמות״. ועד היום, כשדמותו מופיעה לנגדי, אני רואה אותו עומד בזווית שבין ארון־הקודש והחלון, ללא כל תנועה שהיא. בניגוד לרוב החסידים באותה שעה, שעת תפילת „שמונה־עשרה״, עומד ר׳ וולף חסיד בזויתו, כולו קופא כפסל נטול־חיים. ואני, הילד, דווקא באותה שעה נוהג הייתי להתלבט בין שורות החסידים השקועים בתפילת שמ״ע ולהתבונן בפניהם בעלי ההעוויות השונות וההבעה השונה: מן המצחיקה, הנלהבת־האכסטאטית ועד האדישה, שאינה אומרת כלום. אולם תמיד, כמתוך דחיפה אינרטית, הייתי נמשך והולך עד אותה זווית שבה עמד ר׳ וולף חסיד.

והנה הוא לפני כדמותו וכצלמו: גוף מצומק בעל קומה גוצה, ממש כגופו של נער־זקן, פנים של סגפן, מקומטים ואדמדמים־חוורים, זקן דליל ואפרפר — כזאת היא דמותו החיצונית של ר׳ וולף חסיד, כפי שהיא מופיעה לנגד עין זכרוני.

אולם לא הדמות החיצונית לקחה אז את לב הילד: הוא עמד והתבונן משתאה מן הצד אל אותם פנים מצומקים ללא דעת וללא הבין, מה משך ומה הפליא יותר: אותו הוד־שקט של פסל קלאסי, העינים העצומות שעפעפיהן נראו כזעות־כמעט מתוך עוצר־התלהבות, שכאילו עמדה בכל רגע להתפרץ ולא יכלה — נכבלה בעומק הנפש של המתפלל באיזה כוח תקיף... גם שפתיו כמעט שלא נעו.

מי היה האיש ומה מעשהו בחיי יום־יום? ירק זה מהיכן חי?

לא אני היודע. רק מתוך זה, שאבא היה מספר לעתים ובמקרה, כנוח עליו

הרוח והנטיה לשיחת חולין, הרי היה האיש מעין „פאולוס" של החסידות בעיר־הווארטה הקטנה. הוא הראשון שהעז עוד בנעוריו להביא את בשורת הבעש"ט לעיר שכולה „מתנגדים"; הראשון שנלחם ל„רעיון" ויצר הראשון „חוג" חסידי מבין ה„אברכים", בני הטובים שבעיר, ובתוכם אבא, בן הרב המתנגד, שבמקום חסידות לימד את העם בביהמ"ד, בין מנחה למעריב, את „חובות הלבבות" לרבנו בחיי א־פקודה הספרדי.

ב. ר' יוחנן חסיד

בהופעתו החיצונית — היפוכו הגמור של הקודם: גבוה וצנום, כלולב יבש. גם ב„פנימיותו", כדאמרי חסידים, שונה מחברו: כולו תוסס וער, בדיבורו כבתפי־לתו. תנועותיו, בידיו ובגופו כולו, היו נמרצות, עזות, ותפילתו, כדיבור־החולין שלו, קולנית ותקיפה. אם זכרונו של הכותב אינו מטעהו — הרי נוהג היה, ובחיבה מיוחדת, לצבוט את לחיי הילדים ולקרא להם „שייגאץ".

פרנסתו — חנות קטנה באיזה בית־עץ ישן, רעוע, גגו רעפים של עץ שאזוב ירוק כיסה אותו מקדקודו ועד שפתו. דומה, שמלבד שמרים לחלות, שעקרות הבית היו נוהגות לקנות ביום חמישי, לא נמצא בחנות זו כל מצרך אחר. מנהל העסק לא היה, כמובן, הבעל, ר' יוחנן חסיד, היושב ימים כלילות ב„שטיבל", שקוע בתורה ובתפילה ובסתם שיחות־חולין של חסידות, אלא ה„פלונית" — אשה גוצה ועגולה, כחביתו של דיוגנס, שביס רחב וגבוה לראשה, היורד כמעט עד לגבות עיניה.

ור' יוחנן זה הוא הוא חבר נעוריו של ר' וולף חסיד, „ידידי־נפש". שניהם באותו זמן כבר זקנים מופלגים; שניהם נערצים על קהל ה„שטיבל" של חסידי גור כראשי העדה — זוג בצלמו של אותו זוג חסידי של י. ל. פרץ.

לפי השמועה המאוחרת, כמובן, היה ר' יוחנן באותם ימים רחוקים של נעוריהם ושל נעורי החסידות בעיירה, מעין עוזרו ויד־ימינו של ר' וולף בהטפה ו„תעמולה" ל„רעיון" — ובכן מעין „פטרוס ופאולוס", להבדיל, של החסידות במקום.

אולם המומנט רב־הרושם ביותר, שנחרת בזכרונו של הכותב בקשר לאישיותו של הנושא — הוא אותו ליל־זוועה ממש לחסידי העיירה. במהירות הבזק נפוצה הידיעה על מותו של הרבי מגור, בעל „שפת אמת" — אם איני טועה. עוד בשעות המוקדמות שלאחר־הצהריים התחילו כבר החסידים להתכנס ל„שטיבל", ובתוכם גם אבי. הספסלים נהפכו על פניהם, לשמש שרפרפים לישיבה של אבלים. דממה מאיימת שררה בהדר, שהופרעה לעתים בהבאת יד־אל־יד ובקול־בכי חנוק פתאומי. והנה נפתחה הדלת ור' יוחנן נכנס — יותר נכון הוכנס, כששני חסידים צעירים תומכים בו, מימינו ומשמאלו, כאהרן וחור בשעתם. עוד טרם הגיע אל הספסל ההפוך הראשון והנה צנח, ישב על הקרקע, הרים ידיו כמקונן ופרץ בבכי מר ומחריד כזה, שבן רגע מילא את החדר והפך ליללת־זוועה כללית...

ג. משה קוט

ללא תוספת התואר „רבי" ואפילו לא „הערר" ב„דייטשמריש" — אלא סתם משה קוט. כלומר — לא חסיד ואולי גם לא למדן. אבל דבר אחד ברור: לא ככל יהודי העיירה הוא. הוא — משכיל וציוני.

הימים ימי מבוכה וספקות, תסיסה ומרדות נגד כל המקובל, הישן־הנושן, כל ש„אבד עליו כלח", בקיצור — שעה של דמדומים, של „שינוי ערכין", ברחוב היהודי של העיירה הקטנה. במדויק יותר — בקרב הנוער היהודי. ילדי ה„חדר" נעשו נערי ה„חדר" ונערי ה„חדר" — פרחי בימ"ד, „בחורים" ראויים לחופה או מתקרבים אליה. ובין אלה האחרונים אחיו של הכותב ונער־ה„חדר", כדרכו, נגרר אחריו, כלפנים אחרי אבא, שומע במה מדברים הגדולים, בולע את הדברים וסופגם.

והדברים מופלאים: מלחמת רוסיה־יאפאן, „פוגרומים", „ריבולוציה" (מה אלה?), „השכלה", „בונד", „ציוניזם" (רבש"ע! מה כל אלה?)... והנה, מתוך בליל הקולות של המתווכחים ברעש ירוגז ותנועות יד וראש, בוקע ועולה כפעם בפעם שם קצת משונה ומצחיק: משה קוט (קוט — חתול? עד כדי כך כבר ידע הנער לשון פויליש...). וכך נודע לנער על קיומו של איזה איש מופלא, בעל השם המצחיק קוט.

עוברות שנים מספר והנער כבר „בחור", „פרח" מפרחי ביהמ"ד גם הוא, וכבר ידוע ידע גם הוא מי הוא זה האיש ששמו קוט, ונדמה לו שגם יודע הוא מה זה „בונד" ומה זה „ציוניזם". ובאותו זמן מתחיל הוא, בתוך עוד כמה כמותו, להתגנב בערבים — לבל יודע הדבר, חו"ש, לאבא — לתוך אותו חדר גדול ואפל־למחצה, שנמצא דווקא בקיר־החומה של ביהמ"ד, ושימש, כפי שקוראים לזה כיום „מעון" או „מועדון", ל„ציוניסטין" — ושם הוא מכיר פנים־אל־פנים את האיש, שעורר בזמנו את סקרנותו הילדותית — את משה קוט.

והאיש נשא את דבריו בקול שקט, בהברה לא ברורה ביותר, כמעט באדישות, באזני שומעיו הצעירים והקשישים. אולם מבעד לשקט וחד־הגוניות מורגש ברור הלהט הפנימי של הדובר — להט אמונה ומסירות ל„רעיון", להט חסידי.

והדברים מתמיהים ומפליאים בחידושם ומושכים את הלבבות הצעירים. מספרים הם על איזו „תנועה" בשם „חיבת־ציון", ישוב ארץ־ישראל (את זה ידענו עוד מביהמ"ד), על איזה ר' צבי־הירש קאלישר, ד"ר פינסקר ולילייענבלום, על איזה איש מופלא בשם אחד־העם, ביל"ו, „הנדיב הידוע" ובעיקר „קולוניות" — והלבבות הרכים מזדעזעים ומתמלאים געגועים וערגה, עד כלות הנפש, לאותן „קולוניות" רחוקות־רחוקות. ולבסוף — אחרון אחרון: „ציוניזם", „קונגרסים", הרצל, הרצל... וכשנגמרה האסיפה ועשרות קולות צעירים פרצו באדיר בשירת „התקוה", לפעמים, דומה, גם בלווית כינור שאותו משה קוט היה מנגן בו, לדעתנו אז — להפליא — והיה הרושם עמוק ועז, רושם בל־יימחה.

והאיש עצמו, בחיי יום־יום שלו — יהודי בעיירה קטנה, לא שונה בהרבה

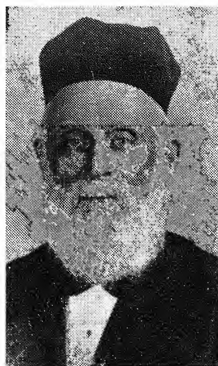
מרבים אחרים. אותה קאפוטה שחורה ודהה, אם גם קצרה במקצת מזו של יהודי סתם, אותו כובע שחור ודהה גם הוא בעל המצחיה הנטויה על העינים. קומה בינונית, רחב־כתף, זקן אדמדם קצר, כזה הוא מראהו החיצוני. קונפליקטים פנימיים, נפשיים, עם הסביבה המשעממת, הדלה, הצרה והמחניקה, בחומר וברוח? טיפוס של „חולם־הגיטו״? — מי יודע — — — —

היתה לו חנות קטנה, לא רחוק משפת הנהר, בקצה „רחוב־הסיד״, חנות עור ומצרכי סנדלרות. היתה לו אשה גבוהה ורחבה, חשוכת־בנים, והבעל נאנח ונאנק על כי הולך הוא ערירי. משנפטרה לעולמה, בגיל העמידה — נושא לו אשה חדשה, צעירה, שמעמידה לו בנים ובנות, והפרנסה מועטת והחיים הולכים וקשים ומרחיקים את ה„עסקן״ הציוני מ„ציוניזם״ ומהרצל ומקולוניות ומשקיעים אותו ביון הדלות של העיירה הקטנה.

ובינתים עוברות עוד שנים, מועטות אבל הרות־גורל לנוער המתפרץ קדימה. באו „ימי הלימודים והנדודים״ ואתם ההתרחקות, לא רק מביהמ״ד אלא גם מאותו חדר בקיר־החומה של ביהמ״ד, מן ה„ציוניזם״ התמים ושירת „התקוה״ הנלהבה — וממשה קוט ושכמותו עצמו.

ואם יש, ולעתים נדירות ביותר, והכותב — כבר בחור בעמיו — נפגש במקרה באותו איש, שהראה הראשון את הדרך החדשה לבני דורו התועים ומחפשים, והנה הוא רואה לפניו אדם מלבין ותינוק על זרועו... עומד משועמם בפתח חנותו האפלה־למחצה והריקה כמעט כולה. וכאילו הוא מבין למבטו של הצעיר העומד לפניו ומפליט: „אין דבר, אזכה, אי״ה, לגדלם״ — — —

האם זכה? לא אדע.

ד. ר׳ כתריאל שאלאדובסקי

הוא היה „מלמד״. אבל לא ככל המלמדים ר׳ כתריאל שאלאדובסקי. הוא — במושגי הזמן — „מתקדם״, „מודרני״. ויש גם, בפניו ושלא בפניו, שקוראים לו כבר

אדון שאלאדובסקי. כי בעיני רבים היה כבר האיש קרוב יותר לטיפוס ה„מורה" מאשר נולמד, במובנו ה„מסורתי".

קומה נמוכה וצנומה, עטופה אותה קאפוטה שחורה, היורדת עד קרסוליו ממש, שלא כקאפוטות של ה„מתקדמים"; אותו כובע שחור, יהודי מסורתי, זקן קצר מדובלל — יהודי, דל וצנום, ככל היהודים בני דורו ומקומו — — —

במה, איפוא, המודרניות של ר' כתריאל? — בשתים: ב„דקדוק" וב„באור". בדקדוק כיצד? — הוא היחידי בין חבריו, יתר המלמדים שבעיר, שהעז לתת לתלמידיו „לקח" בתורת הלשון, להכניסם ל„היכל המדע" של נטיית השם והפועל — „מנוירה, מנוירוסי, מנוירסך וכו' וכו'; פקדתי, פקדת" וכו' — ודאי ע"פ ספר־הדקדוק של בן־זאב ובהברה שחציה פולנית, חציה ליטאית. וב„ביאור" כיצד? — לא הסתפק ר' כתריאל בהלעטת תלמידיו, בשיטה המקובלת, אך ורק בפירוש רש"י, בלמוד ה„חומש", אלא קם והוסיף עליו גם קטעים מן ה„ביאור" של אבי ה„השכלה", הגדול לדורות ואשר „מ... עד... לא קם כמוהו" — ר' משה מנדלסון מברלין. אמנם דעת רבים מאבות התלמידים, בעלי־בתים פשוטים ויראי־שמים, לא היתה נוחה מזה — אבל מאידך ובדיעבד גרם להם הדבר נחת־רוח וגם קצת יוהרה: „בני לומד „דקדוק" ו„ביאור" מפי ר' כתריאל!" מובן, רק לבני הכיתה ה„גבוהה", כלומר — המתקרבים כבר ל„בר־מצוה".

צנוע היה האיש, הולך תמים. „נחבא אל הכלים". לא נשא במרום קולו — בנוסח הלשון, ה„מליצה", של דור ה„מאספים", אשר אהב כל־כך — לא „הופיע" בקהל, בקיצור — לא היה „פעיל" בנוסח המודרני. אפשר — במקצת מתוך חשש לבעלי־הבתים, שלא יוסיפו לשלוח „קדישיהם" ל„חדר" של ה„אפיקורוס", שבעיני רובם היה ודאי שם־נרדף ל„מדקדק" — או להיפך. ו„אפיקורוס" זה היה משכים ומעריב לביהמ"ד, זהיר בקלה כבחמורה, בורח אפילו — עד כמה שזכור לכותב — מן ה„ציוניזם", בנוסח ר' משה קוט.

וגדולה היתה גאוותו של הכותב, כשבאחד הימים זכה להתוודע ל„מדקדק" וה„אפיקורוס". צעיר היה ותמים, ודאי לא הרבה למעלה מ„בר־מצוה", אולם ר' כתריאל התייחס אליו כאל מבוגר, כאל איש כערכו, ודבריו אליו כדברי איש אל רעהו. אולם לשיא גאוותו הגיע הנער כשהוזמן פעם לבקר בביתו. ערב היה, לאחר שר' כתריאל היה משתחרר מיום עבודתו המלמדית המפרכת בשלחו את תלמידיו הביתה. בלב חרד נכנס אל ביתו שבאחת הסימטאות האפלות.

בעצם לא היה זה חדרו של בעל־הבית, מעין „קאבינט" של פרופיסור, אלא ה„חדר": שולחן ארוך, שתפס כמעט את מלוא החדר, ומשני עבריו הספסלים הארוכים. אולם מבטו של המבקר פנה אל הארון שבפינת החדר: ארון לא גדול, אך מלא וגדוש ספרים מקצה אל קצה. אמנם גם בבית אבא לא חסרו ספרים, ואפילו יותר מאלה שכאן, אולם כמה גדול השוני: שם — ש"ס ופוסקים, ספרי שו"ת וספרי יראים, כאן — ספרי „השכלה", „ספרייה": רנה"ו וה„ביאור", ה„מאספים"

(לא של סוקולוב, חלילה) ושירי שלום הכהן ושירי אד"ם — ועוד ועוד. לא חסרו גם ספרי „מדע": „ספר הברית" ו„מליצת ישורון". ועל הכל — ספרי רמח"ל. וכולם מכורכים בקפדנות ועטופים נייר ועל הדף החלק שבמבוא ה„שער" — שם הבעלים „כתריאל שאלאדאווסקי" ו„באעה"ח ביום... לחודש... לפ"ק פה עיר קויל". — והכל באותו כתב־פנינים מצועצע, שהיה כל־כך מפורסם בעיירה עד שנעשה כמעט חלק בלתי־נפרד של אישיות הכותב ואפילו זכה בגללו לתואר „כתבא רבא", ולרוב גם מלווה חרוזים — שירים — — —

כי אכן לא רק מלמד ו„מדקדק" ו„משכיל" היה האיש הצנוע והמתבודד הזה — אלא גם משורר. באותה הזדמנות נודע הדבר לכותב, נתגלה הסוד: בשעות של חסד ובדידות היה יושב המלמד וכותב חרוזים, „שירים", בעלי תוכן לימודי, „דידקטי" בלע"ז, ובעלי תוכן „הלצי" וכדומה, והכל „על־פי": על פי רנה"ו, חיקוי ל„שירי תפארת", רמח"ל, אד"ם, שלום הכהן — כל אלה שלדעת ר' כתריאל לא קם עוד כמותם, וה„חדשים" — כולם כקליפת השום נגדם... לרמח"ל, לרנה"ו, לשלום הכהן אף פעם לא הגיעו... ועוד רז נתגלה לכותב באותו ערב, ראשון לכמה וכמה ערבים דוגמתו: ר' כתריאל לא רק משורר הנהו אלא גם איש העוסק בחקר המקרא — התנ"ך. עסוק הוא זה שנים בשתי עבודות: „ביאור" בעברית, כמובן, לתנ"ך וגם — תרגום גרמני, באותיות עבריות, לאותו ספר; לא, חו"ש, יידיש־דייטש, אלא גרמנית טהורה, עילאית, ברלינית — ממש כתרגומו של מנדלסון וכן גם הביאור. והכל כתוב „עלי גליון" באותו כתב־פנינים נפלא, מעשה אמן.

נפרד — ולא הוסיף לראותו עוד. אלא שמועה שמע שבסופו זכה לחיות עוד זמן מה בעיר הכרמל, ושם גם בא למנוחות. במקום זה האמין וודאי להתמזג עם רוחות רבותיו, שהאירו את דרך חייו — ר' משה מנדלסון, רמח"ל, רנה"ו, שלום הכהן, אד"ם — — —

וכל אלה איים?

היו ואינם. הרוח שטאטאה את יהדות פולין כולה, היהדות, ככל יהדות הגולה, שבנתה על חול והחול היה קברה — — —

תהיינה נא שורות אלה מצבת זכרון לכל אלה שחלפו עם הרוח והחול קברם — — —

ד"ר אהרון בראנד־אורבן

רבני־קולו

ר' מאיר אויערבאך, אב"ד קויל והרב הראשי האשכנזי הראשון בירושלים

לז"נ חותני ר' אברהם שלמה אויערבאך ז"ל, נין ונכד לרבנים
מבית אויערבך ואשתו שרה הי"ד וגיסי חיים אויערבך הי"ד

אחת הדמויות הבולטות בשורת האישים שפעלו בקולו — היא ללא־ספק דמותו של ר' מאיר אויערבאך, שפרשת חייו היא עלילה נסערת. בין שוחרי ציון במאה ה־19 ייזכר שמו, ורבות עשה למען ירושלים ולמען יישוב הארץ. דרכו הארוכה מקולו ועד ירושלים עטורה פעולות מבורכות לטובת הכלל.

ר' מאיר אויערבאך נולד בשנת תקע"ה (1815) בעיר קאוועל, והוא נצר למשפחת רבנים וגדולים בישראל — „שלשלת משפחתנו הרמה מחצבתה באדוננו דוד המלך ע"ה" — כך נמסר בספר היוחסין של משפחה זו. בהגיעו לגיל כ"ה נתפרסם בידיעותיו ובמעלותיו ונתמנה לרב בעיר מולדתו, שלפני־כן שימש בה אביו ברבנות.

בשנת תר"ו (1846), שש שנים לאחר פטירתו של ר' אהרון קוילר, נקרא הרב ר מאיר אויערבאך לשמש בקודש בעיר קולו. מצבו החמרי לא הוטב בעברו מעיר לעיר, אולם כאן מצא סדן לפטישו. בית המדרש ולומדיו לקחו את ליבו שבי, הוא הלך לעיר של תלמידי חכמים. תשע שנים ישב כאן על כיסא הרבנות וזכה להערכה גדולה. בספריו הוא מדבר על עירנו כאיש הנזכר בשנים של טובה, הוא מכנה אותה „קויל היקרה".

קהילת קאליש פנתה אליו שיואיל לבוא אליה ולכהן בקודש, והוא נעתר לבקשתה בשנת תרט"ו. בעיר זו הגיע לרווחה. בשלוש השנים שעשה כאן עסק גם במסחר. חלק מכספו חילק בין עניי העיר ותרם תרומות גדולות לצרכי מוסדות הצדקה, והשאר איפשר לו להגשים את חלומו — לקיים המצווה האהובה עליו, להשתקע בארצנו הקדושה. בדרשותיו אל בני עדתו לא חדל מלדבר על „ישוב ארץ ישראל, שהיא ראשית הגאולה". בשנת תרי"ט קיים זאת בגופו. רכושו שהביא עמו שימש לו מקור ראשון למחיה, שלא יצטרך לבריות.

ר' מאיר קבע את מקומו בירושלים, ואף כאן המשיך לפעול למען הרמת קרנם של לומדי התורה. מרץ רב השקיע ביסוד הישיבה „אוהל יעקב", ושמה נודע לתהילה. העדה האשכנזית בירושלים מינתה אותו לרב ראשי של קהילתה.

לא נתמזל לו לשבת בשלווה. כאשר ביקש למנות שוחטים, שינהגו לפי מנהגי הרמ"א (ר' משה איסרלש, הפוסק הגדול בענייני איסור והיתר, רב בקרקוב

במאה השש־עשרה), קפצה עליו רוגזתה של העדה הספרדית. פרצה מחלוקת גדולה, וכנגדו יצא החכם־באשי ר׳ דוד חזן, והמריבה הגיעה עד לחצר השולטן התורכי...

סוף־סוף יצא כאור צדקו. שאיפתו היתה תמיד למצוא את המאחד ולא את המפריד. במלחמתו בעד השחיטה הכשרה ביקש לאפשר לכל התושבים בשכונות העיר הרבות שינהגו לפי מנהגיהם, לא לכפות את רצון העדה הספרדית על האשכנזית, או להיפך. עד מהרה ראו בו כוח מאחד.

עם עלותו ארצה היה עד לריב בין ה„כוללים", המוסדות שקיבלו וחילקו את כספי התמיכה שהיו שולחים מתפוצות הגולה, בין עניי הארץ. בשנת 1866 יסד, בהשתתפותו של ר׳ שמואל סאלאנט (משנת תרל"ט שימש רב־הכולל לעדת האשכנזים בירושלים) את „ועד כל הכוללים" בירושלים, שהשתתפו בו ה„כוללים" של מדינות שונות, ואז קם השלום.

„המכתב הגלוי" ששיגר לנדיב סיר מונטיפיורי — זכה לפרסום רב. הוא יצא בו נגד דברי הדיבה שהפיצו על הישוב והוכיח את האפסות בהאשמות, ואחת מהן: „בין יושבי ירושלים נמצאים אנשים שלא באו לחונן את עפרה, אלא עריקים שברחו מארצות מזרח אירופה, היות וברחו מעבודת הצבא, יען כי דבר קל הוא להם לנסוע על אניית קיטור הבאה ממדינת רוסיא לעיר יפו".

פרשה מעניינת היא יחסו של ר׳ מאיר אויערבאך לתנועת חיבת ציון. לאחר שבשנת תר"ך נוסדה „חברת יישוב ארץ ישראל", בעיר פראנקפורט על נהר אודר, ומטרתה לכונן בארץ הקודש מקום מושב גדול לבני ישראל להתעסק בעבודת האדמה — נספחו עליה הרב צבי הירש קאלישר והרב אליהו גוטמאכר. אז באה הפנייה לבני ירושלים לתמוך ברעיון זה. ר׳ מאיר כתב דברי הסכמה לספרו של הרב קאלישר „מאזניים למשפט", ובכתב־העת „הלבנון", גליון ג׳, משנת תרכ"ג, הוא מחייב באופן עקרוני את הפעולות היזומות לבניין הארץ: הקמת מושבות חקלאיות; אולם הוא מסתייג מחידוש הקרבנות שהוצע ע"י הרב קאלישר. האחרון הודיע לאנשי בריתו, כי הרב אויערבאך אוהד את המפעל: „הוא מסכים כמעט לדרכנו — אין דרכם כך של רבנים אחרים".

הרב אויערבאך כינס בביתו צעירים ירושלמיים והשפיע עליהם שיצאו לעבודת האדמה ויתמסרו לה. הוא עודדם לצאת אל מחוץ לחומות העיר העתיקה וליסד מושבות. בסיועו נרכשה הקרקע שעליה הוקמה השכונה „מאה שערים" (בשנת תרל"ד), וכן השתתף בבניין „משכנות ישראל" ושכונות אחרות.

אחת מתכניותיו, הקשורות בגאולת הקרקע, היתה „החברה לקניית אדמת יריחו". לאחר שניתנה הרשאה מהשלטונות והקנייה עמדה לצאת לפועל — הופסק המשא והמתן. בזמן ההוא עוררה התכנית ויכוח בין החרדים: המותר להקים את העיר על תילה? השוללים הסתמכו על הכתוב בספר יהושע ו׳, 26: „ארור האיש לפני ה׳ אשר יקום ובנה את העיר הזאת, את יריחו, בבכורו ייסדנה ובצעירו יציב דלתיה..."

רבה היתה אכזבתו מביטול קניה זו והיא קיצרה את חייו. נפטר בירושלים בה׳ באייר תרל״ח. לפני מותו זכה לראות את תלמידיו בין מייסדי המושבה „פתח תקוה״.

זכרון אבות!

שלשלת גזע יחוס משפחתינו הרמה הנודעה בישראל בגאוניה קדושי עליון
ז״ע אשר מקור מחצבם יעלה ויגיע עד אדונינו דוד המלך ע״ה.

אאמ״ו הרב הגאון המפורסם בקש״ת מוה״ר שלמה שליט״א האבדק״ק לונטשיץ (בפולין המדינה) בן לאותו צדיק
וגאון ישראל מרנא ורבנא מרן ר׳ מאיר זצוק״ל (בעהמ״ח ספרי אמרי בינה על או״ח ויו״ד ועל ח״א מחו״ם
והגה״ת על ס׳ טורי אבן מרבנו הגאון בעל שאגה ארי׳ והגהוה על ספר דברי חיים, והשאיר אחריו כתבי קודש ח״ש
על ויו״ם ועל אבן העזר ושו״ת רבות אשר השיב לכל שואל ומבקש דבר ה׳, והגהוה על הש״ס ומשניות ורמב״ם ועל
ראשונים ואחרונים ועל אגדה, ה׳ יזכה את אאמ״ו שליט״א במנוחה שלימה שיהי׳ ברא מזכה אבא להוציא לאור חמדה
הגניזה וברצוה ה׳ בעזרת ה׳ בגבורים אנכי אתחיל לסדר מה שיהי׳ ביכולתי כי ההוצאות הרפסה בפעה״ק רב הוא), שהיה
אבד׳ קוואהל קויל קאליש ואב״ד ור״מ בקרתא קדישתא ירושלם הובב״א בן להגאון האדיר מרנא ורבנא מו״ה ר׳
יצחק איצק זצוק״ל (הנקרא בפי כל ר׳ יצחק חריף שהי׳ אבד״ק דאברי ופלאצק ולונטשיץ בעל המחבר
ספרו הנורא דברי חיים על ד׳ חלקי ש״ע) בן להאי גאון עולם מופת הרור חסיד וקדוש ה׳ אדמו״ר מרן ר׳ חיים
זצוק״ל (בעל המחבר ספר דברי משפט על כל חו״מ ובעל המחבר ספר מים חיים על או״ח ויו״ד הנדפס בתוך
דברי חיים מבנו הנ״ל) בן לאותו צדיק המפורסם ר׳ יצחק איצק זצוק״ל בן להגאון המפורסם מרן
ר׳ מנחם זצוקל״ה ראש ישיבה דק״ק פיוזנא בן להגאון המפורסם המקובל אלקי מרן ר׳ שלמה זלמן
זצוקל״ה (אשר חיבר כמה חיבורים בנגלה ובנסתר ואשר עשה תקון חצות בכל לילה עם
ירמיהו הנביא ע״ה כמבואר בדברי משפט בההקדמה הגאון הצדיק ר׳ מנחם
אויערבאך זצוקל״ה שהי׳ אבד״ק אסטראווע) ולמעלה בקודש גאוני עולם דור
דורים, ומצד אמי זקנתי הצדיקת מרת יאכט שרשה בקודש מגזע בעל
המשביר על ד׳ ח׳ ש״ע רבינו בית יוסף קארו, ולמעלה בקודש
הקדשים עד התנא אלקי ר׳ חנינא קרא ולהתנא הגדול ר׳
נחוניא בן הקנה וגזע משפחתינו נמשך עד אדונינו
דוד המלך ע״ה כאשר נדפס גם מזה בזית רענן
ח״ש בהקדמת שאירי ומחו׳ הגאון ר׳ אברהם
בנימין זצ״ל שהיה אבדק״ק וויערשיב
בעהמ״ח ספר עלי זית, זכותם יגן
עלי ועל כל משפחתי ועל כל
ישראל שלא יכבה גחלת
התורה מעלינו ומעל
זרעינו וזרע
זרעינו
מעתה ועד עולם אמן סלה:

דף מספרו של הרב ר׳ מאיר אויערבאך „אמרי בינה״

ספרו „אמרי בינה״ הקנה לו שם כסיני ועוקר הרים. בשאלות והתשובות אנו מוצאים דברים לרבנים במחוז קולו ובערים הסמוכות, ביניהם להרה״ג ישראל יהושע קוטנר. חלק אחרון מספרו „אמרי בינה״ הופיע בווארשה בשנת תרצ״ג, והוצא ע״י נכדו ר׳ אליעזר אויערבאך, אבד״ק לונציץ, ובו דרושים שדרש ר׳ מאיר. אחד מהם הוא הדרוש „לשבת הגדול, שדרשתי בעזה״י פה קויל, שנת תר״י״. בדרוש הזה הוא מעורר את בני העיר לסיים את בניין בית הכנסת ולהקים את המקווה החדשה, כיוון שבית הכנסת הישן עומד להיהרס.

באחד הפרקים בספרו „אמרי בינה״ נאמר:

„...ועוד נזכה לראות בנשוא נס דגל התורה וקרן עמנו ונחלתנו וארצנו. והאל הטוב ירנן לב האלמנה. בונה ירושלים ה׳ ונדחי ישראל יכנס ויקבצם כרועה עדרו

בזרוע עוזו, לחברם יחד ושבו בנים לגבולם לעלות על הר הקודש והמקדש. כעתירת עבד לעבדי ה׳ המשתחווה נגד הה״ק בברכיים כושלות ורגלים רועדות ועיניים מלאות דמעה, אל מקום אשר שערי שמים פתוחות. ברב תודות על העבר ובלב מלא רגש ותחנונים על העתיד, כי ה׳ יאיר עינינו״ וגו׳.

ר׳ לייזר בן ר׳ גדליה

לז״נ ר׳ נתן ז״ל בן הרבני ר׳ יוסף זאב הי״ד, ואמי מורתי אסתר חיה הי״ד ואחי מחמדי הילד מרדכי הי״ד שנהרגו על קידוש השם.

בחיפוש חומר ביאוגרפי על רבנים ידועי־שם שכיהנו בעירנו, נתקלים בקשיים רבים: פנקסי־הקהילה, שהיו עשויים לשמש מקור ראשון, אבדו בימי השואה. שריד וזכר הם הספרים, שבהם מובאות שאלות ותשובות או הסכמות, וגם ספרים שחוברו ע״י רבני קולו.

בשושלת הדורות מצאתי כרב ראשון ידוע מקויל את ר׳ לייזר בן ר׳ גדליה. ביום א׳ עש״ק, כ״ח מרחשון תקנ״ב (1802) הוא נתן הסכמה לספרו של בנו של ר׳ אלעזר בן ר׳ שלמה ליסר, והוא מכנהו „האברך התורני המופלג מהר״ר אלעזר מקרית קלעטשאווי״. ר׳ אלעזר חיבר פירוש בשם „מגדנות אלעזר״ לספרו של ר׳ ידעיה הפניני. ההסכמה של ר׳ לייזר, אב״ד דק״ק קויל, כתובה בחרוז ובמשקל.

ר׳ לייזר היה בנו של ר׳ גדליה גר״ו, אב״ד דק״ק קופנהאגן — מה רבה היתה דרכו לכסא הרבנות!

בחפשי פרטים נוספים עליו, מצאתי בשם הגדולים החדש לוואלדען את הערך דלקמן: „הרב מו״ה ר׳ אליעזר לייזר, גאון מפורסם בדורו, אבד״ק קאליש, חי בימי הגאון „נודע ביהודה״. הנני משער שהערך הזה מתייחס לר׳ לייזר בר׳ גדליה. ואלה נימוקי: לא מצאתי ערך אחר של רב בשם אליעזר, המכונה גם לייזר. הזמן של הגאון ר׳ יחזקאל לנדו מתאים לתקופת הרב ר׳ גדליה. כן היו הקשרים עם העיר קאליש מרובים, וכנראה שרבנים עברו מכס־הרבנות בקויל לקאליש.

ר׳ אפרים סגל מקויל וחתנו ר׳ יששכר, בעל „פתחי שערים״

שני השמות מובאים יחד כיוון שעבודתם בלימוד התורה נעשתה באותו זמן. לאחר ר׳ לייזר נזכר הגאון ר׳ אפרים סגל מקויל. תחילת כהונתו בעירנו אינה ידועה, אולם יש להניח כי בשנת תקפ״ג כבר שימש ברבנות. תאריך פטירתו — י״ד בתמוז תקד״ם. הוא היה נכדו של הגאון ר׳ זליג הנובר ובנו של הגאון ר׳ יוסף־חיים, אב״ד קאליש וקרעזמיר, בן הגאון ר׳ סענדער, אב״ד לעסלא. חיבורו „ברכת אפרים״ הוא צוואה לבניו. הוא נדפס בספרו של חתנו „פתחי שערים״.

ר׳ יששכר נתפרסם כעילוי בגיל שתים־עשרה. מסופר עליו, כי פעם יצא להקביל את פני המגיד מקוז׳ניץ. בהזדמנות זו דרש לפניו דרוש נפלא. המגיד הקדוש התרשם כל כך מדברי הצעיר וציווה להביאו ללונציץ, לגאון ר׳ חיים אויערבאך, שישב שם על כסא הרבנות, ושם עשה שש שנים. אחרי מות אשתו הראשונה נשא את בתו של ר׳ אפרים הלוי סגל מקויל.

ר׳ יששכר רצה לשבת בעירנו, שבה מצא לומדים, ובית חותנו — שימש בית־ועד לחכמים. בשנות שבתו בקולו עלתה וגדלה קרן התורה. נכדו של ר׳ אפרים כותב בהקדמה לספר „פתחי שערים": „תלמידיהם של הגאונים מקויל עלו מעלה מעלה עד שגדלו, עצמו בתורתם וגדיים נעשו תיישים, בעלי קרניים, שמהודם קרן אור התורה מקויל המאיר שם עוד היום".

מחמת גזירת המלכות, עזב ר׳ יששכר את קויל ועבר לסומפולנה. שם „הנהיג נשיאותו ברמה, לשמור את דרך עץ החיים". משככך זעם הגזירה, חזר לקויל להתחבר עם חברים מקשיבים שהיו תלמידיו מקודם והפליא לעשות בהתמדתו. עסק בתורה בעוני ובדוחק. כאשר כלה ממונו קיבל, לפי עצת מורו ר׳ חיים אויערבאך, את הרבנות בטשנסטוכוב. משם יצא להורות בפלונסק ואח"כ בקוואהל ובסטריקוב ושוב חזר לקוואהל ולטשנסטוכוב. באחרונה ישב עד שנת תרי"ב.

ר׳ יששכר חלה במחלת עיניים ויצא להתרפא בברסלאו, ושם נפטר ובא למנוחת עולם. ספרו „פתחי שערים" הופיע בשני כרכים, הראשון בסומפולנה והשני — בטשנסטוכוב. לא הקדים בו „דברי הסכמה". תכנו: חידושי הלכות על סדרי זרעים ומועד וגם שאלות ותשובות. החליף מכתבים עם ר׳ אביגדור יהודה הלוי, אב"ד קויל ועם ר׳ אהרן מקויל.

ר׳ יששכר כתב גם הערות לש"ס שלא ראו אור והגאון המלבי"ם התפעל למקראם.

ברכת צוואה אפרים

בעזה"י **וזאת** אשר צוה לנו אבינו אדמ"ו הגאון הצדיק אמתי קדוש ה׳ כקש"ת **מו"ה** אפרים סג"ל זצלל"ה הכ"מ **אבד"ק** קויל ויברך אותנו לנהלנו **ארחות חיים.** להדריכנו בדרך הישרה בעיני ה׳ ואנשים:

א) **בניי** ראשית דבר יראת ה׳ ועיקר היראה נקנה ע"י תורה כמ"ש חז"ל באמרם המאור שבה כו׳ הרי אפי׳ באם נכשל ח"ו האדם. לימוד התוה"ק מחזירו אל בית אביו. ומכש"כ בתחלה מייסירו תכף לפלס מעגל רגליו

קופצין ממקום למקום פעם בביה"מ פעם בביהכ"נ פ...
בביתו אל לכם בניי. גם אחז"ל וקנה לך חבר שצריך ק...
וכל דבר קנין מתבונן האדם טרם יקנהו. כן בחבר צ...
לדקדק אם הוא חבר המועיל והרבה יש להוכיח על בחו...

ר׳ אהרון קוילער, בעל „בית אהרן"

ר׳ אהרן ב״ר גרשון פלאצקער, המכונה ר׳ אהרון קוילער, נולד בהושענה־רבה בשנת תקנ״ז ונפטר בז׳ באלול תר״ה. בנו, ר׳ אפרים ענגילמאן, אב״ד קלאדאוו, ובן־בנו ר׳ שלמה, אב״ד קלאדאוו — העבירו את כתב־היד של החיבור „בית אהרן" לר׳ צבי יחזקאל מיכעלזאן בווארשה, והוא הביא את הספר לדפוס בשנת תרצ״א.

ספר

בית אהרן

כולל דרשות והספדים, וחידושים על פרשיות התורה, ונ״כ, חמש מגילות, והגש״פ, ופרק אבות, מאת הרב הגאון הגדול, הצדיק המפורסם, נזר הקודש, פאר הדרשנים, כקש״ת מוהר״ר אהרן זצוקל״ה אבד״ק קויל.

ונלוה לזה ספר דרך אניה דרשות וחידושים מאת חותנו הנה״ק אביר הרועים כקש״ת מוהר״ר אלכסנדר יהודה זצוקל״ה אבד״ק גומבין, בעהמח״ס מדרש כתובה.

ובסוף הס׳ קונטרסי אהל אהרן כולל תולדותיהם וקורות ימי חייהם של אותן הצדיקים זי״ע.

והבאתי לביה״ד בעזהשי״ת מכתי״ק
הצעירא צבי יחזקאל מיכלזאהן
בועד הרבנים דפה ווארשא.

פיעטרקוב

בדפוס ר׳ חנוך הענוך בה״ר ישעי׳ זאב נ״י פאלמאן

שנת תרצ״א לפ״ק

PRINTED in POLAND

ר׳ אהרון היה מן הרבנים הנערצים ביותר בקהילת קולו. זוגתו עסקה בממכר בדים, ועל עסק זה היתה פרנסתם.

עניו ותם היה האיש. בקבלו את שכר הרבנות לא היה בודק כמה נותנים לו. מרבית שכרו היה מחלק ביום קבלתו בין עניי העיר. שנים על שנים סיפרו בפולין בשבחו והעמידוהו כמופת.

בשנות כהונתו ברבנות היתה העיר מלאה למדנים. הוא יסד „תלמוד תורה", חברת משניות, חברת „עין יעקב" ועוד. שיעורו בחברת הש״ס היה דבר קבוע בכל שנות כהונתו. זכרונו הפתיע רבים — די לו בעיון בספר שיזכור לעולם את תכנו, ולכן סירבו מוכרי הספרים לתת לו ספר חדש לעיון, שמא ילמד בו פעם אחת ולא יזדקק לו עוד.

הוא היה אהוב על הבריות ולא היו לו מתנגדים כלל. ר׳ אליהו רגאלער, אב״ד קאליש, בא אליו לבקרו בשכבו על ערש דוי. בשובו לעירו הלך לבית הקברות, לאוהל של ה„מגן אברהם״ וצעק בקול גדול: „אתה יודע, רבש״ע, כמה אוהבים אותו כל מכריו, ואתה יודע כי ידיד אחד יש לי בפולין והוא הצדיק ר׳ אהרון, ואותו אתה רוצה לקחת ממני?״

הספר „בית אהרן״ כולל דרשות לימי חג ומועד, בייחוד לימות השבת הגדול. בו באים גם דברי הספד על רבנים גדולי התורה, ביניהם על ר׳ חיים אורבן מלנציץ ועל ר׳ עקיבא אייגר מפוזנן. כן יש בו חידושים על פרשיות התורה, על מסכת אבות, פירושים ודרוש על חמש המגילות, וסופו — צוואה לבניו הרצופה דברי מוסר.

הרב המקובל ר׳ נחום, שהיה אב״ד שאדיק וסוף ימיו עשה בארצנו, כתב לפולין שראה חיזיון: מובילין מיטת נפטר אל הכותל המערבי. הכול אמרו, שמובילין את הרב מקויל לקבורה באה״ק. אל נכון נפטר ר׳ אהרון קוילער. סיפור זה נמסר ע״י ר׳ אפרים פייוול מצפת, בן הרב מקוואל, ששמעו מפי ידידו הרב מדאברי.

אחרי פטירתו של ר׳ אהרון ביקשה הקהילה למנות את בנו הר״ר משה נפתלי. שש שנים שרת בקודש, אולם מיאן להיקרא רב ולא קיבל פרס. הוא היה חתנו של הגביר ר׳ הירש לייב פרענקל מקויל. משנת תר״ו ועד שנת תרט״ו שימש בקודש הרב ר׳ מאיר אויערבאַך, שעליו ייחדנו את הדיבור לחוד. בשנת תר״כ נתמנה כרב ר׳ דוד כנפי יונה ז״ל.

ר׳ דוד כנפי יונה

ר׳ דוד בן ר׳ מרדכי כנפי יונה נולד בצ׳כנוב, ושימש ברבנות בפראשניץ, פלונסק, קוטנא, קראסנאשיעלסק. בשנת תר״כ, לאחר שר׳ מאיר אויערבאך עזב את קולו לקאליש, נתמנה רב בקולו. היה תלמידו המובהק של הג׳ ר׳ שלמה זלמן מוורשה, בעל „חמדת שלמה״ וחברו של ר׳ אליהו ריינר מקאליש. לפי מסורת המשפחה, מוצאה מהמשפחה הספרדית המפורסמת בנבנישתי, וכן מר׳ חיים וויטל, אמו היתה מבית הגאון האדיר ר׳ יעקב מליסא (מקודם רב בקאליש) בעל ה„בית יעקב״. מקור חיים״ ועוד, מגאוני ההלכה וההוראה בסוף המאה הששית. במסורת המשפחה מסופר שבזמן כהונתו בקוטנא עשה בשנת הגזירה 1825 נס ביונה ומאז כינוהו כנפי יונה. בארון הקודש ליד ספרי התורה הוחזקו כתבי־יד מחידושיו בש״ס ופוסקים; אולם כל הכתבים האלה אבדו. לא מצאתי בספרים רבים של שו״ת כל שו״ת ממנו. ר׳ דוד זצ״ל נפטר בקולו בתרכ״ז.

ר׳ אביגדור יהודה דקויל

בשנת תרל״ד היה עדיין רב בבלאשקי (ס׳ נפש חיה) בשנת תרמ״א היה רב בקויל (על סמך העתק של תשובה שראיתי אצל הרב ר׳ חיים אלעזר אלתר

בירושלים). ר' א"י היה בנו של ר' רפאל זאב ליישט לינטל (הלוי) ונכדו של ר' אפרים קוילער. הוא היה ידוע בזמנו, ורבים פנו בשאלות אליו. שו"ת ממנו נתפרסמו בספר „אבני נזר" של הג"ד אברהם סאָכאַטשעווער, ב„נפש חיה" להג"ר אליעזר וואקס מקאליש וישועות מלכו" לר' י. קוטנר. בספר „אביר הרועים" מסופר על קדושתו ועל חיי הסיגופין ועל התעסקותו בנסתר.

האדמו"ר מסאָכאַטשאָוו פירסם את גדולתו וצדקתו, כתב עליו בתשובה ב„אבני נזר": „שלום וישע רב לכבוד ידיד נפשי הנצמד בקירות לבי הרה"ג המפורסם הצדיק החסיד, פאר הדור, אין גומרין עליו את ההלל כקשת עור אביגדור יהודה נ"י, אב"ד ור"מ דק"ק קויל".

מהגאון כו' מו"ה **אביגדור יהודא הלוי** זצ"ל
אבד"ק **קויל**. ב"ג, וחתן חתנו של הגאון המחבר זי"ע.
הרמב"ם ה' מאכלות אסורות פט"ז ה'-כ"ד כתב
וז"ל קדירה שבישל אותה בקליפת ערלה או
בכלאי הכרם ובעלי היתר הרי התבשיל אסור ואע"פ שזה

ומסופר ע"י אחד מתלמידי ר' חיים דוד, התנו של ר' אביגדור יהודה: באחד הימים נסע ר' חיים דוד עם חותנו ר' אביגדור יהודה לעיר רחוקה ועברו בקרוש־ניעוויץ וסרו אצל ר' אברהם, האדמור מסאָכאַטשאָוו. ר' אביגדור יהודה ביקש מהשמש שייכנס לר' אברהם וישאלו, אם מותר לו לבקר אצלו. ר' אברהם הודיע, כי עליו להמתין קצת. דבר זה חרה מאוד לר' חיים־דוד. אחרי זמן־מה פתח ר' אברהם את הדלת ובהזמינו את האורחים התנצל לפניהם, כי היה עליו להחליף את הבגדים כדי לקבל את האורחים הנכבדים בצורה נאה. רק אז נחה דעתו של המו"צ. אחרי זה פנה ר' אברהם אל ר' אביגדור יהודה ואמר לו: ידוע לי שכבודו בקיא לא רק בנגלה אלא גם בנסתר. מאוד חפצתי לשוחח איתו בדברי „הזוהר". הם יצאו אל מחוץ לעיר, לשדה וליער, ושעות מספר המתיקו סוד.

ר' חיים־דוד זילבר־מרגליות

הרב האחרון של קהילתנו היה ר' חיים דוד זילבר מרגליות. הוא נולד בשנת תרכ"ד בעיר ז'ליכוב, פלך לובלין. אביו ר' נפתלי צבי נחשב בשעתו בין גדולי התורה, היה מצאצאי הגאון בעל „תבואות שור". משפחה זו התיחסה על הגאון בעל „תורת הרא"מ", רבה של העיר סטאנוב.

משחר ילדותו שקד ר' חיים־דוד על לימוד התורה, עשה בה יומם ולילה. שקידתו היתרה עוררה דאגה בלב אמו. בהגיעו לגיל המצוות כבר היה מפורסם

כעילוי, היודע את הש״ס בעל־פה. כל למדן שבא לעיר הלך אצלו לדבר עמו בדברי תורה ולהתפעל מזכרונו הפנומנלי.

בהגיעו לי״ח נשא ר׳ חיים־דוד את בתו של הג״ר אביגדור יהודה לוינטל, רבה של קולו. לאברך הובטח „קעסט״ לכל ימי חייו, כדי שיוכל אחרי נישואיו להמשיך בלימודיו. דבקותו בתורה היתה כה עזה ששבועות מספר לא נטש את חדרו, כדי לא להיפרד אפילו לשעה קלה מספריו.

כשחלה חותנו וראה כי קיצו מתקרב ובא, דרש מחתנו שיסע לגדולי הדור כדי לקבל מהם סמיכה לרבנות. ר׳ חיים־דוד הלך אצל ר׳ יהושע מקוטנה ואצל האדמו״ר ר׳ אברהם מסוכטשוב, בעל „אבני נזר״, אותם הוקיר מאוד.

ר׳ יהושע, שמנע את עצמו מתת כתב־סמיכות לצעירים, עמד מיד על גדולתו של הצעיר העומד לפניו ונענה לפניתו. אף הגאון ר׳ אברהם התפלא מאוד על בקיאותו וחריפותו של ר׳ חיים־דוד. הציג לפניו שאלות קשות ונשתומם לשמע תשובותיו הקולעות למטרה. אז לא עצר האדמו״ר ברוחו הטובה עליו וקם ונשק לצעיר על ראשו.

מאז שררה אהבה כנה בין האדמו״ר ור׳ חיים־דוד. לפני באי ביתו היה האדמו״ר משבח את הצעיר מקויל: דומה הוא לאשכול ענבים נפלא, עד כמה שלא תסחט אותו לא יתרוקן מעסיסו...

בשנת תרנ״ג, טרם מלאו לר׳ חיים־דוד שלושים שנה, נסתלק הגאון ר׳ אביגדור־יהודה. אנשי קולו גמרו אומר למנות את חתנו במקומו. בתחילה לא אבה ר׳ חיים־דוד לשמוע על הצעה זו, כי חשש שמשרת הרבנות תפריע לו בלימודיו. הלכו אנשי־קולו ואספו מכתבים מגדולי הדור, בהם נתבע ר׳ חיים־דוד להיענות לדרישת הקהל. משקיבל את הרבנות, נהג בה ביד רמה.

סיכסוך מדאיב־לב פרץ בעיר בשעה שהרב ר׳ חיים־דוד אסר את השחיטה של בהמות גסות בשל תקיפותם של הקצבים, שנמנו על בעלי הזרוע. חשש שמא יפחדו השוחטים מפניהם ולא ינהגו לפי הדין. בנוכחות הקצבים הוציא את האיסור בבית המטבחיים ובעיר קמה מבוכה. הקצבים וכמה בעלי בתים הקימו חזית נגד הרב התקיף. שלוש שנים היה בית המטבחיים סגור על מנעול עד אשר הושגה פשרה.

ר׳ חיים־דוד השתייך ל„אגודת ישראל״ ונלחם על דעותיו בקנאות. היה חבר של מועצת גדולי התורה בפולין והתנגד לרעיון הציונות. בענין זה לא ידע פשרה.

שמעתי מפי מר ש. א. טכורז׳: כשביקר הרב י. ל. מימון בקולו ב־1927, למען מגבית „קרן היסוד״, רצה לנאום בבית הכנסת הגדול. פרנסי הקהילה נתנו לו רשות מבלי לשאול את הרב, כי מוחזק היה שלא יתיר זאת. אולם הרב מימון עמד על כך שילך לרב וישאל. הוא בילה אצלו שעה ארוכה. כשחזר סיפר, שהרב הראה לו כתבי־יד ובו הוא גילה חיבת ציון עמוקה, אולם בדרך שלו. הוא התיר גם את הנאום הציוני בבית הכנסת הגדול.

רוב ימיו עשה ר׳ חיים־דוד באוהל התורה; משלוש עד שש אחרי הצהריים הקדיש לניהול הרבנות. שעות מספר עסק בלימוד נסתר. הרבה בכתיבת חידושי תורתו, חיבר ספרים רבים שנשארו בכתב־יד ואבדו בימי השואה. רק חיבור אחד בשם „דובר ישרים״, בשני חלקים, יצא לאור בפולין לפני מלחמת העולם השניה. טופס נמצא בידי בנו אלכסנדר מרגליות המתגורר בתל־אביב.

קרוב לחמישים שנה ישב ר׳ חיים דוד על כסא הרבנות בקולו. בהגיעו לשנות הגבורה באה השואה האיומה על יהדות פוליו.

הרב הישיש נמלט ללובלין ושם אספו אותו קרוביו. הוא ניסה להתאושש אבל לשווא — מחלה אנושה הפילה אותו למשכב וממנו לא ירד. הסתלק ביום כ׳ בכסלו תש״א. יהודי לובלין הביאו אותו למנוחות בבית הקברות הישן שבעיר, בין קברות גדולי ישראל.

ביבליוגרפיה לתולדות הרבנים במאה הקודמת בקויל

רבי מאיר אויערבאך: „אמרי בינה״ ירושלים, שנת בהר קדשך, חידושים לאורח חיים ויירה דעה, מהדורה קמא. אמרי בינה פ־עטרקוב שנת תר״ס. חידושים אורח חיים ויורה דעה, מהדורה בתרא. ר׳ מאיר אויערבאך. אמרי בינה, דרושים, ווארשא תרצ״ג. ר׳ יצחק איציק אויערבאך. ספר דברי חיים על ד׳ חלקי שו״ע. ר׳ מנחם נתן נטע אויערבאך. זכות אבות וענף אבות, על מסכת אבות, ירושלים שנת נחמת ציון. ר׳ שמעון משה האנעס, „תולדות הפוסקים״. מכתב גלוי אל השר הצדיק סיר משה מונטיפיורי לונדון תרל״ה, הלבנון שנה א׳ תרכ״ג גליון ג׳. פ׳ גראייבסקי פנקס ירושלים, חוברת א׳. צבי הירש קלישר, מאזנים למשפט. אורח נאמן על שולחן ערוך אורח חיים ירושלים תרצ״א. Encyclopedia Judaica, Berlin, Jervioh Enyclopedia.

ר׳ אהרן מקויל. בית אהרן פיעטרקוב תרצ״א. ר׳ יששכר מ. ואהל אהרן אבד״ק סאמ־פאלנא פינסק וכו׳. „פתחי שערים״, חידוש הלכות על סדר זרעים ומועד ושבת כולל. ברכות אפרים מאת הרה״ג ר׳ אפרים מקויל. בילגורייא תר״ס. ר׳ ידעיה בר׳ אברהם הפניני עם בחינות עולם עם מגדנות אלעזר מאת ר׳ אלעזר בן ר׳ שלמה זלמן איסר בהוצאת האחים לוין אפשטיין, י״ם תשי״ד. ר׳ אלכסנדר יהודה (ר׳ סענדער לייב) סגל מדרש כתובה על מסכת כתובות ווארשא תקפ״ג. תשובות ר׳ עקיבא אייגר וויען תרמ״ט. שערי תודה, קובץ רבני חדשי (פיגנבוים ווארשא, חלק ו׳, טבת תרע״ב). ר׳ אברהם סאכאטשאווער „אבני נזר״. ר׳ יהושעלה קוטנר — „ישועות מלכו״. ר׳ אלעזר ווקס — „נפש חיה״. צבי יהודה מאמלאך „ספר אביר הרועים״, פיעטרקאוו תרצ״ה.

ג. וולקוביץ

לדמותו של ר׳ שלמה פוזנר

בעתון „הצפירה" משנת 1897, נתפרסמה כתבה גדולה מאת בן־עירנו זליג ברוקשטיין על פטירתו של ר׳ שלמה הלוי פוזנר, והיא נפתחת במלים הבאות: „בעינים זולגות דמע הנני בא להודיע בשערי הצפירה הבשורה המעציבה על דבר מות הגאון הצדיק הר׳ שלמה פוזנר, אשר מת במוצש"ק, ליל הושענה רבא, אחרי מחלה ממושכת בשנת השמונים ושמונה לחייו".

זכיתי לראותו בחייו, בשנותיו האחרונות, עת ביקרתי בביתו. ילד הייתי אז וקיבלתי עלי את מצוות אבי ללכת אל האיש הנערץ, שיבחן את ידיעותי בפרשת השבוע. בני־העיר היו מרבים לבקר אצלו, כי עניו היה האיש וביתו פתוח לכל דורש.

כך ראיתיו וכך נחרת בזכרוני: ישיש צנום־גוף, מכונס בתוך עצמו, יושב בכורסה מרופדת, מצופה בד לבן. ידיו נחות על ברכיו ופניו של זקן מופלג זוהרים בעיניו הטובות, המביעות אבהות ואהבה.

ענוותו של האיש היתה פרושה גם על חיצוניותו: לא התהדר ב„שטריימל" ולא עשה את זקנו ופיאותיו. את פניו עטר זקן שלא התבלט ביותר, פיאותיו היו קצרות והכובע על ראשו — כובע שחור עם מצחיה, כזה שחבשו היהודים החרדים. ביקש להרחיק מעליו כל דבר האומר: כבדני!

בני־העיר ביקשו את קרבתו, צבאו על פתח ביתו לבקש עצה ולנהוג לפי מוצאי־פיו. בשיחתו היה מדגיש בדבריו, כי עצתו ותורתו קנה מפי מוריו ואחד מהם — ר׳ עקיבא אייגר והשאר — שאב ממעינות חז"ל. משלו אין לו כלום, הכל משל אחרים. את דבריו היה מפטיר: „תעיינו גם אתם בספרים ותמצאו מה שאמרתי לכם, ואולי יותר מזה!" אך לא כדעתו היתה דעת מוקיריו. הם דווקא כן מצאו בו מעיין של חכמה עצמית ואמרו: „התפוח נופל לא רחוק מהעץ", או: „כרב כן תלמידו"...

מה רבה היתה ההערצה אליו ראינו בליל ראש השנה: פני־העדה, הרב והדיינים, הלכו לביתו לברכו ב„שנה טובה" ואחריהם — הנכבדים וגם „עמך". מה שהפליא מאוד: בתור הארוך של המברכים נראו גם חסידי גור ור׳ שלמה היה, כידוע, ממתנגדי האדמורים.

ר׳ שלמה הלוי היה יליד פוזנה (בפולנית: פוזנאן), עיר־גליל שבמערב־

פולין. בימי בחרותו יצק מים על ידי מורו המובהק הגאון הצדיק ר׳ עקיבא אייגר ז״ל, מעמודי התורה במאה התשע עשרה.

כיצד הגיע ר׳ שלמה הלוי לעירנו?

מפי זקנים יודעי ראשונות, שמעתי רבות על כך, כי שמרו פרטי־בואו לעירנו כדבר יקר. כעבור הגאון ר׳ עקיבא אייגר בקולו (בערי הסביבה הדריך נבוכים, האיר עיני הלומדים בתורה וגם פישר בין יריבים), חלה את פניו אחד מגבירי־העיר, ר׳ יעקב לוי. הוא פנה אליו בבקשה נכבדה, שיואיל הרב לשלוח לו חתן בעבור בתו, אחד מבחוריו הנעלים.

ר׳ עקיבא אייגר מצא כי האיש ישר־הליכות הוא ונענה לפנייתו. כשבוע ימים לפני חג השבועות שלח אל ר׳ יעקב לוי את תלמידו שלמה ומסר בידיו מכתב חתום. לימים נתגלה מקצת מתכנו בשער בת רבים: „הריני שולח לכבודו לחג קבלת התורה — ספר־תורה״.

בני־התורה שבעיר תהו על קנקנו של ר׳ שלמה ומצאו כי הוא כלי מפואר. מלבד ידיעותיו בראשונים ואחרונים נתברך גם בבינה ובענייות. הכל שמחו על האזרח החדש שנוסף ויותר מכולם — חובשי בית המדרש, הם אהבוהו אהבת נפש.

האברך שלמה, שזכה מיד בשם הלואי „רב שלמה״ ישב אחר נישואיו על התורה בלבד, כפי שהיה מקובל בימים ההם. חותנו ר׳ יעקב לוי דאג לפרנסת הזוג הצעיר וקנה לו בית בן־קומתיים בשוק הישן. משכר־הדירות שהשכיר לדיירים מצא די לכלכלתו. כמה מבני העיר ביקשו לשתף את האברך האמיד בעסקיהם. תחילה נענה להם, אולם כשראה כי המרבה בעסקים אין לו זמן ללימוד תורה וישעתו אינה פנויה לצרכי ציבור, הפסיק את השותפות.

ר׳ שלמה הקדיש את כל זמנו לתורה. ה„שיעור״ שלו בבית המדרש משך רבים וביניהם למדנים מופלגים. כמה מתלמידיו לא מצאו די ב„שיעור״ והיו באים לביתו ושם הוסיף להם שיעור מיוחד. מאושרים היו אלה שזכו לכך.

הרב ופרנסי־העיר פנו אליו שיקבל עליו להיות ראש־ישיבה ובשמו בלבד ימשוך רחוקים. פניה זו מגלה לנו מה רבה היתה ההוקרה אליו, כי בעיר היו למדנים גדולים והם ראו אותו גבוה מהם „משכמו ומעלה״. ר׳ שלמה סירב ונימוקו עמו: „מה שלמדתי קניתי ממורי ומחברי ומי אני שאטול בשררה זו?״ ואם בקולי תשמעו — נייסד חברת ש״ס ונתחדד זה בזה בהלכה״. באין־ברירה השלימו עמו ומאז יצאו מוניטין לשיעורו בחברת הש״ס שקבעה שעת־הלימוד בין מנחה למעריב.

לר׳ שלמה הלוי פוזנר היו שני בנים ובת. בנו הבכור, ר׳ אברהם לוי, נתמנה לרב בעיר זגרוב; הבן השני התיישב בעיר קונין הסמוכה; הבת נישאה לר׳ יונה וילנר, שנודע בעיר כראש וראשון ל„חובבי ציון״. הוא שאירגן את השיעורים הראשונים ללימוד דקדוק לשון עבר — „הקורסים״ הראשונים באולם החברה „אגודת ציון״.

את הכתבה על פטירתו של ר׳ שלמה הלוי פוזנר, מסיים הכתב:

„...מביתו נשאוהו לבית המדרש ושם נשא עליו מספד הרב הגאון ר׳ חיים זילבער, ומשם נשאוהו במטה לבית מועד לכ״ח ושם ספדוהו כהלכה בנו הרב הגאון אברהם הלוי, אב״ד דק״ק זגרוב. אחריו נשא קינה ר׳ משולם קויפמן וכל העם בכה בכי רב. החנויות נסגרו על מסגר. ינחם ה׳ את כל המתאבלים עליו״.

המורה צדק ר׳ מנחם מנדל שובינסקי ז״ל

בשורת הענווים וצנועי הגות ייפקד זכרו של בן־עירנו ר׳ מנחם־מנדל שובינסקי, ידידו של הצדיק מגוסטינין, המכונה „דער תהלים ייד״. כשלושים שנה ומעלה שירת בקודש בקולו. היה מעמודי התוך של הקהילה, איש חמודות בצורתו החיצונית ויפה נפש, בקי בכל חדרי התלמוד והפוסקים וגם יד לו בתרבות הכללית. לא הצטמצמה בד׳ אמות של ההלכה, היה גם איש מעשי ומארגן.

עניו היה כל שנות חייו, אך שמו הלך לפניו והגיע למרחקים. בשנת תר״מ (1878) נשלח אליו מכתב חתום ע״י ראשי הקהילה של העיר פלאצק — הזמנה ובקשה אליו שיואיל לעלות על כס הרבנות, לרשת את כסאו של אחד מגדולי התורה בזמן ההוא.

והנה דברי המכתב, השמור אצל נכדו המתגורר ברמת גן:

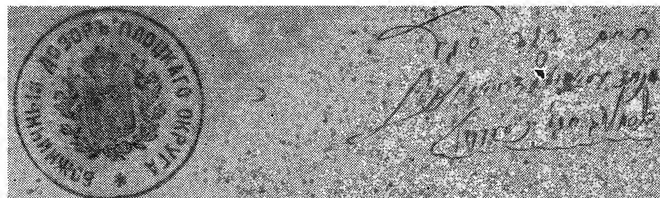
פלאצק, עש״ק פרשת בשלח, י׳ בשבט תר״מ לפ״ק

אלהים יענה את שלום הרב הגאון המובהק חמדת הזמן מרא דכולא תלמידא מורה דעה לעם, אין גומרים עליו את ההלל כש״ת משה מנדל נ״י.

כבוד הרב הגאון דפה בכלות כוחו לעבוד עבודת הקודש, שניהל את צאן מרעיתו על מי מנוחות הדת להשקות את עדרו, גמר אומר לעזוב את כהונתו וכסאו יהא נכון לפניו, איש היותר צעיר ממנו. וככה אמר: אנכי זקנתי מהיות עוד לאיש ולשאת טרחת משאות וריבות, בחרו לכם איפוא איש כלבבכם.

בידענו כי ידיו אמונים לעחות בים התלמוד והפיסקים וכוחו להשיב על שאלה חמורה כקלה ולהבדיל בין דין ודין ונגע לנגע, אמרנו איפוא אך בו בחר ה׳ לשאת את משרת הרבנות על שכמו ולהיות ראש בית־דין. אי לזאת מחלים אנחנו משגיחי פלאצק את כבודו להודיענו, אם יש את נפשך להיות לנו לנשיא ולמורה הוראה בתוך עדתנו ומה הם התנאים אשר ישית עלינו.

ואנחנו אומרים לו שלום ולכל אשר לו שלום כחפץ ידידיו.

ר׳ מנחם מנדל שובינסקי לא נענה להזמנה זו.

ר׳ מנדל שובינסקי נולד בשנת תח״צ (1830) ונפטר בשנת תרנ״ד (1894). בניו נמצאים בארץ ובארצות־הברית.

ג. ה.

בנימין שטערן

דער אדמו"ר ר' שלמה ראָטפעלד זצ"ל

דעם צדיק פֿון קאַלאַ, ר' שלמה ראטפעלד, האָט מען נישט גערופֿן אין שטאָט „רבי", נאָר דער „גוטער ייד". געפּאַסט האָט זיך פֿאַר אים אַזאַ נאָמען און אפשר מיט אַ קליינעם צוגאָב: דער שיינער ייד. זיין מאַיעסטעטיש פּרעכטיק פּנים, זיין גאַנצער געשטעל, פֿון קאָפּ ביז פֿיס, האָבן פֿאַרמאָגט אַ סך חן און געצויגן אויפמערקזאַמקייט. דאָס בלייכע געזיכט מיט די ברוינע אויגן, די ברייטע געפּלעגטע באָרד און געקרייזלטע פּיאות — זיי האָבן זיך איינגעקריצט אין זיכרון. תמיד ציכטיק, אָן מינדעסטן פֿלעק אויפֿן מלבוש, ווי ער וואָלט געווען אַ גוואַלטיקער פּעדאַנט אויף דער אויסערלעכער צורה. אויב אויסערלעך איז ער געווען אַזוי, איז דאָס אַ סימן אַז אין זיין תּוך איז אַלץ קלאָר־ריין.

אין גאַס, ווען ער פֿלעגט דערשיינען, האָט ער געטראָגן אַ שיינעם ברייטן מאַנטל און אויפֿן קאָפּ — אַ שטריימל. אין האַנט האָט ער געהאַלטן אַ שטעקן מיט אַ זילבערנעם הענטל. אויך ביי זיך אין שטוב האָט ער מקפּיד געווען אויף די בגדים: תמיד געווען איינגעהילט אין אַ ברוין־זיידענעם שלאַפֿראָק. געשפּאַנט אַהין און צוריק אין זיין צימער און גערעדט, ווי שמועסנדיק, צו זיינע חסידים. אָפּט האָט זיך אויסגעדוכטן, אַז דאָס רעדט ער צו זיך, מוטיקט דעם געקומענעם און זיך אַליין.

אויף אַלע טענות צו גאָט און צו אים, מצד פֿאַרביטערטע און געקלעמטע, האָט ער געענטפֿערט מיט מילדע ווייכע רייד. מען האָט געמוזט האָבן אַ שטיינער־האַרץ אים זיך אַנטקעגנצושטעלן. זאָרגן פֿלעגן צעגיין, פּחדים זיינען פֿאַרשווּנדן און אויפֿן האַרצן איז לייכטער געוואָרן. זיין קוק האָט ממש היפּנאָטיזירט און צוגעצויגן.

געוווינט האָט ר' שלמה אין אַלטן מאַרק, ביי משה וואָראָנע, דער שניט סוחר. זיין דירה איז געווען „נאָענט צום הימל", אויפֿן דריטן שטאָק. צוויי צימערן פֿון זיין וווינונג האָבן געדינט אַלס בית־תּפֿילה — איינער פֿאַר מענער און איינער פֿאַר פֿרויען. אין די אַנדערע צוויי — פֿאַר זיין, אָן עין־הרע, גרויסע פֿאַמיליע.

חסידים האָט ער געהאַט ווייניק, סך־הכל אַ הונדערט. אַ העלפֿט פֿון זיי אין קאַלאַ און די אַנדערע — אין דער אומגעגנט און מעבר לים. וואָס ווייטער עס זיינען געווען די חסידים — אַלץ גרעסער די פֿאַרערונג צו אים. זיי האָבן אים געדענקט

אין די ימים טובים און דער פּאָסט־טרעגער האָט געבראַכט צו אים זייערע פּדיונות.

ער איז ווייט געווען צו זיין באַזאָרגט מיט פּרנסה. די חיונה — קוים־קוים, מיט גרויסע שוועריקייטן און חובות אַדורכגעשטופּט די יאָרן, אָבער פון דחקות געווען ווייט. איינמאָל האָט אַ חסיד, מיט אַ לאַנגער צונג, געפרעגט: „רבי, פאַרוואָס באַווייזטו נישט קיין מופתים? האָט ער געענטפערט: „און דאָס, וואָס איך בין מפרנס אַזאַ אַן עין־הרע גרויסע משפחה — איז דאָס נישט קיין מופת?"

ר׳ שלמה האָט נישט געמאַכט קיין טומל אַרום זיך, נישט געקערט קיין וועלטן און נישט פאַרנומען זיך מיט קבלה־מעשית. מיט די חסידים גערעדט וועגן וואָכנדיקע ענינים און זיינע בעסטע תורות זיינען געווען די עצות — געהאַט אַ קלאָרן קאָפּ. ווער עס איז געקומען צו אים איינמאָל איז געוואָרן זיינער אַ חסיד אויף שטענדיק.

די חסידים אין קאָלאָ, זיינען געווען פּשוטע יידן. איך וועל אויסרעכענען עטליכע פון זיי: שמואל סטאַל (אייגנטימער פון בעקעריי) כאַראַפּ, אברהם ישראל טשייניק (אַ קאַשע־מאַכער), דער בלינדער יעקב צאַרנדאָרף, די ברידער מענדל־יעקב און שמואל הימל, יקותיאל ראָזנבערג, ישראל טשאַפּליצקי, גאַטלי־באַווסקי, מענדל אַרקאָוויטש, מענדל שטערן, וואָלף קעניג, טוביה ווילפּרעט. די לעצטע — זיינע בעלי־תפילות.

צו ר׳ שלמה׳ען איז נישט געווען שווער אַריינצוגיין, מען האָט נישט גע־ברויכט פריער אים אַריינצושיקן אַ „קוויטל" דורכן שמש, ווי עס האָבן זיך געפירט די גרויסע רבישע הייף אין גער, סקערנעוויץ און אַלעקסאַנדער. האָט עמיצער געהאַט אַ שווער האַרץ, איז ער גלייך אַוועק צום „גוטן ייד". מען האָט אים דער־ציילט פון אלף ביז תיו, נישט געציילט די ווערטער, געהאַט צוטרוי צו אים, ווי צו אַ גוטן פריינט.

אין יאָר 1934, נאָך מיין פאָטערס טויט, בין איך אַרויפגעגאַנגען צו אים. זיין פריינטלעכער און גוטמוטיקער קבלת־פּנים האָט געלינדערט מיין ווייטיק. איידער איך האָב באַוויזן אַ וואָרט אַרויסצורעדן, האָט ער אַ זאָג געטאָן:

— דו האָסט פאַרלוירן אַ טאַטן, און איך אַ חסיד, ביידע זיינען מיר אבלים...

דאָס שענסטע ביים „גוטן ייד" זיינען געווען די שבתים און ימים טובים. אַזויפיל פרייד און האָפערדיקייט — פון וואַנען האָט עס זיך צו אים גענומען? אויף זיי האָבן געוואַרט די חסידים, געשעפּט פון זיי כוח און מוט אויף די שווערע וואָכנדיקע טעג.

זיין דאַווענען איז געווען אַ טייל פון זיין גלאַנץ. שטייענדיק ביים עמוד אַלס שליח־ציבור האָט ער דייטלעך געזאָגט די תפילות, ווי ער רעדט זיך דורך

מיטן רבונו־של־עולם. די עברי — אַ פּליסיקע, באַטאַנט יעדע ברכה און בקשה. אין אַ סך תפילות האָט ער אַריינגעלייגט האַרץ, און פיל מאָל איז ער נאָכן דאַווענען אַוועקגעפאַלן אַ פאַרחלשטער.

שבת־פאַרנאַכט, צו שלוש־סעודות, האָט מען געבראַכט פון שענקער צוויי פעסלעך ביר. צום פאַרבייסן האָבן געזאָרגט די חסידים, איבערהויפּט — שמואל סטאַל. געטרונקען האָט מען ביר רחבותדיק, נישט געטיילט לויט דער סומע, וואָס יעדער האָט אַריינגעטראָגן. המרבה והממעיט — אַלע גלייכע ברידער. ביים שלוש־סעודות, האָט מען געזונגען אָן אַ שיעור. מען האָט זיך פאַרגעסן און פאַרצויגן ביז שפּעט, אַפילו ביז חצות. דאַן האָט מען געדאַוונט מעריב.

פון שבת, קאָן מען אָראָפּלערנען וואָס עס האָט זיך געטאָן אין די ימים טובים, ווי פורים, פסח, שבועות און סוכות. אין די ימים נוראים איז דער עולם געווען גאָר גרויס. אויך דער „גוטער ייד", איז דאַן געווען אַן אַנדערער — אין די עולמות עליונים.

ערב די ימים טובים האָט מען צום רבין געשיקט פדיונות, דער אָרימסטער צווישן די אָרעמסטע, האָט נישט געקאַרגט דעם גראָשן און עפּעס געקויפט, מהנה צו זיין ר' שלמה'ען. האָט דער חסיד געהאַט אַ גוטן „סעזאָן" איז אויך דער רבי מיט זיין בני־בית געווען זאַט.

זעלטן־ווען ער איז געפאָרן באַזוכן זיינע חסידים אין די אַרומיקע שטעטלעך. איינמאָל אין יאָר איז ער געפאָרן קיין טשעכאָטשינעק, אין די בעדער. אויף אויסלאַנד האָט נישט געסטייעט זיין געלט.

אַ גרויסע משפחה איז געווען ביים צדיק ר' שלמה. דער עלסטער זון, משה'לע, האָט געהאַט אַ שאַרף קעפּל, אָבער ווייט געווען פון זיין אַן עילוי. די אַנדערע קינדער — קליינוואַרג. ווען איך בין אַוועק זיינען זיי געווען נאָך פּיצלעך קינדער.

די רביצין, איז געווען באמת אַן „עזר כנגדו". אַן אַ דינסט, אַן געלט־מיטלען במעט, האָט זי אויסגעהאָדעוועט צען קינדער. אין שטוב איז תמיד געווען ריין. אויף איר פּנים האָט מען נישט אָנגעזען קיין זאָרג. צו די פרויען פון די חסידים, איז זי געווען אַ גוטע חברטע. אויסגעקאָכט אין אַלע ענינים, פאַר יעדע איינע געהאַט אַ טרייסט.

אָט מאָל איך זי אויס: אַ קליין ווייבל, מיט אַ שיינעם פאַרוק אויפן קאָפּ, אַ צודעק פאַר אַ פרומע יידישע פרוי. תמיד איז זי געווען בלייך, אָבער איר וואָרט — אַנטשידן און פול מיט ביטחון. שכנות האָבן זי גערן געהאַט ווייל זי האָט איינגעלייגט וועלטן, אַז עס זאָל זיין שלום צווישן זיי.

*

מער ווי ר׳ שלמה האָט געדאַרפט די חסידים, האָבן זיי געדאַרפט אים. ווען די חסידים זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון שטאָט איז ער אַוועק קיין וואַרשע, צוזאַמען מיט זיין משפחה. אַ צייט האָט ער זיך געמאַטערט אין געטאָ *) און אומגעקומען אין איינעם פון די גאַז־קאַמערן.

איינער פון זיינע זין האָט זיך אָפּגעראַטעוועט. אין דער צייט פון דער מלחמה, איז ער פון ווילנע געפאָרן קיין כינע און פון דאָרט — קיין אַמעריקע.

שווער זיינען געווען די לעצטע יאָרן אין קאָלאָ און נישט איין „גוטן יידן" האָט מען געדאַרפט, כדי צו הערן אַ גוט וואָרט און אַ טרייסט, וואָס זאָלן מילדערן די צרות.

* זע דעם אַרטיקל פון חיים־אליעזר שולץ.

דער „אוהל" פון קאָלער רב — ה„אוהל" של הרב מקולו
בילד פון ש. א. שלעזינגער

ב. צ. מיכאלי

מבשרי העליה

על גבעת־טרשים שבסג׳רה, הצופה על פני שדמות המושבה, בין קברות שומרים, חלוצים ואנשי־מחרשה, שחייהם היו קודש למולדת, מצא מנוחתו אבי יצחק מ״כאלוביץ.

מאז פטירת אבא, בשנת תרע״ט, עברו כארבע עשרות שנים, ומדי אזכור בו מתייצבים לנגד עיני שנות־עמלו, מאבקו, סבלנותו וחלוציותו — תכונות של איש העלייה השנייה. איש עמל־כפיים היה כל ימיו והולך מישרים. מסתפק היה במועט ומבקש לפעול הרבה; פניו אל קרקע המציאות, אולם עיניו נשואות אל על. השנים שעשה בארץ הן שנות הזדהות עם הרוח הנעלה שפעמה אז בין ראשוניה. בהניחם את היסודות של חיי איכרים, חלמו על ימים יבואו — תקומת המדינה.

ראשון היה אבא מבני עירנו שעלה ארצה להשתקע בה. שימש דוגמה להגשמה ובזאת היה מורה דרך לבאים אחריו. מקובל היה בימים ההם, כי ציוני טוב תורם תרומות למען ארץ־ישראל, אבל לעלות ארצה ולחיות חיי־איכר — אפילו לא אחד מעיר.

בשנות בחרותו עלה אבא ארצה בפעם הראשונה, לראותה בלבד. בשובו לגולה לא מצא מנוח; בפעולה הציונית שעשה לא בא על סיפוקו — ואז החליט לעלות שנית ארצה ולהאחז באדמתה. את שנות שובו ראה כשהיה זמנית, כי הוא „נכתב״ כבר בין בוני הארץ. בשנים הללו עשה מאמצים רבים כדי שיוכל לעלות עם משפחתו.

אבא היה בין הפעילים באגודה הציונית בעיר: מכנס אסיפות, מתרים חברים ודורש פעולה ממשית. מרוב דביקות ברעיון התנועה, היה מזניח את בית מסחרו ועול הפרנסה נפל על אמא. בשעה שעסקיו הצטמצמו, שגשגה האגודה הציונית ורבתה השפעתה. נוספו חברים חדשים וגם נוסד בית־תפילה, שבו התכנסו חברי האגודה יום־יום ובערבים היו מספרים על המתרחש בשדה־ההתיישבות. בפעולה בין המבוגרים לא אמר די: יסד בית ספר עברי, כדי לגדל דור ציוני, לחנך את הבנים לישראל מימי ילדותם. ביתנו בקולו הפך עד מהרה בית ועד של ציוני העיר, מקום מפגש של כל אלה המבקשים להגשים, ולא להסתפק בגעגועים בלבד.

בשנת 1906 עזב אבי את בית מסחרו המסודר ועלה ארצה, להקים נחלה בה. משפחתו נשארה בגולה עד שיבנה בית לה, עד שימצא אחיזה כלשהי. ראשית צעדיו עשה בפרדסי פתח־תקוה ובכרמי ראשון לציון. ככל העולים החדשים, עבד

כשכיר־יום ובעבודתו למד את חיי־האיכרים במושבות הראשונות. משהתחילה פעולת הבארון בגליל — עבר לכאן, שכן קסמו לו שדות הגליל הנרחבים. תחילה עבד כ„חרת" אצל האיכרים במושבת יק"א מלחמיה (מנחמיה), משם עבר לביתניה — בגידול צמר גפן. אחרי־כן הלך למושבה כינרת ושוב עסק בפלחה.

המכתבים ששיגר אבא מהארץ שפעו התפעלות מהנעשה בה. גליונותיו עברו מיד ליד, נפלו כזרעי־אמונה על תלמי־לב. הוא סקר במכתב את כל אזורי ההתיישבות: שדות הגליל, פרדסי יהודה, מעשי השומרים והתכניות לעתיד: ייסוד מושבות חדשות. לא מכלי שני שאב את ידיעותיו — נפגש עם המנהיגים הציוניים שביקרו אז בארץ וידע על העומד להיעשות. לא הסתיר מקוראי מכתביו את הקשיים ואת הסבל שגרמו השכנים הערביים. אולם החלטתו היתה עיקשת: להצמד לאדמה ולא לנטוש אותה.

מעמדו של אבי כשכיר־יום — היה עליו לטורח. התלות בבעלים, בנותני עבודה, לא איפשרה לו להעלות את משפחתו מן הגולה. ברגע שנראתה לו אפשרות של התנחלות, לעמוד ברשות עצמו, בישר זאת למשפחתו והאיץ בעלייתה. כתב אז בין היתר: „בואו לעזור לי להקים משק חקלאי!". המכתבים הסעירו כל לב. אמא חסלה בחיפזון את בית המסחר ויצאה לדרך עם ילדיה: שלושה בנים ובת אחת.

באנו למנחמיה והמשק העצמאי עודנו בגדר חלום. אבי היה עובד כשכיר־יום, ואת מילוי ההבטחות, למסור לו נחלה, דחו מחודש לחודש. הטרדות גברו ורבו: אמא וילדיה לא הסתגלו מהר לתנאים החדשים ולאקלים. פקדונו מחלות ואחת מהן קיפחה את חיי אחותי.

הקרבן הראשון שהקרבנו, שרט שרטת עמוקה בלב בני המשפחה. זמן רב לא יכלה אמי להרים ראש. לאבי לא היה במה לעודד אותה. התוחלת לקבל נחלה, להיות איכר עצמאי, נכזבה. ההבטחות לא נתקיימו — נשא אותן הרוח, ונתמוטטה האדמה מתחת רגליו. ראינו את אבא בספיקותיו, בהרהוריו. ביקש מוצא של כבוד. הרשאי הוא לעצור בבני משפחתו, שביקשו לחזור לפולין ולאגור כוח?

אבא דחה את מועד שובנו מחודש לחודש. לא מצא כל הצטדקות למעשה זה, אף כי הוחלט שאנו חוזרים לגולה להחליף כוח. מי ימלל את הצער שהיה כבוש בלב. אין זו תכנית של בריחה, לא להסתלק מכאן, אלא... אלה היו מחשבותינו. קשה היה לראות בצער המשפחה שאינה מוצאת ניחומים לאחר האסון.

נסענו ליפו, עיר הנמל. התגוררנו באחד מבתי המלון וחפצינו ארוזים. חכינו לאניה שבה נפליג לגולה. ימים רבים ציפינו לה, והימים היו ימי עינויים לאבי שלא מצא לו מקום מנוחה. את צערו לא סח לנו, אולם אזננו קלטה שמץ ממנו. על סף הנסיגה עוד תכנן תכניות, ביקש דרכים לעצור ביוצאים. הכך יהיה סופו של החלוץ הראשון? לעתים ראינו גם זיק אור בפניו, וידענו כי בוודאי נתבשר בשורה טובה.

אמא סבלה לא פחות ממנו — היא לא רצתה להיות הגורם לעזיבתו. כל זמן שהמשפחה היתה שלמה, משכה עמו בעול, פירנסה את תקוותו. השעה השחורה

במנחמיה, המהלומה הכבדה על ראשה, פגעה בה קשות. היא כרעה תחת סבלה. ידעה, כי העזיבה היא משגה חמור, אך לא ראתה כל קרן אור לימים ולשנים הקריבים.

בית־המלון של חיים ברוך ביפו היה מקום־מיפגש. באו לשם פועלי המושבות שנזדמנו לעיר וגם עסקני ציבור. באחד הימים בא יצחק וילקנסקי ז״ל, מנהל החווה בבן־שמן, והציע לאבי ללכת למוסד שזה עתה נוסד. ההצעה נתקבלה כחבל־הצלה, ללא בדיקה וללא שיקול. לזאת קיווה בסתר לבבו. תיכף ומיד יצא למקום החדש, לכבוש את האדמה, שם יוכל שוב לרקום את תקוותו. אולי משם יגיע אל הנחלה, יהיה לאיכר העומד ברשות עצמו. לבני משפחתו אמר, כי מה שלא השיג עד עתה, ישיג במקום החדש, ממנו ייבנה.

מובן מאליו, כי את חפצינו לא העברנו לנמל, אלא לחווה בבן־שמן. אבי התמסר לעבודה החקלאית: שימש מדריך לפועלים, עולים חדשים, ולא היה קץ לשמחתו. פניו אורו מנחת־רוח בראותו את חניכיו העושים חייל בחרישה, בזריעה ובקצירה.

תנאי השיכון היו קשים: למשפחה נמסר חדר אחד, אולם היה עניין בחיים החדשים. כל הפועלים היו משפחה אחת גדולה, חבורה של פועלים אנשי הכרה. אותו זמן לא פסק אבי לעשות מאמצים לקבל את הנחלה המובטחת. דחו אותו ב„לך ושוב״. נקפה שנה ואין כל סיכוי לסידור של קבע.

בתום שנה לעבודתו בחווה בא שוב משבר והפעם עקר אותנו מן הארץ. החבילה נתפרדה: אמא ושני ילדים צעירים חזרו לפולין ואבי ואחי הבכור יצאו לארגנטינה, לאגור כסף מחסכונותיהם בעבודה, כדי שיוכלו לשוב במהרה ארצה. אבי ואחי הלכו לעבוד בחקלאות, השתלמו בשיטות עבודה חדישות, וצרפו פרוטה לפרוטה. מטרה אחת שיוו לנגד עיניהם: לחזור ארצה כחקלאים מומחים ומנוסים ולקנות בכספם חלקת אדמה. שאיפה זו נתנה טעם לחיי הבדידות בארגנטינה הרחוקה. שלוש שנים עבדו בפרך ובכיסם צרור קטן.

בקיץ של שנת 1912, חזרו אבי ואחי ארצה והתיישבו כאיכרים בסג׳רה (אילניה) שבגליל התחתון. נתגשמה שאיפתם, נכרתה ברית עולם בין אבי לאדמתו. מאושר היה והתהלך מתרונן ואין קץ לשמחתו. אשתו ובניו נתבשרו מיד על כך ובשנת תרע״ד, בחודש כסלו, נתאחדה שוב המשפחה המפורדת. כולם יצאו לעבודה בשדה ובכרם.

אבי היה איכר בכל נפשו ורמ״ח אבריו. עם עלות השחר היה מהלך בשדה כאיש המכהן בקודש. הוא הנהיג שיטות חדשות בעיבוד הקרקע, שיכלל כלי עבודתו בהמצאות משלו. הרחיב את שטחי הגידול ע״י סיקול ועיזוק ועקירת שיחים — כל שעל מאדמתו עיבד כהלכה וטיפח באהבה.

אחד החידושים שלו — משק מעורב. מחוץ לפלחה גידל בעלי־חיים, בקר

וצאן ועופות. את התוצרת הביא לטבריה ולנצרת: הוא המייצר והוא המשווק. האדמה נענתה לו ותנובת שדותיו היתה גמול לעמלו הרב.

עברו שנים מספר והנה נתגשמה שאיפה אחרת: באו־עלו חניכיו מהגולה, אנשי קולו באו לביתנו והביאו עמם רוח מרעננת: נזכרנו בימי האביב של התנועה הציונית — להט והתלהבות. השיחות והוויכוחים. כל אחד ופזמונו בפיו: שרפתי את כל הגשרים מאחורי.

זכורים לי ימים ראשונים בסג׳רה: השכנים הערבים זוממים לערער את קיומנו. התחילה פרשה של התנפלויות, גניבות. לא הצליחו לדלדל אותנו. באחת ההתנפלויות נרצח השומר פלדמן, ידיד משפחתנו. לילה לפני מותו ביקר בביתנו. העבודה בשדה הזכירה את הנאמר ב„נחמיה״ ה, 11: „באחת ידי עושה במלאכה ואחת מחזקת השלח״.

בשנות מלחמת העולם הראשונה היינו למשיסה ולמרמס — מושלים תורכיים נהגו באכזריות רבה. דרושה היתה סבלנות של ברזל כדי לעמוד בכל הצרות והתלאות. הוועד של המושבה הפליא לעשות כאשר ידע לכלכל מעשיו בהיותו נתון בין שני אויבים: הערבים והתורכים. אבי היה פעיל בוועד.

דאגות רבות קפצו עלינו עם בואם של המגורשים מתל־אביב ומיפו. הבאים סודרו בעבודה ושוכנו בדירות של האיכרים, כל איש פינה חלק מדירתו. כאן ישבו עד ששיחרר הגל׳יל ובא הקץ לשלטון התורכי.

בשנות מלחמת העולם הראשונה, נחשדו אנשי „השומר״ בריגול לטובת בריטניה, והתורכים חשדו בכל איש צעיר, בכל יהודי, שהוא פועל נגדם. אחי נאלצו להסתתר, כשם שעשו זאת כל הבנים בכפר. עול העבודה בשדה נפל כולו על אבי. מרוב טרדות לא הקפיד בעבודתו ונחש ארסי הכישו.

הובלנו אותו למושבה אחרת, אך גם שם לא נמצאו אמצעי ריפוי. נוחם־מה במחלתו היה המשטר החדש בארץ, ממנו תקוות חדשות — מבית־לאומי למדינת־ישראל.

ארבעים ותשע שנות חייו — אש יוקדת ומאירה. מרביתן הקדיש לעמל באדמת המכורה.

חיי אמי, חנה־רחל, שזורים במסכת של חיי אבי. מילדותי התרשמתי מרצונה העז לעזור לאבי בהגשמת שאיפתו הציונית. צנועה וענווה בהליכותיה ועם זאת פוסעת ישרות ובטוחות במסלולה.

עם בואה לסג׳רה השרתה רוח רעננה בין האיכרים המעטים. כל מכריה דבקו בה, חיבבוה. ביתה הפך למקום פגישות לשם שיחת רעים: איכרים ופועלים, שומרים ואורחים. יש שבאו אורחים לא קרואים, והאוכל היה מתחלק לכולם, לא

יצאו ללא סעודה. וכאשר נאלצו להישאר — לא אמרה צר המקום. הריצפה הפכה למיטה — כמנהג המזרח.

לאמא היו שעות של התעלות נפש כאשר עלה בידה לסייע לאנשים בשעת דחקם. פועלים עברים ושומרים היו מבאי ביתנו ולא אחת חסר להם מזון לארוחה. לשכנים עזרה כמיטב יכלתה. לכולם מצאה זמן פנוי, מלה טובה ומאור פנים.

לפלא היתה הסתגלותה לחיי הכפר. צופיה היתה הליכות ביתה כאיכרה מנוסה. היא היתה הרוח הטובה הנוסכת שלווה וביטחון.

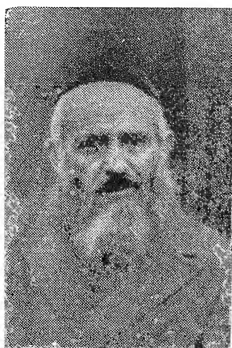
בימי זיכרון ומועד היו באות נשי־הגרים שבכפר, והיא קראה לפניהם את מגילת אסתר ואת מגילת איכה. עיני השומעות, שנצצו בשעת קריאתה, העידו על רחשי ליבן אליה.

ידעה ימים קשים מאוד כשאבא הוכש ע״י הנחש. נאלצה לנסוע עמו לבית־חולים לדמשק שבסוריה. והימים — ימי המשטר התורכי... ואחרי־זה — מחלה שלא נרפאה.

בימי אלמנותה הבליטה את כל המרץ שהיה צפון בקירבה. היא היתה האחראית למשק, היא האיצה והמריצה את בניה להמשכת העבודה. בטוב טעם ובשכל הדריכה אותנו, כל דבר נהיר לה וכל דבר ברור.

עד יומה האחרון לא פסקה פעילותה. בז׳ בתמוז תש״ב שבקה חיים לכל חי וקבורתה בסג׳רה, שלה נתנה את מיטב כוחותיה.

נפתוליו של ר׳ דב־בעריש נוימן

רבים מבני־עירנו, הנמצאים בארץ, עודם זוכרים תמונה זו מלפני 30—40 שנה: בפינה שברחוב בקולו, ביום חול או בשבת, עומדים כמה אנשים ונושאים ונותנים בהתרגשות רבה. הנפל דבר? ביישוב של ארץ הקודש הם עוסקים. ראש המדברים הוא ר׳ בריש; הוא רואה בייסוד המושבות את הגורם העיקרי שיביא לנו את הגאולה.

יהודי אדוק, מבין המדברים, הפסיקו בפסוק מהתנ״ך:

— „אם ה׳ לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו!״

לא איש כר׳ בריש ייבהל מפני פסוק. כנגד אחד הוא מוציא שניים־שלושה, המוכיחים שאף ה׳ רוצה בשיבתנו לציון. הנה שלף הוכחה מן התלמוד:

— „כל הדר בארץ־ישראל — דומה כמי שיש לו אלוה, וכל הדר בחוץ־לארץ — דומה כמי שאין לו אלוה״; אדרבא, עיין במסכת „כתובות״ דף ק״י!״

נבער אחד מהמתדיינים וצרף עוד קושיה:

— „מה נעשה שם והארץ כולה מדבר?״

ר׳ בריש לא נסוג אחור מפני זה, והוא משיב לו מיד:

— „כתוב: מוטב ללון במדבריות של א״י ולא ללון בפלטריות של חוץ־לארץ; עיין בבראשית רבא ל״ט!״

קנאותו של ר׳ בריש לארץ־ישראל עוררה מורת־רוח רבה בביתו. ככל שנתרחבה הפעולה הציונית בעיר, כן היה נתון ראשו ורובו ברכישת אנשי־דעה, שיעלו ראשונים ארצה ויעבדו את אדמתה.

בכל שעה פנויה מעבודתו היה מפיץ „חוברות״־תעמולה. כל ספר חדש

ועיתון שדנו בארץ־ישראל — מיד היה רוכשם. פרנסתו היתה דחוקה עד שנאלץ למכור חפצי־ערך מביתו.

פעם אחת — כך מספרים קרוביו — נעלם חפץ יקר־ערך מביתו. אשתו חשדה בשכנים והצטערה על כך צער רב. אז שידל אותו ר׳ בריש בדברים שיצאו מליבו:

— „יד זרים לא נגעה בו, בחפץ, ומובטחני כי בעלותנו ארצה נמצא אותו״.

אשתו הבינה את הרמז, ומדבריו הסתבר לה כי ודאי קנה מניה של הבאנק הקולוניאלי. ובבית השתררה השלווה מחדש.

לאחר מאמצים רבים, כאשר סולקו כל המכשולים שמנעו את עלייתו של ר׳ בריש, נעשה פרסום רב לידיעה: „אחרי שבת, אי״ה, עוזבת המשפחה השנייה את הגולה!״ *

הציונים בעיר התגאו בר׳ בריש ועשוהו מופת: לא הדוחק אילץ אותו לעלות, שהרי פיתו בסלו. הוא עוזב את משרת השמשות בבית־הכנסת, המפרנסת בכבוד את בעליה, והולך להתענות יחד עם ראשוני החקלאים בארץ.

לא נביא כאן את כל הכרזות־המלל שהשמיעו ידידיו: „אנחנו נלך בעקבותיו!״; „אנחנו נתמוך בו בכל שיעלה בידינו!״; „הוא יהיה ה„באנק״ שלנו!״

במסיבת הפרידה, באגודת הציונים, הביאו לו כאות־הוקרה מערכת כלי־כסף. אולם מכל המסיבות היתה רבת־רושם פרידתו מבית־הכנסת, שבו שימש שנים רבות. בשבת האחרונה, לאחר „תפילת מוסף״, עלה לארון הקודש, נשק את הפרוכת והצהיר בפני כל העדה:

— „זוהי נשיקתי האחרונה!״

ואף בשעה זו נמצאו אנשים שקינתרוהו:

— אל תאמר „הופ״ לפני שקפצת!״

בנו צבי, המתגורר בירושלים, מספר:

— „ירדנו מהאנייה בנמל חיפה. במלון פגש אבא יהודי, אחד מאנשי ייק״א, שחיפש מועמדים למושבות הבארון. הוא הציע לו לנסוע לנצרת, שם יושב המנהל הראשי.

אבא עשה כעצתו ויצאנו למושבה מלחמיה (מנחמיה). כאן נתקבלנו ע״י משפחת כץ.

במושבה זו קיבלנו את הכשרתנו החקלאית הראשונה. התחלנו בעבודה בבוקר השכם וגמרנו אותה עם ערוב היום.

זמן קצר עשינו במלחמיה. משם עברנו לפתח־תקווה. קנינו פרדס שקדים צעיר, והמוכר, אל ייזכר שמו לטובה, רימנו בקנייה זו: השטח היה משובש

* ראשונה עלתה לא״י משפחת מיכאלי.

בעשבי־בר ומים להשקאה אינם — יש להביאם ממרחק של קילומטרים״.

— „תנאי המכירה״ — כך מוסיף חתנו מנדל — היו תנאי אונאה: „אם תוך שנה לא ישלם הקונה את הסכום שהוא חייב — הוא מפסיד את כל כספו״.

חוסר ניסיון בעבודת הכרם, דאגות הקיום (אכלו מן הצרור שנשאר), והמאמצים הממושכים להשיג הלוואה — כל אלה דיכאו מאוד את רוחו. כזכור, הבטיחו בני עירו לתמוך בו; אולם במצוקתו לא נענו לפניותיו. מובן מאליו, שדבר זה השפיע לרעה על החזקת הנכס הקטן — הפרדס בגודל 50 הדונם. אף בבואו לביתו מצא הכל שלא כסידרו — לא רהיט, לא בגד ולא אוכל לשובע.

כאשר ר׳ בריש לא השיג את ההלוואה, שעשויה היתה להוציאו ממצוקתו, נאלץ למכור את הפרדס הצעיר והפסיד בכך את מרבית כספו.

„אילו היה מחזיק בו — כך מעיר חתנו — היינו נמנים כיום בין עשירי פתח־תקוה — שכן פרדס זה היה בשטח שבו נמצא כיום מרכז העיר״.

בימים קשים אלה עזרה לו אשתו: אפתה פתיתים ומכרה לבני המושבה. בנו צבי מצא עבודה בפרדסי־הבארון. לאחר יום עבודה ארוך חזר הביתה ועמו סל תפוחי זהב וזה היה המזון העיקרי.

שינויים רבים חלו בחייו, אך ר׳ בריש לא סטה מדרכו. הוא נאחז בכל הצעה, כאיש טובע הנאחז בקש. „בלי נחלה אין ארץ־ישראל״ — היה אומר לבני ביתו. כאשר הועלתה השאלה בדיוני משפחתו: „מהיכן תקח כסף?״ השיב: „מי זה אומר, שעלינו לרכוש פרדס מוכן? נקנה חלקת־אדמה וניטע אותה אנחנו!״

ספסרי קרקע „הריחו״ כי יש לו בצרורו קצת כסף, והציעו לו שטח חולות, שם נמצא כיום נמלה של תל־אביב.

ר׳ בריש ובנו יצאו לסקור את השטח, שעמד להימכר. המחיר היה בזיל הזול. הספסרים דרשו מקדמה, והבטיחו להעביר את ה„קושאן״ בימים הקרובים.

לפתע הופיע אדם, וניגש אל ר׳ בריש וגער בו:

— „משוגע, מה אתה עושה? הרי מניח אתה את כספך על קרן הצבי! כאן תעשה פרדס?״

דברי האיש הפילו פחדם על ר׳ בריש, והקנייה בוטלה ברגע האחרון.

הבת מספרת:

„הפניות הרבות לקרובים ולרחוקים היו כקול קורא במדבר. סוף־סוף עורער בטחון אבא ופחתו הסיכויים להכות שורש בארץ. הוא ידע, כי שובו לגולה עלול לתת שבט ביד שונאי ציון, ולכן דחה את צאתו מהארץ מחודש לחודש.

הוא חיכה לתשובה מאחיו שבאנגליה — עוגן ההצלה האחרון. הוא כתב אליו מכתב מלא תחנונים: ״עזור לי להגשים חלום חיי! כי בלעדיו קץ לחיי!״

יום אחד הגיעה התשובה המאכזבת: „אם מצבך קשה כל כך — בואו לאנגליה, כאן תמצאו פרנסה ברווחה!״

לא שמע להצעת אחיו, כי חיכה לתשובות אחרות ממוסדות שונים — ואף הן לא הביאו לו את הבשורה המשמחת. אף בימים אלה לא ניכרו בו כל סימני עצבנות: מוכן היה לכל הצרות הללו.

דחה את דרישת אשתו לחזור לקולו בכל ההקדם. „כל עוד שיש בבית לחם ובצל לא נזוז" — התעקש. אולם כאשר נטפלו אליו שאר בני ביתו — הכריעוהו. החליט לרדת לגולה לזמן־מה. מנוי וגמור עמו, כי בסופו יחזור למקום הנותן טעם לחייו.

מי שלא ראה את ר׳ בריש בשובו לקולו, לא ראה איש המצטמק בצערו. כל ידידיו, בני־עירנו, עזבוהו, לא רצו לדבר עמו מטוב ועד רע. גם ה„עסקנים", שדיברו תמיד בשבחו, התנכרו לו. לא שאלוהו: „היש לך מזון לסעודה אחת?, במה אתה מפרנס את בני־ביתך?"

כאשר היה בכל רע נסע לאחיו שבאנגליה, למצוא שם עבודה וסעד. אכן, תוך זמן קצר הצליח שם להסתדר, וחסך סכום־כסף נכבד לשלוח לבני־ביתו וגם כדי נסיעה שנייה לארץ־ישראל. בשובו לפולין מצא נחת: בניו ובנותיו התחילו לעבוד ואספו פרוטה לפרוטה, והכל קודש למטרת חייו. הוא עצמו למד בעיר קאַליש את מלאכת השרטוט, והמשפחה החלה לחיות ברווחה.

אך ר׳ בריש החליט לעלות לארץ־ישראל ויהי מה! כדי שיוכל לקנות לו חלקת אדמה נסע שנית לאנגליה. בשובו לווארשה נפל קרבן לרמאים שהוציאו מידיו את כל חסכונותיו. מה שנשאר לו הספיק לנסיעת־יחיד בלבד.

בפעם השנייה עלה ארצה בשנת 1923. ביקש להיאחז באדמה — אולם כיסו וכוחותיו לא עמדו לו. הפקידים לא זכרו לו את פעולותיו בפולין למען הקרנות, והוא נשאר בודד, ללא כל עזרה.

כדי להעלות את משפחתו ארצה למד את תורת השחיטה, ונעשה שוחט עופות בירושלים. שוב רכש לו ידידים, שתמכו בו ואיפשרו לו להעלות את אשתו ובניו.

את עצמו ראה כאזרח העיר, ואם גם עדיין רחוק היה ממטרתו, האמין שלא ירחק היום שבו ירכוש חלקת־אדמה.

לזאת לא זכה.

ב. י.

ג. וו.

הנלהב

(לתולדות שלמה טרייבר ז״ל)

בקרב הציונים בקולו זכה שלמה טרייבר להערכה רבה, בגלל גישתו המעשית לכל פעולה ציבורית: עשייה וביצוע; את אלה קיים בעצמו ואף דרש מחבריו. קנאי היה להשקפתו וחריף בפולמוס — לא נתן להגן על ה„אורטודוקסן״, שבזמנו שללו את ההתיישבות בארץ־ישראל. כיון שגאולת האדמה היתה אז תנאי ראשון להתיישבות — הקדיש כוחות רבים לפעולת הקהק״ל (שימש שנים רבות כמורשה), ולמטרה זו אף הפעיל את בני הנעורים מכל הזרמים. לציונות הקדיש לא רק את שעתו הפנויה. כאשר קרוביו נשאלו היכן הוא, השיבו: „קהילהשע געשעפטן״. אף נתן מזמנו לענייני בוררות, כי היה אימון לשיפוטו.

משנות נעורי זכור לי מקרה אחד, שבו התבלט בארגון ובזריזות, ובכך מנע אסון. הדבר קרה באחד מימי יוני בשנת 1901. ממקום הרחצה הפומבי שעל שפת הנחל ואַרטה, בא רץ והודיע בקול זעקה: „מרביצים ליהודים!״

ציבור גדול הקיף את הנער הנמלט, שסיפר על חבורת נערים פולנים מוסתים, הממטירים אבנים על היהודים הבלתי מוגנים. הכל היו אובדי עצה. הראשון שהתאושש היה שלמה טרייבר. הוא התחיל לאסוף אנשים ורץ אתם למקום ההתנפלות, למרות ה„זהירים״ שיעצוהו לתת אימונו בשתדלנים. הוא אץ לבית המדרש והזעיק את אמיצי הלב: „מה לנו לחכות לתשובת ה„נאַטשאַלניק״ והתשובה היא בידינו!״. מחנות הוריו וממחסניהם הוציא מוטות ברזל וצייד בהם את החבורה. בעברו בשוק נוספו עליהם כמה שוליות וכל הקבוצה, כשלושים בחורים, יצאה למקום ההתנגשות.

על המערכה ניצח שלמה. מטר אבנים ניתך על ראש היהודים שנחלצו לעזרה, אך לא ארכה השעה ויד המגינים היתה על העליונה. כנופיית הפורעים נסוגה בבושת־פנים, כשאנשיה מוכים ופצועים, והיהודים חזרו לביתם.

בשנת 1924 עלה שלמה ארצה, כי האהבה שרחש לארץ זו לא נתנה לו לשבת בגולה. בקולו השאיר את משפחתו, כדי להביאה לדבר מוכן, ולמנוע ממנה את עינויי ההיקלטות. הוא השפיע על אחיו הצעיר שמואל שיצטרף אליו, כי טובים השניים מן האחד.

חלוצי קולו הראשונים, שהתקשרו עם המושבות הראשונות, מספרים על התלהבותו ועל חפצו העז להיות בין איכרי הארץ. במשקו של מיכאלי עשו זמן־

מה, אולם לא נקלטו במקום זה. בימים ההם נדרשו עובדי חברת חשמל והם יצאו העירה. שלמה ראה בזאת רק התעסקות זמנית. כאשר נראו לו סיכויים להיאחזות — חזר לפולין כדי להעלות את משפחתו.

בשנת 1934 חזר ארצה עם כל משפחתו. תכניתו היתד לרכוש חלקת אדמה ולהקים משק. הוא דחה את הצעות ידידיו לקבל משרת פקידות במוסד לאומי — לא לשם כך חיסל את עסקיו בקולו. אהבה לאדמה היתה יוקדת בלבו.

רבים הנסיונות שנתנסה בהם, ואולם אל מטרתו לא הגיע. עבד בכל העבודות, כדי לפרנס את משפחתו הגדולה, וחיכה להזדמנות שיוכל לקנות משק זעיר. משהשתלט על העבודה הגופנית הקשה, — ראה בכך את ההצלחה הראשונה שזכה בה בארץ. גורמים שונים מנעו ממנו להוציא לפועל את הדבר הגדול ביותר — להקים משק. אז הקים בית מלאכה קטן לכלי־עבודה חקלאיים. הוא ביקש להיות קרוב לעובדי האדמה.

את חלום חייו הגשימו שתיים מבנותיו הנמצאות בישובי הגליל — אחת במשק דפנה ואחת במשק חקוק.

שוחר התרבות העברית

(במלאות שנה לפטירתו של הפרופ. מ. ד. גולדמן)

באמצע עבודתו המדעית נקטף משה דוד גולדמן, והוא עוד במלוא כוחו, מלא תכניות ונושא עיניו להשלמת מפעלו הבלשני — תרומה חשובה לחקר לשוננו העברית.

משה דוד גולדמן היה המורה בה״א הידיעה: כל ימיו חָלק מתורתו לכל דורשיו. בשלוש ארצות — כולן ארצות־ניכר — השקיע ממיטב כוחותיו. בפולין, שם עשה בשנות בחרותו, פעל בחברות הנוער, היה מדריך ומרצה; בגרמניה — שם עשה לרגל השתלמותו — הקדיש מזמנו לחיי החברה ולתנועה הציונית, והקים תלמידים רבים; ולאחרונה — במלבורן — התחנה האחרונה, היה פעיל בחיי הציבור, פעל והפעיל ב„ברית עברית עולמית״. עד ימיו האחרונים שימש יו״ר של הסניף במלבורן.

כאח בוגר התהלך משה־דוד בחברת בני הנעורים בקולו. זכורה לי עבודתו הפורייה ב„צעירי ציון״. לימדנו מנסיונו והקנה לנו מידיעותיו. שיחותיו והרצאותיו עוררו עניין רב ונתחבב על כולנו. ידענותו לא העבירתו על דעתו.

רבה היתה מסירותו לתורה. לא מצא די במקצועות שלמד באוניברסיטה שבוואַרשה. כשבא לחופשה הביתה הלך לשאוב ממעינות התלמוד. יום־יום קבע שעות ללימוד התלמוד; הלך אצל ר׳ אפרים שלומפר, הגדול שבמלמדי גפ״ת, ומפיו

למד כמה מסכתות. שקדן היה ומתמיד.

לאחר מלחמת העולם הראשונה יצא מ. ד. גולדמן לברלין, השתלם שם באוניברסיטה והוכתר בתואר ד״ר לפילוסופיה. עבודותיו המדעיות הקנו לו שם, ונתמנה מרצה בסמינר היהודי למורים — לימד את השפות העברית והארמית. בשנים 1935—1938 נתמנה מרצה בפקולטה לשאלות המזרח באוניברסיטה שבברלין.

רוגזת הנאציזם עקרה אותו ממקום התורה. לאחר טלטולים רבים מצא מקלט באוסטרליה. בהרצאות האורח שלו משך שימת־לב ולא עבר זמן רב ונתמנה פרופסור לשפות שמיות באוניברסיטה שבמלבורן. מה רבה היתה ההערכה אליו יש להסיק מדברי ההספד ביום השלושים לפטירתו, שנשא הדיקן סיר ג׳ורג׳ פאטאן: „המוות בלא עת של הפרופסור מ. ד. גולדמן הוא אבידה גדולה לאוסטרליה כולה״.

בין תכניותיו שלא הוגשמו היתה התכנית לעלות ארצה ולהשתקע בה. ביקר בארץ פעמיים כציר לועידות של „הברית העברית העולמית״.

זמן קצר לפני מותו התחיל לכתוב עבודה בשביל „ספר קולו״, אולם זו לא נשלמה.

אליהו דובדבני

*

משה גאָלדמאַן, איז געווען דער טעאָרעטיקער אין דער קאָלער „צעירי־ציון״־אָרגאַניזאַציע.

באַלד נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין סוף זומער 1914, איז ער צוריקגעקומען מיט זיין סטודענטן־היטל פון וואַרשע. זיין יידישער און אַלגעמיינער וויסן האָט געמאַכט אַ רושם. דערצו נאָך איז ער געווען באַשאָנקען מיט אַן אויסערגעוויינלעכן זכרון און פאַרמאָגט אַ גוואַלטיקן חשק צום לערנען.

הגם ער איז געווען אַ זון פון אַ רייכן מאַנופאַקטור־סוחר, אריה־לייב גאָלדמאַן, איז ער געווען חבר מיט אַלע, נישט אַרויסגעוויזן קיין שמץ פון גרויסקייט, נישט שטאָלצירט מיט זיין וויסן. חברים האָבן דאָס אָפּגעשאַצט און באַלד איז ער געוואָרן דאָס פענדל פון דער אָרגאַניזאַציע. ער האָט פיל געלייסטעט אויפן קולטורעלן געביט. די צ״צ־חברים, געדענקען נאָך זיינע אינהאַלטרייכע רעפעראַטן און לעקציעס אין די קרייזן.

ער האָט דערגרייכט הויכע שטאַפּלען אין זיין וויסן: געווען דאָצענט אין בערלינער אוניווערזיטעט און שפעטער — פּראָפעסאָר אין מעלבורנער אוניווערזי־טעט, אָבער זיין חלום פון די יינגע יאָרן אָן, איז געווען ארץ־ישראל. ער האָט דאָס לאַנד צוויי מאָל באַזוכט און נישט זוכה געווען צו זיין אַ שטענדיקער בירגער. ער איז מיט ישראל געווען פאַרבונדן בלב ובנפש. זיין ווּנטש — זיך צו באַזעצן אין זיין חלום־לאַנד, איז ליידער נישט רעאַליזירט געוואָרן.

אבל יארמוש

ה. ה.

געזעלשאַפטלעכע טוער

ראַזאַליע קויפמאַן. אַ מערקווירדיקע געשטאַלט איז געווען די דאָזיקע פּולסיווע און איינפלוסרייכע יידישע פרוי. זיגזאַגיש איז געווען איר לעבנסוועג. אין איר פריעסטע יוגנט, האָט זי אַרויסגעוויזן אינטערעס צום סאָציאַליסטישן לאַגער. אין די יאָרן פון אויפברויז — 1904—1905 — איז זי מיטגעריסן געוואָרן פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. זי האָט דאַן, ווי אַסך פון דער יידישער אינטעליגענץ, זיך אָנגעשלאָסן אין דער פּ. פּ. ס. אויף אַרבעטער פאַרזאַמלונגען האָט מען געהערט אירע רופן צו די מאַסן, זיי זאָלן אַ סוף מאַכן צו די עוולות און אונטערדריקונגען און אויפבויען אַ וועלט פון יושר און אמת. די רוסישע פּאָליציי האָט איר פאַרפאָלגט און אַ געוויסע צייט, האָט מען פון איר נישט געהערט.

אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, שווימט זי ווידער אַרויף אויף דער אויבערפלאַך, אָבער דאַסמאָל, דירעקט אין ענינים, וועלכע האָבן אַ שייכות צום יידישן לעבן. איר איינשטעלונג — אַ בירגערלעך־פילאַנטראָפּישע. זי העלפט אָרגאַניזירן אַ יידישע ביליקע קוך, זאַמלט געלט אויף פילאַנטראָפּישע צוועקן. די הילפסגרייטקייט פון ראַזאַליע קויפמאַן רופט אַרויס באַוואונדערונג, זי ענטפערט אויף אַלע רופן, פרעגט נישט אויף קיין „פּאַרטיי־פּאַספּאָרט".

אין יאָר 1924, איז ראַזאַליע קויפמאַן אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ראַטמאַן אין שטאָטראַט, אַלס ערשטע קאַנדידאַטן אויף דער ליסטע פון דער יידישער אומפּאַרטייאישער בירגערלעכער גרופּע. אין שטאָט־ראַט האָט זי זיך שטאַרק פאַר־אינטערעסירט מיטן רעסאָרט פון סאָציאַלער טעטיקייט.

אויף די אַטאַקעס מצד די ענדעקעס, ענטפערט זי מיט אירע געלאַסענע לאָגישע רייד, וויזט אויף ווי פאַלש זיינען די אָפּשאַצונגען לגבי די יידן. זי גלויבט תמימותדיק, אַז אַלע מענטשן זיינען פון נאַטור־אויס גוטע, מען מוז זיי בלויז אויפקלערן... צווישן אירע אַרגומענטן: „צי האָבן די יידן נישט פיל מיטגעווירקט אין קאַמף פון פוילן פאַר איר אָפּהענגיקייט?" דער אָפּקלאַנג פון אירע רייד האָט איר געמאַכט אַ שם אין אַלע קרייזן.

אויך זי איז אומגעקומען דורך די נאַצי־בעסטיעס.

יהודה באַרקאָווסקי. געווען אַ צייט, ווען זיין נאָמען האָט שטאַרק געגלאַנצט, זוכה געווען צו גרויסער פּאָפּולאַריטעט.

„באַרעק", ווי מען פלעגט אים רופן, איז געווען אַ קינד פון אָרימע עלטערן

און מיט אייגענע כוחות אַדורכגעשלאָגן אַ וועג אין לעבן. אָנגעהויבן האָט ער אַלס בוכהאַלטער און שפּעטער געווען פונקציאָנאַר פון די לינקע פּועלי־ציון. זיינע אָרגאַניזאַטאָרישע פעיקייטן האָבן פיל מיטגעהאָלפן צום פונאַנדערוווקס פון דער פּאַרטיי, וואָס פאַרנעמט דעם אויבן־אָן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט.

אין שטאָט־ראַט שטייט ער בראש פון די „פּועלי־ציון" (לינקע), וואָס האָט פינף ראַטמענער און אַ לאַווניק. גאַנץ אָפט קומט אים אויס אויסצושטיין געברענטע צרות מצד די רעכטע פּוילישע ראַטמענער, זיי קאָנען נישט רואיק אויסהערן זיינע גערעכטע טענות, און פיל מאָל האָבן זיך זיינע אַרויסטרעטן געענדיקט מיט געשרייען, זידלערייען און אָבסטרוקציעס מצד די אַנטיסעמיטן.

באַרקאָווסקי פאַרמעסט זיך אויף גרויסע זאַכן און נישט אַלעמאָל געלונגט עס אים, ער ציט זיך אָבער נישט צוריק פאַר שטערונגען, איז נישט איבערקלויבעריש אין מיטלען. זיינע דערגרייכונגען און אינטערווענץ, האָבן אים פּאָפּולער געמאַכט ביי פאַרשידענע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג, ביי קליינהענדלער און בעלי־מלאכות.

איינע פון די אינסטיטוציעס אין וועלכע ער האָט אַריינגעלייגט כוח און מוח איז געווען די פאָלקס־באַנק, ווו ער האָט פאַרנומען דעם דירעקטאָר־אַמט. ער האָט אויך פיל געלייסטעט פאַר דעם קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו און אין דער געזעשלשאַפט „פריינט פון אַרבעטער־פּאַלעסטינע". וועגן זיין טעטיגקייט אין דראַמקרייז — זע קאַפּיטל „אַמאַטאָרן און טעאַטער".

בשעת דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה וואַנדערט ער איבער צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע קיין ראַטן־פאַרבאַנד. ער האַלט זיך אויף אין דובנא און געפינט אַרבעט אין דער אָרטיקער מלוכהשער באַנק, אַלס בוכהאַלטער.

אין יאָר 1941, נאָך דער היטלעריסטישער אָפענסיווע אויף די מזרח־געביטן, איז ער אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פאַמיליע.

אברהם לייביש קאנינסקי. איינער פון די, וואָס האָבן זוכה געווען צו זען די פאַרווירקלעכונג פון זיין אידעע, לעבן און אַרבעטן אין ישראל, איז אברהם לייביש קאָנינסקי. ביזן היינטיקן טאָג אַרבעט ער ביי דער מאַשין אין אַ חיפה'ער פאַבריק.

אין די יוגנט־יאָרן איז ער אַריינגעצויגן געוואָרן אין פּאָליטישן לעבן. שוין אין בלעכער־וואַרשטאַט פון זיין פאָטער, העלפט ער אָרגאַניזירן די געזעלן און לערן־יינגלעך און איז אַקטיוו צווישן די „אחדות".

אברהם לייביש איז שפּעטער טעטיק אין דער „פּועלי־ציון" פּאַרטיי. בשעת דער שפּאַלטונג, געהערט ער צום קליינעם קרייז, וועלכער איז פאַר אָנהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג. צווישן די גרינדער פון די „פּועלי־ציון" (רעכטע) אין קאָלאָ, פאַרנעמט ער אַ חשובן אָרט, דערפירט די פּאַרטיי, נאָך דער פאַרייניקונג מיט צ. ס., צו די פאָדערשטע פּאָזיציעס. גרויס

זיינען זיינע לייסטונגען ביים גרינדן דעם קיבוץ־הכשרה, קינדערהיים „תל־חי", „הפועל" און אַנדערע.

די „פועלי־ציון" (צ. ס.), שיקן אים אַלס פאַרשטייער אין שטאָט־ראַט און קהילה. ער האַלט ווייניק פון רעדן און צייכנט זיך אויס אַלס פּראַקטישער טוער, מען אַכטעט אים פאַר זיין ערלעכקייט און באַשיידנקייט — צוויי הויפּט־שטריכן פון זיין כאַראַקטער.

אין דער יידישער קהילה. פירט ער אַ שאַרפן קאַמף קעגן די „אגודה"־פרנסים, באַמיט זיך אַריינצוברענגען אַ נייעם גייסט, אַרויסרייסן די שליטה פון די „כלי־קודש". ער דערלאָזט נישט, אַז געוויסע בירגערלעכע קרייזן זאָלן פאַרוואַנדלען די קהילה אין אַ „קרעמל פון מאַכינאַציעס".

אומעטום ריפט ער אַרויס סימפּאַטיע מיט זיין חברישקייט — איז תמיד גרייט אָוועקצוגעבן ביזן לעצטן, כדי צו העלפן נאָענטע און ווייטע. יעדע פרייע שעה ווידמעט ער די פּאַרטיי און אירע אינסטיטוציעס, העלפט אַדורכפירן די גרויסע אַקציעס פאַר די ציוניסטישע און סאָציאַליסטישע פאָנדן.

אין יאָר 1935, איז ער עולה קיין ישׂראל. זיין אָרט איז, ווי תמיד, צווישן די אַרבעטער.

יהושוע ענגעלהאַן. דווקא אים, אַ בירגערלעכן ציוניסט, האָט די פּוילישע סאַנאַציע־רעגירונג, פאַרשיקט קיין קאַרטוז־בערעזע, די שטראָף־טורמע פאַר סאָציאַליסטן. זיין „זינד" איז געווען: ער האָט זיך ציפּיל אַנגאַזשירט אין טאָן טובות למען הציבור. געזוכט אומוועגן וויאַזוי צונישט מאַכן גזירות און שטראָפן אויף יחידים.

שיע — אַזוי האָט מען אים גערופן — איז נישט געווען קיין קאַלער געבוירענער. גאָלדבערג פון טאַרטאַק האָט אים אַראָפּגעבראַכט, גענומען אים פאַר אַן איידעם און געמאַכט אים פאַר אַ שטיקל שותף פון זיין גרויס געשעפט. דער יונגערמאַן מיטן פייערדיקן קאָפּ, האָט אָבער זיך מער פאַרינטערעסירט מיט כלל־אַרבעט, ווי מיט מעסטן די ברעטער און פירן קליינע חשבונות. ער האָט ליב געהאַט געזעלשאַפט, ארץ־ישׂראל און שיחת־חולין פון תלמידי־חכמים.

די ציוניסטן האָבן אים אויפגעכאַפּט, ווי אַן אבן טוב. הנאה געהאַט פון זיינע ווערטלעך און שאַרפזין און געפונען אין אים אַ פּאַסיקן קאַנדידאַט צום שטאָט־ראַט.

אין זיין גרויסן אימפּעט ביים העלפן מענטשן, האָט ער אויסגענוצט אַלע מעגלעכע און אוממעגלעכע מיטלען. ער איז געווען אַ מומחה אויף איבערדרייען הערצער פון די באַאַמטע, אין די קאָמונאַלע אינסטיטוציעס. זיינע „אויפטוען" האָבן איבערראַשט די פּאָליציי און אַנדערע באַאַמטע און, ווי מען דערציילט, איז אונטערגעקומען אַ מסירה'לע. די מאַכט האָט באַשלאָסן פּטור צו ווערן פון אים.

שטעלן אים צו אַ געריכט — האָבן זיי נישט געהאַט קיין באַווייזן קעגן אים. מען האָט אים דעריבער פאַרשיקט קיין קאַרטוז־בערעזע, ווו עס זיינען געזעסן „נישט געוווּנטששענע״ פאַר דער סאַנאַציע־מאַכט.

נאָך דריי מאָנאַטן קאָנצענטראַציע־לאַגער, איז ער צוריקגעקומען קיין קאָלאָ אַ מידער און אַ דערשעפטער. ער האָט זיך גענומען ווייטער צו זיין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, אָבער שוין נישט מיט דעם ערשטן ברען.

ביי אַלעמען אין זיכרון איז געבליבן דער איבערגעגעבענער ציוניסט און וואַרעמער מענטש. ער איז שטענדיק גרייט געווען צו טאָן אַ יידן אַ טובה. צוזאַמען מיט פיל קאָלער יידן, איז ער אומגעקומען. מען ווייסט אַפילו נישט אין וועלכן לאַגער.

משה שיינפעלד. אַ ייד ווי אַ רעטעניש: פאַרשטייער פון דער אָרטאָדאָקסיע, פון דער „אגודה״, און האָט ליב בכל רמ״ח איברים עולם הזה... נישט געדאַוונט אין חסידים־שטיבל און געווען דער פאַרשטייער פון „גערער הויף״. נישט געהאַלטן קיין רעדעס, אָבער זיין וואָרט אין די „הויכע פענצטער״ האָט געהאָלפן. ער איז אפשר געווען דער לעצטער פון דער „שתדלנים תקופה״.

אַן אויסנאַם איז ער אויך געווען אין זיין אויסערלעכן אויסזען: זיין לבוש: אַ דרייפערטלדיקע קאַפּאָטע, מען קען זי טראָגן מיט אַ יידיש היטל און מיט אַ קאַפּעלוש. אויף זיינע נסיעות, איז ער געווען אַ „דייטש״. דאָס באַבילאָנישע פירעקיקע בערדל איז תמיד געווען פיין געשוירן און פאַרקעמט. דער קאָלנער — ווייס, פאַרבונדן מיט אַ שניפּס. ווען מען רעדט מיט אים וועגן וועלט־זאַכן, נישט וועגן רעליגיעזע ענינים, דוכט זיך, אַז ער איז אַ פאַרגעשריטענער מענטש. רירט מען, חס־וחלילה, אָן די „כלי־קודש״, ווערט ער פלאַם־פייער. זיין גאָט איז דער קאָלער רב, איז תמיד אַ בן־בית ביי אים, באַראָט זיך מיט אים וועגן קהילהשע ענינים, וועגן זיין קאַמף מיט די „חפשים״.

ביי שיינפעלדן אין שטוב האָט מען גערעדט פויליש, צו אים פלעגן קומען צו גאַסט, מענטשן פון דער אינטעליגענץ, און איבערהויפּט פון דער פוילישער. ער האָט געפירט אַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן ציוניסטן און גענומען פאַר זיינע קינדער אַ הויז־לערער, אַ ציוניסט, וואָס האָט געלערנט מיט זיין זון תנ״ך און העברעיש מיט דער הברה ספרדית. ער האָט געחלומט צו שיקן זיי קיין ארץ־ישראל.

די „עץ־החיים״־שולע און „בית־יעקב״ האָבן געפונען אין אים אַן איבערגעגעבענעם פריינט און אפוטרופוס. אָן זיין עצה וואָלטןביידע אינסטיטוציעס נישט אויסגעהאַלטן. אויך ער איז אומגעקומען פון די נאַצי הענט.

העניעך הירשביין (דאָס קאַפּיטל איז געשריבן דורך נ. מ.).
העניעך הירשביין, איז געווען זייער באַליבט ביי דער יידישער אָרעמקייט

אין שטאָט. יאָרן־לאַנג, איז ער געווען דער פאָרשטייער פון „בונד" אין שטאָט־ראַט און קהילה, געשאַפן די „קולטור־ליגע" און פיל אַנדערע אינסטיטוציעס פון דער באַוועגונג. פון 13־טן לעבנס יאָר, איז הענעך הירשביין פאַרבונדן מיט דער אַרבעטער באַוועגונג. אַ שווערן קאַמף האָט ער געמוזט פירן מיט זיינע רעליגיעזע עלטערן, זיי זאָלן אים לאָזן ווערן אַ אַרבעטער. זיין פאָטער, ר' יוסף עקיבא, אַ גמרא־מלמד, וויל זיין דערוואַקסענעם זון שיקן אין ישיבה, ער זאָל ממשיך זיין דעם אָנגעהייבענעם וועג אַלס לערנער. מיט דער הילף פון זיין מוטער, אַן אינטע־ליגענטע פרוי, געלונגט אים איבערצוצייגן דער פאָטער. ער פאָרט דאַן קיין ליפנע, לערנט דאָס צוקער־בעקער־פאַך און פאַרפולקאָמט זיינע ידיעות אין וולאָצלאַוועק. דאָ ווערט ער אַריינגעצויגן אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע.

צוריקומענדיק אין זיין היים־שטאָט וואַרפט ער זיך אַריין מיטן גאַנצן ברען אין דער פּאָליטישער אַרבעט און העלפט אָרגאַניזירן דראַמקרייזן. ער איז פיל יאָרן סופלאָר און שפּעטער — פון די הויפט מיטשפילער.

די געשיכטע פון „בונד" אין קאָלאָ, איז אַ טייל פון הירשביינס ביאָגראַפיע.

די גרעסטע אַרבעט זיינע איז געווען דאָס גרינדן דעם קינדערהיים אויפן נאָמען פון וו. מעדעם. ווען מען האָט געדאַרפט עפּעס האָבן פאַר דער דאָזיקער אינסטיטוציע, איז ער גרייט געווען אַוועקצוגעבן אַלץ.

ווען די מאַטעריעלע לאַגע פון קינדערהיים איז געוואָרן שווער, האָט ה. ה. פאָרגעלייגט צו קויפן אַן אייגן הויז. אַלע זיינען געבליבן דערשטוינט, אָבער עס איז אים געלונגען איבערצוצייגן זיינע חברים, אַז ביי אַ גוטער אָנשטרענגונג קאָן דאָס געשען. אין אַ קורצער צייט אַרום איז געפייערט געוואָרן דער חנוכת הבית.

אין די לעצטע יאָרן האָט הענעך הירשביין געאַרבעט אַלס קאָנטראָלער ביי די אויטאָבוסן, וועלכע האָבן קורסירט אויף דער ליניע: קאָלאָ—לאָדזש. קומענדיק אַהיים אַ מידער, האָבן שוין אויף אים געוואַרט געקוועלטע מענטשן, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין הילף.

אין 1939 וואַנדערט ער אויס קיין ראַטן־פאַרבאַנד. אין 1946 קומט ער צוריק קיין פוילן. פון יאָר 1950 געפינט ער זיך אין ישראל.

בשנות השואה

מצבת־זכרון לחללי השואה בבית־הקברות בחיפה
אָנדענק־שטיין פאַר די אומגעקומענע אויפן חיפה׳ער בית־הקברות

אין די יארן פון אומקום

טאלא מאסקאל־שולץ

דערמאָנונגען

כ׳וויל דאָ איצט דערמאָנען יענע פיינלעכע צייטן,
די איבערפולטע מיט גרויל, שווערע מי און טרויער;
און טעג פון גרויס בענקשאַפט, איבערמענטשלעכע ליידן,
ווען אויף אונדזער לעבן האָט דער תּלין געלויערט.

כ׳זע מיין טייער שטעטל ווידער, ווי אַמאָל,
און מיינע קינדער־יאָרן, וואָס זיינען שוין אַוועק;
יעדעס פּנים איז נאָענט, מיט ליבשאַפט איבערפולט,
נאָר אומעטיק פון אָרעמקייט, פאַרפייניקט פון שרעק.

כ׳שמועס מיט מיין שוועסטערל, מיין ליבענקע, מיין קליינינ,
דריק איר די הענטלעך, קוש איר שטאַרק אין מויל,
כ׳צערטל איר געזיכט, דאָס לויטערע, דאָס שיינע.
איצט געבליבן כ׳בין אַליין — אַלץ איז פוסט און הויל.

געקומען זיינען יאָרן פון קריג, פון ווינטן בייזע,
וואָס האָבן די חלומות, די טרוימען מיר צעזייט,
פאַרשטויסן מיין יוגנט מיט פייער און אייזן,
מיין רו מיט כּוח פאַרטוישט אויף אַ ביטער וויי־געשריי.

מ׳האָט צעבראָכן מיין היים, באַרויבט מיין טאַטע־מאַמע
און ווייט פאַרשיקט אַלע — צי קומט מיר אַזאַ שטראָף?
פאַרפינצטערט זייערע אויגן האָבן שלאָגענדיקע פלאַמען,
געבליבן כ׳בין איינזאַם — אַ פאַרבלאָנקעטע שאָף.

אויף דער פאַלשער וועלט וואָס טאָן, ווו לעבן איצט כ׳מוז,
ווען קברים בלויז פאַרנעפּלען מיין אויגן־שיין.
דעם אָרט פון מיינע אבות יעדע ווינט צעבלאָזט,
נאָר דערמאָנונגען בלייבן וועגן מיין טייערע היים

אבֿרהם האראַפּ

חורבן קאָלאָ

אַליין מיטגעמאַכט,
איבערגעלעבט,
פֿאַרצייכנט לדורות.

אויפֿן ברידער־קבֿר אין כעלמנא

...ווען איך בין אין זומער 1945, נאָך דער וויסטער מלחמה און טויט־לאַגערן, צוריקגעקומען אין מיין היימשטאָט קאָלאָ, האָב איך אָנגעטראָפֿן 40 געראַטעוועטע יידן. אַלע ווי איינער — עלנטע און פֿאַריתומטע, אָן אַ היים און אָן אַ מאָרגן. פֿון זיי האָב איך באַקומען אַ דאָקומענט וועגן כעלמנא, געשריבן פֿון אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען אַנדזשעי מישטשאַק *.

נאָכן איבערלייענען אים, האָב איך זיך קיין אָרט נישט געקאָנט געפֿינען. איך בין אַוועק צום אָרט, וואָס איז געהייליקט געוואָרן דורך אומבאַשרייבלעך שווערע פּיינען, זוכן די שפּורן פֿון טאַטעס, מאַמעס, פֿרויען און קינדער. ווי אַ לעצטער זכר פֿון די מערדערישע אויסראָטונגס מיטלען, איז געבליבן דער שטומער גאַז־אויטאָ, וועלכער איז לכתחילה געשטאַנען אין הויף פֿון אסטראָווסקיס פֿאַבריק.

אויפֿן פּלאַץ איז אַ קלעמענדיקע שטילקייט, ווי ס'וואָלט אַ לעבן איבערגעהאַקט געוואָרן אין מיטן. האַלב־פֿאַרקוילטע ביימער שטייען נישט ווייט פֿונם אָרט ווו די אויוונס זיינען געשטאַנען. ביימער מיט שוואַרצע, נאַקעטע צווייגן, ווי פֿאַרגליווערטע אָרעמס. זיי — שטומע עדות פֿון דער היטלעריסטישער נאַכט.

לאַנגע רייען פֿון ברידער־קבֿרים אָן נעמען, איין ריי לעבן דער צווייטער. שטיקער ציגל ווי בלוט־פֿלעקן פֿונם אויפֿגעריסענעם קרעמאַטאָריום. אייזערנע רושטן, ענלעכע צו די פֿון בוכענוואַלדער ברען־אויוון. אויך דאָרט האָט מען אויף זיי געברענט מענטשלעכע קערפּערס, אויך דאָרט האָט פֿון אונטן געטריפֿט פֿעטס — רוי־מאַטעריאַל פֿאַר „ריף״־זייף...

קופּעס פֿון טויזנטער קדושים, אויסגעמישט מיט סמאַטעס, קאַפּטשעס, אָנגעוואָרפֿענע פּושקעס מיט דראָטלעך, אַ סך, אַ סך ברוכוואַרג. כ'האָב געזוכט און גענישטערט אין הויפֿנס מיסט, געוואָלט עפּעס געפֿינען פֿון אייגנס, פֿון לעבנס פֿאַרשניטענע. אַ קינדער־שיכעלע האָט זיך פֿאַרוואַלגערט, איין שיכעלע איז געבליבן פֿון צענטליקער טויזנטער אויסגעשאָכטענע קינדער און אַ ביסל ווייטער — ביינער — אַ מענגע מענטשלעכע ביינער! אפֿשר געפֿינען זיך צווישן זיי אויך

---

* זע „עדותו של אנדז'יי מישטשאק״ אין אָפּטיילונג „דאָקומענטן און עדות״.

דיביינער פון מיינע טייערע? אין פראַנט, אויפן ערשטן פעלד — אַ קליינער ברידער־קבר. עס ליגט אויף אים אַ קראַנץ, אַוועקגעלייגט דורכן רעשטל קאָלער יידן.ביים קראַנץ — אַ שטעקן, אַ שטעקן פון אַן אומגעקומענעם זקן...

נאָך אַ לאַנגער שעה פון איינזאַמקייט און טרויער, בין איך מיטן קאָפּ צו דער ערד געבויגן, אַוועק פון גרויסן בית־הקברות. אין מיינע הענט, ווי אַ הייליקטום אַ פּאָר ביינער, וועלכע איך האָב אַרויסגענומען פון אַן אָפענער גרוב. איך בין צוריקגעגאַנגען אין דער פּוסטער שטומער שטאָט, מיט אַ גרויסן ריס אין האַרצן, אַ ריס וואָס וועט זיך קיינמאָל נישט פאַרהיילן.

אַזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן

מיינע שוואָגערס, חברים און באַקאַנטע — אומגעקומענע
אין די פּויזנער לאַגערן, ווידמע איך מיינע שורות.

עס האָבן זיך דערהערט דריי פייפן און אַ באַפעל מיט אַ ווילדער שטום: „אויפשטיין זאָו הונדע! צום אַפּעל!" מיט דעם האָט זיך אָנגעהויבן דער טאָג פון 22־טן יוני 1941 און דער גורל־וועג פון וועלכן טויזנטער זיינען שוין מער נישט צוריקגעקומען. דאָס איז געווען צומאָרגנס נאָך אונדזער אָנקום אינם פּויזנער „אַרבעטס־לאַגער" אייכוואַלדאו (דעמבניקי). פינף הונדערט יידן זיינען געלאָפן נישט־טויט, נישט־לעבעדיק; אַ טייל באָרוועס, ווייל זיי האָבן נישט באַוויזן אָנצוטאָן די שיך, אַ טייל — מיט הויזן אין די הענט און אַלע מיט שרעק אין די אויגן. אויפן גרויסן הויף זיינען שוין געשטאַנען דער לאַגער־פירער אין אַ שוואַרצן ס. ס. מונדיר און מיט אַ שטעקן אין האַנט, נעבן אים — דער וואַך־פירער מילער, ווי מיר האָבן אים באַלד אַ צונאָמען געגעבן, דער „שד־כיע".

אין „באַגלייטונג" פון קלעפּ מיטן שטעקן און קאָפּעס מיט די פיס פוןביידע רוצחים, האָבן מיר זיך, אויפן באַפעל, אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי. נאָך אייניקע מאָל איבערציילן און פאַרשרייבן איז געקומען די קאָמאַנדע אין דער באַקאַנטער ווילדער שטים: „פרישטיק האָלען!"

ביי דער קיך האָט זיך שוין געטומלט. מען האָט געטיילט יעדן איינעם אַ ביסל שוואַרצע ערזאַץ־קאַפע. אויף ברויט מוז מען צוואַרטן. עס איז אָקאָרשט אָנגעקומען דער קוכער־וואָגן. צוואַנציק מאַן בערך זיינען אויסגעקליבן געוואָרן דורכן פּוילישן ציוויל־קוכער, זיי זאָלן אים העלפן אַריינטראָגן דאָס ברויט אין מאַגאַזין. בשעת דער אַרבעט האָט דער קוכער זיך אַרומגעקוקט אין אַלע זייטן, צי עס איז דאָ ווער פון די דייטשע מחבלים און פאַרטרויט אונדז אַ געהיימניס: „כלאָפּצי, נאַ ווסכאָדזיע מאַצנאָ סטרזשעלאַיאָן!" (אויפן מזרח שיסט מען שטאַרק) און צוגעגעבן, אַז נעכטן האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און ראַטן־פאַרבאַנד.

די ידיעה האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפּרייט צווישן עולם יידן און יעדער האָט דאָס קאָמענטירט אויף אַן אַנדער אויפן. דער רוב האָט געהאַלטן, אַז אין משך פון אַ פּאָר וואָכן וועט „פּאָניע” מאַכן פון היטלערן אַש און שטויב. און דאַן, פאַרשטייט זיך, פאָרן מיר צוריק אַהיים. אַנדערע ווידער האָבן אויסגעדריקט זייער צווייפל „ווער ווייסט ווי לאַנג דאָס וועט דויערן?” פאַר אַלעמען איז גלייכצייטיק קלאָר געוואָרן, פאַרוואָס מען האָט אונדז אַזוי פּלוצים און איילִיק געבראַכט אין לאַגער אַריין.

אין קאָלאָ איז נאָך דאַן קיין געטאָ נישט געווען. אמת, די יידן האָבן נאָר געוווינט אין עטלעכע זייטן־גאַסן, אָבער זיי האָבן געמעגט זיך באַוועגן גענוג פריי: גיין צו און פון דער אַרבעט. די אַרבעטס־פּלעצער האָבן זיך געפונען אין פאַרשידענע פּונקטן פון שטאָט. געווען איז עס צוואַנגס־אַרבעט. אַלע מענער פון 14 יאָר און עלטער, האָבן געמוזט „געבן די פעל”. אויך אַ טייל יידישע פרויען האָט זי נישט אויסגעמיטן. די דאָזיקע גזירה איז אַרויס באַלד אין ערשטן טאָג פון דער אָקופּאַציע, ווי אין פיל אַנדערע שטעט.

האַלב זיבן אין דער פרי האָבן די יידן געמוזט זיין אויפן נייעם מאַרק, אויפן פּלאַץ נאָכן טעאַטער, אויסשטעלן זיך צו פינף אין דער רייע און אַזוי וואַרטן. דאַן זיינען געקומען פאָרשטייער פון ס. ס.־גאַרניזאָן, פון די האַלב־מיליטערישע פאָרמאַציעס ווי: נ.ס.ק.ק. (נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישער קראַפטס־קאָרפּוס), ס.א., ד.א.ל. און ציווילע דייטשן, באַשעפטיקטע אין מיליטערישע און קאָמונאַלע אַמטן. עס האָבן אויך נישט געפעלט פוילישע אונטערלעקערס און מיטהעלפערס. יעדער פון די „איבערמענטשן”, האָט אויסגעקליבן אַ צאָל יידן, וויפל ער האָט באַדאַרפט און אַוועק.

פאַרנאַכט האָבן די יידן זיך אומגעקערט אין זייערע שטובן. אין אָנהויב האָט מיט דער צוואַנג־אַרבעט אָנגעפירט די שטאָטישע זשאַנדאַרמעריע, שפּעטער איז די זאָרג אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דער יידישער געמיינדע. זי האָט עס אַזוי איינגעאָרדנט, אַז נאָר דריי מאָל אין דער וואָך האָט יענער איינער געמוזט זיך שטעלן. סוף־כל־סוף מוז מען דאָך עפּעס טאָן פאַר זיך אַליין, כדי צוציען חיונה. די פאַרקלענערונג פון די צאָל צוואַנגס־אַרבעטס־טעג, איז נאַטירלעך אויסגעפועלט געוואָרן פאַר אַ גוטן שוחד.

אויך אין די שווערע פאַרקנעכטונגס־טעג איז מען נישט פּטור געוואָרן פון די מאַכט־שיקאַנעס. מיר האָבן זיך אָנגעליטן פּונקט ווי אַלע שטעט און שטעטלעך פון „וואַרטעגאַו”.

אַ פּאָר ווערטער וועגן סאַמע אָנהויב.

די אויסזידלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָלאָ, פון דער פאַרמעגליכסטער שיכט, וואָס איז געשיקט געוואָרן קיין איזשביצא לובעלסקאַ, איז פאָרגעקומען ענדע 1939. דערנאָך — אין דער צווייטער רייע — זיינען אַרויס־

געשיקט געוואָרן נאָך 500 נפשות אין אַ דאָרף, 18 קילאָמעטער ווייט פון קאָלאָ.

די יידישע געשעפטן זיינען איבערגעגעבן געוואָרן צו באַלטישע דייטשן. פון די גרויסע הייזער און שיינע וווינונגען האָט מען גלייך אין אָנהויב באַזייטיקט אַלע יידן. די באַציונג איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער, ברוטאַלער: עס איז נישט דערלויבט געווען, אַז יידן זאָלן גיין אויפן טראָטואַר, זייער וועג — דער ברוק פון גאַס, דאָרט ווו פערד ציען די וועגענער. אַלע זיינען אויך פאַרפליכ־טעט געוואָרן צו טראָגן געלע אַרעמבענדער אויף דער לינקער האַנט. דערנאָך — אַ געלן מגן־דוד אויף דער ברוסט און אויפן רוקן. עס איז אויך פאַרבאָטן געוואָרן צו באַטרעטן געשעפטן פון פאָליאַקן אָדער דייטשן. לעבנסמיטלען האָט מען געמעגט איינקויפן נאָר אין גמינע־קאָאָפעראַטיוו (קהילה).

די גמינע אַליין האָט אויך נישט געלעקט קיין האָניק: זי האָט געמוזט צושטעלן יעדן מעת־לעת אַנדערע צוויי יידישע ערובניקעס. אין דער זעלבער צייט האָט מען אַרעסטירט אַלע לערער און אינטעליגענטן, וועלכע זיינען פאַרבליבן אין שטאָט. די לערער, די וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, האָט מען געכאַפּט און פאַרשיקט ערגעץ־ווו, אָדער זיי געשאָסן עפנטלעך, כדי אָנוואַרפן אַן אימה־פסיכאָזע אויף אַלע יידן. דער רוב פון דער יוגנט איז גלייך אַוועק אין די מזרח־געביטן, ווו ס׳האָבן אַריינמאַרשירט די רוסן, און די פאַרבליבענע האָבן געלעבט פון שווארצער אַרבעט, אָדער געווען באַשעפטיקט אין דייטשע פערמעס אַלס טרעגער און פאַכמענער. אַזוי האָט עס געדויערט ביז יוני 1941.

אין יענעם יאָר, פון פסח אָן, האָבן געצויגן מאָטאָריזירטע דייטשע מיליטער־איינהייטן דורך אַלע שליאַכן און שאָסייען פון אונדזער געגענט, זייער רעש האָט זיך געהערט אָן אויפהער, בייטאָג און ביינאַכט. אַלע זיינען זיי געגאַנגען אין דער ריכטונג פון וואַרשע. מען האָט זיך אויף עפּעס געריכט, אָבער קיינער האָט נישט געוווּסט וואָס דאָס באַדייט, פאַר וואָס ס׳ציט אויף מזרח אַזאַ ריזן־אַרמיי? מאָנטיק דעם 16 יוני 1941 זיינען אַלע יידישע מענער פון שטאָט צונויפגעזאַמלט געוואָרן אין הויף פון אַרבעטס־אַמט. יעדער איינער איז פאַרשריבן געוואָרן אין אַן אַרבעטס־ליסטע און געגאַנגען צוריק אַהיים — מען איז אָפּגעקומען בלויז מיט אַ שוידער, וואָס איז אַדורך איבערן לייב. אָבער אין צוויי טעג שפּעטער איז געקומען דער פּתרון: מיטוואָך איז געקומען פון פויזן דער שעף פון ד.א.ף., דער נאַצי נוימאַן, וועלכער איז געווען דער הויפּט קאָמאַנדיר פון די יידישע אַרבעטס לאַגערן, און מיט אים — לאַסט־אויטאָס און אַ באַדייטנדע צאָל שוץ־פּאָליציסטן. זיי זיינען אַוועק צו דער יידישער געמיינדע און געפאָדערט נייע 300 אַרבעטער. אַ טראַנספּאָרט פון 210 מאַן, איז אַוועק קיין פויזן אין לאַגער שטיינעק (קאמינקא).

פון דעמאָלט אָן האָבן די פאַרבליבענע יידן אין שטאָט שוין פון קיין מנוחה נישט געוווּסט. פרייטיק האָט מען ווידער גערופן צו אַ נייער רעגיסטראַציע. די

פאַרזאַמלטע זיינען אַרומגערינגלט געוואָרן דורך דייטשן און מען האָט זיי אָפּגעפירט אין בית־מדרש *.

וואָס עס האָט זיך אָפּגעשפּילט יענעם שבת פאַרן בית־מדרש, שטייגט איבער אַלע ביז איצטיקע שוידערלעכע מעשים. דער דערמאָנטער נוימאַן און זיינע געהילפן זיינען אַרומגעלאָפן ווי פאַרווילדעט, געשלאָגן און געשאָסן, נישט שוינענדיק קיין פרויען און קינדער, וועלכע זיינען געקומען זיך געזעגענען, אָדער מיטגעבן זייערע נאָענטע אַ פּעקל שפּייז־פּראָדוקטן. נישט געקוקט אויף דער טויט־געפאַר האָבן מאַמעס און קינדער נישט געוואָלט אָפּטרעטן. די געוויינען און געשרייען האָבן זיך געהערט אין אַלע גאַסן, ווי זיי וואָלטן איינגעוויקלט דאָס שטעטל אין אַ וויי־געשריי. נוימאַנס באַנדע האָט אויפגעלאָדן 250 מענטשן און זיי אַוועקגעפירט **.

אַ קליינער טייל, עטלעכע צענטליק יידן, פאַר וועלכע עס איז נישט געווען קיין פּלאַץ אין די אויטאָס, זיינען פאַרבליבן אין שטאָט, מיר האָבן געמיינט, אַז זיי וועלן שוין נישט וויסן פון אויסזידלונג. אָבער אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען זיי געבראַכט צו אונדז אין לאַגער. צוזאַמען מיט זיי — הונדערטער יידן פון טורעק, אונעיוו, איזשביצא־קויאַווסק און פּשעדעטש ביי וולאָצלאַוועק.

די פּויזנער לאַגערן האָבן זיך פּאַקטיש אָנגעהויבן אין פּסח 1941, ווען די נאַציס האָבן אַהערגעבראַכט די ערשטע טויזנט יידן פון לאָדזש און אָזאָרקאָוו און זיי איינלאָקירט אין פּויזנער לאַגער „סטאַדיאָן". דאָ האָט פונקציאָנירט די הויפּט־קאָמאַנדע, די צענטראַלע פון אַלע יידישע ציווילע צוואַנגס אַרבעטס־לאַגערן פון פּויזנער אומגעגנט.

די מאַסן־אויסזידלונגען, וועלכע האָבן זיך דאָן אָנגעהויבן אין אַ שטאַרקן טעמפּא, זיינען געווען — ווי מען האָט שפּעטער דערקלערט — אַ פּועל־יוצא פונם פּחד, וואָס איז באַפאַלן די היטלער־חיות ערב דער דייטש־סאָוויעטישער מלחמה. כדי צו פאַרשטאַרקן די זיכערקייט, האָבן זיי אָפּגערייניקט דאָס הינטערלאַנד פון יידן, וועלכע וועלן אפשר העלפן דעם שונא.

*

פּויזן, אייכנוואַלדאו, פון 22 יוני 1941 און ווייטער. — שווערע, פאַרמאַטערנדיקע אַרבעט. דער וועג צו דער בוישטעלע — 18 קילאָמעטער. אַהין און צוריק — האָט מען געמוזט גיין צו פוס. דאָס עסן — אַ וואַסערדיקע זופּ און אַ שטיקל ברויט. מוראדיקע קלעפּ פון די דייטשע און פּוילישע שאַכטמייסטערס און פאַכאַרבעטער. אומאויפהערלעכע שיקאַנעס מצד די פּוילישע וואַכמענער, וועלכע האָבן אונדז

* וועגן דעם פאַל גיט אויך איבער יעקב שולץ.

** נוימאַן איז דערקאָנט געוואָרן אין האַמבורג אין 1947, אַרעסטירט געוואָרן דורך די ענגלענדער. די פּוילישע מאַכט האָט אים פאַרמשפּט צום טויט, אים עפנטלעך אויפגעהאַנגען אין פּויזן.

געפירט צו דער אַרבעט. די אויפזיכט איבער די לאַגערן האָט געהאַט „די וואַך און שליס געזעלשאַפט פון פויזן״, אָנגעפירט פון קאָמענדאַנט שליווינסקי, דער ברודער פון געוועזענעם פוילישן בירגערמייסטער. אויך די וואַכמענער, ווי זייער עלטסטער, זיינען געווען לרוב פאָליאַקן, געוועזענע מיטגלידער פון דער פויזנער נ. ד. * פאַרטיי.

אין לאַגער — שמוץ, לייז און פאַרשידענע פייניקונגען, טויט־שלאָגן — די אַלע סימנים האָבן עדות געזאָגט, אַז מיר זיינען פאַרמשפּט אויף פאַרניכטונג. אויך די וווינונגען, האָבן אָנגעוואָרפן אַן אימה — דער בנין אין וועלכען מיר האָבן „געוווינט״ — אַ צעבראָכן הויז, לשעבר אַ געפאַנגען־לאַגער פאַר ענגלענדער, לעבנדיק אין אַזעלכע באַדינגונגען איז, פאַרשטענדלעך, אַ תל געוואָרן פון די 700 לאַגער־יידן. די ערשטע צוויי קרבנות פון דער בושעווענדיקער דיזענטעריע, זיינען געווען די קאָלער יידן: צארנדארף (דעם בלינדן יעקב׳ס זון) און משה יודקאוויטש.

אין עטלעכע וואָכן אַרום זיינען דריי יידן פון לאַגער פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט. די ערשטע עקזעקוציע איז אויסגעפירט געוואָרן דורך הענגען. דער „חטא״ פון לאַגעריסט האַלטער פון כאָדעטש, איז געווען זיין אַוועקגיין פון דער בוישטעלע, כדי צו קויפן אין קיאָסק אַ פעקל ערזאַץ־האָניק, די זינד פון די אַנדערע צוויי — דערווייטערן זיך פונם אַרבעטס פלאַץ.

אין אַ שיינעם, זוניקן זונטיק־נאָכמיטאָג, האָט מען צוזאַמענגערופן אייניקע הונדערט לאַגער־יידן און זיי אַריינגעפירט אינם הויף פון הויפט־לאַגער „סטאדיאָן״. דאָרט איז שוין געשטאַנען צוגעגרייט אַ תליה. צום „ספּעקטאַקל״ זיינען איינגעלאַדן געוואָרן געסט, פאַרשטייער פון פאַרשידענע דייטשע אָרגאַניזאַציעס. זיי זיינען דערשינען אין די מונדירן פון פאַרשידענע פאַרבן: גרוי, ברוין, גרין און שוואַרץ. עס האָבן אויך נישט געפעלט ציווילע, און בראש כולם — באַוואָפענטע געסטאַפּאָ (ס. ד.).

די דריי יידן האָט מען צוגעפירט צו דער תליה. אינזשיניר נוימאַן האָט געבראַכט די שטריק און דריי יידישע לאַגער־פּאָליציסטן האָבן געמוזט פאַרלייגן די פּעטליעס — אויפהענגען זייערע אייגענע ברידער. די צוזאַמענגערופענע לאַגעריסטן האָבן געמוזט אונטער אַ האָגל פון קלעפּ, אַרומלויפן אַרום דער תליה, מיטן פנים צו די געהאָנגענע און די געסט האָבן שמייכלענדיק זיך צוגעקוקט צו דעם סאַדיסטישן גרויל־בילד.

---

* ענדעציע — אַ פּוילישע שאָוויניסטישע פּאַרטיי, אָרגאַניזירט לויטן מוסטער פון די היטלעריסטישע נ. ס. ד. א. פּ. נאָך פאַר דעם קריג האָבן זיי אָרגאַניזירט אַן אַנטיסעמיטישע פּראָפּאַגאַנדע, דורכגעפירט איבערפאַלן אויף יידישע סטודענטן פון הויכשולן, אויך מעשה פשיטיק, ברעסט איז זייער אַרבעט. אין זייערע צייטונגען האָבן זיי געשטיצט היטלערס פּאָליטיק.

*

אַזוי האָבן זיך געצויגן טעג, ווי גיפטיקע שלאַנגען, טעג פון צער און צאָרן. זיי האָבן אַרויפגעלייגט זייער טיפן סטעמפּל אויף אַלעמען, דערשטיקט יעדן פרייהייט און האָפנונגס געפיל, די גזירות זיינען געוואַקסן אָן אויפהער. נאָך קאַרגע צוויי חדשים, ווידער אַ נייעס: דער געסטאַפּאָ־דאָקטאָר זיבערט * איז געקומען צו אונדז, כדי אַדורכצופירן דעם ערשטן „ריקטראַנספּאָרט" (סעלעקציע), מיט אַ שווינדלערישן צוזאָג האָט ער אָפּגענאַרט די קראַנקע און שוואַכע, אַוועקשטעלנדיק אויפן טאָג־אָרדנונג די פראַגע: „ווער וויל פאָרן אַ היים?" און ווער פון די פאַרשמאַכטע האָט דאַן נישט געוואָלט זיין „קראַנק" און „שוואַך"? ווער האָט נישט געוואָלט, נאָך חדשים־לאַנגער צעשיידונג מיט נאָענטע און טייערע, זיי ווידער זען? עס איז דעריבער קיין ווונדער נישט, וואָס גרויס איז געווען די רשימה פון די קאַנדידאַטן, אָבער נישט אַלעמען האָט דער דאָקטאָר אַ „טובה" געטאָן. פון אַ טייל האָט ער זיך געלאָזט „אונטער קויפן", גענומען גרויסע סומעס געלט (פון די מיטגעבראַכטע פון דער היים און אויסבאַהאַלטענע). מיר זיינען באַקאַנט צוויי מענטשן, אברהם זילבערבערג פון קאָלאָ און זשעלינסקי פון איזשביץ, וועלכע האָבן אים געגעבן אַ גרויסן „פדיון". אָבער דער סוף פון שווינדל איז געווען — פון אַלע פּויזנער לאַגערן האָט ער צוזאַמענגענומען מער ווי הונדערט מענטשן, יינגע אין אַלטע לייט, זיי געהאַלטן אַ קורצע צייט אין אַן איזאָלירט אָרט, פון דעם אַזוי גערופענעם לאַגער־שפּיטאָל, ווו זייערע ליידן זיינען געווען אומבאַשרייבלעך. דאָס איז אָבער נאָר דער פּראָלאָג, עס האָט נישט געדויערט לאַנג און די „לייזונג" איז געקומען: געסטאַפּאָ האָט אַלע „היים־קאַנדידאַטן" אַוועקגעפירט אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. ביזן היינטיקן טאָג ווייסט מען נישט ווו זייער געביין איז אַהינגעקומען. צווישן די אומגליקלעך אָפּגענאַרטע האָבן זיך געפונען צוויי פון מיינע נאָענטע קרובים: הערש נטע קינסטלער און ראובן איזראַלעוויטש.

*

די צאָל יידן אין די לאַגערן, איז געוואָרן קלענער און קלענער. די אָפטע עקזעקוציעס, די טראַגישע באַדינגונגען, די נויט — די אַלע געהילפן פון מלאך־המוות, האָבן געטאָן זייער אַרבעט. האַרגענען אַ מענטשן איז געוואָרן אַ פּשוטע דערשיינונג. דער דאַמאָקלעס־שווערד איז געהאַנגען איבער אונדזערע קעפּ און אַראָפּגעלאָזט זיך אויף פיל פון אונדז אָן אַ פאַרוואָס. פאַר בעטלען אַ שטיקל ברויט ביי אַ דורכגייער — טויט־שטראָף, פאַר בעטן ביי עמיצן אַ פּאָר קאַרטאָפל —

---

* ד"ר זיבערט לעבט, ווי מען גיט איבער, אין קעלן אַם ריין. צוזאַמען מיט אים — דער סאַניטאַר פון פּויזנער לאַגער־שפּיטאָל וועגנער, אַ לאָדזשער פריזירער. זיי האָבן אויף זייער געוויסן צענטליקער אומגעקומענע יידן.

קלעפ, פאַר אַוועקגיין אויף אַ ווײַלע פון בוישטעלע — פאַרניכטונג, פאַרן קלענסטן חטא — תליה.

די פרשה זיבערט· איז ווייטער אָנגעגאַנגען. חודש ביי חודש איז ער געקומען נעמען זיינע קרבנות. מען האָט שוין געוווּסט ווּהין ער ברענגט זיינע „געהאַל־פענע", עס איז אָבער שווער געווען זיך אַרויסצודרייען פון זיינע פּאַסטקעס. יעדעסמאָל איז ער געקומען מיט אַ אַנדערן ליגן. די שוואַכע און אָפּגעשטאַנענע, די אַזוי־גערופענע „קלאַפּסידרעס" זיינען שוין געווען גלייכגילטיק.

אין אַ צייט אַרום האָט מען די מענטשן פון אונדזער לאַגער איבערגעפירט אויף אַ נייעם פּלאַץ — אין דער געוועזענער מוּשטאַרדע־פאַבריק „רעמו". די יווינונגס באַדינגונגען זיינען דאָ געווען בעסערע, אָבער דאָס האָט נישט פאַר־מינערט די שטערבלעכקייט. די אַטמאָספער, איז געבליבן ווי זי איז געווען פריער.

פון צייט צו צייט, האָבן אונדז באַזוכט יידישע פרויען פון קאָלאָ, זיי זיינען געקומען צו די מענער. פאַר גרויסע סומעס האָט מען אַרויסבאַקומען אַ „שיין", פּאַפּירן פון אַ קאָלער דאָקטאָר צו פאַרן קיין פויזן „זיך היילן ביי אַ ספּעציאַליסט". פרוי דונקעלמאַן האָט עטלעכע מאָל באַזוכט איר זון אין לאַגער. זי האָט דערציילט, אַז פיל פרויען באַמיען זיך צו ברענגען אַ היים זייערע מענער און קינדער. אינזשיניר נוימאַן האָט גענומען דערפאַר אַ גרויסע מטבע. ווען אַלץ איז שוין געווען פיקס און פאַרטיק און פרוי דונקעלמאַן איז געקומען מאַכן די לעצטע פאָרמאַליטעטן, האָט דער לאַגער־קאָמענדאַנט דערקלערט, אַז די גאַנצע טירחה איז אומזיסט. עס איז פאַראַן אַ באַשלוס, אַז אין קורצן וועלן אויך די פאַרבליבענע יידן אין קאָלאָ אויסגעזידלט ווערן.

דער דערמאָנטער באַשלוס האָט געהאַט אַ צוזאַמענהאַנג מיטן באַזוך פון וואַרטעגאו־גאולייטער אין קאָלער ראַיאָן. מען האָט מיר דאַן געשריבן פון קאָלאָ, אַז עס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ רעגיסטראַציע פון אַלע יידן, אָן אויסנאַם. פאַרן קלויסטער איז געזעסן אַ קאָמיסיע און פאַרשריבן דאָס לעצטע רעשטל רעכטלאָזע מענטשן. מען האָט זיי געטיילט בוכשטאַבן: א, ב, צ, א.אַ.וו., וואָס? ווער? ווען? קיינער האָט נישט געוווּסט „מי לחיים ומי למות?"

*

וויאַזוי איז קאָלאָ געוואָרן יידן־ריין?

שבת, דעם 10־טן דעצעמבער, 8 אַ זייגער אין דער פרי, האָבן זיך באַוויזן ביי די יידישע הייזער אָפּטיילונגען פון געסטאַפּאָ ס. ד. איינזאַץ־קאָמאַנדאָ. זיי האָבן אָנגעהויבן אַרויסיאָגן די איינוווינער לויטן סדר פון די באַקומענע בוכשטאַבן. אויף די אַרויסגעטריבענע האָבן שוין געוואַרט אויטאָס.

דאָסמאָל, נישט ווי ביי די אַלע פריערדיקע אַקציעס, איז די „ווישעדלעניע" אויסגעפירט געוואָרן דורך אויסערלעכע מחבלים. די אַרטיקע האָבן, אַזוי צו זאָגן,

בלויז אַכטונג געגעבן אויף דער אָרדנונג. די אָרטיקע, אונטערגעקויפטע דורך די געמיינדע־מיטגלידער, האָבן געטרייסט זייערע „קליענטן”, אַז דאָס לעצטע ביסל וועט געבראַכט ווערן קיין כעלמנא און פון דאָרט וועלן זיי געפירט ווערן אויף לאַנד־אַרבעט אין די אָקופּירטע מזרח־געביטן. פאַר אַ גוטער באַלוינונג, האָבן זיי, נאַטירלעך, אויסגעפּועלט, אַז די גמינע־לייט זאָלן גיין דעם לעצטן טאָג, דאָנערשטיק אָדער פרייטיק. ווען די גמינע האָט געוואָלט מיטשיקן, גלייך דעם ערשטן טאָג, אַן אייגענעם מענטשן, משה־מאטע אַלס טראַנספּאָרט־אַכטונגעבער, האָבן פּאָליציי אים צוריקגעהאַלטן, מאָטיווירנדיק, אַז דאָס איז נישט נויטיק. „ביי אונדז ווערט אַלעס געמאַכט מיט דער בעסטער אָרדנונג”, האָבן זיי געזאָגט. אַ נאַכט פאַרן אָפּפאָר האָט די גמינע איינגעאָרדנט אַ באַל פאַרן אָרטיקן פּאָליציי־קאָמענדאַנט און פאַר די הויפּט־מאַכערס, אָרטיקע דייטשן. די לעצטע האָבן צוגענומען די מתנות און דערפאַר צוגעזאָגט, אַז די יידישע גמינע וועט בלייבן אין כעלמנא, ביים ביז איצטיקן צוזאַמענשטעל, יעדער אויף זיין אַמט. אַזוי פאַרבלענדט איז מען געוועזן ביז צום סוף...

*

אין פעברואר 1942, איז אין די לאַגערן אויסגעבראָכן אַ גרויזאַמער פלעקן־טיפוס, וואָס האָט איינגעשלונגען אַ העלפט פון די אָנגעטריבענע. נוימאַנס טויט־פאַבריקן האָבן טאָג־טעגלעך צוגעשטעלט קרבנות פאַרן קרעמאַטאָריום, וואָס איז איינגעריכטעט געוואָרן אין אַ פּויזנער פאָרשטאָט. דער שגץ וואַצעק האָט אויף זיין מיסטוואָגן, געשפּאַנט מיט צוויי ווייסע פערד, נישט באַוויזן אַרויסצופירן אַלע טויטע.

זומער 1942, האָט געסטאַפּאָ אָפּגעלייגט אַ פּלוצימדיקן וויזיט אין „רעמו”־לאַגער. אַ מסירה, אָדער אַ צופאַל? נאָך דער רעוויזיע האָבן זיי מיטגענומען דעם יידן־עלטסטן, זיין פאַרטרעטער, צוויי יידישע פּאָליציסטן, דעם פּוילישן לאַגער־פירער, דעם קוכער און צוויי וואַכמענער — די לעצטע דריי זיינען געווען פּאָליאַקן. עטלעכע וואָכן זיינען זיי געפּייניקט געוואָרן אין קעלער אויף ריטער־שטראַסע און אין דער פעסטונג „7־טע פאָרו”. די פיר פּאָליאַקן האָט מען באַפרייט און די פיר יידן — לתליה. יידישע פּאָליציסטן האָבן זיי עפּענטלעך אויפגעהאָנגען אויפן „סטאַדיאָן”־פּלאַץ. די נעמען פון די אומגעקומענע: קויפמאַן מיכאלאוויטש, אייזיק וואלקאוויטש (קאלא), איציק ענגל (טורעק), משה יוסף שאפּינסקי (איזשביץ).

*

די לאַגע איז געוואָרן וואָס ווייטער, מער קאַטאַסטראָפאַלער, מיר האָבן באַשיינפערלעך געזען, אַז מיר אַלע קוילערן זיך צום אָפּגרונט. די שטערבלעכקייט גייט מיט ריזן־טריט און פון די גרויסע לאַגער־מחנות ווערן קליינע הייפעלעך. צו אונדזער גרויסער שאַנד האָט דערצו גורם געווען אויך אַ טייל פון דער

יידישער לאַגער־אַדמיניסטראַציע. מיט קלעפּ און שיקאַנעס האָבן זיי פאַרענדיקט די נאַצישע אַרבעט (דער רוב איז אומגעקומען אין אוישוויץ).

אין דער פאַרקלענערונג פון דער צאָל מענטשן אין די לאַגערן דורך די ליק־ווידירונגס־אַקציעס, ליגט די סיבה פון דעם צונויפגיסונג פון צוויי לאַגערן אין איינעם. די געשאַפענע לאַגע, די בליץ־שנעלע פאַרקלענערונג פון דער צאָל מענטשן, האָט אויך געעפנט די אויגן ביי די היטלער־חיות: עס דראָט זיי אַ געפאַר צו בלייבן אָן אַרבעטס־הענט... און זיי האָבן אָנגעהויבן געבן מער פּראָדוקטן. מען האָט געגומען קאָנטראָלירן די יוצר־משרתים אַרום אונדז, און עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן אַראָפּגעגנבעט פון עסן, זיך צעטיילט מיט די הכנסות און געלאָזט יידן אויסגיין פון הונגער.

*

אין מערץ 1943 זיינען צונויפגעזאַמלט געוואָרן פון אַלע פויזנער לאַגערן די שוואַכע אין אָפּגעשטאַנענע און געבראַכט זיי אין „רעמו״־לאַגער. צוויי וואָכן האָט מען זיי דאָ געהאַלטן און אָפּגעשיקט קיין לאָדזש. דער טרויעריק־באַרימ־טער יידן־עלטסטער רומקאָווסקי, האָט זיי נישט געוואָלט צונעמען. ס'זיינען אַריינגעלאָזט געוואָרן יחידים, וועלכע האָבן געהאַט גאָר נאָענטע קרובים אין געטאָ. אַלע אַנדערע זיינען טראַנספּאָרטירט געוואָרן אין גרויסן גיהינום — אוישוויץ.

*

אונדזער לאַגער איז אויפגעלעזן געוואָרן. די נאָך קרעפּטיקע און אַרבעטס־פעאיקע, האָט מען איבערגעפירט אין קליינע לאַגערן. אין דער באַציונג צו די יידישע לאַגעריסטן, פאַרשטייט זיך, איז נישט פאַרגעקומען קיין שום ענדערונג, די לאַגע האָט זיך נישט פאַרבעסערט. די, ביי וועלכע ס'האָט נאָך געטליעט אַ פונק פון האָפענונג, האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן: וואָס עס וועט זיין זאָל זיין! דער סוף איז געווען, אַז זיי האָבן פאַרגרעסערט די צאָל קרבנות. כמעט אַלע זיינען געכאַפּט געוואָרן, ווייל אויף אַלע וועגן האָבן זיי אָנגעטראָפן יידן־פיינט פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג. די געשטרויכעלטע האָט מען צוריקגעברענגט אין לאַגער און זיי עפענטלעך געהאָנגען. נישט געווען וווהין צולויפן און ווו זיך צו ראַטעווען. די געגנט אַרום איז שוין געווען „יודנריין״, אויף שריט און טריט לויערן שפּיצלעס, פּוילישע און דייטשע. אַ אויסגעמאַטערטער לאַגעריסט, אָנגעטאָן אין צעדריוולטע בגדים, מיט אַ אָפּגעגאָלטן קאָפּ, איז דאָך לייכט צו דערקענען. נאָר צוויי קאָלער יוגנטלעכע — קורצטאַג און קוצער — איז געלונגען צו אַנטלויפן און זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין קאָלאָ ביז צו דער לעצטער אויסזידלונג. ביים אַנטלויפן־פּרווו פון דער נייער פאַסטקע זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן.

צווישן די אַנטלאָפענע פון לאַגער, זיינען געווען: הערש טשאַן (מען האָט מער פון אים נישט געהערט); דער יינגסטער זון פון דער פאַמיליע דייטש (אַן איידעם פון גבריאל גאצמאַן) — ער האָט שפּעטער געלעבט אין ראדאם

אַלס קריסט, געאַרבעט אין אַ טישלער־פאַבריק און דאָך נישט געבליבןביים לעבן;
אברהם ניימילער איז אַנטלאָפן פון שטיינעק, אָנגעקומען קיין לאָדזש און
אויסבאַהאַלטן זיך ביז צום סוף (היינט — אין ישראל). צווישן די דורכגעפאַלענע
איז געווען אַ־יך איינער פון די ברודער איזשביצער. מען האָט אים געכאַפּט,
צוריקגעבראַכט אין לאַגער און פאַר זיין „חטא" האָט אויך זיין ברודער באַצאָלט
מיטן לעבן — מען האָטביידע צוזאַמען אויפגעהאָנגען.

*

אינם לאַגער שווייניגען (סוואַרזשאַנץ), פּויזנער קרייז, האָט געווילדעוועט
אַ דייטשער לאַגערפירער, אַ שרעקלעכער סאַדיסט. פאַר משתין זיין ביינאַכט
הינטער אַ בוים, אָדער לעבן פאַרקאַן, פלעגט ער באַגראָבן דעם געכאַפּטן אין אַ
גרוב, ביז צום האַלדז, און אים געהאַלטן דאָרט 10 שעה. זעלטן־זעלטן ווען עמיצער
איז אַרויס פון דער גרוב אַ גאַנצער. אויסהונגערן און קלעפּ — זיינען געווען ביי
אים די לייכטסטע שטראָף. ער איז אויך געווען דעם טורקער שוחטס מלאך
המוות: איינמאָל, נאָך אַ שווערן אַרבעטסטאָג, וואָס איז באַגלייט געוואָרן ווי
געווענטלעך מיט קלעפּ, האָט דער דערמאָנטער שוחט זיך דערוויטערט פון דער
ווישטעלע. מען האָט אים געכאַפּט און געבראַכט אין לאַגער אַריין. אין יענעם
טאָג איז פונקט פאָרגעקומען אַן אַנטלויזונג — אַ דיזענפעקציע. אין הויף איז
געשטאַנען אַ גרויסער דאַמף־קעסל אויף פיר רעדער און דאָרט האָט מען
דיזענפעקצירט די קליידער. דער סאַדיסטישער נאַצי האָט דעם יונגן שוחט געהייסן
זיך אויסטאָן נאַקעט, אים אַריינגעוואָרפן אינם קעסל און די טיר פאַרמאַכט.
צומאָרגנס האָט מען פונם קעסל אַרויסגענומען שטיקער פון אַ צעפאַלענעם
גוף. (עדות פון דעם פאַל געפינט זיך אין חיפה).

*

אין פּויזן און אומגעגנט זיינען אויך געווען פרויען־לאַגערן, די אכזריות
האָט אויך זיי נישט אויסגעמיטן. אומעטום, איז אָנגעווענדעט געוואָרן דער דייטשער
פּרינציפּ: „אַרבעט ווי לאַנג דו קענסט, דערנאָך — קראַפּיר!" ווען עס זיינען צו
אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז אין די פרויען־לאַגערן „מאַלטאַ" און „סעזאַן" ווערן
פרויען געפּייניקט, האָט עס מער ווי געטאָן פון אייגענע עינויים. מיר האָבן
צופעליק באַגעגנט עטלעכע פרויען. זיי האָבן געהאַט די געלעגנהייט אויסצוגיסן
פאַר אַן אייגענעם, זייער ביטער האַרץ, אָבער נישט מעגלעך געווען זיי צו העלפן.

דער לאַגער־פירער וואַפּנער, פון פּאָרט ראַדזשיבויל, האָט די פרויען
לאַגעריסטקעס, וועלכע האָבן זיך „פאַרזינדיקט", אויסגעטאָן נאַקעט. אַלע פרויען
האָבן געמוזט שטיין דערביי, בעת ער האָט מיט אַ רימען, אָדער שטעקן געשמיסן
איבערן נאַקעטן לייב פון אַן עלטערע פרוי, אָדער מיידל. אַזעלכע סאַדיסטישע
מעשים זיינען נישט געווען קיין זעלטנהייט.

זומער 1943. די דייטשע מאַכט האָט באַשלאָסן צו ליקווידירן די פּויזנער

לאַגערן. עס קאָן זיין, אַז דער גורם דערצו איז געווען דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. אונדזער גרופּע איז געשיקט געוואָרן פון לאַגער צו לאַגער, ביז מען איז פאַרשטעקט געוואָרן אין דער פירמע „האמאן״. געאַרבעט ביים גראָבן גריבער און קאַנאַליזאַציע רעזערוואַרן פאַר פויזן. די פוילישע פאַך־אַרבעטער און מייסטערס האָבן געזאָגט, אַז דאָ פאַרבלייבן מיר שוין ביז ענדע קריג, ווייל מיר טוען אַ זייער וויכטיקע אַרבעט. אַ פּאָר טעג נאָך תשעה־באב, האָט מען אונדז ווידער געהייסן איינפּאַקן די חפצים און געוויזן דאָס געפּעק. נאָך „שבת נחמו״ האָבן געסטאַפּאָ, ס. ס. און אַנדערע מחבלים, באַוואָפנטע און באַגלייטעט פון שפּיר־הינט, אונדז געפירט צום פויזנער באַנהויף.

דעם וועג, 6 קילאָמעטער, זיינען מיר געגאַנגען צו פוס, באַלאָדנט מיטן געפּעק און באַגלייט מיט קלעפּ. פיל זאַכן האָט מען אַוועקגעוואָרפן, ווייל עס האָט אויסגעפּעלט כוח צו לויפן מיטן געפּעק. אייניקע מאָל האָבן די נאַציס אויסגעשאָסן, כדי אונטערצוטרייבן די מידע. אַזוי איז אויפן וועג צווישן אַנדערע געפאַלן דער אזארקאווער ייד פאַרזשענטשעווסקי. מיטן מאַרגנגרוי זיינען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט און גלייך אַריינגעטריבן געוואָרן אין די וואַגאָנעס. יעדע שעה האָט מען געבראַכט פון אַן אַנדערן לאַגער אַ טראַנספּאָרט יידן, צווישן זיי אויך פרויען. פאַרטאָגס האָט דער צוג געריירט אין דער ריכטונג פון אוישוויץ (אָשוויענצים).

דערמיט האָט זיך געענדיקט דאָס טרויעריקע קאַפּיטל „פויזנער לאַגערן״, ווו עס האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות טויזנטער יידן — אַלטע און יונגע, פרויען און מענער, זקנים און קינדער. זייער ווייניק זיינען פאַרבליבן ביים לעבן. זאָלן די לעבנגעבליבענע דערמאָנען מיט דאַנקבאַרקייט די יידן פון לאַגער־אַדמיניסטראַציע, וועלכע האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן צו העלפן זייערע מיטליידנדע.

דער ווייטער גורל און גרויל־וועג איז געווען לאַנדעסבערג, אוישוויץ, בירקענאו, יאווארזשנע, דערנאָך דער טויטן־מאַרש דורך גרויסראזן, בוכנוואלד און די ענדלעכע באַפרייונג. און דאַן — נאָך דער באַפרייונג — נייע צרות אַלס ד. פּ., דאָס פלאַגן זיך אויף וועגן און שטעגן, מאַטערנישן אין די נאָך מלחמהדיקע לאַגערן, ביזן פאַרלאָזן די טמאדיקע ערד פון היטלערס מערדער־רייך.

ווו נעמט מען כוח דאָס אַלעס צו באַשרייבן ? קען מען דען געפינען ווערטער דאָס אַלץ איבערצוגעבן ?

*

ביזן סוף פון די פויזנער לאַגערן האָב איך, מער ווייניקער, נאָטירט די פּאַסירונגען לויט אַ כראָנאָלאָגישן סדר. פון די ווייטערדיקע צרות וועל איך פאַרצייכענען נאָר איינצעלע עפּיזאָדן, פראַגמענטן פון קאַשמאַר־בילדער. שווער צו גלויבן, אַז מ׳האָט דאָס אַלץ אַליין מיטגעמאַכט.

ווען איך דערמאָן זיך וועגן באַקאַנטע קאָלער יידן, וועלכע האָבן אויסגע־

הויכט זייערע נשמות אין פּיין, וועגן זייער ברודערשאַפט, קומט מיר אויפן זיכרון דער טראַגישער טויט פון די צוויי קאָלער „עמך"־מענטשן: יעקב־לייב טשייניאַק און משה עימאַן.

עס איז געווען אין יאָר 1942. אין לאַגער אייכנוואַלדאו, אין פּויזן. אַהין האָט מען געשיקט די אָפּגעשטאַנענע פון די לאַגערן, זיי זאָלן דאָרט „ענדיקן". יעקב־לייב טשייניאַק און משה עימאַן, זיינען געלעגן צוזאַמען אויף אַ פּריטשע. אין זייערע לעצטע מינוטן האָבן זיי זיך געטוליעט כדי צו דערוואַרימען זיך אינם פראָסטיקן טאָג. צוזאַמענגעפּלאָכטענע זיינען זיי אויסגעגאַנגען, צוזאַמענגעפרוירן געוואָרן אין איין שטיק. אַ זעלכע גרויזאַמע בילדער זיינען געווען נישט ווייניק.

פון אַ גאַנצן לאַבן ברויט

צום ליכטיקן אָנדענק פון תנחום דאַנילעוויטש

ער — דערצויגן געוואָרן אין די בונדישע רייען און איך — אין דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט". צווישן אונדז איז געווען אין די יוגנט־יאָרן אַ גרויסער תהום. היטלער האָט אָפּגעווישט די אידעען־אונטערשיידן, אונדז ביידע אַריינגעפּאַקט אין פּויזנער אַרבעטסלאַגער „רעמר". מיר האָבן נישט געוווינט אין איין צימער, נישט געאַרבעט אין איין קאָלאָנע, אָבער געגעסן (אויב מען קאָן דאָס אָנרופן עסן) פון איין קעסל און געכאַפּט קלעפּ פון דעם זעלבן שפּיצרוט.

ער איז נישט געווען קיין אָנזעעוודיקער — אַ קליינער, שוואַרצער, דאַרינקער, נישט געשטופּט זיך מיט די עלנבויגנס, שטענדיק אין שאָטן און דאָך — שטענדיק האָט מען אים באַמערקט, געזען און געהערט.

ער האָט געלעבט אין שטוב 3, געאַרבעט אין „קאָלאָנע" 21. ווען די „קאָלאָנע" איז געקומען פון דער אַרבעט, איז זיין ערשטער וועג געווען צו דער קוך. נאָך דער זופּ, האָט יעדער איינער זיך איינגעגראָבן אין זיין נאַרע אויף דער פּריטשע, זיך מתיחד געווען מיט זיין פּעקל צרות. מען האָט דאַן געקאָנט באַמערקן, ווי תנחום שלעפּט אַרויס אַ שטיקל פּאַפּיר, אַ פּיצל פון אַ צייטונג, וואָס ער האָט מיטגעבראַכט פון דער בוישטעלע. ער קוקט זיך אַרום, היט זיך אויס פאַר אַ זייטיק אויג (אויך אַזעלכע זיינען געווען) און נעמט מיט זיין ביישלעפער, אַ שטיקל אינטעליגענט פון די „פּועלי־ציון" (לינקע) שטודירן די צייטונג. צומאָרגנס, ביי דער עבודת־פּרך, וועט ער קענען דערציילן די חברים אַ ביסל גוטע נייעס. שטענדיק האָט ער עפּעס געבראַכט, וואָס האָט אַ קאָפּעטשקע אויפגעפרישט און אויפגעמונטערט. זאָל עס זיין אַפּילו אַ ליגן — האָבן די צוהערער געטראַכט — עס איז אָבער אַן אויפמונטערנדיקער ליגן. פון וואַנען האָט ער די צייטונג? פון וואַנען שטאַמען די ידיעות? — דאָס האָט קיינעם נישט אינטערעסירט. אויף דער

בוישטעלע, ווען אַ טייל האָבן זיך אַרומגעדרייט צווישן די ציווילע שקצים און פּאַכאַרבעטער, כדי צו „פאַרשאַכערן" אַ העמד, האָט מען אויך טיילמאָל זיין קליינע פיגור געזען. צי איז אים געלונגען איינצוהאַנדלען אַ שטיקל ברויט? דאָס איז אַ גרויסער ספק. אַ שטיקל צייטונג — דאָס האָט ער יאָ געבראַכט. די, וועלכע האָבן געאַרבעט אין וואַרשטאַט, אין קוך אָדער פּאָליציי, די האָבן געהאַט מער שפּייז און ממילא געקאָנט מער טראַכטן, האָבן געוווּסט צו ויעמען זיך צו ווענדן נאָך אַ פּאָר גוטע ידיעות וועגן היטלערס מפּלות אויף די מזרח פראָנטן און אַנדערע בשורות. „זאָרגט נישט — האָט ער שטענדיק געטרייסט — מיר וועלן נאָך עסן פון אַ גאַנצן ברויט".

בעת די איבערזידלונגען פון לאַגער צו לאַגער, איז ער געווען איינער פון די ערשטע. מען האָט אים געשיקט אין די ערגסטע פּלעצער. זייענדיק קליין און דאַר האָט די בייטש אים קיינמאָל נישט דערגרייכט. ווי נאָר ער בייסט זיך איין אין נייעם אַרבעטספּלאַץ איז ווידער — ער ברענגט שוין גוטע נייעס. ער האָט קיינמאָל נישט פאַרלוירן די האָפענונג, ווי מען זאָגט „טויט־הונגעריק, אָבער מוטיק". ווען ער איז אַריינגעפאַלן אין קרייזינג־לאַגער, נעבן פּויזן, האָט זיין ביטחון זיך אַ וואַקל געטאָן. ער האָט זיך דאָרט געמוטשעט אַ קורצע צייט און געשיקט געוואָרן אויף ריקטראַנספּאָרט קיין אוישוויץ.

אין עטלעכע חדשים אַרום, ווען איך בין אָנגעקומען אין טויטן־לאַגער, אין קאַמאַנדאָ יאַוואָרזשנאָ, זע איך — תנחום איז דאָ! ער לעבט! איך וויל מאַכן אַ ברכה „ברוך מחיה מתים" (אין די ערגסטע צייטן איז טיילמאָל געווען אַ ביסל הומאָר), לאַכט ער פון מיר: „דו וועסט זען — זאָגט ער — מ'וועט זיי איבערלעבן און שניידן פון אַ גאַנץ ברויט!"...

אין דעם לאַגער האָט ער זיך „גוט געפילט", געאַרבעט אין קוילן גרובן און געהאַט אַ שטיקל סאַטיספאַקציע. וויפל האָט ער אין די צייטן פון פּוילנס אומאָפּהענגיקייט געקעמפט פאַר גלייכבאַרעכטיקונג, אַז יידן זאָלן צוגעלאָזט ווערן צו אַלע מלוכהשע אַרבעטן, אַפילו אין די קוילנגרובנס. „איך בין געוואָרן אַן אַרבעטער אין דער שווער־אינדוסטריע" — האָט ער זיך געוויצלט.

אין אָוונט, ווען זיין קאָמאַנדע איז צוריקגעקומען פאַרשוואַרצט און פאַרפינצטערט פון די טיפענישן, האָבן פון זיין טונקל פּנים אַרויסגעלויכטן זיינע אויגן.

תנחום האָט אַמאָל געבראַכט עפּעס צו פאַרק־יפן: אַ העמד, אַ פּאָר גאַטקעס (פון אייזן פאָר לאַנגע האָט ער געמאַכט צוויי קורצע). אָוועקגעגעבן דאָס העמד פונם לייב פאַר אַ פּאָר שניטן ברויט און דערביי אויך באַקומען אַ שטיקל צייטונג.

אין יאָר 1944, ווען די דייטשע ארמייען האָבן זיך צוריקגעצויגן אויף אַלע פראָנטן, איז ער ממש לעבעדיקער געוואָרן. גאָט אין הימל! פון וואַנען נעמט זיך צו אַזאַ קליין דאַר מענטשעלע, אַזוי פיל כוח, אַזוי פיל גלויבן?!

דעם 16 יאַנואַר ד. י. האָט מען אונדז אַלעמען עוואַקואירט פונם לאַגער. מיטן אָנהויב פון דער רוסישער ווינטער אָפענסיווע האָבן די ס. ס.־לייט אַרויסגעוויזן זייער לעצטע רשעות — געיאָגט די לאַגעריסטן אויף די טרויעריק־באַרימטע טויט־מאַרשן. עטלעכע קאָלער האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, געבילדעט אַ פּאָר רייען. צווישן אונדז — תנחום; ער מאַרשירט מיט אַ גאַנצן לאַבן ברויט, וואָס ער האַלט אונטערן אָרעם. ער האָט עס פעסט געהאַלטן, אַזוי ווי זיין חלום האַלט ביים פאַרווירקלעכט ווערן. אַלע ווײַלע זאָגט ער: „חברים, האַלט ענק (זיך), שוין נישט לאַנג!”

מיר האָבן זיך געהאַלטן, ביז דער נאַכט פון 19־טן יאַנואַר 1945, ווען מיר זייגען אַרויס פון די טיפע שנייען און מאַרשירט קיין אויבערשלעזיען, צום לאַגער בלעכהאַמער. די ס.ס. האָבן פון רוגזה און פאַרצווייפלונג זיך געוואָלט אַ שפּיל טאָן מיט אונדז: געיאָגט די פאַרשמאַכטע און פאַרמוטשעטע אָפּגעראַטעוועטע טויזנטער יידן און עס האָט זיי פאַרדראָסן — פאַרוואָס מיר לעבן און די נאַצי־מלוכה גוססט. זיי האָבן געשאָסן אויף די מאַרשירנדע. מיר האָבן דערהערט תנחומס „אוי”־געשריי. אַ מערדערישע קויל האָט אַ סוף געמאַכט צו זיין אָפּטימיזם און חלום — געפאַלן מיט אַ גאַנצן לאַבן ברויט.

ווען עס זיינען געבראַכט געוואָרן די קערפּערס צו באַגראָבן אין ברודער־קבר, האָט ווער פון די קאָלער אים דערקאָנט. דער מוטיקער אין די ערגסטע צייטן האָט זוכה געווען צו זען דעם ערשטן שיין פון די אויסלייזונג־טעג,

ביום־השנה לחללי־השואה ערב־אזכרה בחיפה — אין יאָר־טאָג פון דער אומגעקומענער קאָלער־קהילה, „יזכור”־אָוונט אין חיפה

דער אויפשטאַנד אין טויט־לאַגער סאָביבאָר

אין העפט 6 פון דער צייטשריפט „פון לעצטן חורבן״ (אויגוסט 1947), איז פאַרעפענטלעכט די גביית־עדות פון אונדזער בן־עיר יחזקאל מענכע.

א.

איך האָב געוווינט אין קאָלאָ.

חנוכה, תש״א (דעצעמבער 1940), איז ביי אונדז פאָרגעקומען אַן אויסזידלונג אין דער פאָרם פון אַ סעלעקציע און איך בין געווען צווישן די, וואָס מען האָט אַוועקגעשיקט קיין איזשביצע ביים טייך וויעפּש. ביי אַנדערהאַלבן יאָר האָבן מיר אין איזשביצע געוווינט אין דעם צוגעטיילטן ראַיאָן פאַר די יידן. די יינגערע האָבן געמוזט אַרבעטן אין קאָמאַנדעס. אָנהייבנדיק פון 15.4.42, האָט מען פון איזשביצע געשיקט כסדרדיקע טראַנספּאָרטן יידן קיין סאָביבאָר, אַ פאַרניכטונגס־לאַגער ביי וולאָדאַווע, דיסטריקט לובלין. דער לאַגער האָט שוין עקסיסטירט פון אָנהייב 1942. אין איינעם פון די טראַנספּאָרטן בין איך אויך אַריינגעפאַלן צוזאַמען מיט מיינע נאָענטסטע פאַמיליע־מיטגלידער אין אַ צאָל פון 20 פערזאָן.

דער טראַנספּאָרט, מיט וועלכן איך בין געפאָרן, האָט געציילט ביז זעקס טויזנט יידן. אין אַ וואַגאָן פון 15—20 טאָן האָבן די דייטשן אַריינגעשטופּט פון 120 ביז 140 פערזאָן. ביים אָנקומען קיין סאָביבאָר האָבן מיר גלייך געהאַט אַ טרויעריקן קבלת פנים. אַ יידישע קאָמאַנדע, וואָס האָט דאָ געהייסן „באַן־קאָמפּאַניע״ האָט אָפּגעלאָדן די „סחורה״. די אַלע קינדער, אַלטע לייט און געפּעלערטע זיינען געוואָרן אַרויסגעוואָרפן אויף לאָרעס און זיי אָפּגעפירט, ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, האָט מען זיי דאָס אָפּגעפירט צו די גריבער, צום פאַרברענען. דאַן האָבן די דייטשן אַרויסגערופן די געזונטע, יינגערע מענער, די אַזוי גערופענע פעאיקע אַרבעטער. צום טייל זיינען דאָס געווען האַנטווערקער. צוזאַמען איז די אָפּגעקליבענע גרופּע באַשטאַנען פון 40 יידן. איך מיט נאָך צוויי יידן זיינען געוואָרן צוגעטיילט צום שניידער וואַרשטאַט. צוויי יידן זיינען געוואָרן צוגעטיילט צום טישלער־וואַרשטאַט און דער רעשט 35 יידן — צו שוואַרצע אַרבעט, ווי באַדינען דעם באָד־אַנשטאַלט, די גאַזאַיוונס, סאָרטירן די קליידער און גלייכצייטיק בודק זיין יעדן מלבוש, בכדי צו געפינען גאָלד, געלט און אַנדערע ווערטזאַכן. זייערע פונקציעס זיינען אויך געווען צו אַרויסרייסן די גאָלדענע ציין פון די פאַרגאַזטע מענטשן א.אַ.וו. די אַלע שוואַרצאַרבעטער האָבן געאַרבעט אַזוי לאַנג ביז מען האָט זיי פאַרפייניקט צום טויט. און דאַן ווען עס איז אָנגעקומען

אַ נייער טראַנספּאָרט, האָט מען זיי געשיקט אין די גאַז־אויוונס און אויף זייער אָרט געקליבן נייע קרבנות. די איבעריקע פון די 6000 יידן פון טראַנספּאָרט האָבן די דייטשן פאַרזאַמלט אויף אַ פּלאַץ. פאַר זיי האָט געהאַלטן אַ רעדע דער אָבער־שארפירער שטרויבעל. ער האָט געזאָגט: „איר אַלע באַקומט אייער לאַנד אין אוקריינע, ווו איר וועט לעבן און אַרבעטן בשלום, די קליידונג מוז ווערן געטווישט און פאַרן אָפּגעבן די קליידער מוז יעדער שרייבן אַ בריוו צו זיין פאַמיליע, אַז ער איז מיטן טראַנספּאָרט אָנגעקומען אין אָרדענונג, ער אַרבעט און איז צופרידן". (עס איז כדאי צו דערמאָנען, אַז פון יעדן וואַגאָן איז געוואָרן אַרויסגענומען פיל טויטע און צעדריקטע). נאָך דער רעדע פונעם אָבערשארפירער, זיינען די מענטשן געפירט געוואָרן צום באָד־אַנשטאַלט און פון דאָרט צו די 5 גאַזאויוונס. די פאַרגאַזטע קערפּערס, זיינען געוואָרן פאַרברענט אין גרויסע פיר צוגעגרייטע גריבער. מיט דער אַרבעט האָבן אָנגעפירט ביז 300 ס. ס.

ב.

די פייניקונגען אויפן אַפּעלפּלאַץ און די ספּעציעל צוגעגרייטע „שטיקלעך" פון אָבערשארפירער וויס — זיינען נישט צום באַשרייבן. אַזוי צום ביישפּיל פלעגן די מענטשן יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט ווערן אויסגעשטעלט בלאָקווייז פון 1 ביז 8. איינער איז געוואָרן אָנגעטאָן אַלס משה רבנו: אַ גרויסע באָרד, אַ לאַנגער חאַלאַט, אַ יידיש היטל און אַ שטעקן אין דער האַנט. ער פלעגט אַרויסגיין אויף אַ טיש און מיט אַלעמען זינגען דאָס ספּעציעל צוגעטראַכטע ליד פון אויבנדערמאָנטן שארפירער.

מאָזעס! מאָזעס! ווו האָסטו דיינע ברידער אין די שמאָלע רינע
ווען די יידן זיינען שוין דערינען?
מאַכט מען די קלאַפּע צו —
ווען אַלע פעלקער האָבן רו.

און די אַלע אויפן פּלאַץ, האָבן געמוזט פאַלן צו דער ערד און זאָגן: אָמן.

עס איז אויך פיל מאָל געוואָרן געזונגען דאָס אַזוי גערופענע „ציגיינער־ליד":

ווי לוסטיק איז אונדזער לעבן,
מען טוט אונדז עסן געבן —
פאַריאַ! פאַריאַ!
אין גרינעם וואַלד,
ווו אַלץ זיך אויפהאַלט,
עס איז אונדז דאָך בעסער
ווי אין דער היים. —
פאַריאַ! פאַריאַ!..

באַזונדערע צרות האָבן מיר געליטן זומער. אין חודש מאי, האָט דער אָבערשאַרפירער ווייס פאַראָרדנט, אַז יעדער אַרבעטער מוז יעדן טאָג צושטעלן אַ געוויסע צאָל ווערים, פון די אַזוי גערופענע אין פויליש כראבאנטשעס. דער וואָס האָט נישט צוגעשטעלט די באַשטימטע צאָל, האָט געקראָגן 25 שמיץ. יעדער האָט זיך דערפאַר געיאָגט צו מאַכן די צאָל ווערים, און דערפאַר פלעגט קומען צו געשלעגן צווישן די אַרבעטער גופא, פון וואָס דער זעלבער אָבערשאַרפירער האָט באַזונדער געהאַט פאַרגעניגן.

אין אָקטאָבער 1943, האָט זיך ביי אונדז דערוועקט דער געדאַנק פון ווידער־שטאַנד. מיר האָבן געזען, אַז סוף כל סוף דערוואַרט אונדז דער זעלבער טויט. מיר האָבן אָנגעהויבן אָרגאַניזירן אַן אויפשטאַנד לויט אַ אויסגעאַרבעטן פּלאַן. צו די אויפשטענדלער האָבן געהערט 40 יידן. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז די קאָמענדאַנטן פלעגן אויף די אַרבעטס־פּלעצער שיקן יידן ספּעציעל פון פאַרשיי־דענע לענדער, כדי זיי זאָלן זיך נישט קענען פאַרשטענדיקן צוליב די שפּראַכן־אונטערשיידן.

דער טאָג פון אויפשטאַנד איז באַשטימט געוואָרן אויף דעם 14.10.43, פיר נאָך מיטאָג, פּינקטלעך. די אַרבעט איז געוואָרן איינגעטיילט אין צוויי גרופּעס, יעדע צו 20 פּערזאָן. איין גרופּע, צו וועלכער אויך איך האָב געהערט, האָט געאַרבעט אין די שניידער־וואַרשטאַטן, ווו עס פלעגט אין די צימערן אַריינקומען די ס. ס. צום פּאַסן, אָדער אָפּנעמען זייער באַשטעלטע אַרבעט. מענטשן פון אָט דער גרופּע האָבן אויף זיך גענומען צו דערהרגענען אויף פאַרשיידענע אופנים זעכצן ס. ס. און פון זיי צונעמען די מונדירן און געווער. נאָכן דערליידיקן דאָס אַלץ, דאַרפן זיי זיך צוזאַמענטרעפן מיט דער צווייטער גרופּע, וואָס איז אויך באַשטאַנען פון 20 פּערזאָן און האָבן געאַרבעט אין די אַמוניציע־מאַגאַזינעס. פון אָט דער צווייטער גרופּע האָבן זיי געדאַרפט באַקומען נאָך געווער, און דאַן האָבן די אַלע 40 מאַן געדאַרפט צונויפנעמען די אַלע יידן פון לאַגער און צוזאַמען אַנטלויפן אין די שכנותדיקע וועלדער. איינער פון די 40 אויפשטענדלער איז באַשטימט געוואָרן אַלס פאַרבינדלער. ער האָט געהאַט די מיסיע איבערצוגעבן ידיעות אַנדערע וואַרשטאַטן וועגן דעם דורכפירן פון דער אַרבעט. די יידן פון די שניידער־וואַרשטאַטן האָבן באַצייטנס געזאָגט די ס. ס. וועלכע האָבן געהאַט ביי זיי אַרבעט, אַז זיי זאָלן קומען דעם 14־טן, פיר נאָך מיטאָג אָפּנעמען אָדער פּאַסן די אַרבעט.

דאָנערשטיק, דעם ערשטן טאָג סוכות תש״ד (14.10.1943) פיר נאָך מיטאָג, זיינען אין די וואַרשטאַטן געקומען די איינגעלאַדענע ס. ס. (זיי פלעגן שטענדיק קומען פּינקטלעך צום אָפּגעשטימטן טערמין. דערביי האָבן זיי נאָך געהאַט אַ כוונה: איז דער בעל־מלאכה נישט גרייט מיט דער אַרבעט, דאַן ווערט ער באַלד געשיקט אין גאַזאויוון).איך און מיין חבר לעאָן לערנער (וווינט היינט אין ביירויט,

בייערן, האָבן דערהרגעט 2 ס. ס.: דעם אָבערשאַרפירער גרעישיץ און דעם אונטערשאַרפירער בלאטט. דאָס אויספירן די זאַך איז פאָרגעקומען אויף פאָלגנדיקן אופן: ביים פאַסן זיי די מונדירן, ווען זיי האָבן זיך אויסגעדרייט מיטן רוקן צו אונדז, האָבן מיר זיי אָפּגעהאַקט די קעפּ מיט 2 שאַרפע העק, וועלכע מיר האָבן שוין צוגעגרייט פון פריער. דער פאַרבינדלער איז גלייך געלאָפן אין די אַנדערע צימערן פון די וואַרשטאַטן זאָגן אַז עס איז אונדז געלונגען. ער האָט אַזוי כסדר איבערגעגעבן די ידיעות איבער די אַלע אַרבעטס־שטעלן. צען מינוט נאָך פיר זיינען שוין אַלע זעכצן ס. ס. געווען טויט.

מיר האָבן זיך גלייך איבערגעטאָן אין די דייטשע מונדירן און מיט געווער אין האַנט זיינען מיר געלאָפן באַפרייען די אַנדערע אַרבעטס־קאָמאַנדעס, וועלכע האָבן שוין אויף אונדז געוואַרט. מיר האָבן זיך געהאַט אַלע אָפּגעשמועסט זיך צוזאַמענצוטרעפן אויפן אַפּעלפּלאַץ. ווען מיר זיינען אַהער אָנגעקומען, האָבן מיר אויסגעשריען צו די אוקראַינישע פּאָסטנס: „הורא רעביאטי, יוזש פאָ וואָיניע!" (חברה, שוין אויס מלחמה!). די דייטשע פּאָסטנס, וועלכע האָבן געהיט דעם טויער, זיינען אויך געוואָרן צעטומלט. דאָס האָט אָבער געדויערט נאָר אַ קורצע ווײַלע. די דייטשן האָבן זיך אַ פּאָר מינוט שפּעטער אָריענטירט, וואָס דאָ קומט פאָר און זיי האָבן געעפנט אַ שיסעריי אויף אונדז. צוליב דער בערך קליינער צאָל מענטשן אונדזערע, איז געווען אוממעגלעך אָנהייבן מיט די דייטשן אַ קאַמף. מיר זיינען דערפאַר בעסער אַנטלאָפן פון לאַגער. מיר האָבן זיך דורכגעריסן דורך צוויי ליניעס שטעכלדראָט־פאַרצוימונגען און אַ קאַנאַל פון וואַסער. פיל פון אונדז זיינען אומגעקומען דורך די מינעס, וועלכע זיינען געווען אויסגעלייגט ביים קאַנאַל. די גרופּע, וואָס האָט געאַרבעט אין די אַמוניציע־מאַגאַזינעס, איז געכאַפּט געוואָרן. עס איז זיי נישט געלונגען אין דער אָפּגערעדטער צייט צו קומען אויפן פּלאַץ. פון דער אַלגעמיינער צאָל זעקס הונדערט באַשעפטיקטע זיינען מיר ביי הונדערט יידן אַנטלאָפן אין די פאַרצעווער וועלדער, וואָס ליגן אויפן וועג פון לובלין־זאַמאָשטש.

אין די וועלדער האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע. געוועזער פון לאַגער האָבן מיר געהאַט געוועג. מיר האָבן אָפּגעשטויסן פיל אָנפאַלן, וועלכע זיינען געמאַכט געוואָרן אויף אונדז מצד די דייטשן און אוקראַינער. גאָר געבערענטע צרות זיינען מיר אויסגעשטאַנען פון די א.ק.־באַנדעס (אַרמיאַ קראַיאָוואַ, פון די פּוילישע נאַציאָנאַליסטן). זיי האָבן מיט אונדז מכלומרשט געוואָלט פירן געמיינזאַמע אַרבעט. אינדערזמתן אָבער האָבן זיי נאָר געזוכט מיטלען ווי אַזוי אונדז אָפּצונאַרן און דערהרגענען. איינמאָל האָבן זיי געמאַכט אַזאַ שטיקל: מיר זיינען געגאַנגען צוזאַמען מאַכן אַן אָנפאַל אויף דייטשע פּאָסטנס. די א.ק.־אָווצעס האָבן געהייסן אונדז גיין די ערשטע. ווען מיר האָבן זיך אָבער געריקט פאָרויס, האָבן די א.ק.־אָווצעס

געעפנט אויף אונדז אַ שיסעריי. מיר האָבן זיך באַלד אָריענטירט, וואָס דאָ קומט פאָר, און זיינען אַנטלאָפן. פון דער געשיכטע זיינען אָבער לײדער געפאַלן 8 מענטשן פון אונדזער קליינער משפחה.

די קרוב הונדערט יידן, וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון לאַגער סאָביבאָר בעת דעם אויפשטאַנד, זיינען געוואָרן צעשפּרייט איבער פאַרשיידענע ערטער. נאָך דער באַפרייונג האָבן מיר זיך צוזאַמענגעטראָפן, בסך הכל 20 פּערזאָן.

אויפגענומען אין דער רעגיאָנעלער
היסטאָרישער קאָמיסיע אין רעגענסבורג.
(צ.ה.ק. 651)

בנותיו של ה. הירשביין ובנו של שלמה פודכלבניק שניספו בסוביבור
טעכטער פון ה. הירשביין און זון פון שלמה פודכלעבניק, אומגעקומען אין סאָביבאָר

טאלא מאסקאל־שולץ

די מיידלעך־כאַפּעריי

הערבסט 1941. אַ פּרעכטיקער גאָלדענער פּוילישער הערבסט. די טעג זיינען העלע, ליכטיקע, נאָר אין דער נשמה — חושך. עס ציטערט יעדעס יידיש האַרץ ביים אָנבליק פון די בלוטיקע ס. ס.־בעסטיעס. אַלץ אָפטער און אָפטער באַווייזן זיי זיך אין גאַס, ווי ווילדע הינט זוכן זיי נייע קרבנות פאַרן נאַצי „מולך”. די מלחמה־מאַשין פאָדערט אומצייליקע אַרבעטס־הענט, כדי ראַשיקער צו פאַרניכטן מענטשלעכע שאַפונג פון דורות. עס גייט זיי נישט אָן דאָס געוויין פון קינדער, דער וויי־געשריי פון פאַרבליבענע עלטערן און עלנטע פרויען. אַלע מאָל גרייט מען צו נייע גזירות.

אין שטאָט איז שטיל, ווי אַן אָנזאָג פון קומענדיקן שטורעם. אויף בלייכע פּנימער פון נאָענטע — דער זיגל פון שרעק און זאָרג. וואָס וועלן ברענגען די אָנקומענדיקע ימים נוראים? קיין שפור פון יומטובדיקייט זעט זיך נישט, פאַרקערט — וואָס ווייטער: פאַרגרעסערטער אומעט און טרויער. אין יעדער שטוב פעלט שוין עמעצער. מען ווייסט נישט וווהין האָט מען אים פאַרשלעפּט.

עס הערן זיך מער נישט די געזאַנגען, וועלכע פלעגן זיך טראָגן פון דער שול. פאַרקוילטע ווענט, די איבערגעבליבענע רעשטלעך פון שיינעם שול־בנין, שטאַרצן אַרויס פון דער ערד, ווי אויפגעהויבענע הענט צום הימל, מאָנען שטראָף פאַר די נאַצישע וואַנדאַלן, וועלכע האָבן זי פאַרברענט. עס יאָגט אַן אימה איבער יידישע שטובן. קינדער אין די וויגן, איינגעקורטשעט־פאַרכמורעטע לייענען אַראָפּ פון די בלייכע צוקנדיקע פּנימער פון זייערע עלטערן, אַז עפּעס איז נישט ווי שטענדיק. אין די וווינונגען, ווו עס זיינען בדרך נס געבליבן מענער, טראָגן זיך שעפּטשענדיקע תפילות: גאָט, פאַרקלענער אונדזערע ליידן!

ערב יום־כיפור. איך און מיין יינגערע שוועסטער, גייען צו דער באבע אסתר, ווינטשן איר אַ גמר־חתימה־טובה צום נייעם יאָר און באַקומען אירע ברכות. די באבע האָט קוים באַוויזן אונדז צוטוליען צו זיך, לויפט אַריין אַ צעשראָקענער מיין פעטער דניאל. ער שרייט אויס:

— לויפט, קינדער, גיכער! באַהאַלט זיך! ס'וועט נאָך היינט — אַזוי זאָגט מען — זיין אַ „לאַפּאַנקע”! (מען וועט כאַפּן יידן).

מיינע אויגן זיינען געפאַלן אויף דער באבעס בלייכן פּנים און געזען ווי זיירע אויגן זיינען פייכט געוואָרן פון טרערן. זי קוקט אונדז אָן הילפלאָז, זי

איז נישט אומשטאַנד אונדז צו העלפן. זי האָט נאָך פעסטער אונדז צוגעדריקט צו זיך און געפליסטערט:

— „זאָל גאָט אייך מציל זיין פון שונאס הענט!"

געיאָגטע פון דער שרעקלעכער ידיעה זיינען מיר, אויפן וועג צו אונדזער שטוב, אַריין צו דער מומע גאָלדע, איבערדערציילט די ביטערע נייעס. ווי נאָר זי האָט אויפגענומען די אָקאָרשט דערמאָנטע ידיעה, איז געפאַלן איר באַשלוס: מיר ביידע און איר טאָכטער מינא, זאָלן זיך אויסבאַהאַלטן אין קעלער־קאַמער.

אַ גאַנצע נאַכט זיינען מיר געלעגן אומרויקע, איינגעקורטשעטע, מורא געהאַט אַז יעדע מינוט קאָן עפּעס פּאַסירן, די נאַצי־כאַפּערס וועלן קומען אויף אונדזערע שפּורן. ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָב איך אויסגעדריקט מיין ווונטש אַרויסצוגיין אויף אַ ווייל, זיך אַרומקוקן כדי צו אָריענטירן זיך אין דער געשאַפענער לאַגע. זיי האָבן מסכים געווען.

כ'האָב פאַרמאַכט הינטער זיך די טיר. פּלוצים זיינען, ווי פון אונטער דער ערד אַרויסגעוואַקסן עטלעכע געסטאַפּאָווצעס און גלייך באַפוילן מיך מיט־צוגיין מיט זיי. מיין שוועסטערל, דערהערנדיק די אַמפּערניש, האָט פאַרגעסן אין דער געפאַר וואָס שטייט איר פאַר און איז אַרויס פון קעלער. זי איז געפאַלן מיר אויפן האַלדז און אויסגעבראָכן אין אַ שרעקלעך געוויין. איר כוונה איז געווען אַרויסרייסן מיך פון די כאַפּערס הענט.

די געסטאַפּאָווצעס האָבן באַשלאָסן אויך מיין שוועסטערל מיטצונעמען. איך האָב פאַרגעסן אין מיין אייגענער צרה און גענומען זיך איינבעטן ביי זיי:

— „לאָזט איר אָפּ! זי איז קוים 12 יאָר אַלט!". זיי האָבן איר פריי געלאָזט.

אַ שט:יס אין מיין פּלייצע האָט אונדז צעשיידט. מיך האָט מען געפירט צום בית המדרש — דער זאַמל־פּונקט פאַר אַלע טראַנספּאָרטן.

דאָרט, אין בית־המדרש, האָבן זיך שוין געפונען אַ סך מיידלעך פון אונדזער שטאָט. וואָס דערוואַרט די אַלע יינגע בליענדע לעבנס? וווהין וועט מען זיי שיקן צו פאַרטיליקן? איך בין פאַרזונקען געוואָרן אין מאַטערנדיקע מחשבות און נישט געזען וואָס עס טוט זיך אַרום מיר.

נאָכדעם ווי איך האָב זיך אַ ביסל באַרואיקט, זיך צוגעווויינט צום אַרום, האָב איך געזען אַז לעבן מיר שטייען די פאַרהאַלטענע מיידלעך. מחוץ זיי, אָפּגעטיילט דורך אַ מחיצה, געפינען זיך אויך עלטערן פון קינדער. זיי זיינען געבראַכט געוואָרן אַהער ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט אויסגעבן ווו זייערע טעכטער ליגן באַהאַלטן. איך האָב זיך צ'געקוקט: די פּנימער — אָן לעבן, אַש־גרוי.

די געסטאַפּאָווצעס האָבן געפּייניקט די עלטערן, געוואָלט אויספּרעסן ידיעות. כדי צו פאַרטויבן די יאָמערלעכע געשרייען האָבן זיי געצוווּנגען די אומ־גליקלעכע צו זינגען. די שפּיצרוטן זיינען געפלויגן אַרויף און אַראָפּ. פאַרחלשטע

און צעשלאָגענע האָט מען באַגאָסן מיט אַן עמער ברודיק וואַסער. צווישן די געפייניקטע איז אויך געווען מיין מומע טובה.

ווען זי האָט געוואָלט פאַרריכטן איר צעפּאַטלטע פריזור (זי האָט שטענדיק געהאַט אַ פאַרקעמטן קאָפּ, ווי אַ קרוין) איז צו איר צוגעלאָפן אַ געסטאַפּאָ־אויס־וווּרף און אַזוי לאַנג זי געצויגן פאַר די האָר ביז זי איז געבליבן ליגן אין אָנמאַכט און אַ בינטל האָר — אין די הענט פון דעגענעראַט. איך בין געשטאַנען ווי אַ געשטרויכלטע און הילפלאָזע, גאָרנישט געקאָנט איר העלפן. פון אויפרעגונג צוליב מיין אָנמאַכט האָב איך געביסן מיינע פינגער ביז בלוט. די אָפּגעטוענע רישעות און הילפלאָזיקייט האָבן אַזוי געקלעמט מיין האַרץ, אַז איך האָב געמיינט עס וועט צעפּלאַצט ווערן.

די ידיעה, אַז מען פייניקט די עלטערן זיי זאָלן אויסגעבן די באַהעלטענישן פון די מיידלעך איז זיך שנעל צעגאַנגען אין אַלע עקן שטאָט. יינגע מיידלעך זיינען געקומען אַליין אין בית המדרש, כדי נישט גורם צו זיין יסורים זייערע עלטערן.

די שעהן האָבן זיך געצויגן אומענדלעך. ווידער בין איך פאַרזונקען געוואָרן אין כלערליי נאָכטראַכטענישן. אַ שטיל פרויען־געוויין האָט מיך אַרויסגעריסן פון מיינע הרהורים: דאָס געוויין איז געווען פון מיין ליבע באָבע אסתר. זי האָט זיך צוגעגנבעט צום אָפענעם פענסטער, געוואָלט נאָך אַ בליק טאָן אויף מיר. מיט אַ קול אָנגעזאַפּט מיט טרערן האָט זי געזאָגט: „קינד, מיינס, טייערע, עפּעס זאָגט מיר מיין האַרץ, אַז איך וועל דיך מער נישט זען״! זי האָט אָנגעכאַפּט מיין אַרויס־געשטרעקטע האַנט און ליבלעך זי געצערטלט, ווי זי וואָלט וועלן לינדערן מיינע ווייטאָקן. אַ געסטאַפּאָוויעץ האָט עס באַמערקט און מיט אַ חיה׳שן געבריל זי אַוועקגעשלעפּט פון פענצטער.

פון די אַלע איבערלעבענישן און מידקייט בין איך אַוועקגעפאַלן אויף אַ באַנק און איינגעשלאָפן. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט האָט געזשומעט אַרום מיר ווי אין אַ בינשטאָק. לעבן מיר זיינען געשטאַנען: צעשיא וויינבוים, טויבע שמער־לאָווסקא, פראַדל פריימאַן, גענִיע פאָגעל, אַדעלאַ בראַנד און אַנדערע. פון זיי האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מען פּלאַנט אַוועקצושיקן דעם טראַנספּאָרט קיין דייטשלאַנד.

מיין פעטער דניאל האָט זיך צוגעכאַפּט צום פענסטער און מיך צוגערופן. (ער האָט געטראָגן אַן אָרעם־באַנד פון דער יידישער מיליץ) און מיר בסוד געזאָגט, אַז ער מאַכט גרויסע אָנשטרענגונגען מיך צו באַפרייען אויפן באַנהויף. מיט אים איז געקומען מיין שוועסטערל גוטקא. איר פּנים איז געווען משונה׳דיק — געל ווי וואַקס. זי איז געשטאַנען אַ פאַרשטייפטע. פּלוצים איז זי צוגעפאַלן צו מיר מיט אַ יאָמערלעך געוויין: „איך וויל מיט דיר מיטפאָרן, וואָס עס וועט זיין מיט דיר וועט זיין מיט מיר!״. איך האָב בשום אופן נישט מסכים געווען און איר דער־קלערט, אַז אין די געגעבענע אומשטענדן איז געווונטשן זי זאָל זיין ביי דער באָבע.

(דעם פאָטער האָבן די דייטשן פאַרשיקט אין גאָסטינינער געטאָ און אונדזער מוטער איז פרי אַוועק פון דער וועלט).

נאָך דער צעשיידונג מיט איר בין איך געשטאַנען צעטומלט און דערדריקט און האָב נישט געהערט די קאָמאַנדא „איינטרעטן!" אַ שטאַרקער שטויס פונם ס.ס.־מאַן האָט מיר דערמאָנט ווו איך געפין זיך. איך בין אַריין אין דער רייע און דער מיידל־צוג האָט גערירט. מיר זיינען געגאַנגען אין דער ריכטונג צום וואָקזאַל. נאָך אונדז זיינען געגאַנגען די עלטערן, וועלכע האָבן נישט געוואָלט, נאָך אַלע עינויים, אויסגעבן די באַהעלטענישן פון זייערע קינדער. געסטאַפּאָווצעס מיט אָנגעלאָדענע ביקסן, ווי זיי וואָלטן געפירט פאַרברעכער, האָבן אונדז געהיטן.

דער מיידל־צוג איז באַגלייט געוואָרן לענגאויס דעם גאַנצן שאָסיי פון די איבערגעבליבענע פאַרטרויערטע עלטערן און משפחה־מיטגלידער. זייער געוויין האָט געקאָנט רירן אַ שטיין אָבער נישט די הערצער פון די נאַצישע מערדער. מיט ווילדער גרױזאַמקייט האָבן זיי געשטויסן די האַלב־פאַרחלשטע יינגע מיידלעך און מערדע־לעך געשלאָגן מיט די ביקסן־קאָלבעס די עלטערן, וועלכע האָבן מיט אויס־געשטרעקטע הענט באַגלייט זייערע אויסגעצערטעלטע טעכטער.

מיר האָט זיך אויסגעדוכט, אַז איך גיי נאָך מיין אייגענער לוויה. איך האָב זיך געזעגנט מיט יעדן הויז, מיט יעדער גאַס פון מיין געבוירן־שטאָט, ווו איך האָב פאַרבראַכט מיינע שענסטע קינדער־יאָרן.

אויפן וואָקזאַל האָט מען אַוועקגעשטעלט די עלטערן אָן אַ זייט און די מיידלעך אַריינגעשטופּט אין די באַן־וואַגאָנעס. פּלוצים איז אָנגעלאָפן מיין פעטער דניאל. איידער ער האָט באַוויזן אויסצורעדן צו מיר אַ וואָרט, איז ער אַרויסגע־וואָרפן געוואָרן פון וואַגאָן. ער האָט דאַן אויסגעשריען צו מיר: „זיי געזונט, טייערע. עס האָט זיך מיר נישט איינגעגעבן דיך אַרויסצוראַטעווען פונם טייוולס הענט"!

ווען דער צוג האָט גערירט האָבן די יאָמערלעכע געוויינען פאַרהילכט דעם רעש פונם ברומענדיקן לאָקאָמאָטיוו און רוישנדיקע רעדער, וועלכע האָבן ווי צוגעקלאַפּט צום טאַקט: אויף אייביק! אויף אייביק! אויף אייביק! היימשטאָט קאָלאָ!

אין האָל פון טויט

אין יאָר 1943, אָנפאַנג ווינטער אין בירקענאו־לאַגער.

עטלעכע קאָלער מיידלעך און איך צווישן זיי, האָט מען אַריבערגעפירט אין בלאָק 19, וועלכן מען האָט גערופן „דער האל פון טויט".

מיין אָרט אויף דער נאַרע, איז געווען לעבן ציעשא וויינבוים, אברהמ׳ס טאָכטער, זי איז געווען פול מיט לעבן. אין די ערגסטע מינוטן, האָט זי געפונען

אַ וועג זיך אַרויסצודרייען, זיך נישט אונטערגעבן, נישט אויפגעהערט גלויבן אינם זון־אויפשיין.

נישט געקוקט אויף אונדזער עלטער־אונטערשייד, האָבן מיר זיך גוט פאַרשטאַנען, געטיילט זיך מיט דעם ביסן ברויט, אָפטמאָל מיטן לעצטן, זיך קעגנזייטיק געהאָלפן אין אַן עת־צרה. עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז מיר האָבן זיך געקאָנט פאַרשטענדיקן אויפן בליק, ווען עס איז נויטיק געווען.

אין איינעם פון יענע שווערע טעג האָט צעשיא געטראָפן אין בירקענאו איר יינגערע שוועסטער לאה׳קע. איך בין נישט אימשטאַנד צו באַשרייבן די פרייד פון די צוויי שוועסטערן, וועלכע האָבן זיך אָפּגעפונען נאָך אַ צעשיידונג פון צוויי יאָר. כ׳וועל די באַגעגעניש נישט פאַרגעסן: זיי האָבן געוויינט און געלאַכט פאַר פרייד, זיך געקושט און געהאַלדזט און איך — צוזאַמען מיט זיי.

אַזוי ווי לאה׳קע האָט געוווינט אין צווייטן בלאָק, האָבן מיר זיך מיט איר געטראָפן נאָר ביינאַכט, אָדער אין פעלד ביי דער אַרבעט.

די לאַגע אין פרויען־לאַגער איז געווען וואָס אַמאָל שווערער און שרעקלע־כער. די לייכטע קליידונג אין די האַרבסטיקע קאַלטע טעג, האָבן איבערגעלאָזט זייער צייכן. מיר האָבן געפילט גאָר שטאַרק די קעלט בשעת די לאַנגע אַפּעלן. פאַרשידענע קראַנקהייטן האָבן אָנגעגריפן די שוואַכע און די שרעקלעכסטע פון זיי — דער טיפוס. מענטשן זיינען געפאַלן ווי פליגן סוף־זומער. אָט אַזוי, שטייענדיק בשעת דעם אַפּעל, ברעכן זיך די קני ביי די נאָענט־שטייענדיקע, מען פאַלט און שטאַרע אויגן קוקן צו דיר, ווי זיי וואָלטן געבעטן הילף, און נאָך אַ קורצער ווילע, פאַרמאַכן זיי זיך אויף אייביק. א׳ן מיר, די לעבן־געבליבענע, טאָרן אפילו נישט אויסשטרעקן אַ האַנט צו די פאַלנדיקע, ווייל פאַר דעם מינדעסטן ריר, בשעת דעם אַפּעל, פאַלן אויף דיין קאָפּ שרעקלעכע קלעפּ פון די רוצחישע ס. ס.־לייט. גליקלעך זיינען געווען די פאַלנדיקע, וועלכע האָבן זיך נישט געראַנגלט מיטן טויט, נישט געהאַט קיין לאַנגע גסיסה און גלייך אויסגעהויכט די נשמה.

מיר, קאָלער מיידלעך, האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, יעדן אָוונט פלעגן מיר זיך צוזאַמענקומען אויף דער נאַרע. יעדע איינע האָט זיך גוט איינגעקוקט אין איר חברטע, ווייל קיינמאָל איז מען נישט געווען זיכער מיטן מאָרגן: צי וועלן מיר זיך ווידער טרעפן נאָך דער אַרבעט? ווער וועט פעלן און ווער וועט בלייבן? יעדן טאָג זיינען געווען ענדערונגען, איבעראַשונגען און... קרבנות.

צוזאַמען מיט מיר, זיינען דאָן געווען אין לאַגער: חייטשע פּאָדריצקאַ, ליושא בלום (מרוזס אייניקל), דאשא שטיינבערג, שרה וואלקאוויטש, האנקא גאצמאן און דיטא לאנצמאן. דיטא איז די ער׳שטע אויסגעגאַנגען, דער ערשטער קרבן פון די קאָלער מיידלעך. אין אַ קאַלטן פרימאָרגן, ווען איך בין אַרויס פון באַראַק, האָב איך זי געזען ליגן אויף אַ קופּע פון טויטע, זי איז געלעגן מיט האַלב־אָפענע אויגן. עס האָט אַ קלעם געטאָן ביים האַרץ, פון די אויגן האָבן געפּלייצט

טרערן און די פויסטן האָבן זיך געביילט, גרייט זיך צו וואַרפן מיט לעצטע כוחות אויף די מערדער.

אַ סך פראַגן האָבן געמאָנט זייער ענטפער, אַ סך פון זיי האָבן זיך נישט געוואָלט רירן פון אָרט: צי וועט קיינמאָל נישט קומען קיין סוף צו די שטובאָוועס און בלאָקאָוועס, די שותפים פון מלאך־המות? אַזוי טראַכטענדיק, האָבן אויסטער־לישע געשרייען פלוצלינג איבערגעריסן מיינע געדאַנקען און פאַר מיינע אויגן אַ שרעקלעך בילד: מיידלעך לויפן פון אָרט צו אָרט און זוכן אַ באַהעלטעניש. די פנימער צעקרימטע פון שרעק, די אויגן — אויפגעריסענע, פול מיט פחד. אַלע לויפן, לויפן, לויפן... אַ קאָשמאַר. אַן אומגליק דערנענטערט זיך. כ׳קוק אַ פאַרגליווערטע און זע ווייטער: מען וואַרפט אַרויס פונם בלאָק קראַנקע, האַלב־טויטע און באַלד כאַפט אויף דאָס אויער, דאָס שרעקלעכע לאַגער־וואָרט: „סעלעקציע!"

ווי אַ פייל פון בויגן, בין איך געלאָפן צו צעשיא ווײַנבוים. איך האָב געוווּסט, אַז זי איז קראַנק אויף טיפוס און ברענט אין גרויס פיבער. ווי בליצן זיינען דורכגעלאָפן פיינלעכע פראַגן: וויאַזוי וועט זי קענען גיין צום אַפּעל? צי וועט זי נישט פאַלן שטייענדיק אין דער רייע?

פאַר יעדן פרייז מוז מען זי אַרויספירן פונם בלאָק! — אַזאַ איז געווען מיין באַשלוס. אין דער רייע, איז וויניקער סכנהדיק ווי בלייבן אין בלאָק. איך לויף צו איר און אָט קומט זי אַנטקעגן, זי לויפט. איך האָב זי אָנגעכאַפּט פאַר דער האַנט און צוזאַמען האָבן מיר זיך געשטעלט אין דער רייע, צום אַפּעל. איר פּנים איז געווען געל ווי וואַקס. די אויגן — פאַרנעפּלטע. צופּרעסנדיק זיך צו מיר האָט זי געפרעגט:

— טאַלאַ, ווי זע איך אויס?

— זייער גוט, צעשיא! האַלט זיך פעסט און גאָט וועט העלפן!

— אָבער איך קאָן דאָך אויף די פיס נישט שטיין! האָט זי זיך געקלאָגט.

— שטיי!!! — האָב איך צו איר אַ געשריי געטאָן, נישט וויסנדיק אַליין פון וואַנען נעמט זיך צו מיר אַזאַ טאָן.

צרות האָבן מיר אַליין נישט געפעלט: געווען געשוואָלן פון הונגער און אויסגעמאַטערט מער ווי אין אַלע טעג.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע: מען שלעפּט אַרויס מיידלעך פון די רייען און די ס. ס.־לייט, מיט לאַכנדיקע פּרצופים שרייבן אָפּ די נומערן. מען רייסט אַיועק שוועסטער פון שוועסטער, טעכטער פון מוטערס. אַ טייל ווייל מיטגיין מיט די אַרויסגעשלעפּטע, כדי צו ענדיקן דאָס לעבן צוזאַמען מיט זייערע טייערסטע און נאָענטסטע. אַפילו דאָס לאָזן נישט די בעסטיעס.

דער חלל ווערט פול מיט האַרצרייסנדיקע געשרייען פון די נייע סעלעקציע קרבנות. צעשיא רוימט מיר איין אין אויער: „טאַלאַ, מיר זיינען פאַרלוירענע!"

אין דעם זעלבן מאָמענט זיינען שוין די מערדער נעבן אונדזער רייע. מיין האַרץ קלאַפּט ווי מיט האַמערס, די פיס ציטערן. יעדע רגע קאָן דעצידירן — לעבן אָדער טויט. עס ווילט זיך נישט שטאַרבן. ביי אַלע שרעקלעכע איבערלעבענישן, איז נישט פאַרלאָשן געוואָרן דער פונק פון האָפענונג. דער מוח אַרבעט: זאָלן זיי שוין אַדורכגיין! און... אין דעם מאָמענט רייסט מען פון מיר אַוועק מיין טייערע, האַרציקע פריינדין צעשיא. איך פּרווו איר פעסט צוהאַלטן מיט מיין האַנט. אָבער עס פאַלט די קאָמאַנדע: „רעכטס״! — צעשיא דערווייטערט זיך פון מיר און זאָגט: דער פאַרגעפיל האָט מיר געזאָגט... בעסער אַזוי, ווייל איך האָב מער קיין כוח נישט...

די „גליקלעכע״ האָט מען אַוועקגעפירט אין בלאָק 8, און די סעלעקציע־קרבנות — אין בלאָק 19 און צווישן זיי — צעשיא. מען האָט זיי אַריינגעטריבן אין „האל פון טויט״.

די פאַרהאַלטענע אין בלאָק 8, האָט מען נישט אַרויסגעלאָזט ביז פינצטער. מיין אומרו האָט מיך געצווונגען אַהינצוגיין, איך האָב געפילט אַ באַדערפעניש זיך צוזען מיט מיינע הברטאָרינס, מיט וועלכע איך בין פאַרקנופּט און פאַרבונדן. אין אָוונט האָט מען מיר געזאָגט, אַז די אומגליקלעכע האָט מען נאָכנישט אַוועק־געפירט, געלאָזט זיי אין ענגשאַפט און אין שמוץ זיך מוטשען, זיך נאַרן מיט דער האָפענונג: אפשר וועלן זיי פאָרט בלייבן לעבן...

נישט מיט ליידיקע הענט בין איך אַוועק צו זיי, אָבער דאָס געבראַכטע איז געווען אָרים און ווייניק: אַ טעפל קאַווע — וואָס האָבן מיר געהאַט מער?

אָנקומענדיק צום בלאָק, איז דאָס בלוט אין די אָדערן פאַרגליווערט געוואָרן. ווער קען אויסמאָלן דאָס גרויל־בילד, וואָס האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר מיינע אויגן? ביים שוועל ליגט אַ קופּע טויטע — במשך דעם טאָג האָבן זיי אויסגעהויכט די נשמות. נישט פריילעכער איז אינעווייניק: אויף די נאַרעס באַוועגן זיך שאָטנס פון מענטשן. אַ טייל — רעזיגנירטע, אַנדערע — גלייכגילטיקע, עטלעכע האָבן זיך צוריקגעצויגן בעת מיין אָנקום, פון שרעק און אפשר פון האָפענונג, צי וועט אַ נס זיי אָפּראַטעווען?

איך האָב די ערשטע דערזען צעשי׳ען און איר דערלאַנגט דאָס טעפל קאַווע. זי האָט דעם וואַרימען טרונק גענומען מיט לעכצנדיקע הענט צו די דורשטיקע ליפּן. אַ לאַנגן זופּ געטאָן און איבערגעלאָזט. זי האָט געפלאַמט פון גרויסן פיבער. ווען זי האָט זיך אַ ביסל געשטאַרקט האָט זי צו מיר געזאָגט:

— טאַלא, עס איז מיר נישט קיין שאָד, וואָס איך גיי אַוועק פון דער מיאוסער וועלט, איך גיי צום טויט ווי צו אַ טאַנץ־אָוונט אין יאַזשווינסקיס זאַל. סוף־סוף וועל איך פּטור ווערן פון די נישט־אויסצוהאַלטענע ליידן. עס טוט מיר אָבער שטאַרק וויי, דער גורל פון מיין שוועסטער לאה׳קע, זי בלייבט ווידער אַליין... זע, טאַלא, פאַרנעם זיך מיט איר, העלף איר מיט וואָס דו וועסט נאָר קענען!

נאָך אַ קורצער הפסקה, האָט זי צוגעגעבן:

— ווען מען וועט מיך פירן צום קרעמאַטאָריום און דו וועסט שפּעטער זען דעם קוימען־רויך, זיי וויסן, אַז די טויבע הימלען, וועלכע האָבן נישט געהערט אונדזערע הילפס־רופן, האָבן מיר צוגענומען...

מיינע אויגן האָבן געטרערט און דאָס מויל האָט קיין וואָרט נישט אַרויס־גערעדט, נישט געהאַט קיין מוט זי צו טרייסטן, געווען פאַרטראַכט איבער מיין אייגענעם אומבאַוווסטן גורל: ווער ווייסט, צי מאָרגן וועט מיט מיר דאָס זעלבע נישט געשען.

עס איז שווער געווען אַוועקצוגיין. פּלוצים דערהער איך פון דערווייטנס די שטים פון דאשא שטיינבערג: טאַלאַ, גיב מיר אַ טרונק, איך ווער פאַרברענט! איך האָב איר פאַרלאַנג דערפילט. עס איז נאָך געווען אַ ביסל קאַווע אין טעפּל. און עס דערגייט צו מיר אַ רוף פון שרה וואלקאוויטש. זי זאָגט צו מיר מיט תמימות: „איך ווייס נישט צי זיי וועלן קענען מיר פאַרגאַזעווען — איך האָב דאָך אַזאַ געזונט האַרץ!"

לענגער בלייבן האָב איך נישט געקענט: מען קען דאָך פון זינען אַראָפּ. ווי האַלט מען דאָס אויס? אַזעלכע יינגע לעבנס, ווערן פּריצייטיק פאַרשניטן, זיי קוקן דעם מלאך־המוות אין פּנים אַריין, — דאָס וואַרטן אויפן טויט איז ערגער ווי דער טויט.

איך האָב זיך געזעגנט מיט יעדע פון זיי און קוים אַרויס אַ לעבעדיקע. ביים טיר בין איך געבליבן שטיין און זיך אומגעקוקט. זייערע בליקן האָבן מיר באַגלייט און מער האָב איך זיי נישט געזען.

זייער לעצטער וועג פאַרן גיין אין קרעמאַטאָריום, איז געווען דער מאַרש צום בלאָק נומער 25.

צומאָרגנס, מיטאָגצייט, האָב איך געזען דורך מיין קליינעם בלאָק־פענצטערל ווי מען פירט זיי צום ברען־אויוון. אין אַ פאַרמאַכטן אויטאָ האָט מען זיי אַרויסגעשיקט צו די גאַז־קאַמערן. אָפּקלאַנגען פון „התקווה" און „שמע ישראל" האָבן זיך געטראָגן אין חלל און עס איז באַלד ווידער שטיל געוואָרן.

אָט אַזוי זיינען אַוועק יינגע צאַפּלדיקע לעבנס. שווער צו באַגרייפן וויאַזוי די פאַרבליבענע האָבן אויסגעהאַלטן די יסורים פון צעשיידונג. נישט אַנדערש, אַז דער געפיל פון נקמה האָט געגעבן כוח צו לעבן, אויסהאַלטן ביזן סוף.

נאָך אַ געוויסער צייט. בין איך ווידער פאַרבייגעגאַנגען דעם בלאָק, עס איז געווען ליידיק, נישט געווען דאָרט מער אונדזערע קאָלער האַרציקע יינגע מיידלעך. זיי זיינען אַוועק מיטן רויך אין דער ווינט האָט זייער אַש פערשפּרייט איבער דער גאַנצער פאַלשער און גרויזאַמער וועלט, וועלכע האָט שווייגנדיק דערלאָזט זייער אומקום. אין מיינע אויערן קלינגען נאָך ביזן היינטיקן טאָג זייער פּראָטעסט און ווייגעשריי, וועלכער קיינער האָט ליידער נישט דערהערט.

גאָלדע דאַנילעוויטש־קאַליסקי

אין די פרויען־לאַגערן

ביי אונדז אין שטוב האָבן שוין געפעלט צוויי משפּחה־מיטגלידער: מיין ייִנגערער ברודער משה־הערש, וואָס איז געפאַלן אין שלאַכט הינטער לענטשיץ און מיין עלטערער ברודער ישראל, וועלכער איז פאַרשיקט געוואָרן מיטן טראַנספּאָרט קיין פּויזן. פון די נאָענטע קרובים — אברהם דאַנילעוויטש, מיין פעטער.

ווען עס איז אויסגעהאָנגען געוואָרן אַ נייע רשימה פון פּערזאָנען וועלכע דאַרפן זיך שטעלן אויף לאַגער־אַרבעט, האָט זיך צווישן אַנדערע געפונען דער נאָמען פון מיין עלטערע שוועסטער באַלטשע. איך האָב באַשלאָסן זי צו פאַר־טרעטן, ווייל איר אַוועקפאָר פונם שטוב, וואָלט געווען פאַר דער פאַמיליע אַ געפערלעכער קלאַפּ — זי איז דאָך די גאַנצע פּרנסה־געבערין.

אין באַשטימטן טאָג און אינם אָנגעוויזענעם אָרט, האָבן אַלע אויפגעפאָ־דערטע מיידלעך זיך געשטעלט. מיר האָבן באַקומען אַ פרייען טאָג אויף צוגרייטן זיך צו דער נסיעה. צו מאָרגנס האָט געסטאַפּאָ אונדז געפירט אין בית־מדרש, פון דאָרט גייען אָפּ די טראַנספּאָרטן.

שטייענדיק אָנגעשפּאַרט ביים פענצטער, האָט זיך דערנענטערט צום בנין מיין אַלטע באָבע, טראָגנדיק אַ טעפּל עסן. אויך מיין מוטער איז אָנגעקומען מיט אַ בשורה, אַז מיין עלטערע שוועסטער וועט קומען מיך פאַרטרעטן — „זאָלן מיר זיין מיט דיר די לעצטע נאַכט". דער שומר ביי דער טיר איז געווען משה שאַפּשאָוויטש און ער האָט מיר דערלויבט צוגיין אַהיים.

אַ גאַנצע נאַכט האָבן טאַטע־מאַמע געוואַכט ביי מיין בעט. ליגנדיק מיט פאַרמאַכטע אויגן, האָב איך געהערט, ווי דער טאַטע זאָגט תהילים און די מוטער שעפּטשעט תּפילות. איך בין צוגעשטאַנען צו זיי און געבעטן זיי זאָלן זיך באַרויקן.

אינדערפרי האָב איך זיך געזעגנט מיט מיינע טייערסטע. ווען איך בין אַרויס אין גאַס, האָט מיך באַגלייט זייער האַרצרייסנדיק געוויין. צוקומענדיק צום בית־מדרש. האָט מיין שוועסטער געזאָגט צו מיר: זע, וואָס דאָ טוט זיך, מ'דאַרף אַנטלויפן!

מיר זיינען אַרויף צום בולוואַר, אַדורכגעגאַנגען דאָס וואַסער אונטער דער בריק און צוגעקומען צו דער עלעקטראָווניע. דאָרט האָבן מיר אַ ביסל זיך

אָפּגערוט און אַהיימגעגאַנגען, דערוויסן זיך וואָס עס הערט זיך אין שטוב. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי די שכנים.

אויפן זאַמלפּלאַץ, האָט מען קאָנטראָלירט די רשימה און געזען, אַז מיר פעלן. פּאָליציי־לייט זיינען אין גרויסער בהלה געקומען צו די עלטערן און געפאָדערט דעם קרבן. אַלס שטראָף האָבן זיי גענומען די מוטער און מומע מינדל און איר קינד, זיי געפּייניקט און געפאָדערט אויסצוזאָגן די באַהאַלטעניש. זיי האָבן בשום אופן נישט אויסגעזאָגט.

דער מאַרש פון די מיידלעך האָט זיך אָנגעהויבן, מען האָט זיי געטריבן צו דער באַן. ווען דער פאָטער איז געקומען פון דאַווענען, האָט ער די מוטער נישט אָנגעטראָפן. ער איז אַוועק זי זוכן אויפן נייעם מאַרק און פון דאָרט — צו דער וואַרשעווער גאַס. דאָרטן האָט ער דערזען די קאָלאָנע מיידלעך. ער איז אַריין אין קאָרידאָר פון בינקעו"ס הויז, כדי זיך אויסצובאַהאַלטן. די מערדער פונם אַרבעטס־אַמט האָבן אים געכאַפּט און בלוטיק צעשלאָגן.

דורך אַ שפּאַרונע האָב איך געזען מיין צעבלוטיקטן טאַטן, געהערט ווי ער זאָגט: הרגעט מיך און לאָזט אָפּ מיינע קינדער! איך האָב דאַן באַשלאָסן אַרויסגיין, ווייל איידער אַזוי לעבן, איז בעסער גיין מיטן טראַנספּאָרט. מיין שוועסטער, הערנדיק מיין באַשלוס, האָט מיר צוריקגעהאַלטן: איך פיל, אַז מען רייסט דיך אַוועק פון אונדז אויף אייביק... איך האָב נישט געקענט צוזען די עינויים פון די עלטערן.

אויפן גאַס זיינען צו מיר צוגעפאַלן צוויי נאַציס און מיר געשלאָגן. פונדעסטוועגן בין איך נישט אַוועק אָן געזעגענונגס־קושן, וועלכע האָבן באַדעקט מיין צעבלוטיקטן טאַטן. זיי האָבן מיר אָפּגעריסן מיט געוואַלד פון אים.

דער וועג צו דער באַן איז געווען אַ יאָגעניש. האָב איך אַ ווײלע אָפּגערוט, זיינען געפאַלן שמיץ איבערן קערפּער. געווען איז דאָס אין אַ דינסטיק. פויערן זיינען געשטאַנען אין גאַס, מיט שפּאָט אין די אויגן, זיך צוגעקוקט, ווי מען יאָגט אַ יידיש מיידל, און דער האַנדל — ווי אין אַלע מאַרק־טעג. ביי דער באַן־סטאַציע, האָט מען אונדז געציילט און עס האָט נישט געדויערט לאַנג און דער צוג האָט גערירט

פאַרנאַכט זיינען מיר אָנגעקומען אין פאַלוואַרק בערענבוש. די וווינונג איז געווען אַ בוידעם־שטוב, די פּאָדלאָגע אויסגעבעט מיט שטרוי. דאָ וועלן מיר זיין און אַרבעטן, דאָס איז דער אַרבעטסלאַגער. אונדזער אויפזעער איז געווען אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען טאַדעוש קאספּרזשאַק. אַ געוועזענער וועכטער אין דער וראנקער טורמע.

די פאַרקנעכטונג האָט זיך אָנגעהויבן גלייך צומאָרגנס. מען האָט די מיידלעך אַרויסגעפירט אין פעלד און באַפוילן אויסגראָבן די מייערן. אין אַ טרוקענעם טאָג איז די אַרבעט געווען שווער פאַר די וועלכע האָבן קיינמאָל אין

לעבן נישט געאַרבעט ביי לאַנדווירטשאַפט, און גאָר שווער אין די רעגנדיקע טעג. אינדערפרי זיינען מיר געפרוירן געוואָרן פון די קאַלטע ווינטן; מיטאָגצייט — אַדורכגענעצט געוואָרן פון די דינע־קאַפּעדיקע רעגנס. בקיצור: עס האָבן זיך אָנגעהויבן די אמתע שווערע טעג.

דער קאָנטאַקט מיט די עלטערן און קרובים איז געווען איין מאָל אין וואָך, דורך אַ בריוו, וועלכער איז צענזורירט געוואָרן, צי מען האָט חס־וחלילה נישט געשריבן דעם אמת. ליבע פּאגעל האָט איינמאָל אַדורכגעשמוגלט אין איר בריוו אַזאַ זאַץ: ...„עס גייט אונדז זייער גוט און מיר האָבן געהאַט די וואָך דעם שוואַרצן דינסטיק, וואָס אים געדענקט דאָך יעדער איינער״.

דער אָפּקלאַנג פונם בריוו איז געווען אין לשער: ער האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף די פאַרבליבענע אין קאָלאָ און מען האָט דערוועגן גלייך מודיע געווען דעם אַרבעטס־לייטער. זיין נקמה האָבן מיר גלייך דערפילט. קומענדיק אין אַ דאָנערשטיק צו דער פעלד־אַרבעט, האָט ער אונדז אַריינגעזאָגט: „היינט וועל איך אייך מאַכן אַ שוואַרצן דאָנערשטיק!״ באָרוועסע זיינען מיר געיאָגט געוואָרן אין פעלד, געמוזט קלויבן שטיינער אין קוישן און ווען זיי זיינען צעבראָכן געוואָרן — געהייסן אַריינלייגן די שטיינער אין די קליידער. ווער עס האָט נישט פּונקטלעך אויסגעפירט דעם באַפעל, איז צעשלאָגן געוואָרן.

פאַרשוואַרצטע זיינען מיר אַהיים געקומען פון דער אַרבעט, און געוויינען האָבן זיך געהערט אין אַלע ווינקעלעך. חייטשע סטאַל האָט איבערגעריסן דעם יאָמער, זאָגנדיק: „קינדער, נאָר נישט פאַרלירן די האָפענונג! פאַר מיר איז שוין געווען צוגעגרייט די תליה און דאָך לעב איך! קינדער, נאָר נישט געזאָרגט, דעם קאָפּ אַרויף, די פיס — אַראָפּ!״

אַ דאַנק איר ווירקונג האָט זיך די שטימונג געענדערט. עטלעכע מיידלעך, צווישן זיי געניע ליפשיץ, האָבן געפּרוּווט צו זינגען און טאַנצן, כדי אויפמונטערן די איבעריקע מיידלעך.

אַזוי האָבן זיך געצויגן טעג, וואָכן און מאָנאַטן, אָן אַ שיין פון האפענונג. אַ פאַלש ליכטל האָט אַ שימער געטאָן, ווען די טאָכטער פון פאָלוואַרק־אינספּעקטאָר איז געקומען צו אונדז און דערציילט, אַז אין קורצן פאָרן מיר אַהיים. אַ גרויסע פרייד האָט אַלעמען באַהערשט און די בשורה האָט זיך געענדיקט מיט אַ ביטערע אַנטוישונג, עס איז געווען בלויז אַ חלום. ווי אַ צולאָג צו דער אַנטוישונג איז געווען דער איבערגעריסענער קאָנטאַקט מיט די עלטערן — עס האָבן אויפגעהערט צו קומען בריוו, און דאָס האַרץ האָט געפילט, אַז עפּעס שלעכטס האָט פּאַסירט און נישט געוואָלט עס אַרויסברענגען אויף דער צונג. דער שלעכטער פאָרגעפיל האָט זיך באַשטעטיקט. דורך מיכאל ווילטשינסקי איז צו אונדז דערגאַנגען די בשורה: כעלמנא — אַן אָרט, פון וואַנען מען קערט זיך נישט צוריק.

דער אויפזעער האָט נישט געגעבן קיין פרייע מינוט אויף טראַכטן, נישט

געווען קיין צייט אויף טרויערן. די אַרבעט האָט געיאָגט און אַזוי טאָג־איין טאָג־אויס. דער מענטש איז געוואָרן אַ מאַשין. יעדער האָט זיך באַמיט צו זיין נוצלעך, ווייל די שוואַכע האָט מען אַוועקגעשיקט און מיר האָבן געוווּסט וואָס דאָס באַדייט. צווישן די אַוועקגעשיקטע, זיינען געווען פעפא גרינבוים און נאסטקא ראזענטאַל. די יינגסטע און קרעפטיקסטע האָט מען איבערגעלאָזן ביז צום סוף פון דער סעזאָן־אַרבעט.

די צווייטע סטאַציע, ריכטיקער, דער צווייטער לאַגער, איז געווען אין אינאווראצלאוו. דאָ האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן שווערע טעג און שווערע ארבעט. אַ גליק איז געווען די שכנושאַפט פון אַ מענער־אַרבעטס־לאַגער, ווו עס האָבן זיך געפונען עטלעכע קאָלער: בנימין ראזענטאַל, מאניעק ליסאק און שלמה רזשעשעווסקי און זיין זון. פון צייט צו צייט האָבן זיי אונדז אַרויסגעהאָלפן — געשיקט שפייז. דער אויפזעער זשינטארא האָט איינמאָל באַמערקט אַז מיידלעך ברענגען עסן פון מענער־לאַגער און פאַר אָט די „זינד", שרעקלעך צעשלאָגן די שפייז־טראָגער, זיי האָבן געמוזט אָנקומען צו מעדיצינישער־הילף. איך בין אָפּגעקומען מיט 25 שמיץ, פאַר דערלויבן חייטשע הימל אַריינלייגן אין מיין קעשענע אַ רויע קאַרטאָפל.

פון דאַנען האָט מען אונדז געשיקט קיין אוישוויץ. אויף דער פראַגע „וווהין פאָרן מיר?", האָט מען געענטפערט מיט סאַדיזם: „מאַכן פון אייך שמאַלץ פאַר דער זייפן־פאַבריק!"

שפּעט אין אָוונט זיינען מיר אָנגעקומען קיין בירקענאו. דער באַנדיט העסלער, דער לאַגערפירער פון אוישוויץ, האָט אָפּגעוואַרט דעם טראַנספּאָרט. עס איז גלייך געמאַכט געוואָרן אַ סעלעקציע און די שוואַכע, זיינען באַזייטיקט געוואָרן. די איבערגעבליבענע האָט מען טאַטואירט, געפירט אין באָד און אָפּגעשוירן די האָר. מלבושים האָבן מיר באַקומען פון אומגעקומענע רוסישע געפאַנגענע. דער דושנער שמוציקער באַראַק, האָט צוגעגרייט קרבנות פאַר די ברענענדיקע קרעמאַטאָריומס.

דער ערשטער קרבן, איז געווען חיה גראדוס. אירע נערוון האָבן נישט אויסגעהאַלטן און זי האָט זיך געוואָרפן אויף די עלעקטרישע דראָטן פון דעם לאַגער־צוים. דער פאַל האָט אַלעמען אויפגעטרייסלט און נאָך מער פאַרביטערט די געמיטער. פון דער פאַרטיע מיידלעך איז געוואָרן ווייניקער און ווייניקער. לעבן מיר אויף דער נאַרע איז געלעגן זאשיא ברוקשטיין (די טאָכטער פון ישעיה ברוקשטיין). ווען זי האָט באַקומען הויכן פיבער און דער קאַפּאָ האָט זי נישט געלאָזט בלייבן אין באַראַק, האָט זאשיא אויסגעהויכט די נשמה בשעת דעם גענעראַלן אַפּעל. זי איז געבליבן ליגן מיט גרויסע אָפענע אויגן.

אַלע מיידלעך זיינען אַן סעלעקציע אַוועקגעפירט געוואָרן אין „טויטן באַראַק" נומער 25. גלייכגילטיק האָבן מיר אָפּגעוואַרט דעם טויט. ראַשיק

איז אַריין דער לאַגער־פירער טאובער און אָפּגעציילט פון די זיך געפונענע 25 מיידלעך און געהייסן זיי אַרויסגיין, איך בין צופעליק געווען צווישן זיי.

דאָס איז געווען דער איינציקער פאַל, אַז מענטשן זיינען פון דאַנען אַרויס לעבעדיקע.

אין בלאָק נומער 8 איז געווען פון איצט אָן אונדזער וווינונג. מיר האָבן געאַרבעט אין דער אַמוניציע־פאַבריק „אוניאָן״ ביז צו דער עוואַקואַציע פונם לאַגער.

און וואָס ווייטער? אַ גרויל גייט אַדורך איבערן לייב, ווען מען דערמאָנט זיך אינם „טויטן מאַרש״, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן נאָך דער עוואַקואַציע. די מידע און אויסגעמאַטערטע, הינטערשטעליקע ביים לויפן, האָבן באַקומען אַ קויל אין קאָפּ. די ס. ס.־לייט אויף מאָטאָציקלען, האָבן רויט געמאַכט דעם ווייסן שניי מיט פאַרגאָסענעם יידישן פרויען־בלוט.

ווען נישט לאָטקאַ טשאַפּליצקאַ, וועלכע האָט געשפּאַנט לעבן מיר, ווער ווייסט צי איך וואָלט געבליבן לעבן. זי האָט מיך געמונטערט און צוגעגעבן מוט, נישט געלאָזט איך זאָל אָפּשטיין. אירע וואַרימע ווערטער האָבן מיר געגעבן נייע כוחות אויסצוהאַלטן דעם מאַרש ביז ראַווענסבריק.

דאָ האָט מען אונדז באַשעפטיקט מיט אַעראָדראָם־אַרבעט. די באַדינגונגען זיינען נישט געווען בעסער ווי פריער און אַ צולאָג זיינען געווען די באָמבאַרדירונגען פון די אַליאירטע כוחות. אין איינעם אַ טאָג האָט מען אַלע פרויען אַוועקגעפירט אין אַ וואַלד, מיר זיינען געווען זיכער, אַז דאָ קומט דער סוף. עס איז אָבער געשען אַ נס. ווען מיר האָבן אָפּגעוואַרט דעם טויט, זיינען די מערדער געשטערט געוואָרן דורך די סאָוויעטישע אַרמיי כוחות, וועלכע האָבן זיך דערנענטערט צו בערלין, און דורך זיי טאַקע באַפרייט געוואָרן.

נאָך דער באַפרייונג, האָבן מיר אָנגעהויבן וועבן אַ ניי לעבן און אין האַרצן — די קברים און אָנדענקנס פון די אומגעקומענע.

דער טויט פון חייטשע סטאַל

שוין אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע, איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, וועלכער האָט פאַרווערט קריסטן צו פאַרקויפן עסנוואַרג דער יידישער באַפעלקערונג. עס איז געוואָרן געלייגט גרויס אַכט אויף די פויערן פון די דערפער, וואָס פלעגן צוויי מאָל אין וואָך — דינסטיק און פרייטיק — אַריינברענגען אין שטאָט פוטער, אייער, עופות און אַנדערע פּראָדוקטן.

פון דאַמאָלט אָן איז נישט לייכט געווען מיט חיונה. עס האָבן דאָס געפילט אויך די וואָס האָבן פאַרמאָגט געלט, אַז דער הונגער האָט געפיניקט, האָבן

מענטשן זיך באַמיט, אויף פאַרשידענע אומועגן און מיט פאַרשידענע מיטלען, צו קויפן עפּעס ביי די דאָרפסלייט. באַזונדער האָט מען זיך באַמיט צו באַזאָרגן מיט מילכוואַרג די קליינע קינדער.

איינמאָל איז חייטשע סטאל צוגעגאַנגען צו אַ פויערטע און געוואָלט ביי איר עפּעס קויפן. די פויערטע האָט איר געענטפערט, דאָס די דייטשן דערלויבן נישט צו האַנדלען מיט יידן. חייטשע האָט זיך פאַרגעסן ווי זי איז און אויסגעשריען:

— „די דייטשן וועלן קראַפּירן און דאָס יידישע פאָלק וועט אייביק לעבן!"

באַלד האָט מען דאָס צוגעטראָגן צו דער געסטאַפּאָ און מען האָט חייטשען אַרעסטירט און פאַרמשפּט צום טויט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן באַמיונגען און אינטערווענצן, כדי צו מילדערן דעם אכזריותדיקן אורטייל. די ביטעס פון די איינפלוסרייכע מענטשן האָבן דאָס מאָל געהאָלפן און מען האָט פאַרביטן דעם טויט־שטראָף אויף פאַרשיקונג אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

אין יענער צייט איז אוממעגלעך געווען צו דערגיין, וויאַזוי זי לעבט אויף פאַרשיקונג. אויך קיין בריוו זיינען נישט אָנגעקומען. זי איז געווען דער ערשטער קרבן פון די מיידלעך. ווער עס האָט זי געקענט האָט געגלויבט, אַז זי וועט זיך אויסדרייען פון אַלע געפאַרן.

אין יאָר 1942 האָב איך זיך געטראָפן מיט חייטשען אין אַרבעטס־לאַגער אין ווראצלאוו. זי איז געווען מונטער און ענערגיש, געהאַט אַ סך דערפאַרונג און מיך געלערנט וויאַזוי זיך צו האַלטן און איבערטראָגן די שוועריקייטן:

— „גאָלדע, דעם קאָפּ הויך, די פיס — פעסט אויף דער ערד! מיר מוזן איבערהאַלטן! די דייטשע מפּלה מוז קומען!"

די דאָזיקע ווערטער זיינען אַרויסגעזאָגט געוואָרן מיט אַזאַ פעסטקייט און זיכערקייט, אַז זיי האָבן זיך איינגעקריצט אין האַרצן. אויך אַנדערע יידישע מיידלעך, וועלכע האָבן זיך אָנגעטראָפן מיט איר, זיינען באיינפלוסט געוואָרן. נישט געקוקט דערויף, וואָס דער מלאך־המוות בושעוועט, איז דער ווילן צום לעבן געווען גרויס, ווי אויף להכעיס די שונאים.

איינמאָל האָט מען אַ גרופּע יידישע מיידלעך אַרויסגעשיקט צו שווערע אַרבעט. צווישן זיי זיינען געווען: אירקע ליסאַק, הינדע שוואַרץ, לאטא טשאַפּליצקאַ, חייטשע סטאל און איך. דער אַרבעטס־לייטער איז געווען זינטאַרא. ער האָט מיט אַן אויסגערעכנטער כוונה, וועלכע מיר האָבן אין אָנפאַנג נישט פאַרשטאַנען, זיך דערווייטערט פון דעם אַרבעטס־פּלאַץ און געווען אַפּוועזנד אַ לענגערע צייט. עס האָט זיך דערנענטערט די שעה פון אַהיימגיין און ער איז נאָך אַלץ נישטאָ. די מיידלעך האָבן נישט געוואַרט אויף אַ באַפעל און זיך אַ לאָז געטאָן צו די פויערישע הייזער אין דער סביבה, אפשר וועלן זיי באַקומען צו קויפן עפּעס עסנוואַרג, כדי צו שטילן דעם פּערמאַנענטן הונגער. איך בין געגאַנגען מיט לאטא טשאַפּליצקאַ.

צוריקגייענדיק צום לאַגער, האָבן מיר פאַרגעפילט אַז שלעכטס דערוואַרט אונדז. פּאַרזיכטיק, זיינען מיר צוגעגאַנגען צום פענצטער פון באַראַק און געהערט, ווי דער אַרבעטספירער שרייט צו דער שטוב־אויפזעערין:

— ווו זיינען די מיידלעך טשאפּליצקא, דאַנילעוויטש און סטאַל?

— אַוודאי אין אוביקאַציע! — האָט זי געענטפערט.

לאַטא טשאפּליצקא איז די ערשטע אַריין אין באַראַק. אויף דער פאַרשנדיקער פראַגע, ווו זי איז געווען, האָט זי געענטפערט ווי די שטובאַווע. נאָכהער בין איך אַריין און געבראַכט דעם צוגעגרייטן ענטפער. דאַן האָט דער אַרבעטסלייטער זיך צעקאָכט:

— איך האָב אייך אַרומגעזוכט אומעטום און נישט געפונען!

— מעגלעך האָסטו נישט געזען ווייל דו ביסט קורצזיכטיק — האָט זיך ביי מיר אַרויסגעכאַפּט אַ שטעכיקע באַמערקונג. (ער איז באמת געווען קורצ־זיכטיק). פאַר מיין זאָגעכץ האָט ער מיך אַזוי מערדערלעך צעשלאָגן, אַז איך בין געבליבן ליגן אין אָנמאַכט.

עס איז דאַן אָנגעקומען חייטשע סטאַל. נישט פרעגענדיק זי אַפילו, פאַרוואָס זי האָט פאַרשפּעטיקט, איז ער צו איר צוגעפאַלן און זי ברוטאַל געשלאָגן אַזוי לאַנג, ביז די אויגן זיינען ביי איר אַרויס פון די אָרביטן. מיר זיינען געווען ווי פאַרשטיינערט און נישט געקאָנט איר העלפן. דער בעסטיאַלישער כעס איז געווען אַזוי שרעקלעך, אַז עס האָט אונדז אויסגעפּעלט אָטעם. עס איז אומעגלעך מיט ווערטער איבערצוגעבן די ווילדקייט פון אַרבעטסלייטער.

זי איז געבליבן ליגן אַ קאַליקע, אָן דער ליכטיקער שיין אין די אויגן. צו מאָרגנס, האָט מען זי געבראַכט צו מיר אַ בלינדע, מיט פינצטערע לעכער אין פנים. ווען איך האָב צו איר גערעדט, האָט זי זיך געשטאַרקט און מיט אַ באַפעלערישן טאָן געזאָגט: גאָלדע טייערע, איך ווייס אַז אין קורצן וועל איך אַוועק פון דער וועלט. דו וועסט בלייבן לעבן, אַזוי גלויב איך. גאָלדע, זאָלסט דערציילן וועגן אַלעס, וואָס דו האָסט געזען, זאָלן די מערדערייען נישט פאַרשוויגן ווערן, קיינמאָל זיי נישט מוחל זיין!״

איך בין מקיים די צוואה און בויג דעם קאָפּ מיט ווייטאָק.

מיכאל פודחלבניק

חֶלְמְנוֹ

בשלהי דצמבר 1941 הותקפה העיר קולו ע״י יחידות גרמניות.

היהודים הובהלו מבתיהם אל בית היודנראט, שהיה בבניין סמוך לבית הכנסת. הגיעו אוטומובילים ויהודים יצאו מתוך הבניין, הם ומשפחותיהם, וצרורות בידיהם. ביציאה עמד שולחן, ואליו הסב קצין ס. ס. ובידו רשימת כל היהודים יושבי קולו. יכל אשר נקרא בשמו נצטווה להיכנס אל תוך האוטומוביל. בכל אוטומוביל הוכנסו ארבעים איש בערך. את הצרורות הטעינו על קרון־גרר. השומרים וכן חברי היודנראט אמרו, כי המוסעים יובלו לעבודה בקו מסילת הברזל. בשני אוטומובילי־המשא שהובילו יהודים נהגו גרמנים. במשך היום הוצאו כאלף איש. בין המלווים היה הפולקסדויטשא סיודא מקושצ׳יאלץ, ששירת בעת ההיא במשטרה הצבאית. הוא אמר ליהודים: „אל תפחדו, מובילים אתכם לתחנת בארלוגי ומשם תצאו מזרחה״. היהודים, תושבי העיר, הכירו אותו והאמינו לדבריו. כל מכונית הזרה במשך היום 10—12 פעמים, ודבר זה הוסיף תוקף להשערתנו, כי אמנם מובלים היהודים לא־הרחק מקולו.

אני לא הייתי בין המובלים, וטעמו של דבר: בעת ההיא רשום הייתי בבוגאי, שבקרבת קולו, ולא נמצאתי כלל ברשימת יהודי קולו. הבאתי אל האוטו את אבי, אמי, אחותי עם חמשת ילדיה, את אחי ואשתו עם שלושת ילדיהם. עזרתי להם באריזת החפצים והטענתם על קרון־הגרר. בחפץ־לב הייתי נוסע אף אני יחד עם הורי ובני משפחתי, אך לא הורשה לי. הייתי עד להשתדלותו של יהודי אחד, גולדברג שמו, בעל מנסרה בקולו, שלאחר שילוח בנו, הפציר בשלטונות הגרמניים למנותו מנהל המחנה של יהודי קולו. הם הבטיחו לו את המשרה.

יום אחד בא במקרה לבית היודנראט איזה נער, וסיפר כי את היהודים מובילים לא לבארלוגי כי אם לחאלמנו — במו עיניו ראה זאת. על כך השיבו הגרמנים, כי שם רק ממיינים את היהודים, ואת החזקים יותר שולחים לעבודה במערב. ובכך נרגעו הרוחות. את החולים הוציאו ביום האחרון. לנהגים ניתנו הוראות לנסוע לאט ובזהירות. האקציה בקולו נמשכה ארבעה־חמישה ימים.

בתחילת ינואר 1942, את התאריך המדויק איני זוכר, היה זה ביום הששי בשבוע, עבדתי מטעם הוועד היהודי בבוגאי בפירוק רפת. נלקחתי יחד עם עוד ארבעה־עשר יהודים אל תחנת המשטרה ונעצרתי באשמת בריחתו של דודני מרדכי פודחלבניק. הז׳נדרם שפליט, פולקסדויטשא מבאביאק, שהיה לו לשעבר

סכסוך עם יהודי ששמו דאנקובסקי, אף הוא מבאביאק, אמר בשעת המעצר: „זה לא יחיה עוד זמן רב". דאנקובסקי היה בין העצורים.

בשבת בשעה ארבע אחרי־הצהרים הגיעה מכונית־משא ובה חמישה־עשר יהודים מאיזשביץ. אותה שעה הגיעה מכונית־נוסעים ובה קצין ס. ס., שהיה ידוע לי מזמן האקציה בקולו (הוא־הוא שהיה מוחק מן הרשימה שבידו את שמות הבאים לתוך האוטומובילים). העלו אותנו על מכונית־משא ויחד עם יהודי איזשביץ הובלנו לחאֶלמנו.

ברצוני לציין, שכל היהודים במכונית היו חסונים, מוכשרים לעבודה הקשה ביותר. הגענו אל שטח הפארק שליד הארמון בחאֶלמנו. כל השטח גדור היה בגדר־קרשים שהוקמה לא מכבר, כשלושה מטרים לגובה. צפופה היתה הגדר ולא ניתן לראות בעדה דבר מן הנעשה בפנים. השער נפתח והמכונית נכנסה ונעצרה ליד הארמון. בשעת הכניסה לחצר הרימותי קצת את האברזין והבחנתי בערימה של בגדים משומשים. ירדנו. בין שורות אנשי הס. ס. הובלנו למרתף, כשהם ממריצים אותנו בקתות הרובים ובצריחות. ספרו אותנו ונעלו את דלת המרתף מאחורינו. כשעברנו בין הטורים, היכו אותנו באלות בקראם „מהר, מהר יותר!"

במשך היום הראשון לא אירע דבר. כלואים היינו בתוך המרתף באפס מעשה. עביט שהוצב לעשיית צרכים היה מוצא ע"י אחד מאתנו תחת משמר חזק. דבר אחד יכול הייתי להבחין: בכל מקום ניצבים משמרות חזקים.

על קירות המרתף היו כתובות מרובות. בין השאר היתה שם כתובת ביידיש: „כל הבא לכאן — שוב לא יצא חי". לא השלינו עוד את עצמנו לאשר צפוי לנו.

בבוקרו של יום ב׳ נלקחו מאתנו שלושים איש לעבודה ביער. עשרה, ואני בתוכם, נשארנו במרתף. חלון קטן קבוע היה במרתף, אך כולו מוגף קרשים. בשעה שמונה הגיעה מכונית לארמון. שמעתי קולו של גרמני הפונה בדברים אל הבאים. בין השאר אמר: „אתם תסעו מזרחה, שם מצויים הרבה מקומות־עבודה. אין לכם אלא להחליף את בגדיכם בנקיים שיינתנו לכם ולהתרחץ". נשמעו מחיאות כפיים. מקץ שעה קלה הבחנו ברגליים יחפות רצות במסדרון המרתף, בסמוך למקום כליאתנו. כן הגיעו אלינו קולות הגרמנים: „מהר, מהר!" אין זאת כי אם דרך המסדרון מעבירים את היהודים לתוך החצר הפנימית. פתאום שמעתי חריקת דלת מכונית בהיסגרה. נשמעו צעקות, דפיקות בדופן המכונית. אחר־כך שמעתי כי מניעים את המכונית ולאחר 6—7 דקות, משנדמו הצעקות, יצאה המכונית את החצר.

אותה שעה נקראנו אנחנו, עשרת הפועלים היהודים, למעלה, אל חדר גדול שעל רצפתו היו מוטלים בערבוביה בגדי גברים ונשים, מעילים ונעליים. נצטווינו להוציאם מהר אל חדר אחר, שכבר היה משופע בגדים ונעליים. את הנעליים סידרנו בערימה מיוחדת. בגמר עבודתנו הובלנו חזרה למרתף. ושוב הגיעה מכונית, והכול חזר כמתואר למעלה.

שמתי לב לכך, שאוטומובילים היו נכנסים לעתים קרובות יותר מבחוץ, מחוץ לשטח, מאשר היו יוצאים. על יסוד זה באתי לידי מסקנה, שהאוטומובילים היוצאים מחאלמנו הם בעלי קיבולת גדולה יותר. עלי לציין, כי בחדר שבו התפשטו היהודים, היו שני תנורים מוסקים היטב.

לעת ערב, משחזרו החברים מעבודתם ביער, סיפרו כי קברו בקבר־אחים גדול את יהודי קלודאווא. את הגוויות הוציאו מתוך אוטומובילים גדולים, צבועים שחור, שבתוכם הומתו היהודים, כפי שמסתבר, בגאזי רעל. הגוויות כולן היו עטופות לבנים, ובתוך המכונית התגוללו מגבות וחתיכות סבון. דבר זה חיזק את השערתי, שלאחר התפשטם ניתנו ליהודים מגבות וסבון והובאו אל המרתף ל„רחיצה" כביכול. שלושה־ארבעה מקבוצת העובדים ביער לא חזרו אותו יום: לא הניחו את הדעת והומתו ביריה בו במקום.

למחרת היום הייתי אף אני בין היוצאים ליער. בצאתי הבחנתי באוטומובילים גדולים שעמדו בקצה החצר ואחוריהם כלפי הארמון. דלתותיהם פתוחות היו ולוחות מונחים להקלת הכניסה לתוכם. השגחתי שעל הרצפה היה סורג של עץ, כגון אלה שמצויים במרחצאות. הכניסו אותנו, שלושים פועלים, לתוך שני אוטומובילים, אחד של משא והשני של נוסעים, והוסענו אל היער שמאחורי חאלמנו. כשלושים אנשי ס. ס. היו לנו למשמר. ביער היתה שוחה כרויה, קבר האחים הגדול ליהודים המומתים. נצטווינו לכרות השוחה ולהאריכה, ולשם כך ניתנו לנו מכושים ואתים.

בשמונה בבוקר בקירוב הגיע האוטומוביל הראשון מחאלמנו. בהיפתח דלתותיו פרץ עשן כהה. נאסר עלינו אותה שעה להתקרב אל האוטומוביל, אף לא להביט לעבר הדלתות הנפתחות. אך השגחתי, כי עם פתיחת הדלתות הסתלקו הגרמנים מהר מן האוטומוביל. קשה לי לקבוע את טיבם של הגאזים שפרצו מתוך האוטומוביל. עומדים היינו במרחק די ניכר והריחות לא הגיעו לאפינו. במסכות־גאז לא השתמשנו. כעבור שלוש־ארבע דקות עלו אל המכונית שלושה יהודים והשליכו מתוכה את הגוויות. בפנים האוטומוביל היו המומתים מוטלים זה על גבי זה בערבוביה, ומלאו כחצי חללו. מהם — מחזיקים בזרועותיהם את הנפשות היקרות להם; מהם — עדיין יש בהם רוח חיים, ואנשי הס. ס. מקרבים קיצם ביריות אקדח, מי שנורה בראשו ומי בערפו. לאחר שהוצאו כל הגוויות חזר האוטומוביל לעבר חאלמנו.

שני יהודים היו מגישים את הגוויות לשני אוקראינים (את שמותיהם לא אזכור). הם דיברו פולנית והיו לבושים אזרחית. תחילה היו שלושה אוקראינים, אולם השלישי נכנס במקרה לאוטו והורעל בגאזים. ביקשו להצילו, השתמשו בנשימה מלאכותית, אך לא עלה הדבר בידם. הייתי עד לאותו מקרה.

האוקראינים עקרו שיני הזהב מפי ההרוגים, הסירו שקיקי כסף מהצאוורים, הסירו טבעות ושעונים וכדומה. בדקו את הגוויות בדיקה קפדנית, אולי הוסתר זהב באיזה אבר שהוא. בזמן הבדיקה לא השתמשו בכסיות גומי. את התכשיטים וחפצי

ערך שמו במזוודה. אנשי הס.ס. השגיחו היטב על עבודת האוקראינים.

לאחר החיפוש הניחו את הגופות בשוחה, שכבה על גבי שכבה. ראש של גוויה אחת ליד רגלי גוויה שניה. הגוויות מונחות זו ליד זו כשפניהן לקרקע. את הלבנים לא פשטו מהמומתים. עומקה של השוחה היה 6 מטרים ו־6—7 מטרים לערך רחבה. בשכבה התחתונה היו מונחות 5—6 גוויות, בעליונה — עד 30 גוויות. על השכבות שפכו חול בגובה של מטר. הבחנתי כמה פעמים, למחרת הקבורה, שהחול לא כיסה את הגוויות. את השטח לא שמרו כנראה בלילות. כשעבדתי אני במקום זה היה אורך השוחה־הקבר עד ל־20 מטר לערך. במשך היום נקברו בה כאלף נפש.

האוטומוביל, שבו הרעילו את האנשים, היה בו מקום ל־80—90 איש. בזמן שהייתי בהאלמנו השתמשו בשתי מכוניות. שלישית עמדה בחצר נטולת גלגל. לשטח היער הובלו יום־יום 12—13 משלוחים. מספר המורעלים בגאזים הגיע לאלף.

יום אחד, היה זה ביום השלישי, הביאו משלוח שלישי לשטח היער. בין הגוויות שהוצאו מהמכונית ראיתי את אשתי ושני ילדי — ילד בן שבע וילדה בת חמש. שכבתי ליד גווית אשתי וביקשתי שיירו בי. אחד מאנשי הס.ס. ניגש אלי ואמר: „ברנש זה יכול עוד לעבוד היטב" — היכה אותי שלוש פעמים באלה והכריחני להמשיך בעבודה.

בצהריים ניתן לנו אוכל. נצטווינו לצאת מן השוחה בלי האתים ולהסתדר במעגל. אף אנשי הס.ס. כבר היו מסודרים במעגל שני. ניתן לנו קפה שחור והאוכל שהביאו אתם היהודים בצרורותיהם. אותו ערב, לאחר העבודה, תלה את עצמו במרתף קשיוואצקי, איש קלודובה, ועוד יהודי אחד שאיני זוכר את שם משפחתו. ביקשתי לעשות כמותם, אך שידלוני לא לעשות כן.

עשרה ימים עבדתי בהאלמנו. כל יום — ואותו סדר של הכחדת יהודים.

באותם ימים ניספו יהודי בוגאי ואחר־כך יהודי איזשביץ. ביום הששי הובאו צוענים מלודז'. בשבת הגיע הטראנספורט הראשון מגיטו לודז'. אותה שעה שהגיעו היהודים מלודז' נעשתה בקבוצת העובדים שלנו „סלקציה". עשרים מבינינו שנמצאו חלושים — הומתו; את מקומם מילאו יהודים מלודז'. בלילה באנו בדברים עם חברינו החדשים, שהיו כלואים במרתף הסמוך. הם שאלו אם טוב הוא המהנה ואם ניתנת מנת־לחם הגונה. סחתי להם כיצד העניינים כאן, והם השיבו: „אנחנו מרצוננו הטוב נרשמנו לעבודה בקולר". תחילה הייתי משדל את חברי לבריחה, אך מדוכאים היו עד כדי כך שנבצר מהם להחליט ולעשות.

שעה שהיינו נוסעים לעבודה שמתי לב, כי חלון אחד של המכונית ניתן להיפתח. מסרתי על כך לחברי וינר מאיזשביץ והצעתי תכנית של בריחה. החלטנו לבצע את הדבר למחרת היום: בשעת הנסיעה לעבודה נקפוץ בעד החלון ונברח אל היער. למחרת, בכניסתנו לאוטומובילים, הפרידו בינינו — אני הוכנסתי למכונית־משא, והוא, וינר, לאוטובוס. החלטתי לברוח לבדי. כאשר המכונית כבר

היתה ביער פניתי אל השומר המלווה בבקשה שיתן לי סיגריה. כשקיבלתי את הסיגריה נרתעתי, והחברים הקיפו את השומר בזה אחר זה — ביקשו אף הם סיגריות. בתנועת־פתע מהירה חתכתי בסכין, שהיה טמון עמי, באברזין שמימין לנהג וקפצתי מתוך האוטומוביל. ירו כמה פעמים אחרי והחטיאו. לאושרי לא היה אוטובוס מאחורינו, באופן שירו רק מתוך מכונית המשא.

דבר היעדרו של האוטובוס עורר בי השערה, שוינגר ברח ומשום כך נעצר האוטובוס בדרכו. ברוצי ביער ניסה אי־מי, אזרח רכוב על אופניים, לעצרני אגב יריות באקדח. נמלטתי. התגנבתי לתוך איזה גורן והתחבאתי בשחת. בבוקר שמעתי קול אנשים ליד הגורן, עומדים ומסיחים שהגרמנים מבקשים יהודים שברחו. מקץ יומיים, ושום דבר־אוכל לא בא אל פי, יצאתי בהתגנב מן הגורן ושמתי פעמי לכיוון גראבוב. בדרך סרתי לביתו של איכר אחד (לא אדע שמו) והוא נתן לי כובע־איכרים, גילחני והראה לי את הדרך.

בגראבוב מצאתי את וינר מאיזשביץ.

מגראבוב יצאתי לזאשוב, ונותקו קשרי עם חאלמנו. וינר אבד, כפי הנראה, בסביבות זאמושץ׳, בשנת 1944.

גביית־עדות מפי מיכאל פידחלבניק מקולו, בן ה־38, ביום ה־9 ביוני 1945. דבריו מסר לשופט־החוקר של בית הדין המחוזי בלודז׳ וולאדיסלאב בדנז׳. הפרוטוקול נתפרסם ע״י השופט בספרו „אובוז סטראצן וו׳ חאלמניה נאד נרם״ (מחנה ההשמדה בחאלמנו על נהר נר״). הספר הופיע בפולנית בהוצאת הספרים של המכון הממשלתי בוורשה, בשנת 1946.

יהודים חופרים בחלמנו קבר־אחים — יידן גראָבן אין כעלמנאָ אַ ברידער־קבר

מחנה־ההשמדה בחלמנו

גביית עדות מפי אנדז'יי מישצ'אק מחלמנו, בן 49, איכר, פולני, קתולי, ביום ה־14 ביוני 1945 בחלמנו, על־ידי השופט־החוקר של בית־הדין המחוזי בלודז' ולאדיסלב בדנאז'.

אני תושב קבוע של הכפר חלמנו, מחוז קולו. ביתי עומד מול גן הארמון (מצד הנהר נר). בזמן שהארמון היה קיים — אפשר היה לראות בעד חלונות ביתי את חלונות הארמון. יש לי 5.5 הקטר אדמה ואני מנהל משק גנים.

באמצע נובמבר 1941 באה לחלמנו קבוצת אנשי „גיסטאפו" עם לאנגה בראשה. באותו זמן בא ה„לנאדראט" מקולו (את שמו איני יודע). הם בדקו היטב את כל הארמון ואף את מרתפיו. בסוף החודש התחילו להוביל חמרי בניין והחלו בהקמת מחנה.

את שטח הארמון הקיפו בגדר הדוקה מקרשים בגובה 2.5 מטרים בערך. רק מצד הנהר השאירו שטח קטן גדור בתייל. הארמון עמד על הר, באופן שהקמת גדר מקרשים מצד הנהר, כלומר לרגלי ההר, לא היתה עשויה להסתיר את הנעשה בחצר הארמון.

מלבד הארמון תפס ה„זונדרקומאנדו" ס. ס. קולמהוף (כך נקראה הפלוגה שבאה להקים את המחנה) את בית הכומר, בית־הוועד, האכסנייה ובתי־מגורים של איכרים בכפר חלמנו. את האיכרים, שבתיהם הוחרמו, העבירו לכפרים אחרים, או צרפו אותם למשקים אחרים. בתחילה לא ידענו לשם מה הוקם המחנה.

ב־9 בדצמבר 1941 הגיעו באוטומובילים 700 היהודים הראשונים מקולו. הביאו אותם לפנות ערב, ובמשך כל הלילה החזיקו אותם בארמון. בבוקר הובילו אותם באוטומובילים „כהים" (שאח"כ קראנו להם „אוטו־תופת") בכיוון היער שעל־יד חלמנו. האוטומובילים היו חוזרים כעבור שעה בערך, ולוקחים אתם משלוחים נוספים של יהודים מהארמון. שמנו לב, שבחצר נצטברו ערימות בגדים. בערב הגיע משלוח חדש מקולו, שנשאר במשך הלילה בארמון, ובבוקר הועבר גם הוא ליער שעל־יד חלמנו. הדבר חזר ונשנה במשך ימים אחדים.

אח"כ בא שינוי. את היהודים היו מביאים באוטו־משא אל הארמון, מכניסים אותם פנימה, ואח"כ מוציאים אותם ומובילים ב„אוטו־תופת". נפוצו שמועות, שהאוטומובילים האלה משמשים להרעלה בגאזים. למרות חוסר כל מגע בין הז'נדרמים לבין האוכלוסיה המקומית, הגיעו ידיעות לאנשים על הנעשה בארמון.

כמקור הידיעות שלנו שמשו יהודים־פועלים, שעבדו בעבודות עזר, פולנים (8 במספר), שהובאו מפוזנא, מ„הפורט ה־7", ושעבדו גם הם בעבודות עזר, ונשים ובחורות מקומיות, שעבדו במחסן־המצרכים (קאנטינה) ובמטבח. אח"כ בא שינוי

ביחס הז׳נדרמים לאוכלוסיה, ולא פעם אפשר היה להיודע מהם הרבה על הנעשה בשטח מחנה ההשמדה.

ב„מחנה המוות" בחלמנו פעלו 3 אוטו־תופת, אחד גדול ושניים קטנים יותר. את המידות ואת הקונסטרוקציה שלהם אינני יכול לתאר, מפני שאינני מבין באוטומובילים, ואף לא הרשו להתקרב אל האוטומובילים האלה. אח״כ שמעתי לא פעם מפי הז׳נדרמים, שלתוך האוטו הגדול אפשר היה להכניס 150 איש, ולאוטו הקטן 80—100 איש. בתחילה היו מביאים יום יום לחלמנו אלף נפש. בקרב הז׳נדרמים היתה רווחת המימרה: „יום אחד — אלף אחד".

את המטען היו נוטלים מהיהודים בחלקו עוד במחנה ובחלקו בחלמנו. היהודים היו פושטים את בגדיהם בארמון, והיו נכנסים לאוטו רק בלבנים, מפני שהיו מרמים אותם ואומרים להם שהם הולכים להתרחץ. לאחר נסיעת ה„אוטו־תופת", היו זורקים את הבגדים דרך החלון לחצר, ואח״כ חייבת היתה פלוגת פועלים יהודים להעביר אותם לערימה הכללית של הבגדים, שנמצאה בגן. ערימה זו היתה בגובה 3—4 מטרים ולפחות באורך 10—15 מטר. הז׳נדרמים היו מאיצים ביהודים, שעבדו בסידור הבגדים, ומכים אותם באכזריות. רק לאחר ניקוי השטח היו מכניסים קבוצה חדשה של יהודים לארמון. את היהודים, שעבדו בסילוק הבגדים, ראיתי פעמים רבות.

על שמרמים את היהודים, ואומרים להם שהם הולכים להתרחץ — דיברו הז׳נדרמים בעצמם. הם סברו, שזוהי המצאה טובה, מפני שהיא חוסכת להם טרדות בטיפול בקרבנות.

את הבגדים היו מובילים ללודז׳. הנהגים היו פולנים. לא נתנו להם להיכנס לשטח הארמון. ציוו עליהם לחכות בכביש. נהגים גרמנים היו מכניסים את האוטו־מובילים לחצר, ושם היו פורקים אותם. אח״כ היו מחזירים את האוטומובילים לכביש ומוסרים אותם לנהגים הפולנים. פעמים רבות שוחחתי עם הנהגים ונודע לי, שהם היו פולנים מעסקים פרטיים. אנשי הס. ס. חילקו הרבה חפצים בין הגרמנים המקומיים.

באביב באה למחנה ועדה מברלין, בתוכה אזרח שמן אחד, שהיהודים אמרו עליו שהוא ראש הגיטו בלודז׳. הוועדה דרשה מהזונדרקומאנדו קולמהוף, לקבל משלוחים גדולים יותר של יהודים. המשלוחים האלה הגיעו ל־1000 עד 2000 איש. את המשלוחים האלה היו מביאים תמיד באוטומובילים.

כשנעשה חם, התחילו הגופות שבקבר הכללי להירקב. „האדמה זזה". האוויר היה מורעל באדים בשטח רחב. נתרבו מקרים של מחלת הטיפוס. הגרמנים הפסיקו את קבלת המשלוחים. במהירות נבנו שני כבשנים (אפשר היה לראות את הארובות), והתחילו בשריפת הגופות. חפרו את הקברות המשותפים וציוו על היהודים (מהפלוגה המוגדלת המיוחדת — „פלוגת היער") לשרוף את הגופות בכבשנים. כפי ששמעתי, היו מסיקים את הכבשנים בעצים. לאחר שריפת הגופות (ההפסקה נמשכה

כחדשיים), התחילו לקבל שוב משלוחים של יהודים. אני מציין, שעל שריפת הגופות ידעתי לא רק מדברי היהודים שעבדו בזה, אלא גם מתוך כך שהכבשנים פלטו עשן ולא הובאו שום משלוחים.

את היהודים התחילו להביא בקיץ 1942 במסילת הברזל לפובייירצייה. שם היו מורידים אותם ומובילים אותם ברגל לטחנה בזאוואדקי. הם היו לנים בטחנה, ובבוקר היו מובילים אותם באוטומובילים לארמון. מכאן והלאה לא נשתנה סדר הפעולה. את מספר המשלוחים שהגיעו במסילת הברזל, אינני יכול לקבוע; אולם לפי חשבוני הכיל כל משלוח כאלף נפש. נוסף למשלוחים הרגילים במסילת הברזל, היו מגיעים משלוחים באוטומובילים.

מצב זה נמשך עד אפריל 1943. אז החלו בחיסול המחנה ובטשטוש עקבותיו. פירקו את הגדר, הוציאו את החפצים וכד׳. ב־7 באפריל 1943 פוצצו את הארמון, זרעו עשב על הקברות (בקשו ממני להשאיל כלים לזריעת עשב והוואכמייסטר לנץ שאל אצלי מגרפה). פירקו את הכבשנים, ואת הלבנים העבירו למקום אחר. ב־11 באפריל 1943 נסע הזונדרקומאנדו ס. ס. קולמהוף. במקום נשארה פלוגה קטנה של ז׳נדרמים, ששמרה על „מקום ההריגה". הז׳נדרמים האלה היו מהמשמרות המקומיים. המפקד היה ז׳נדרם מסומפולנו. כשהזונדרקומאנדו ס. ס. קולמהוף נסע, לקח אתו את הפולנים, שמילאו תפקידי עזר. היו אלה: (כאן נזכרו 7 שמות). היה עוד פולני שמיני, שקראו לו „מאריאן", שבטעות הוכנס לתוך האוטו והורעל בגאז. היה זה בראשית ינואר 1942. קברו אותו לחוד בגן הארמון. הפולנים האלה חפרו בתחילה את הקבר המשותף ביער, אח״כ שלחו אותם לעבודות אחרות, כמו תיקון האוטומובילים, נשיאת החפצים, הורדת המטען מהאוטו. לא שמעתי שהם היו בודקים את הגופות. לא שמעתי על שום אוקראינים.

מלבד אנשי הס. ס. עבדו בזונדרקומאנדו קולמהוף ז׳נדרמים ומשטרה קרימינלית (לפושעים פליליים). בסה״כ פעלו אז בחלמנו 120—150 גרמנים; אח״כ גדל מספרם עד ל־180 בקירוב. בראשונה שימש כמפקד לאנגה (את דרגתו ואת שמו איני יודע). לאחר כך אוברלויטננט לאנג, טראנספורט־קומאנדיר בהם.

באביב בא שינוי במפקדת המחנה. למפקד נתמנה האנס בוטמאן, כממלא מקומו של פלאטה. אני זוכר שמות של גרמנים אלה, שפעלו ב„מחנה־המוות": 1. הפלה, וואכמייסטר (את שמו איני זוכר) נהל את מחלקת המשק; 2. לנץ (כינו אותו „דוקטור" — האכזרי מכל הגרמנים בחלמנו; סאדיסט זה מוכרח היה בכל יום להרוג במו ידיו לפחות יהודי אחד); 3. בירסטינגה (כאן בא פירוט) — השגיח על החפצים יקרי הערך והתכשיטים.

חברי הזונדרקומאנדו ס. ס. קולמהוף התייחסו בזמן הראשון לאוכלוסייה המקומית באופן גרוע: באיום במקלות היו מכריחים אותם ללכת לעבודה וכו׳. אולם אח״כ הוטבו היחסים ונעשו תקינים לגמרי. הס. ס. השתמש בראשונה

בטלפון שבוועד הכפר. מזכיר הוועד של הכפר, סט. קאשינסקי, כנראה ידע משום כך יותר מדי, מפני שנאסר והוצא להורג. קאשינסקי שלח מכתב אל באוּת־כח דיפלומטית שבו תיאר את הנעשה בשטח. המכתב נתפס כנראה. חוץ מקאשינסקי ואשתו לא הושמד אף איש מתושבי המקום.

לא שמעתי שלאנשי הזונדרקומאנדו ס. ס. קולמהוף היו אהובות פולניות מהאוכלוסייה שבסביבה; האהובות שלהם היו גרמניות מקולו או מהכפרים הסמוכים.

אל „מחנה־ההשמדה" היו תחילה מביאים יהודים מהעיירות הסמוכות ואח"כ מגיטו לודז'. לכאן אף הובאו יהודים מכל קצווי תבל: מהונגריה, מיוגוסלביה, מצ'כוסלובקיה, מצרפת ומיוון. לאחר שהיה מגיע משלוח כזה, היו לז'נדרמים סיגריות מאותה ארץ שממנה בא המשלוח. ברוב המקרים היו הגרמנים משלמים בסיגריות בעד צרכי מזון, ולכן יכולנו לדעת מאין באו המשלוחים. אגב, הז'נדרמים לא היו מסתירים את העובדות האלה. זכורני שהם היו אומרים, שהגיע משלוח של „יהודים עשירים מווינה" ו„יהודים עשירים מהאמבורג". לאנשים במשלוחים אלה היה מטען גדול יותר והיו לבושים יותר טוב. היהודים שהובלו למיתה, היו לפעמים זורקים פתקאות. פעם אחת הרימותי פתקה כזאת. המלים הראשונות בה היו: „אנחנו יהודים מלבוב". היהודים היו קורעים שטרות כסף וניירות ערך וזורקים אותם על הכביש. הם לא ידעו את האמת על גורלם עד לרגע האחרון; לכן לא היו שום התקוממויות.

היו גם משלוחי פולנים. ידענו שעומדים להגיע משלוחים של פולנים, לפי שהמשמרות בימים אלה היו מוגברים. מקרים כאלה היו לעתים קרובות. כנראה, הביאו פעם קבוצת נזירות, פעם אחרת 12 קצינים פולנים, וקבוצה גדולה של ילדים פולנים ועוד. אני עצמי לא ראיתי את המשלוחים האלה — סיפרו לי עליהם נשים שראו אותם (הלנה קרול, ויקטוריה קוזנצקה). לאחר פיצוץ הארמון מצאו בין החורבות צלבים, מדליונים וכד'. הגרמנים היו מעמידים באופן דימונסטרטיבי צלב על הגזוזטרה של הארמון.

מחוץ למשלוחים הגדולים היו מביאים באוטובוסים לארמון גם אנשים יחידים. את האנשים האלה היו מצרפים למשלוחיהם. את הפולנים היו מביאים עוד בשנת 1942. זכורני, שהנהג „מוני" אמר פעם (בינואר 1942): „אוטו פולני מוכן". נעשתה, כנראה, איזו פעולה גדולה יותר ביחס לפולנים. ראיתי גם צוענים, שהובאו באוטומובילים מכיוון קולו.

באמצע שנת 1942 (כך נדמה לי) באן ועדה מברלין, שהשתתפו בה שלושה או ארבעה אנשי גיסטאפו. קיבלו את פניה בכבוד רב והראו לאנשיה את כל השטח. אמר לי הפולני סקז'יפצ'ינסקי, שבשעה שהכניס לאוטו של אנשי הגיסטאפו האלה בנזין, הצטחק אחד מהם אליו. למחרת נודע, שלא היו אלה אנשי גיסטאפו,

אלא „ריגול זר". הז׳נדרמים אמרו: „...חשבנו שאלה היו משלנו, אבל הם לא היו מאנשינו".

הגרמנים ניהלו רשימה מדויקת של האנשים שנרצחו בחלמנו. הקהילות היהודיות חייבות היו לשלם 4 מרקים גרמניים בעד העברת כל יהודי לחלמנו. בידי כל נהג היתה רשימה של יהודים שהוא מוביל. בחורף 1942 נשרפה דירת שאלק. לאחר כיבוי התבערה ציוו עלי ועל מ. לודביצקי לשמור על המקום השרוף, כדי שהאש לא תתלקח שוב. אז מצאתי תיק (לודביצקי לא ראה זאת) של הנהג שקראו לו טוני, ושאנו קראנו לו „קולטוניאז" (טיפש). בתיק היו רשימות שונות הנוגעות להעברת יהודים. איני יודע גרמנית, לא הבינותי את הרשום ברשימות. שרפתי את התיק מפחד שהגרמנים ימצאו אותו אצלי.

במרס 1944 בא שוב לחלמנו הזונדרקומאנדו ס. ס. קולמהוף. אלה היו אותם גרמנים, שהיו כאן כמעט במשך כל שנת 1942, מהאביב עד חיסול המחנה. רבים מהם לא חזרו. המפקד, כמו קודם, היה בוטמאן. הפלה אמר, שהיה „אי־שם ביוון". שוב הוקמה גדר־קרשים גבוהה סביב לכל שטח הגן. הובאו צריפים. שני צריפים הוקמו בחלמנו (שם הוחזקו הבגדים), ושניים ביער של חלמנו. הפעם היו מביאים את היהודים ישר לחלמנו. היו סוגרים אותם למשך הלילה בכנסייה, ובבוקר מובילים אותם באוטומובילים ליער של חלמנו. שם היו מכניסים אותם לאחד הצריפים, שעליו היתה תלויה טבלה: „רופא" וכתובת „בית מרחץ". שם היו היהודים פושטים את בגדיהם. אחרי־כן היו מכניסים אותם ל„אוטו־תופת" ואומרים להם שיובילו אותם לצריף שלישי. כאן היו נועלים את הדלתות, והמנוע היה מתחיל לפעול. האוטו היה נוסע בכיוון הכבשנים. שם היו זורקים את הגופות והאוטו היה חוזר, כדי להביא משלוח נוסף.

ביער היו מעבידים בקביעות 40 יהודים, שנקראו „ואלד־קומאנדו" (פלוגת היער). מהם נודע לנו באיזו שיטות השתמשו הגרמנים בזמן האחרון. היו שולחים אלי יהודים להביא ירקות, ולכן היה לי מגע תמידי אתם. היהודים גרו באסם, שם נמצאו גם בתי־מלאכה של חייטים וסנדלרים. החייטים היהודים היו מוחזקים כבולים באזיקים, בקומה השנייה של האסם. בזמן האחרון היו בחלמנו 47 יהודים, לפני כן 80—90. היו שואלים אז טחנה קטנה לטחינת העצמות מפובייירצייה וכן גם לוקומוביל מפובייירצייה.

כעבור חודשים אחדים (בערך ביולי 1944) נגשו לחיסול המחנה. כפי שסיפרו היהודים, הושמדו הפעם בחלמנו 15,000 נפש. קשה לי להגיד, אם מספר זה הוא אמיתי. כעת היו המשלוחים מגיעים בעיקר מחוץ לארץ, מעבר הגבול הצ׳כי, יתכן שדרך גיטו לודז׳. הפעם היו מתנהגים עם היהודים בצורה הגונה, כדי שלא לגרום להתנגדות כלשהי. את הבגדים שהיו במצב טוב יותר — היו מעבירים ללודז׳, ואת הבלויים היו קורעים במכונה מיוחדת שהובאה לשם כך, והקרעים נשלחו ללודז׳. את הכבשנים הרסו ואת הלבנים זרקו ביער. הטחנה הוחזרה

לפובייריצייה. בתחילה (בשנת 1942/3) השתמשו לכתישת העצמות ב„מכתשי״־יד.

הפולנים. שעבדו לפני כן במחנה, לא חזרו הפעם. הז׳נדרמים אמרו ששלושה מהם (כאן נזכרו שמותיהם) אינם בחיים ושלושה (אף כאן נזכרו השמות) „נשלחו לאושבינצים״.

כשהתקרבו צבאות הסובייטים, ניגשו להיסול היהודים האחרונים. הוציאו אותם בקבוצות של חמישה־חמישה. ציוו עליהם לשכב על הארץ וירו בראשיהם. הפעם התקוממו היהודים. אחד מהם, מייצ׳יסלב או מאכס ז׳ורבסקי, שהיה מזוין בסכין, פרץ את שורת הז׳נדרמים וברח. הז׳נדרמים לא הצליחו למצוא אותו. החייטים היהודים שברו את הדלת שהובילה למטה. כשנכנסו לשם שני גרמנים (בתוכם לנץ) — היהודים הרגו אותם. הגרמנים כוונו מכונות יריה לדלת האסם והתחילו לירות פנימה. באותו זמן הציתו את האסם.

כך הושמדו היהודים האחרונים בחלמנו. נוסף לז׳וראבסקי ניצל היהודי שמעון סרברניק, שהגרמנים ירו בקדקדו וחשבו שנהרג. הפצע לא היה אנוש, וסרברניק ניצל. את הכתובת של סרברניק וז׳וראבסקי — איני יודע. את האוטו, הנמצא בבית־החרושת של אוטרובסקי — לא ראיתי. הרטנר מפובייריצייה היה בא לעתים קרובות לחלמנו, הם היו מוציאים משם מזוודות מלאות חפצים. בשנת 1944 בא לחלמנו לשם פיקוח גרייזר. נדמה לי שהוא בא גם בשנת 1942. שטח „מחנה המוות״ בחלמנו נשמר בקפדנות. הסיסמה הוחלפה בכל יום ונשלחה מפוזנא.

בזה נגמר הפרוטוקול ולאחר קריאתו באו על החתום

(—) אנדז׳יי מישצ׳אק (—) ז. בדנאז׳ שופט־חוקר

הגירוש מקולו לאיז׳ביצה לובלסקה
דער גירוש פון קאָלאָ נאָך איזשביצא־לובעלסקא
בילד פון באלבינא ראוף־נאשעלסקא

יעקב שולץ

מיט קאָלער יידן אין די טויט־לאַגערן

דער שטאָט־פּויקער לעוואַנדאָווסקי האָט דאָנערשטיק, דעם 10־טן יוני 1941, פאַנאַנדערגעטראָגן אין אַלע גאַסן דעם באַפעל פון די דייטשע אָקופּאַנטן: „אַלע יידן, מענער אין עלטער פון 12—60, מוזן זיך שטעלן צו דער אַרבעט אינם הויף פון יעקב רויך, אויף דער וואַרשעווער פאָרשטאָט".

צומאָרגנס, ווען אַלע האָבן זיך געשטעלט אין דער באַשטימטער שעה, זיינען די פאַרזאַמלטע אַרומגערינגלט געוואָרן פון אַ באַנדע ס. ס.־לייט. זיי האָבן דעם גרויסן עולם געטריבן צום יידישן צענטער און זיי פאַרמאַכט אין בית־מדרש. עס איז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס איז נישט צו אָרטיקער אַרבעט.

דער בית־מדרש איז געווען איבערפולט. עס איז שווער געווען צו אָטעמען. די האַרבקייט פון דער גזירה האָט מען באַלד געזען אין דער באַציונג: די פאַרהאַלטענע זיינען אָפּגעטיילט געוואָרן פון דער אויסערלעכער וועלט — עס איז נישט דערלויבט געוואָרן קיין שום מענטשן פון דרויסן, זיך צו דערנענטערן צו אונדז. ווען אברהם וואָלקאָוויטשעס אייניקל, האָט געבעטן ביים וואַכמאַן אַ דערלויבעניש צו זען איר פעטער אייזיק, איז דאָס מיידל מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן דורך די ברוטאַלע נאַציס.

וואָס וועט זיין מיט אונדז? אין פאַרלויף פון די פיינלעכע שעהן, האָט מען געהערט פאַרשידענע ווערסיעס. אין דער געשפּאַנטער לאַגע, איז אַריינגעקומען אַ זשאַנדאַרם־אָפיציר און אַלעמען אויפגעפאָדערט צו זינגען. מען קאָן זיך פאָרשטעלן די שטימונג און געמיט־צושטאַנד אין דער ענגשאַפט און אין דער הילפלאָזיקייט — ביי וועמען האָט זיך דאַן געעפנט דאָס מויל צום זינגען? דער זשאַנדאַרם איז צודרינגלעך צוגעשטאַנען און גדראָאט מיט קלעפּ. ווען זיין דרוק איז געוואָרן גאָר שטאַרק, איז צו אים צוגעגאַנגען מיכאל־אשר ענגעל און פאָרגעלייגט, אַז ער אַליין וועט זינגען סאָלאָ. דער דייטש האָט מסכים געווען. ענגעל האָט געזונגען דאָס יידישע פאָלקסליד „איינמאָל אין לעבן". ער האָט דאָס געטאָן מיט אַזויפיל האַרץ און געפיל, אַז ביי אַלעמען האָבן געקאָפּעט טרערן פון די אויגן. די דייטשע בעסטיע האָט אויף אַ ווײַלע זיך פאַרגעסן, אָדער געמאַכט אַ זשעסט, און דערלאַנגט דעם זינגער אַ סיגאַרעט...

אַ גאַנצע נאַכט זיינען מיר געלעגן אין בית־מדרש און שבת אין דער פרי איז געקומען צו אונדז אַ האַנדלס־אַגענט פון „מענטשלעכע הענט" און אונדז אָפּגעפירט קיין פויזן־אייכענוואַלד.

דאָס איז געווען דער ערשטער לאַגער. דאָ האָט מען די מענטשן איינגע־טיילט אין גרופן און יעדע איינע געשיקט צו אַן אַנדערער אַרבעט. אַ גרופּע פון 25 מאַן, איז אַוועק בויען אַ שיס־פּלאַץ. אין ערשטן אָוונט האָבן זיך צוריקגעקערט נאָר 10 מאַן. און די רעשט? אַ טייל פון זיי איז געפאַלן ביי דער אַרבעט, עטלעכע האָט מען געבראַכט צו פירן אויף וועגענער, צעקיילטע און צעביילטע, נישט צו דערקענען. צווישן זיי: קעניג, משה חיים, שעיה ברוקשטיין, מרוז. דעם צווייטן טאָג האָט קיינער נישט געוואָלט גיין צו יענער אַרבעט, נישט ווייל זי איז שווער און אַנטשפּרעכט נישט, נאָר צוליב דער פיינטלעכער באַציונג. אויב געהרגעט ווערן — האָבן זיי דערקלערט — זאָלן מיר בעסער פאַלן דאָ, אין לאַגער. דער באַפעל איז געווען: איין גרופּע מוז גיין! דאַן האָבן עטלעכע מאַן און איך צווישן זיי, פיזיש געזונטע, געמאָלדן אונדזער גרייטקייט.

ביים אָנקומען אויפן פּלאַץ, האָט מען אונדז מקבל פנים געווען מיט אַ האָגל פון קלעפּ און קללות. איך האָב דאַן פאָרגעשלאָגן דעם ס. ס.־מאַן: באַגייט זיך מיט אונדז ווי מיט אַרבעטער און מיר וועלן אויספירן די שווערסטע אויפגאַבן. עס האָט אַ ביסל געהאָלפן — די קלעפּ זיינען זעלטענער געוואָרן. מיר האָבן געהאָרעוועט איבער די כוחות, אָבער די נאַצישע בעסטיעס האָבן זיך נישט געקאָנט איינהאַלטן, און אויך ווייטער אָנגעווענדט זייערע סאַדיסטישע נייגונגען — שלאָגן און פּייניקן. אַזוי האָט מען אונדז געמאַטערט 6 חדשים. אין איינעם אַ טאָג האָט מען דערהערט אַ נייעס: „עס ווערט געמאַכט אַ רשימה פון מענטשן, וואָס וועלן קאָנען צוריק־פאָרן קיין קאָלאָ!" די מעלדונג האָט אַרויסגערופן אַ פרייד אין לאַגער. ווער האָט נישט געוואָלט זיך אומקערן אַהיים? געווען פערזאָנען, וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן אַלץ, וואָס זיי האָבן געהאַט, אָדער אָפּגעשפּאָרט, ווערט־זאַכן און געלט, כדי אַריינגעשטעלט ווערן אין דער רשימה. גאָר שטאַרק האָבן זיך געריסן דערצו: דייטש, לענטשיצקי, קלעטשעווסקי, איזראַלעוויטש, גערמאַן און אַנדערע. עס האָבן געבענקט אַהיים פיל יוגנטלעכע, זיי זיינען נישט געווען מסוגל מיטצומאַכן דאָס ביטערע געפּייניקטע לעבן.

אויטאָס מיט ס. ס.־לייט האָבן די מענטשן, לויט דער צוזאַמענגעשטעלטער רשימה, צונויפגעזאַמלט און זיי אַוועקגעפירט. מער האָבן מיר פון זיי קיין שום ידיעה נישט באַקומען. ווי עס איז דערנאָך באַוווסט געוואָרן, איז דאָס געווען דער ערשטער טראַנספּאָרט פון קאָלער יידן, צו די אויסראָטונגס אויוונס.

די איבעריקע קאָלער יידן זיינען איבערגעזידלט געוואָרן קיין רעמר־פּויזן. דאָרטן האָבן זיי זיך געהאַלטן צוזאַמען און געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן. די לעבנסבאַדינגונגען זיינען געווען שווערע: די וווינונגען — אַנטיסאַניטאַרע און דאָס עסן — זייער ווייניק. דער דאָזיקער צושטאַנד, האָט פאַרשטענדלעך פאַראורזאַכט אַ טיפוס־עפּידעמיע און אַוועקגעלייגט אַ סך פון אונדז. די לאַגער־מענטשן — אויסגעשעפּטע און אָפּגעשוואַכטע, זיינען געפאַלן ווי די פליגן. יעדן טאָג פלעגן

קומען וועגענער צום אַרויספירן די געשטאָרבענע. געוועזן פאַלן, ווען מען האָט די מסוכנדיקע קראַנקע אין אַ גוססדיקן צושטאַנד אַריינגעוואָרפן אין די וועגענער צוזאַמען מיט די טויטע. אַזוי האָבן די נאַציס געבראַכט צו קבורה לעבעדיקע מענטשן.

די קראַנקע זיינען איינלאָקירט געוואָרן אין די קעלערן, אין שרעקלעכע אַנטיסאַניטאַרע באַדינגונגען. צו אַלע צרות זיינען קאַליע געוואָרן די וואַסער־פּאָמפּעס און די רערן פון דער וואַסערלייטונג. אַראָפּגיין אין די קעלערן און פאַרריכטן — ווער וויל זיך איינשטעלן זיין געזונט, זיך אָנשטעקן מיט טיפוס? איך בין געווען צווישן די, וועלכע האָבן פאַרריכט די אינסטאַלאַציע און זיך אָנגעשטעקט מיט דער געפערלעכער קראַנקהייט.

העכער טויזנט מענטשן זיינען דאָן אומגעקומען. איך וועל אויסרעכענען עטלעכע טיפוס־קרבנות פון קאָלער מענטשן: שמואל גראַדוס, מענכע, קעניג און זיינע צוויי זין. די נאַצי באַנדיטן האָבן אויסגענוצט די עפּידעמיע צו זייערע טייוולאָנישע פּלענער: יעדן טאָג האָבן זיי אַוועקגעשיקט טראַנספּאָרטן פון די לאַגערן אין רעמו און אייכנוואַלד, מען האָט דאָס גערופן „ריקטראַנספּאָרטן". די אַוועקגעשיקטע האָט מען מער נישט געזען.*

ס'איז מיר אויסגעקומען בייצוזיין בעת די גרוילעכע סצענעס, ביים אויפלאָדן די מענטשן אויף די אויטאָס. זיי האָבן געוויינט, ספּאַזמירט, זיך געבעטן: „לאָזט אונדז נאָך זיין דאָ!" די ס. ס.־לייט האָבן נישט געוווּסט פון קיין רחמנות. איך קאָן נישט פאַרגעסן די טראַגישע געזעגענונג, בעת מען האָט די ברידער עוזר און בעריש מענדלסאָן אַוועקגעשיקט. זיי האָבן צו מיר געזאָגט: „פאַרוואָס זאָלן מיר אַזוי יינג אַוועק פון דער וועלט?" און עוזר פרעגט: „וואָס האָבן מיר גענאָסן פון לעבן?" — דאָס האַרץ האָט געשניטן פון ווייטיק. ביז היינט קלינגען מיר זייערע פראַגן אין די אויערן.

די פאַרבליבענע אין לאַגער האָבן ווייטער געאַרבעט. אַ טייל פון זיי האָבן זיך באַקאַנט מיט דער סביבה. עס פלעגט זיך צייטנווייז איינגעבן, דורך אויסטויש פון פאַרשידענע ווערטפולע חפצים, צו באַקומען פון דרויסן שפּייז־פּראָדוקטן. איין מאָל איז אַ גרופּע טוישער געכאַפּט געוואָרן ביים „גרויסן" פאַרברעך — אַריינברענגען עסנוואַרג אין לאַגער. די וואַך האָט זיך נישט געקאָנט שענקען זייער שוואַכע „וואַכזאַמקייט" און אַלע לאַגעריסטן זיינען גערופן געוואָרן צו דערשיינען אויפן שטראָף־פּלאַץ. עס זיינען דאָרט אַוועקגעשטעלט געוואָרן דריי תליות. אַלע האָבן געמוזט צו קוקן צו דער עקזעקוציע פון זעקס פאַראורטיילטע. דאָס זיינען געווען: אייזיק וואָלקאָוויטש און מיכאַלעוויטש פון קאָלאָ; טאָפּינסקי פון איזשביץ; ענגעל

* ווען מען האָט פעסט פאַרמאַכט די פול־געפּאַקטע אויטאָס, האָט דער ס. ס.־מאַן פּיפּ אַ זאָג געטאָן, „די הונדע זעען מער נישט די זאָנע!"

פון טורעק און צוויי יידן פון לאָדזש. בעתן הענגען די ערשטע דריי, האָבן די אַנדערע פאַרמשפטע זיך געמוזט צוקוקן און וואַרטן אויף זייער רייע. נאָכדעם האָבן די „צושויער", לויטן באַפעל פון די נאַצי־אויסוווּרפן, געמוזט אַרומלויפן אַרום די תליות. זיי האָבן דאָס אָנגערופן „טויטן טאַנץ". דער בזיון איז נישט אַדורך טרוקן: עס זיינען געפאַלן קלעפּ און זידלערייען אָן אַ שיעור.

מיר האָבן געלעבט אין קאשמאַר פון תליות און קלעפּ. איינמאָל, רופט מען ווידער צונויף די לאַגעריסטן און קאָלער צווישן זיי. אַ גרופּע מענטשן איז באַפוילן געוואָרן אַרויסצוגיין פון דער רייע. מען האָט אונדז געגעבן נייע בגדים און געמאָלדן צו זיין גרייט אָפּצופאָרן פון דאַנען. וואָס איז דאָ געשען? ווּהין? מיר ווייסן גאָרנישט.

עס איז זיך לייכט פאָרצושטעלן וואָס פאַראַ שרעקלעכע נאַכט מיר האָבן דאַן איבערגעלעבט. „צי איז דאָס שוין מיין סוף?" — האָט פאַרפאָלגט אַ בייזער געדאַנק. נישט געווען קיין כוח צו רעאַגירן. מיר זיינען געבליבן אָן לשון. מען איז גרייט געוועזן צום שרעקלעכסטן.

גאַנץ פרי איז געקומען אַ שוואַרצער ס. ס. אויטאָ און די אויסגעשטעלטע גרופּע איז אַריינגעשטופּט געוואָרן אין דעם אויטאָ. פיר מענטשן זיינען מיר געוועזן. אַ לענגערע צייט, האָט געדויערט די נסיעה. מיר פאָרן און ווייסן נישט ווּהין. אַ טורמע איז געווען די נייע סטאַציע. דער ערשטער קבלת פנים איז געווען: „הונדע, נאָך וואָס זינד זי געקאָמען?" — איך ענטפער: „אַרבעטן!" און כאַפּ גלייך אַריין אַ פליק.

מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ גרויסן זאַל, ווו עס זיינען געלעגן פיל טויטע קערפּערס און אויף זיי סימנים פון סאַדיסטישע פייניקונגען. לעבן די קערפּערס זיינען געשטאַנען גרויסע קאַסטנס. עס פאַלט אַ באַפעל: „לויט דייטשער פּינקטלעכקייט: צוויי שווערע קערפּערס, אָדער דריי לייכטע — אין איין קאַסטן!"

ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, זיינען דאָס געווען קערפּער פון צום טויט־פאַרמוטשעטע פּאָליטישע אַרעסטאַנטן, פון וועלכע מען האָט געפּרוּווט אַרויסבאַקומען פאַרשידענע ידיעות דורך עינויים, ביז זיי האָבן געענדיקט מיטן לעבן. במשך אַ סך שעהן האָבן מיר פאַרלאָדן די אָנגעפילטע קאַסטנס און געפאָרן מיט זיי צום קרעמאַטאָריום, צו די ספּעציעל צוגעגרייטע עלעקטרישע אויוונס.

בדרך כלל האָט מען אונדז צום קרעמאַטאָריום נישט צוגעלאָזט — ער איז געווען אונטער דער ערד. איין מאָל, ווען אונדזערע אויפזעער זיינען געווען פאַרנומען מיט אַן אַנדערער באַשעפטיקונג, האָט מען אונדז געהייסן אַראָפּטראָגן די קאַסטנס. די באַשעפטיקטע דאָרט זיינען געווען פון פוילן. זיי האָבן באַדינט זיבן עלעקטרישע אויוונס, וועלכע זיינען געווען טעטיק אָן איבעררייס. אין בלעכענע בראָטפאַנען האָבן זיי אַריינגעלייגט די גופים, אויסגענוצט יעדן שטח. ווען אַ פאַן איז נישט געווען פול, האָבן זיי מיט אַ האַק אָפּגעהאַקט אַ שטיק גוף און זי

אַנגעפילט. ווען איך דערמאָן זיך אין דעם בילד, טרייסלט מיך און קאָן קיין רו נישט געפינען.

צו דער דאָזיקער גיהינום־אַרבעט, האָט מען אונדז געצווּנגען, און מיר האָבן זי געטאָן עטלעכע חדשים אָן איבעררייס. יעדן צווייטן טאָג, האָט מען געזען נייע טויטע קערפּערס. מיר האָבן זיי גערדאַרפט אַוועקפירן צום קרעמאַטאָריום.

אין אַ קורצע צייט אַרום, איז די גרופּע אַוועקגעפירט געוואָרן אין לעשנער לאַגער. דאָ האָבן זיך ווידער איבערגעחזרט די באַקאַנטע צרות. געווען איין אונטערשיד: די אַרבעט איז געטאָן געוואָרן ביינאַכט. אַזוי האָט עס זיך פאַרצויגן ביז סוף 1943.

אין אַ געוויסן טאָג (די דאַטע געדענק איך נישט) האָט מען אַלע אַרבעטער פון לאַגער געפירט צו דער באַן און זיי אַריינגעיאָגט אין וואַגאָנעס. צוויי טעג זיינען מיר געפאָרן אָן עסן און אָן טרינקען. ווען דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָבן מיר געזען שימערירנדע ליכטער, נאָכדעם — דראָט־פאַרצוימונגען. עס האָט זיך אַרויסגעריסן דאָס גרויל־וואָרט: אוישוויץ.

ווי נאָר די וואַגאָנעס זיינען געעפנט געוואָרן, האָבן זיך אויף אונדז אַ שאָט געטאָן קללות, קלעפּ און שיסערייען. עס האָט זיך אויסגעדוכטן, אַז מען איז אַריינגעפאַלן אין עולם התוהו. די שוואַכע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט מיט אייגענע כוחות אַראָפּגיין, זיינען גלייך אויפגעלאָדן געוואָרן אויף אויטאָס, זיי זיינען צוזאַמען מיט ווייניק קרעפּטיקע אָפּגעשיקט געוואָרן צו די גאַז־קאַמערן. אַ גרופּע איז אָפּגעפירט געוואָרן אין לאַגער, וווּ מען האָט אונדז אויסגעטאָן נאַקעט, טאַטואירט נומערן. אַ גאַנצן טאָג זיינען מיר געלעגן אָן אַ בגד, אונטערן פרייען הימל. אין דער גרופּע איז דאָן געווען אויך מיין שוואָגער פישל כהן.

אין אוישוויץ איז דאָס לעבן געווען אומדערטרעגלעך: שמוץ, זידלערייען און קלעפּ. פון פרי ביז שפּעט — נאָר מען יאָגט און מען שלאָגט. יעדן טאָג זיינען אָפּגעפאַלן מענטשן, מען האָט זיי אַוועקגענומען און מער נישט געזען. די מורא אַריינצופאַלן צו די פאַרשווונדענע, האָט צעשטערט די נערוון. יעדער איינער, האָט זיך באַמיט מיט אַלע כוחות זיך צו האַלטן אויף די פיס.

זייער אַ סך צרות איז אויסגעקומען אויסצושטיין אויך פון די יידישע קאַפּאָס, אַפילו פון קאָלער. איך געדענק אַזאַ סצענע: דער קאָלער קאַפּאָ האָט צעשלאָגן מרוזס איידעם. דער צעשלאָגענער האָט זיך געבעטן רחמים: „וואָס ווילסטו פון מיר האָבן? דו זעסט דאָך אַז איך לעב קוים!" דער קאַפּאָ האָט אים געענטפערט מיט אַ רוצחישן טאָן: „פּגר! קאָנסט נישט אַרבעטן — צו וואָס דאַרפסטו לעבן?". ער האָט אים אַזוי שרעקלעך צעשלאָגן, אַז מען האָט אים קוים־לעבעדיק אַוועקגעטראָגן פונם אָרט.

די מנוולים האָבן געמיינט דערמיט געפעלן צו ווערן אין די אויגן פון די נאַצישע בעסטיעס. דער סוף איז געווען, אַז אויך זיי האָט נישט אויסגעמיטן

דער גורל פון אומקום, פאַרברענט געוואָרן צוזאַמען מיט זייערע קרבנות.

דער טויט־געשפּענסט איז שטענדיק געשטאַנען פאַר די אויגן, געוועזן שוואַכע אויסזיכטן זיך צו ראַטעווען. אַ שטיקל ישועה איז געווען די בשורה, אַז מען שיקט אונדז פון דאַנען אַוועק קיין יאַוואַרזשניע, אַרבעטן אין די קוילנגרובענס.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס גיין צו דער אַרבעט און דאָס אומקערן זיך פון איר. יעדע גרופּע פון צוואַנציק מאַן, איז געווען צוגעשלאָסן צו אַ קייט. די שומרים, די ס. ס.־לייט האָבן מיט אָנגערייצטע בילנדיקע הינט אונדז געיאָגט. די אַרבעט גופא אין די קוילן־שאַכטן, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך. איך בין נישט אומשטאַנד צו דערציילן, וויפיל נויט און פּיין מיר האָבן דאָרט געליטן. צו אַלעמען געוויינט מען זיך צו, אויך צו דער שווערער אַרבעט אין ספּעציעלע באַדינגונגען.

מען האָט אויסגעהאַלטן, געאַרבעט ביז דעם 18־טן יאַנואַר 1945.

די רויטע אַרמיי האָט מאַרשירט קיין פּוילן, זיך גערוקט אַלץ טיפער, צו מערב. די נאַציס, האָבן אונדז נישט געוואָלט איבערלאָזן אויפן שטח, וואָס איז נאָענט צום קריגס־פּלאַץ. גרופּנווייז האָט מען אונדז אַרויסגענומען פון דער אַרבעט און אַוועקגעפירט אין ווייניקער באַדראָטע שטחים. אין יענע טעג, האָט זיך אָפּגעשפּילט דער לעצטער טויט־געראַנגל,

די ידיעות וועגן די גרויסע מפּלות פון די דייטשן אויף אַלע פראָנטן, האָבן נאָך מער צערייצט זייער סאַדיזם און האָבן זייער פאַרביטערונג אויסגעלאָזט צו די יידן. זיי האָבן אומרחמנותדיק געשלאָגן, געשאָסן און געפּייניקט פאַר דעם מינדעסטן צוריקהאַלטן זיך.

ערב דער אויסלייזונג זיינען געפאַלן נאָענטע, וועלכע האָבן אַדורכ־געמאַכט אַלע מדורי־גיהינום, אויסגעהאַלטן דעם גאַנצן גרויל־וועג. אָט זאָגט זינדל אבראמאוויטש (זאטשערע) אַ וואָרט און אַ קויל לייגט אים אַוועק אויפן אָרט. ער ליגט שוין אַ טויטער. דאָס זעלבע האָט געטראָפן מיט תנחום דאנילעוויטש, הירש פרושנאווסקי און פיל אַנדערע.

מיט יעדן טאָג וואָס איז אַדורך, זיינען געוואַקסן די שאַנסן צו בלייבן לעבן. מיר האָבן אָנגעהויבן פילן און זען, ווי עס דערנענטערט זיך די רעטונג. דווקא אין די טעג, האָט זיך פאַרשטאַרקט דער שטורם אַרום אונדז. וויאַזוי לעבט מען אים איבער? וויאַזוי גייט מען אַרויס פון אים גאַנץ?

פיל מענטשן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן און עס איז זיי געלונגען. מיר זיינען דאַן געטריבן געוואָרן קיין בלעכהאַמער. צוויי טעג האָבן מיר דאָרטן צוזאַמענגעקליבן די טויטע קערפּער און זיי באַגראָבן אין אַ ברודער־קבר. פון בלעכהאַמער האָט מען אונדז געטריבן קיין גרויס־רויזן און פון גרויס־רויזן זיינען מיר אָפּגעשיקט

געוואָרן, אין וואַגאָנעס, קיין בוכנוואַלד. פון דאָרטן — נאָך יונקערוועג, ביי מאגדעבורג.

דעם 1־טן מאי 1945, האָט זיך איינגעגעבן אַ גרופּע לאַגעריסטן צו אַנטלויפן. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ וואַלד. דייטשן האָבן אונדז געכאַפּט און געבראַכט צום עלטסטן פון נאָענטן דאָרף. ער איז געשטאַנען הילפלאָז און נישט געוווּסט, וואָס צו טאָן מיט אונדז. די לאַגע האָט אים דעזאָריענטירט.

ער האָט דאַן באַפוילן: „פירט זיי אַרויס פונם דאָרף, זאָלן זיי גיין!" מיר האָבן געוווּנען די פרייהייט, אָבער דאָס לעבן האָט נאָך אַלץ געהאָנגען אויף אַ האָר. די מלחמה איז נאָך אָנגעגאַנגען און יעדער אומפאָרזיכטיקער טריט, האָט געבראַכט טויט. די לאַגע איז נאָכנישט געווען קיין אנטשידן־קלאָרע פאַר אונדז, הגם די דייטשן זיינען שוין געווען קאַפּוט.

מיר האָבן זיך פאַרשטעקט אין אַ סטויג היי און פון מידקייט אָפּגעשלאָפן אַ טאָג און אַ נאַכט. ווען מיר זיינען אַרויסגעקראָכן, האָבן מיר געזען אָנקומען די רויטע אַרמיי.

אין עטלעכע טעג אַרום, בין איך אָנגעקומען קיין בערלין, געווען אַנוועזנד בעת דער גרויסער דעפילאַדע אויפן אַלעקסאַנדער־פּלאַץ. עס האָט זי אויפגענומען דער מאַרשאַל זשוקאָוו.

איך האָב אָנגעהויבן טראַכטן וועגן פאָרן קיין קאָלאָ. זייער שווער איז געווען זיך צו דערשלאָגן אַהין. די וועגן — בחזקת סכנה. איך האָב אָבער זיך נישט געקאָנט איינהאַלטן: אפשר וועל איך נאָך זוכה זיין און זען פאַרבליבענע קרובים.

נאָך לאַנגע טלטולים, בין איך אָנגעקומען אין מיין געבוירן־שטאָט און אָנגעטראָפן דעם גרויסן חורבן פון יידישן קאָלאָ. יידישע הייזער זיינען פאַרנומען דורך אָרטיקע פּאָליאַקן. אַלע אונטערוועלטניקעס טראָגן יידישע מלבושים. איך באַגעגן עטלעכע באַקאַנטע קריסטן און זיי פרעגן מיך מיט פאַרוווּנדערונג: „וואָס, עס זיינען נאָך געבליבן יידן? האָבן די דייטשן נישט אַלע אויסגעשאָכטן?"

אימהיימלעך איז געווען אין מיין היימשטאָט, וואָס איז מיר געווען ליב און טייער. איך האָב געזוכט נאָענטע — קיינער איז נישטאָ! איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן צו דער נייער יידישער היים, צו דער אמתער היים — קיין מדינת ישראל.

פאַרשריבן דורך ה. ה.

חיים אליעזר שולץ

פונקען פון מענטשלעכקייט

א. די ברידער ברענער

דעם 19־טן יוני 1941 זיינען געוואָרן צוויי יאָר זינט עס האָט זיך אָנגעהויבן ביי אונדז אין שטאָט דער נאַצישער גיהינום און די אוממענטשלעכע ליידן. אין שטאָט איז געבליבן אַ קליינער טייל פון דער ייִדישער באַפעלקערונג. בעת די פריי־ערדיקע עטאַפּן פון די מאַסן־אַקציעס זיינען פאַרשיקט געוואָרן צוויי טויזנט ייִדן, און איצטער זיינען מיר געשטאַנען פאַר אַ דריטער אַקציע.

די פאַרבליבענע, דערנידעריקטע און געפייניקטע ייִדן, האָבן זיך געפונען אין געטאָ. זיינע גרענעצן זענען געווען: נאָוואָגראָדזקאַ, דער נייער מאַרק, פינטע־גאַס, בלאַנקאָווא און די גאַס פון בית־המרחץ. צונויפגעפרעסט אין דעם סדום־בעטל האָט מען געלעבט מיט דער האָפנונג: אפשר וועט דעם רעשטל געלונגען איבער־צולעבן די שוידערלעכע רדיפות, די מלחמה.

דער איינציקער פרנסה־קוואַל איז געווען דער אומלעגאַלער האַנדל. די פויערן פון דער אומגעגנט זיינען געקומען איינקויפן מאַנופאַקטור, שיך, לעדער א. אַ. אַ׳ן באַצאָלט דערפאַר מיט שפייז־פּראָדוקטן. דער אויסטויש איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסער ריזיקע. נישט נאָר די דייטשן האָט מען זיך געמוזט אויסהיטן, נאָר אויך פאַר די פּאָליאַקן, זיי זאָלן נישט צוטראָגן קיין מסירה.

אַז די סחורות זיינען אויסגעגאַנגען און מען האָט געדאַרפט האָבן בייע, איז די קוועלע געווען לאָדזש. דער פּוילישער מעדיצין־דאָקטאָר וויטקאָווסקי האָט פאַר גרויסע סומעס אַרויסגעגעבן באַשייניגונגען. דער אינהאַלט פון יעדן פּאַפּירל איז געווען: „דער „קראַנקער״ מוז פאָרן צו אַ דאָקטאָר״...

קיין אָפענע ייִדישע געשעפטן האָט מען אין שטאָט מער נישט געזען. רעשטלעך סחורות זיי״נען געלעגן באַגראָבן אין קעלערן, אָדער אין באַהעלטענישן ביי פריינטלעכע פּאָליאַקן, וועלכע האָבן באַקומען שכר פאַר זייער גנעדיקייט. צוויי פון זיי דאַרפן דערמאָנט ווערן לטובה: שינדלער און פּשיבילסקי. אין רוב פאַלן האָבן די גויים אויסגענוצט די ייִדישע נויטן און ביי פאַרשידענע געלעגנ־הייטן פאַראייגנט געלט־פּקדונות, סחורות און צירונג. צום ביישפּיל: דער פריזיער שימאַנקיעוויטש האָט צוגענומען ביי אהרן ריטשקע 100.000 זלאָטעס, וועלכע זיינען ביי אים איינגעלייגט געוואָרן. ווען דער אייגנטימער ריטשקע האָט ביי אים געבעטן אומצוקערן אַ טייל פון זיין געלט, האָט ער געדראָט מיט געסטאַפּאָ, טעראָר א.אַ.וו.

נישט געווען אין שטאָט קיין געזעלשאַפטלעכע און נישט קיין קולטורעלע עפנטלעכע טעטיקייט. דער רב, דער מרא דאתרא, משה־דוד זילבער־מרגליות, האָט עוקר געווען קיין וואַרשע. זיין איידעם משה־נחום, איז נישט געווען קיין אויטאָ־ריטעטע פּערזאָן, די דייטשע מאַכט האָט זיך מיט אים נישט גערעכנט און ער האָט נישט געקאָנט ביי איר אויספּועלן אַ וועלכע עס איז פּריווילעגיע. צוגלייך מיט אַלע יידן האָט מען אים גענומען צו צוואַנגס־אַרבעט. מען האָט אים געזען אין אַלטן מאַרק ביים אויסקערן דעם ברוק. ווען די דייטשע בעסטיעס האָבן אים אַרויסגעשלעפּט פון שטוב, איז ער געשטאַנען און געדאַוונט, איינגעהילט אין טלית און תפילין. אין דעם דאָזיקן באַשטאַנד האָט ער געריייניקט די גאַסן.

די ידישע גמינע איז געווען דאָס איינציקע יתום־ליכטל אין שטאָט. ביז דער לעצטער אויסזידלונג זיינען אין איר געווען טעטיק: פּינחס ברענער, משה־לייב פוקס, ענגל, משה־מענדל האַלטער, לייב ברוקשטיין מיכאל־שמואל האַנט־ווורצל און ליאלעק ווארמברוין. זיי האָבן געבילדעט דעם „יודן־ראַט" און געווען די פאַרבינדלער צווישן די יידן און די אָקופּאַנטן. קיין גרויסע זאַכן האָבן זיי נישט געקאָנט אויפטון און פונדעסטוועגן האָבן זיי עפּעס געטאָן. נישט איינמאָל האָבן זיי אַרויסגעראַטעוועט אַ רעפּאַטריאַנט, אַ פאַרוואָגלטן ייד, וואָס האָט זיך אומגעקערט פון הינטישן־געיאָגטן לעבן און אים אויסגעקויפט ביי אַ פּאָליציאַנט פון אָרדנונגס־דינסט.

דער „פּרייז" פון אויסגעקויפטן נפש איז געווען: אַ פּאָר נייע שטיוול, אָדער אַ פּעלץ, מען האָט געקאָנט אויך אַמאָל „אָפּסמען" מיט אַ פּעקל שפּייז פּראָדוקטן. דאָס פּעקל האָט דער דייטשער פּאָליציאַנט אָפּגעשיקט צו זיין פאַמיליע קיין דייטשלאַנד.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָט זיך דעם 19־טן יוני 1941, אָנגעהויבן דער דריטער עטאַפּ פון דער יידן־ליקווידאַציע אין קאָלאָ. עס איז אַדורכגעפירט געוואָרן אַ גרויסע „אָבלאַווע" אויף יידן און ס׳זיינען געכאַפּט געוואָרן עטלעכע הונדערט מאַן. יעדער האָט געוווּסט — מען גרייט צו אַ טראַנספּאָרט פאַרן צוואַנגס־לאַגער אין פויזן. צווישן די געכאַפּטע, וועלכע מען האָט קאָנצענטרירט אין בית־מדרש, האָט זיך אויך געפונען אַברהם ברענער.

יינג און אַלט, ליגנדיק אויף אַ בינטל סמאַטעס, האָבן געוואַרט אויף אַ נס — אפשר וועט מען אָפּשרייען די גזירה. עס געפינט זיך דאָך צווישן זיי אַ ברודער פון אַן עסקן — אברהם ברענער. דערווייל האָט מען קיינעם נישט צוגעלאָזט צו די געכאַפּטע — נישט קיין פרויען און נישט קיין קינדער. אַ שטאַרקע וואַך האָט אַרומגערינגלט דעם בנין. די איינציקע פּריווילעגיע איז געווען — מ׳האָט דערלויבט ברענגען עסן. זיי, די נאַצי־שקלאַפן, דאַרפן דאָך האָבן כוח צו טרייבן די דייטשעווירטשאַפט.

אַרום 12 אַזייגער ביי טאָג, איז פּלוצים אַריינגעקומען אין בית־מדרש פּינחס

ברענער. אַלס דאָזאָר האָט ער געהאַט אַ צוטריט צו פאַרבאָטענע ערטער פאַר אַ סתם־ייד. מיר, די געכאַפּטע, האָבן געמיינט, אַז ער קומט אונדז אָנזאָגן עפּעס אַ נייעס, אַ גוטע בשורה. צום גרויסן באַדויערן, האָט ער פאַרשפּרייט די הענט הילפלאָז — אַלע זיינע באַמיונגען האָבן נישט געבראַכט קיין רעזולטאַט. צום סוף האָט ער געזאָגט, אַז מען האָט אים דערלויבט אַרויסצונעמען זיין ברודער אַליין. עס האָט זיך גלייך אויפגעהויבן אַ ווידערשטאַנד־אַליאַרם: „מיר וועלן נישט דערלאָזן!"

פינדס האָט געפּרוווט אונטערהאַנדלען מיט עטלעכע נאָענטע פריינט, אַפּעלירט צו זייער געוויסן, זיך איינגעבעטן זיי זאָלן נאָכקומען זיין ווונטש. ווי ער האָט געזען, אַז אַלע זיינען אַנטשלאָסן דאַקעגן, איז ער אַרויף אויפן באַלעמער, אַ קלאַפּ געטאָן אין טיש און געזאָגט:

— „אברהם אבינו האָט געפירט זיין איינציקן זון צו דער עקידה. גאָטס חסד איז געפאַלן און אין דער לעצטער מינוט איז ער אָפּגעראַטעוועט געוואָרן. מיר וועלן צום דעם נישט זוכה זיין — אונדזער גזר איז געחתמעט: מאַסנווייז און איינציקווייז וועלן מיר אומקומען. עס איז שוין נישט געבליבן אַ לאַנגע צייט צו ליידן. איך, איינער פון די פאַרמשפּטע אויף טויט בעט זיך ביי אייך: לאָזט מיר אויסקלויבן דעם לעצטן ווונטש. מיין פאַרלאַנג איז צו שטאַרבן צוזאַמען מיט מיין איינציקן ברודער אברהם".

די פאַרהאַרטעוועטע הערצער פון גרוילן און אכזריותן, זיינען פלוצים ווייך געוואָרן. מען האָט נישט אַרויסגעלאָזט קיין פּיפּס. דאָס איז געווען אַ שטילע הסכמה: נעם צו דיין ברודער און זאָל אייער לעצטער וועג נישט זיין באַגלייט פון אייער שנאה־קללה צו אונדז, פאַרשיקטע צום אַרבעטס־לאַגער, אָדער טויט־לאַגער.

לאָסט אויסגעאָס פון דער געסטאַפּאָ האָבן אונדז צו מאָרגנס אַוועקגעפירט קיין פּויזן. אברהם ברענער איז צווישן אונדז נישט געווען.

ב. צו וואָס נויט קאָן ברענגען?

צווישן די טראַנספּאָרטירטע קיין פּויזן, איז געווען דער תבואה־סוחר נטע גאָלדבערג, וועלכער האָט געוווינט אינם הויז פון מאַניע שמערלאַווסקאַ. פיל פון אונדז האָבן אים מקנא געווען: ער איז דאָ צוזאַמען מיט זיין זון, נישט אַלע האָבן דערצו זוכה געווען. איינער וועט דעם צווייטן קענען אַרויסהעלפן אין אַ שווערער מינוט.

די הויפּט־אַרבעט אין צוואַנגס־לאַגער איז געווען: רעגולירן די טייך־ברעגן, ברוקירן גאַסן, לייגן באַן־רעלסן. קורץ גערעדט — שווערע פיזישע אַרבעט. די האָרעוואַניע, האָט זיך אָנגעהויבן מיטן פרימאָרגן־ליכט און געענדיקט האָט זי זיך אין דער אָונט־טונקלקייט. די היטלעריסטן האָבן נאָר געטראַכט,

וויאַזוי אונדז צו באַשווערן די מי. צען קילאָמעטער האָבן מיר געמאַכט צופוס, אַזוי אין דער פרי און אַזוי אין אָוונט, נישט באַקומען קיין אויטאָ.

דער שפּייז־פּראָוויאַנט איז געווען זייער אָרים: אַ ברויט, פאַר 5 מאַן, אַ שטיקל מאַרגאַרינע און פאַרפוילטע מייערן. ווער עס האָט געהאַט אַ ביסל געלט, האָט צוגעקויפט וואָס עס האָט זיך געלאָזט. פאַרשטייט זיך, אַז בעת דער קניה, האָט מען זיך ממש איינגעשטעלט דאָס לעבן. מען האָט נישט געטאָרט זען, אַז די אונטעריאָכטע פאַרמאָגן אַ פּרוטה.

אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן, איבערהויפּט פלעקן און בויך־טיפוס, זיינען געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אַלע לאַגעריסטן זיינען פיזיש אָפּגעשוואַכט געוואָרן און שטאַרק געליטן פון דער שלעכטער דערנערונג. צווישן די, וועלכע זיינען ממש אויסגעגאַנגען פון כוחות־דערשעפּונג איז געווען נטע גאָלדבערג. ער האָט איבערגעהאַלטן קראַנקהייטן, נישט צעבראָכן געוואָרן פון די בזיונות און געפּאַלן פון הונגער.

און נטע גאָלדבערגס זון האָט באַשלאָסן זיך „צוהעלפן" אויף אַ קורצער ווײַלע מיטן אומגליק, וואָס האָט אים געטראָפן. עס איז אים איינגעפאַלן, אַז פונם פאָטערס טויט קאָן אַרויסקומען אַ שטיקל ישועה. — געניסן פון דער „ירושה", פון דער פּאָרציע ברויט און מאַרגאַרינע. ער, דער זון, האָט אויסבאַהאַלטן דעם טויטן קערפּער פון זיין אומגעקומענעם פאָטער. ער האָט געהאָפט, אַז דער שטוב־עלסטער וועט אים נישט פאַרמסרן פאַרן „רעמו"־לייטער, נישט צונעמען ביי אים די פּאָרציע ברויט. אויפן ערגסטן פאַל וועט ער זיך מיט אים טיילן...

דריי טעג איז אים געלונגען אויסצובאַהאַלטן דעם בר־מינן. ער האָט דעם מת צוגעדעקט מיט אַ קאָץ פון בעט, ווי ער וואָלט געשלאָפן. ערשט ווען עס האָט זיך פונם גוף דערהערט אַ פוילונגס ריח, האָט ער אים געבראַכט צו קבורה...

ג. מאיר קריסטאַל אין דער ראָל פון אַ גוי.

מאיר קריסטאַלן פון דער וואַרשעווער פאָרשטאָט, האָט „אָפּגעגליקט" — ער האָט געהאַט אַ פּנים פון אַן אַריער. פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט ער געהאַנדלט מיט תבואה און זיין באַקאַנטשאַפט מיט די פויערן און זייער לעבנסשטייגער האָבן אים געהאָלפן אין די שווערע טעג אָנצוגיין אַלס גוי. דאָס פּנים אַליין איז נישט געווען גענוג — ער האָט זיך פאַרשאַפט „דאָקומענטן" און מער נישט מורא געהאַט אַרומצוגיין פראַנק און פריי.

בשעת דער ערשטער אַקציע אין שטאָט, זיינען טויזנט יידן פאַרשיקט געוואָרן קיין איזשביץ ביים ווײַעפּש. מאיר האָט אויסגענוצט די מעגלעכקייט פון פרייער באַוועגונג און געפאָרן אַהין, געבראַכט פאַר די נויטליידנדע שפּייז־פּראָדוקטן. וואָך־איין וואָך־אויס, איז ער מיט זיין פויערישן וואָגן אַריינגעפאָרן קיין איזשביץ און אָנגעהאַלטן קאָנטאַקט מיט די צעריסענע משפּחות.

נאָך דער דאָזיקער הצלחה, האָט ער געוואָגט צו גרעסערע זאַכן — ער האָט אנגעשפאַרט ביז וואַרשע, זיך אַריינגעשמוגלט אין געטאָ און אויפגעזוכט בני־עיר. ער האָט פיל געהאָלפן דעם קאָלער צדיק, ר׳ שלמה ראטפעלד און העזיע פרענקל *.

מאיר קריסטאל האָט די גאַנצע צייט געוווינט אין קאָלאָ, בשכנות פון די ברידער בערטאלד. ער האָט זיי געגעבן אַ סך „לא יחרץ־געלט״, זיי געבראַכט פון אַלעם גוטן און טייערסטן. זיי זיינען שטיין־רייך געוואָרן. עס איז אַלץ כדאי געווען. זיין פעולה איז געווען ווי אַ שליחות. צענטליקער פאַמיליעס אין קאָלאָ זיינען דורך אים אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון הונגער־טויט. זיי האָבן אים געגעבן מאַנטלען, און ער האָט זיי פאַרקויפט און דערפאַר געבראַכט שפייז־פּראָדוקטן.

דער טאָג ווען ער איז צוריקגעקומען פון אַ נסיעה איז געווען פאַר דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט אַ שמחה־טאָג. מחוץ דער דירעקטער הילף, האָט מען ביי אים אָפּגענומען לעבעדיקע גרוסן פון עלטערן, געשוויסטער און קינדער. אַ גרוס איז געווען אַ נחמה אין די בלוטיקע טעג.

זיין הויפּט־סטאַציע אין דער קאָלער געטאָ איז געווען ביי אברהם ווייגבוים. אַהין פלעגן קומען ביינאַכט די אויסגעמאַטערטע און נויטליידנדע און באַקומען פון אים הילף. מען איז געזעסן אין אַ קעלער און איינגעזאַפּט יעדעס וואָרט, וואָס ער האָט געבראַכט פון דער גרויסער וועלט.

מאירן איז נישט באַשערט געווען צו זען דעם סוף פון היטלערן. עטלעכע חדשים פאַרן סוף פון דער קריג, איז ער טראַגיש אומגעקומען: איינער פון די פּויערן, וואָס איז דורך אים אויפגעריכט געוואָרן, האָט אים דערשאָסן. זיין נעביין איז אַפילו נישט געקומען צו קבר ישראל.

איינזאַם איז מאיר קריסטאל געווען כל ימיו, נישט איבערגעלאָזט קיין פרוי און קינד. זאָלן די שורות זיין אַ מצבה און אַן אָנדענק.

ד. ווען דאָס האַרץ האָט זיך געעפנט...

בעת דער ערשטער אַקציע („ווישעדלעניע״), האָבן די קאָלער יידן נישט פאַרלוירן דעם קאָפּ, הגם זיי האָבן כמעט אַלץ פאַרשפּילט. זייער האָב און גוטס וועלן זיי נישט מפקיר זיין: זיי וועלן עס נישט איבערלאָזן פאַר די נאַציס, נישט פאַר די פאָלקס־דייטשן און אויך נישט פאַר די פּאָליאַקן. עס איז געווען אַ באַוווסטע זאַך, אַז אַ גרויסער טייל פון דער פּוילישער באַפעלקערונג גיסט אייל אויף דעם פייער.

די אַרויסגעשיקטע האָבן איבערגעלאָזן די שליסלען ביי שכנים און געזאָגט: נעמט עס צו און האַלט עס ביז מיר וועלן זיך ווידער זען, און אַז נישט — זאָלן

* פון זיי האָט ער באַקומען שריפטלעכע באַשטעטיקונגען, זיי האָבן אים פאַרזיכערט, אַז נאָכן קריג וועלן זיי אים אָפּצאָלן. אויב נישט זיי — זייערע קרובים.

די שונאים נישט געניסן דערפון... וואָלטן זיי געקאָנט אונטערצינדן אַלץ, איבערלאָזן אָפּגעברענטע ערד, לאָזן די שטאָט ווי זי האָט אויסגעזען איידער די יידן האָבן זיך אין איר באַזעצט און זי אויפגעבויט, אָבער — מען האָט זיך געמוזט רעכענען מיט די איבערגעבליבענע.

נישט לייכטער איז געווען די לאַגע פון די פאַרבליבענע, אויף וועלכע עס איז נאָך נישט געפאַלן דער גזר צו פאַרלאָזן די שטאָט. די דייטשע אָקופּאַנטן האָבן געקוקט מיט אַ בייז אויג אויף די יידן, וועלכע פּאַסן זיך צו צו די „נייע" באַדינגונגען, בייטן זייער געלט אויף דייטשע מאַרקן, זוכן וועגן וויאַזוי אַדורכ־צושטופּן די שווערע צייט.

די פאַראָרדנונג, אַז מען טאָר נישט האַלטן מער ווי הונדערט מאַרק אין שטוב, איז געווען אַ מעסער אויפן האַלדז. יעדער איינער האָט געהאַט פיל מער, ווייל געלט איז געווען דער איינציקער מיטל זיך אויסצוקויפן אין אַן עת־צרה. אין דער פאַראָרדנונג איז געווען אַ דראָונג: „ביי וועמען מען וועט געפינען מער ווי הונדערט מאַרקן, וועט דערשאָסן ווערן!"

קאָלער יידן האָבן געעפנט זייערע קניפּלעך און פאַרטיילט זייער געלט צווישן די נויטבאַדערפטיקע. פיל מענטשן האָבן געטיילט הלוואות, געזוכט אַ געלעגנהייט פּטור צו ווערן פון גרויסע סומעס, באַגראָבן עס אין קעלערס און אין פעלדער מחוץ דער וווינונג. עס זיינען אָבער געווען מענטשן וועלכע האָבן זיך נישט אָפּגעשראָקן פאַר דער גזירה, געגאַנגען צו די דערשראָקענע און אויס־געשטרעקט די האַנט, צווישן די נעמער זיינען געווען פאַרהעלטניסמעסיק פאַרמעגלעכע.

דער רויך פון די קוימענס אין פיל שטובן האָט דערציילט וויאַזוי מען „ליקווידירט" פאַרמעגנס, וויאַזוי געלטבאַנקנאָטן ווערן פאַרוואַנדלט אין אַש: — זאָלן די גויים דערמיט נישט פאַרגרעסערן זייער וווילטאָג. פיל זאַכן זיינען פאַרברענט און פאַרניכטעט געוואָרן, זאַכן וועלכע מען האָט נישט געקאָנט מיטנעמען, אָדער אַוועקגעבן.

די באַוואָרענישן פון די אַרויסגעשיקטע קיין איזשביץ, האָבן זיך באַשטעטיקט. אין די צוויי קאָנצענטראַציע לאַקאַלן, ווו מען האָט זיי געבראַכט פאַר דער פאַרשיקונג (אין בית־מדרש און אין דער פוילישער שולע אויף דער וואַרשעווער פאַרשטאָט), האָבן די געסטאַפּאָ־לייט, זיי גוט רעווידירט. אַך און ווי איז געווען צו די, ביי וועלכע מ'האָט געפונען פאַרבאָרגענע ווערטפולע מעטאַלן. אויך פאַר מיטנעמען געלט האָט מען געגעבן קלעפּ.

אָרימע פאַמיליעס האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט צום ערשטן מאָל געניסן פון אַ „הלואה", וואָס איז געגעבן געוואָרן מיט אַן אָפענער האַנט און אפשר אויך מיט אַן אָפן האַרץ.

ה. דער „קדיש" נאָך זיך אַליין.

הונדערט קאָלער יידן זיינען אין אויגוסט 1943 פאַרשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ. ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין טויט־לאַגער, האָט מען אונדז אַריינ־געשטופּט אין אַ גרויסן לאָקאַל און עס איז געפאַלן אַ באַפעל: „זיך אויסטון נאַקעט!"

די קליידער, די פעקלעך, דאָס לעצטע האָט מען ביי אונדז צוגענומען אַלע זאַכן האָבן געבילדעט אַ גרויסע קופּע, צו וועלכער מען האָט נישט צוגעלאָזט קיינעם פון אונדז. פריזיערס האָבן אונדז אָפּגעשוירן — אפשר האָט עמיצער פאַרשטעקט עפּעס אין די האָר. דאַן האָט יעדער איינער באַקומען „נייע זאַכן" — אַ העמד, הויזן און אַ מאַרינאַרקע. הויכוווקסיקע האָבן באַקומען קורצע ברייטע קליידער, קליינוווקסיקע — לאַנגע מלבושים, אַזוי האָט מען פון אונדז סאַדיסטיש אָפּגעלאַכט. שיך האָט מען נישט געגעבן — צו וואָס דאַרפן פּאַראורטיילטע אויף טויט שיך?

די ערשטע צייט האָבן מיר זיך געפונען אין קאַראַנטין. צוזאַמען מיט מיר זיינען געווען: מענדל נאסאק, דוד פּוטער, לייבל לוקסנבורג, שמואל סטריקאַווסקי, יוסף שווארץ, שמואל באטשאן א. אַ. צוויי מאָל זיינען געמאַכט געוואָרן סעלעקציעס, מי לחיים ומי למות. ביי די סעלעקציעס האָט מען געמאַכט לויף־עקזאַמענס און נאָך יעדן לויף־עקזאַמען האָט דער געסטאַפּאָ־דאָקטאָר פאַרשריבן עפּעס אין זיין נאָטיץ־בוך. קיינער האָט נישט געוווּסט, ווער עס האָט נושא־חן געווען ביי אים.

אַ טייל האָבן נאָכן עקזאַמען באַקומען צוריק זייערע קליידער (מיר זיינען געלאָפן נאַקעט) און די וועלכע זיינען פאַרבליבן נאַקעט, זייער גזר־דין איז געווען: קרעמאַטאָריום. נאָך דער צווייטער לויפעניש, זיינען אַדורכגעפאַלן מענדל נאסאק און דוד פּוטער. מענדל האָט פאַרשטאַנען, אַז זיינע שעהן זיינען געציילטע. ער האָט זיך דאַן געווענדעט צו אונדז בזה הלשון: „ברידער, קאָלער יידן! איך גיי היינט אַוועק פון דער וועלט. לאָמיר אַלע זיך אָנזעגענען, ווו מיר געפינען זיך, און דאַווענען „מינחה". איך וועל זאָגן קדיש נאָך מיר אַליין".

זיין לעצטער ווונטש איז דערפילט געוואָרן. מער האָבן מיר אים נישט געזען.

ו. דער לעצטער וועג פון לייבל לוקסנבורג

אין פעברואר 1944, אין יאַוואָרזשנע — אויסער־קאָמאַנדע אוישוויץ.

צענטליקער פאַרשיקטע אין לאַגער האָבן מער נישט געקאָנט אויסהאַלטן די גיהינום־עינויים און יעדער טאָג פון צוואַנגס־אַרבעט איז געווען אַ טאָג פון גסיסה־יסורים: נישט אַהין און נישט אַהער. דערשעפּטע זיינען זיי געפאַלן אין מיטן דער אַרבעט און די קללות און קלעפּ פון די קאַפּאָס, האָט זיי צוריק צו דער אַרבעט געשטעלט. עס איז נישט געווען די מינדעסטע אויססיכט, אַז דער

מאָרגן זאָל ברענגען אַ פאַרלייכטערונג. גרופן־גרופן פון אָפּגעשטאַנענע האָבן זיך דאַן פרייוויליק געמאָלדן צום אויפזועער און געבעטן, מען זאָל זיי שיקן אין קרעמאַטאָריום — ענדיקן וואָס פריער...

צווישן דער קאָלער גרופע האָבן זיך געפונען: לייבל לוקסנבורג, מאַנטשיק, יעקב מענכע, גרונם מענכע, חיים שאלאדאווסקי, מאיר שטייער, משה לעווקאָוויטש, יעקב לאַסק און מיטלמאַן (דער זון פון יידישן קאָוואַל).

לייבל לוקסענבורג, איז געווען מיין שכן אויף דער פריטשע. מיר האָבן פיל גערעדט וועגן אונדזערע ליידן — און אַן אויער, וואָס הערט, איז אויך אַ טרייסט. לייבל האָט זיך נישט געקאָנט שענקען, פאַרוואָס ער האָט נישט עולה געווען. „איך האָב געשיקט צענטליקער מיט עליה ב׳ און אַליין בין איך געבליבן״. זיין איינציקע האָפנונג איז געווען: די משפחה וועט נישט אָפּגעמעקט ווערן — זיין ברודער און שוועסטער געפינען זיך אין ישראל.

אין לעצטן טאָג, פאַר זיין אַוועקגיין, האָט ער צו מיר געזאָגט:

— די פיס זיינען ביי מיר אָנגעשוואָלן, די קלעפּ צעברעכן מיר מאָראַליש און פיזיש, איך האָב מער קיין מוט נישט צו בעטן ביי מיינע אַרבעטס־חברים, אַז זיי זאָלן טאָן פאַר מיר אַ טייל פון דער אַרבעט. זיי אַליין לעבן קוים, איך וויל נישט פאַלן אויף זיי צו לאַסט.

און ווידער האָט ער געגומען דערמאָנען ארץ־ישראל און געזאָגט:

— אויב דו וועסט זוכה זיין — — —

מען האָט אים אין מיטן ריידן צוגענומען פון מיר און צוזאַמען מיט זיינע בני־עיר אַוועק און מער נישט צוריקגעקומען.

רעגינא קאנינסקא

יאָרן פון פּיין

א. לאחר יאוש

וואַרשע, יאָר 1942.

עס רעדט זיך דאָ וועגן די שווערע חדשים פאַר דער ליקווידאַציע. אַ גרויסער טייל פון די אַנטלאָפענע, וואָס האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין געטאָ, האָבן איינציקווייז אויסגעגעבן די לעצטע אָפּגעשפּאָרטע געלטער און ווערטפולע זאַכן. צו פאַרקויפן, איז שוין נישט געווען וואָס — עס האָט געדראָט אַ הונגער־טויט.

צו מיין גרויסער פאַרצווייפלונג, איז נאָך צוגעקומען אַ נייע אומגליק: מיין שוועסטער איז קראַנק געוואָרן אויף פלעקן־טיפוס. וואָס טוט מען, אַז עס זאָל נישט צוקומען אַ פרישער קבר?

פון אַלע פלענער און אויסזיכטן, איז געבליבן דער לעצטער אַלטער אויסוועג: זוכן אַ הלוואה. אפשר וועט זי ברענגען אַ רעטונג. איך גיי אַרויס אין גאַס און צו מיין גרויסער שטוינונג באַגעגן איך באַלד סיני ברוקשטיינס זון — דעם דאָקטאָר. ער שמייכלט צו מיר, ווי ער וויל מיר אָנזאָגן אַ גוטע בשורה. איידער איך וויל אים אויסוויינען מיין האַרץ, זאָגט ער צו מיר:

— יאָשע קאַנינסקיס פרוי, האָט דיר געשיקט 500 זלאָטעס.

— דאָס איז אַ ישועה פון הימל! — האָב איך אויסגעשריען — וווּנדער איבער וווּנדער.

עס איז נישט געווען קיין צייט זיך אויסצופרעגן אויף באַקאַנטע.

איך בין צוריקגעגאַנגען אַ האָפערדיקע אין שטוב, מיט שטאָלץ געקוקט אויף אַלעמען. איין זאַך איז געווען פאַר מיר קלאָר: מיר האָבן פראָלאָנגירט דעם טערמין פון אונדזער פאַרניכטונג.

ב. קיין מיידאַנעק

דעם 1־טן מאַי 1943, האָב איך זיך געפונען אין בונקער אויף מילע 13. צוזאַמען מיט מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן: חיים ליפקע און זיין פרוי, לאלא קאַנינסקא און איר קינד, אסתר שמוקלערסקא און וואַרשעווער יידן, ווי אויך פּליטים פון דער פּראָווינץ.

דער בונקער האָט געהאַט קליינע פענצטערלעך און דורך זיי האָט מען אָבסערווירט, וואָס עס טוט זיך אין דרויסן. אין אים האָבן מיר פאַרבראַכט כמעט

אַ גאַנצן טאָג. ביינאַכט האָבן מיר זיך אַריינגעשלייכט אין די וווינונגען, ווייל די נאַציס האָבן מורא געהאַט אַדורכצופירן זייערע „אַקציעס״ אין דער פינצטערניש.

וויאַזוי איך בין אָנגעקומען אין דעם בונקער — דאָס איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך. אין איינעם פון די קריטישע טעג, ווען איך בין געגאַנגען ערליידיקן אַן ענין אין קליינעם געטאָ (אויף דער פּראָסטע־גאַס), האָב איך געטראָפן דעם יינגן כאַנאַכאָוויטש, ער האָט מיר אָפּגעשטעקט אַ בריוול פון מיין שוועסטער. דער אינהאַלט איז געווען אַ וואָרענונג: „פאַר נישט קיין פּאַניאַטאָווו, קום צו אונדז, מיר האָבן אַ גוטן בונקער!״

איך האָב זיך אַריינגעשמוגלט אין דעם גרויסן געטאָ און בשלום אָנגעקומען.

אין דעם אויבנדערמאָנטן טאָג האָבן מיר געזען דורכן פענצטערל, די שטיוול פון אַ געסטאַפּאָ־זשאַנדאַרם, ווי אויך שיך פון אַ ציווילן מענטש, וואָס איז געווען פאַרדעכטיק. זיכער איז דאָס נישט קיין ייד!

עס איז אונדז אַלעמען געווען קלאָר, אַז דאָס זוכן זיי פאַרמאַסקירטע באַהעלטענישן. דער ווילן צום לעבן, איז געווען אַזוי גרויס, אַז מיר האָבן געלייגט האָפענונג אויף דער קופּע פעדערן, וועלכע האָט פאַרשטעלט דעם אַריינגאַנג. עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַן אויסגעפלינדערט אָרט, אַ חורבה.

פון דרויסן זיינען דערגאַנגען צו אונדז די רופן:

— יידן אַרויס, מיר צינדן אונטער די הייזער! גיט זיך אונטער!

קיינער האָט נישט געענטפערט.

פּלוצים האָבן מיר געהערט אַ יובלדיקן אויסגעשריי:

— היר איז ער!

מיר זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די מערדער און ווי טויזנטער אַנדערע יידן, האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט אין פאַרמאַכטע לאַסט־וואַגאָנעס קיין מיידאַנעק.

כמעט אַלע קאָלער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דעם טראַנספּאָרט, זיינען אָנגעקומען לעבעדיק אין טויט־לאַגער. עס האָט געפעלט בלויז די פרוי אסתר שמוקלערסקאַ, וועלכע איז פאַרהאַלטן געוואָרן אויפן וועג, בשעת אַ סעלעקציע.

ג. דער עפּילאָג

אין מיידאַנעק בין איך צוגעטיילט געוואָרן צו די אַרבעטנדיקע אין פרויען־לאַגער. מיין אַרבעט איז געווען — אָפּהיטן די ריינקייט פונעם אָרט.

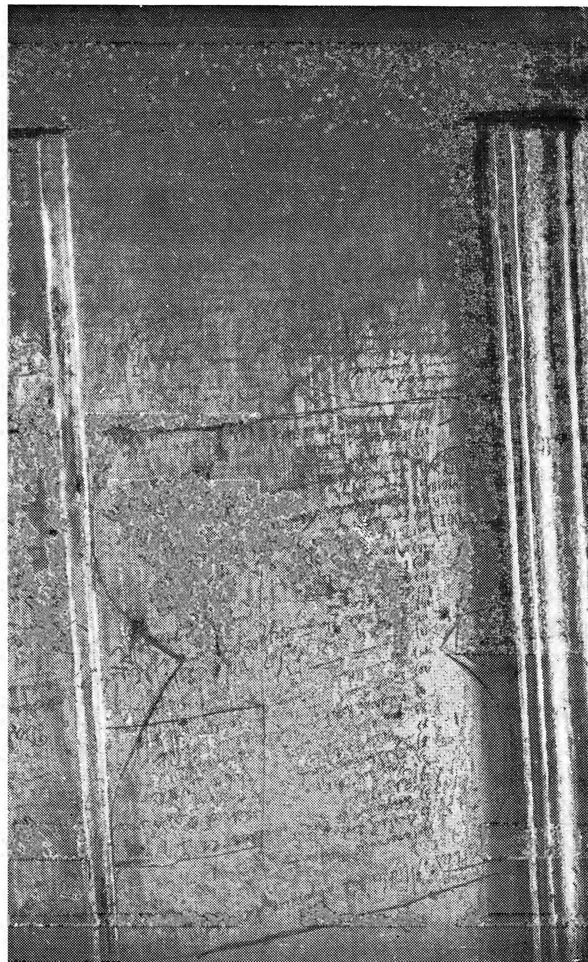
אין איינעם אַ טאָג האָב איך דורכן שטעכל־דראָט־פאַרצוימונג דערזען יצחק וורזאָנע. ער האָט מיר אָנגעמערקט דורך סימנים, אַז זיין פוס איז פאַרווונדעט און ער האָט נישט קיין סמאַטע, וואָס זאָל דינען אַלס באַנדאַזש.

גראָד איז קיין קאַפּאָ נישט געווען אין דער אומגעגנט. איך האָב צוריסן אַן

אַלטן קאַץ און דעם געפאָדערטן שטאָף אים אַריבערגעוואָרפן. עס איז געלונגען. האָלט מען עס באַמערקט, באַצאָלט מען פאַר אַזאַ טובה מיטן קאָפּ.

דורך דעם דראָט־פאַרצוימונג, האָב איך אויך געזען אברהם העכט.

בעת דער סעלעקציע אין מיידאַנעק, זיינען אומגעקומען: רוטא ברוקשטיין, גוטא סטריקאַווסקא, חיים און לאלא ליפקע.

קיר־הזכרון בבית־המדרש, עליו חתימות הניספים
די זכרון־וואַנט אין בית־מדרש מיט די חתימות פון די אומגעקומענע

פישל ראוף

אין איזשביצא־לובעלסקא

צוויי טעג פאַר דער מלחמה־מאָביליזאַציע, האָב איך אַרויסגעשיקט מיין פאַמיליע פון פויזן, ווו עס האָבן געבושעוועט די ענדעקישע כוליגאַנעס, קיין קאָלאָ. איך בין געבליבן אין שטאָט און גערעכנט, אַז די לאַגע וועט זיך ענדערן צום גוטן. דעם צווייטן סעפטעמבער האָב איך עוקר געווען פון פויזן, ווייל איך בין געווען טעטיק אין דער אַנטי־היטלער באַוועגונג און די „פאָלקס־דייטשן" האָבן דאָ אויפגעהויבן דעם קאָפּ. אַ לאַסט־צוג האָט מיך געבראַכט דעם 5־טן סעפטעמבער צוריק אין מיין געבוירן־שטאָט.

מיינע בני־בית האָב איך נישט געטראָפן. מען האָט מיר איבערגעגעבן, אַז זיי זיינען אַוועק קיין לענטשיץ. היות קיין ראַד־פאַרקער איז נישט געווען, האָב איך זיך געלאָזט צופוס אין וועג אַריין.

וואָס עס איז דאַן פאָרגעקומען אויף די וועגן, איז דאָך באַוווּסט. איבער גופים און פגרים, האָבן מענטשן געשפּאַנט און געזוכט אַ רעטונג, אַ באַהעלטעניש. גליקלעכערווייז בין איך אָנגעקומען קיין לענטשיץ. דאָ האָט מען באַשלאָסן צו שפּאַנען ווייטער, פאָרן אין פאַרשידענע ריכטונגען. וווהין מיר זיינען געקומען, האָט מען אונדז געוואָרנט, אַז די דייטשן געפינען זיך נאָענט. נאָך לאַנגע וואַנדערונגען זיינען מיר צוריקגעפאָרן קיין קאָלאָ.

דער 12 סעפטעמבער 1939. די שטימונג אין שטאָט איז אַ שרעקלעכע. קיינער האָט נישט געוואָלט משלים זיין מיט די קלאַנגען, וועלכע זיינען דערגאַנגען צו אונדז. מען האָט זיך פאַרמאַכט אין די וווינונגען און מורא געהאַט אַרויסצוגיין אויף דער גאַס.

די ידיעות וועגן די נאַצישע גרויל־טאַטן, האָבן זיך באַשטעטיקט, מיר האָבן זיי געזען טאָג־טעגלעך. די ערגסטע פון זיי — גירושים אין אומבאַוווּסטע ערטער, דאָס אויסרייסן איינגעוווּרצלטע פאַמיליעס פון זייערע היימען.

אויך אויף מיר איז געפאַלן דער גורל פון גירוש: מיך און מיינע בני־בית, האָט מען געבראַכט אין בנין פון דער „אָכראַנקע", פון דאַנען וועט מען אונדז טראַנספּאָרטירן ווייטער. ווען איך בין אָנגעקומען אויפן דערמאָנטן פּלאַץ, האָבן זיך שוין דאָ געפונען עטלעכע הונדערט נפשות.

דריי טעג זיינען מיר געזעסן אין דער „אָכראַנקע" און אָנגעהערט זיך פאַרשידענעס וועגן דער „צוקונפט" פון אונדזער „קאָנצענטראַציע־לאַגער". איך האָב זיך דערוווּסט, אַז די נאַציס וועלן אין אַן אָוונט אַדורכפירן אַן אונטערזוכונג,

כדי צו זען דאָס רייכטום פון יעדן איינעם. ביי יעדן איינעם וועט מען קאָנפיסקירן דאָס פאַרבאַהאַלטענע געלט און צירונג — די אינהאַבער וועלן שטרענג באַשטראָפט ווערן.

די אינפאָרמאַציע האָב איך גלייך איבערגעגעבן מיינע חברים לצרה. מען האָט געמאַכט אַליין אַ קאָנטראָלע. אין די ברענענדיקע אויוונס אַריינגעוואָרפן פּעק זלאָטעס און דאָלאַרן. די, וועלכע האָבן נישט פאַרמאָגט קיין 50 זלאָטעס (אַ סומע, וואָס מען האָט געמעגט מיטנעמען), זיינען „רייך" געוואָרן בשעת דער שריפה. אַ טייל מענטשן האָבן פאַרשטעקט זייער האָב און גוטס אין באַהעלטענישן.

די אונטערזוכונג האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. ווען די זשאַנדאַרמען זיינען אַוועק, האָט זיך אַנגעהויבן אַ קריגעריי: די פאַרשטעקטע „אוצרות", האָבן די באַהאַלטער נישט געפונען און דאָ האָט זיך אַנגעהויבן אַ פּרשה פון חשדים. אַ קאָמיסיע פון די אינטערנירטע האָט גענומען די זאַך אויספאָרשן און אַלץ איז אַדורך בשלום, אָן דער אַריינמישונג פון זשאַנדאַרמען.

דעם 8 סעפּטעמבער אין דער פרי, האָבן מיר באַקומען אַ מעלדונג, אַז היינט וועלן מיר טראַנספּאָרטירט ווערן. די זשאַנדאַרמען האָבן נישט אָנגערופן דעם נאָמען פונם אָרט און אונדז געמוטיקט: איר וועט אין אייער נייעם מקום באַקומען געשעפטן, ווערקשטעלן און מעגלעכקייטן אָנצוהויבן אַ ניי לעבן. נאָך דער הבטחה, איז געקומען אַ וואָרנונג: ווער עס וועט אַנטלויפן פון צוג צום באַנהויף, אַרויס־טרעטן פון דער ריי, וועט אויפן אָרט דערשאָסן ווערן.

ווי אין הירשנבערגס בילד „גלות", האָט אויסגעזען אונדזער מאַרש צו דער באַן. מיר זיינען אַריינגעגאַנגען אין עטלעכע צענטליק וואַגאָנעס, לאַסט־וואַגאָנעס. אַדוואָקאַט ביימאַן און איך, האָבן געמוזט אַכטונג געבן, אַז די פאַראָרדע־נונגען זאָלן פּינקטלעך אויסגעפירט ווערן. פערציק נפשות אין אַ וואַגאָן. אויב עס וועט פעלן עמעצער פון די טראַנספּאָרטירטע, וועלן מיר באַצאָלן מיטן קאָפּ.

איידער דער צוג האָט גערירט, איז אָנגעקומען אַ טראַנספּאָרט קאָנדענסירטע מילך — אַ מתנה פון דער קהילה, אַ צוגאָב צום שפּייז, וואָס זי האָט געשיקט. דער קאָלער בירגערמייסטער, האָט זיך דאָן געווענדעט צו מיר און צו ניימאַנען, אַלס פאַראַנטוואָרטלעכע, אַז מיר זאָלן צוזאַמען מיט אונדזערע פאַמיליעס פאַרנעמען אַן אָרט אין פאַסאַזשיר־וואַגאָן. מיר האָבן אָפּגעזאָגט, נישט געוואָלט געניסן פון דער פּראָטעקציע.

צוויי טעג און דריי נעכט האָט זיך דער צוג געשלעפּט פון סטאַציע צו סטאַציע. אויפן דריטן טאָג האָט מען געעפנט די וואַגאָנעס און מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז דער צוג געפינט זיך אין דעמבלין. נאָך אַן אויפהאַלטן פון עטלעכע שעה, האָט דער צוג גערירט פונם אָרט. אַ געוויסע צייט האָט דער צוג מאַנעווורירט אויף אַ בריק, געפאָרן אַהין און צוריק, אַ פּאַניק איז באַפאַלן די מענטשן. נאָך אַ שעה רייזע זיינען מיר אָנגעקומען אויפן באַשטימטן אָרט.

פינף מינוט צייט האָט מען אונדז געגעבן אויף צו פאַרלאָזן די וואַגאָנעס. די זשאַנדאַרמען האָבן געטריבן און געשלאָגן, מיט וואָס זיי האָבן געהאַלטן אין האַנט און געקאָפּעט מיט די פיס. דאָס איז געווען דער „וואַרימער" קבלת־פנים אין פּראָסטיקן טאָג.

מיר זיינען אָנגעקומען קיין איזשביצא לובעלסקאַ. די אָרטיקע יידן האָבן געטאָן אַלץ, וואָס איז מעגלעך כדי צו פאַרלייכטערן דעם גלות. מיר האָבן זיך געפילט צווישן יידן־רחמנים בני רחמנים. נישט קיין לייכטע אויפגאַבע איז דאָס געווען פאַר זיי: מיט עטלעכע טעג פאַר אונדזער אָנקום, איז געקומען אַהער אַ טראַנספּאָרט מיט לאָדזשער יידן — 1500 נפשות. די צאָל מענטשן אין שטעטל איז פאַרטאָפּלט געוואָרן. די ענגשאַפט איז געוואָרן נישט איבערצוטראָגן. דער טראַנספּאָרט פון קאָלאָ האָט געציילט 1300 נפשות.

אין איזשביצא האָב איך נישט געזען קיין ברוקירטע גאַסן און אין די ווינטער־טעג האָט דאָס שטעטל זיך געבאָדן אין בלאָטע. די נאַציס האָבן באַשלאָסן, אַז מיר זאָלן די „אוליצעס" מאַכן „זויבער" און געצוווּנגען דעם אָרטיקן יודן־ראַט צו מאָביליזירן די פּליטים צו צוואַנגס־אַרבעט.

איך וועל נישט באַשרייבן די פּרשה, די דורכגעווייקטע מיט בלוט און טרערן. זי האָט באַשווערט די אַרבעט פון די... חברה קדישא. דאָס איז נישט געווען דאָס ערגסטע. עס זיינען צו אונדז דערגאַנגען ידיעות, אַז יעדן טאָג פאָרט אַדורך אַ פאַרשלאָסענער צוג פון לובלין אין דער ריכטונג פון זאַמאָשטש. גויים האָבן דערציילט גרוילעכע זאַכן וועגן אַ געהיימנישפולן לאַגער אין דער געגנט פון בעלזשעץ. יעדן טאָג דערהערן זיך דאָרט שוידערלעכע געשרייען און באַלד ווערט שטיל, ווי אויף אַ בית־עולם. אין שטעטל איז געווען חושך. דער שטורמפירער, ד"ר ענגעלס, האָט יעדן טאָג געמוזט האָבן זיין קרבן. איינמאָל, גייענדיק אין שטאָט, האָב איך געזען ווי דער דערמאָנטער רוצח פאַרהאַלט אַ יידן. ער זידלט אים און שלאָגט אים מכות רצח. אַלע יידן זיינען אַנטלאָפן. פלוצים האָב איך דערהערט דריי שאָסן. און באַלד אַן אויסגעשריי פון ס. ס.־מאַן: „יודען, איר וועט אַלע אויס־געשאָסן ווערן, אַז איר וועט נישט צונעמען דעם... (דאַ קומען באַליידיקנדע ווערטער). אַזוי ווי קיינער האָט זיך נישט באַוויזן, איז ער אַריין אין ערשטן הויז, אַרויסגעשלעפּט אַ אַלטן ייד און 2 פרויען און זיי באַפוילן אָפּצורוימען דעם קרבן, וואָס איז געלעגן אין אַ קאַלוזשע בלוט. איך בין אַרויס פון מיין באַהעלטעניש און געאיילט צו הילף. איך האָב אויפגעציטערט, ווען איך האָב געזען, אַז דער דערמאָרדעטער איז מיין יוגנט־חבר יעקב קאָנינסקי. אַלע פלענער וועגן נקמה זיינען צערונען.

גרופּעס אַרעסטירטע יידן זיינען פאַרשיקט געוואָרן און מער האָט מען פון זיי נישט געהערט. אין אַ געוויסן טאָג האָט מען געפונען דעם אַלטן חיים ניימאַן און זיין פרוי אין אַ קאַלוזשע בלוט. זייער חטא: ביינאַכט האָבן זיי אָנגעצונדן ליכט אין

דער וווינונג. די גיהינום־לײדן האָבן אָנגעהאַלטן ביז פּורים 1942.

שמעון שוואַרץ פון קאָלאָ איז צו מיר אַרײַן אין אַן אָוונט און מיר דערציילט, אַז אין יודנראַט איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז דאָס שטעטל וועט צומאָרגנס אַרומגע־רינגלט ווערן און ס. ס.־לייט וועלן אַלץ ליקווידירן. ווער עס קען זיך ראַטעווען זאָל עס טאָן, אפשר וועלן יחידים בלייבן לעבן. שמעון האָט זיך מיט אונדז געזעגנט און זיין פינצטער פנים האָט געזאָגט: מאָרגן וועט אפשר זיין דער סוף!..

נאָך זיין אַוועקגיין, האָב איך פאָרגעלייגט מיינע באַקאַנטע און קרובים, זיך אויסבאַהאַלטן, זאָל יעדער האַנדלען ווי ער פאַרשטייט. נישטאָ קיין רפואה פאַר אַ קאָלעקטיוו, זאָלן 2—3 געפינען אַ באַהעלטעניש אין יעדע גרופּע זאָל זיך פאַרלאָזן אויפן אייגענעם גורל.

ביינאַכט האָבן מיר זיך גענומען צו דער אַרבעט. עס זיינען געבויט געוואָרן טאָפּלטע ווענט, געגראָבן בונקערס אונטער די פּאָדלאָגעס. מיר האָבן געוווינט אין עק שטעטל און אונדזער רייע איז די לעצטע.

ליגנדיק אין די באַהעלטענישן, האָבן מיר געהערט: יודן, אַרויס! ווער עס וועט געכאַפּט ווערן, וועט מיטן לעבן באַצאָלן! אַ געוויין פון אַ קינד האָט אויפגעדעקט אַ באַהעלטעניש. אַ זיגרייכער יובל־געשריי פון די ווילדע בעסטיעס, האָט אונדז אָנגעזאָגט, אַז זיי האָבן זייער קרבן געפונען.

אויך צומאָרגנס האָבן מיר מורא געהאַט דעם קאָפּ אַרויסצושטעקן. אַזוי האָבן מיר פאַרבראַכט 2 טעג און 1 נאַכט. ווען די צווייטע נאַכט איז צוגעפאַלן, האָב איך באַשלאָסן צו גיין אין שטעטל זיך דערוויסן נייעס. אַ שווערן קאַמף האָב איך געפירט מיט מיין פאַמיליע. איך בין אַרויס פון דער גרוב, זיך פאַרשטענדיקט מיט נאָך דריי פאַמיליעס, צווישן זיי איז געווען מיין ברודער שמחה. נאָך אַ באַראַטונג איז באַשלאָסן געוואָרן צו וואַרפן גורל ווער זאָל גיין אין שטעטל. די אויפגאַבע איז געפאַלן אויף מיין ברודער שמחה.

פאַר זיין גיין האָבן מיר באַזוכט אונדזערע וווינונגען און געזען, אַז זיי זיינען באַרויבט געוואָרן. די פּאָליאַקן האָבן אויסגענוצט די סיטואַציע און צוגענומען דאָס לעצטע ביסל אָרימקייט.

די שליחות פון ברודער און די שפּאַנונג — ווער איז בכוח דאָס איבערצוגעבן. אין דער פינצטערניש האָט ער זיך אַריינגעשלייכט דורך אַ וואַלד אין שטעטל און גליקלעכערווייז צוריקגעקומען אַ נישט־באַשעדיקטער. דאָ הויבט זיך אָן אַ נייע פּרשה.

*

נאָך דער ערשטער פאַרניכטונגס־אַקציע, זיינען אַדורך אַכט טעג. די לעבן־געבליבענע האָבן איינציקווייז אָנגעהויבן אַרויסצוגיין אין די גאַסן. פון די קאָלער יידן זיינען געבליבן עטלעכע צענטליקער נפשות.

אין שטאָט זיינען אָנגעקומען נייע טראַנספּאָרטן יידן פון האָלאַנד, טשעכיע, בעלגיע, דייטשלאַנד און אַנדערע אָקופּירטע לענדער.

עס איז אַרויס אַ נייע גזירה: די יידן מוזן צושטעלן דער מאַכט: וואַרימע וועש, פּעלצן, קליידער. יעדן איז דערלויבט צו האָבן איין אַנצוג און 2 פּאָר אונטערוועש. אַלץ האָט מען צוגענומען, אַפילו לעדערנע וואַליזעס. פאַר נישט אויספירן דעם באַפעל, האָט געדראָט טויט־שטראָף.

דעם 2־טן טאָג חול־המועד פּסח, האָבן די נאַציס מיט דער הילף פון די אָרטיקע פייערלעשער, אַרומגערינגלט דאָס גאַנצע שטעטל און אַלע אַרויסגעפירט צום נייעם „טראַנספּאָרט". די פייערלעשער האָבן אַנטדעקט אַלע באַהעלטענישן און אויך איך בין דאָס מאָל אַריינגעפאַלן.

מיין פרוי און טאָכטער זיינען ניצול געוואָרן. זיי האָבן זיך געפונען אין גאַס אָרעם־בענדער און זיך פאַרגעשטעלט אַלס אַריערינס. פון שטאָט זיינען זיי אַוועק אין נאָענטן דאָרף.

צען אַזייגער אין דער פרי איז דער „טראַנספּאָרט" אַוועק צום פאַרניכטונגס־לאַגער אין בעלזשעץ. איך און מיין ברודער שמחה, האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן. דער פּלאַן איז געווען אַזאַ: מיר וועלן אָפּשרויפן די קראַטע פון פענצטער־וואַגאָן און ביי אַ געלעגנהייט אַרויסשפּרינגען. ווען דער צוג האָט פאַרלאַנגזאַמט זיין פאָרן צוליב דער רעלסן־בייגונג, זיינען מיר אַרויסגעשפּרונגען, דאָס זעלבע האָבן געטון אַנדערע.

די באַן־וועכטער האָבן דאָס באַמערקט און אָנגעהויבן שיסן אויף די אַנטלויפנדיקע. מיין זון וואָס איז געווען מיט אונדז, איז געפאַלן אַ קרבן. איך בין נישט מסוגל צו באַשרייבן מיין דאַמאָלסדיקע לאַגע...

די לעבנגעבליבענע האָבן 3 נעכט געוואַנדערט, אַ גוי האָט זיך מרחם געווען אויף אונדז און ביי אים האָבן מיר געפונען אַ באַהעלטעניש.

מיט דער הילף פון באַקאַנטע פויערן האָבן מיר אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט מיין פרוי און טאָכטער.

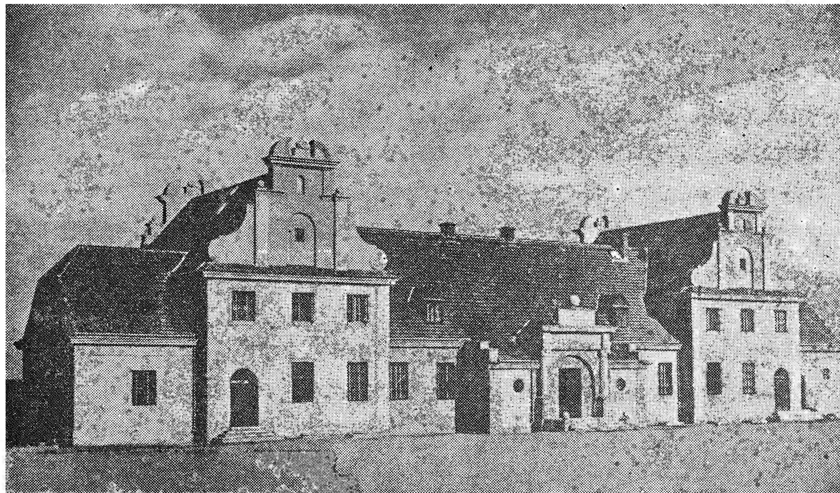
דריי וואָכן האָבן מיר פאַרבראַכט אין באַהעלטעניש, ביז עס איז אוממעגלעך געוואָרן ווייטער צו פאַרבלייבן אין דער סביבה. די נאַציס האָבן באַשלאָסן צו פאַרניכטן יעדן פוילישן ייד. ביי דער נייער סעלעקציע זיינען אומגעקומען שמעון שוואַרץ און זיין פאַמיליע, אַדוואָקאַט בוימאַן, וועלכער איז אומגעקומען אויף אַ בעסטיאַלן אופן.

פון איזשביצא־לובעלסקא זיינען מיר אַוועק קיין קיעלץ — און דאָ הויבט זיך אָן אַ ניי קאַפּיטל וואַנדערנישן.

*

מיט אַ צייט צוריק האָט מען פון האַמבורג מיטגעטיילט, אַז דער היטלעריסטישער מערדער ד״ר ענגעלס איז אַרעסטירט געוואָרן און מען זוכט עדות, כדי פאָרפירן קעגן אים אַ פּראָצעס. נאַטירלעך, אַז איך האָב זיך געמאָלדן. איצט געפינט זיך די אנגעלעגענהייט ביי אונדזער משרד־החוץ, מיט וועלכן איך שטיי אין פאַרבינדונג כדי אויפצוטרעטן אַלס איינער פון די הויפּט־עדות.

מיין פאַרלאַנג איז געווען, אַז מען זאָל דעם מערדער אַנטדעקן, און נאָך אַזויפיל יאָרן איז ער דערפילט געוואָרן.

בית־הנתיבות בקולו — קאָלער באַן־וואָקזאַל

יצחק שולץ

זעקס יאָר אין נאַצי־גיהינום

איך וויל בקיצור פאַרצייכענען נאָר אַ טייל פון מיינע עינויים און ראַנגלענישן אין די טויט־לאַגערן. ווייל וואָס עס האָט פּאַסירט מיט מיר, האָט דאָך געטראָפן דעם רוב פון דער קאָלער יוגנט.

צווישן די ערשטע דריי קאָלער יידן, וועלכע זיינען געכאַפּט געוואָרן דורך די ס. ס.־לייט, כדי צו פאַרדעקן די בעסטיאַלע מעשים, בין איך געווען. זיי האָבן אונדז אַריינגעפירט אין נעלקענס הויז, אין דער וווינונג פון אַלטן יוסף ראזען, און מיט קאַלט בלוט אים דערמאָרדעט. אין הויף האָבן מיר געמוזט אים באַערדיקן און נאָכער אָפּרייניקן דעם צימער, עס זאָל נישט בלייבן קיין סימן פון די בלוט־פלעקן.

— דער פאַל מוז בלייבן אַ געהיימניש — האָבן זיי אונדז געדראָט — אין קעגנפאַל, וועט איר ווי די הינט דערשאָסן ווערן!

*

וואָס קען מען נאָך דערציילן וועגן די פאַרשיקונגען און עס איז שוין נישט דערציילט געוואָרן?

אפשר וועלן מיינע שורות פאַראייביקן עטלעכע נעמען פון קאָלער יינגע לעבנס, וועלכע האָבן נישט זוכה געווען צו זיין מיט אונדז. אין 1941 האָב איך געאַרבעט אין די פויזנער לאַגערן בוכענוואַלד און רעמו, צוזאַמען מיט משה יודקעוויטש, הילל לעווקאָוויטש, אברהם פּאָזנאַנסקי, פּינחס נאשעלסקי, שלמה טארזשאן און משה לעווין — קיינער פון זיי איז נישט געבליבן. מגיפות, הונגער, טויט־שטראָפן האָבן פאַרשניטן דאָס לעבן פון טויזנטער און די דערמאָנטע צווישן זיי.

*

נאָך ווינציק ווייסט מען וועגן די באַשעפטיקונגען פון די לאַגעריסטן, הגם עס איז שוין אַזויפיל דערציילט געוואָרן וועגן דעם. אַ גרופּע פון קאָלער יידן זיינען געצוווּנגען געוואָרן צו ליקווידירן אַ קריסטלעכן בית־עולם אין פויזן, איבערפירן די טרומנעס אין אַ צווייטן פּלאַץ. די אומרייניקייטן פון די האַלב־פאַרפוילטע טרומנעס, האָבן זיך צוגעקלעפּט צו אונדזער גוף, און דאָך האָבן מיר געהאַלטן, אַז דאָס איז אַ לייכטע אַרבעט. מען האָט די לאַגעריסטן טאָג־טעגלעך געשטעלט אויג אויף אויג מיטן טויט: אויב איר ווילט נישט אַ קויל אין קאָפּ, ווערט קבֿרנים!

*

פיל מאָל איז מיין לעבן געשטאַנען אונטער אַ פראַגעצייכן, אָבער דער טויט האָט זיך גאָר נאָענט צו מיר דערנענטערט, ווען איך האָב געוואָלט פאַרבאָרגן אַ לאַבן ברויט און אים ברענגען צו מיינע חברים.

מעשה שהיה כך היה. נאָך אַ לענגערע קראַנקהייט האָט מען מיך איינגע־אָרדנט ביי דער אַרבעט אין דער לאַגער־וועשעריי. איך בין געקומען אין קאָנטאַקט מיט דעם דרויסן און געקויפט אַ ברויט. כדי מען זאָל מיך נישט כאַפּןביים אַריינפירן דאָס „טרייף־פסולע", האָב איך דעם לאַבן באַהאַלטן אין אַ פּאַק וועש און... געשטרויכלט געוואָרן. דער לאַגער־אויפזעער, אַ פּאָליאַק, האָט עס באַמערקט. מיין לעבן איז געהאַנגען אויף אַ האָר. די בקשה, אַז ער זאָל דאָס נישט איבערגעבן דעם ס. ס.־קאָמאַנדיר, האָט קעגן מיין צווייפל און אומגלויבן געהאָלפן. עס זיינען מיר באַשערט געווען נאָך יאָרן פון ליידן און פּיין.

*

אין יאָר 1943. וואַלשטיין, אויסשוויץ. מיין מזל איז געווען, אַז צווישן די, וואָס זיינען געשטאַנען אין דער ריי, ווו מען האָט אויסגעקליבן לחיים ולמוות, איז געפאַלן אויף מיר דער באַפעל „רעכטס!"

מיט מיר זיינען דאַן געווען: גערמאַן און ברוקשטיין און נאָך עטלעכע פון קאָלאָ. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס איז געווען די לעצטע פייער־פּראָבע.

אַ גרויסע אויפשריפט אין לאַגער: „אַרבעט מאַכט דאָס לעבן פריי!" האָט צוגעזאָגט לעבן. צי קאָן מען גלויבן די נאַציס, וואָס האָבן אונדז אָפּגענאַרט טאָג־טעגלעך? נאָכן באָד האָבן מיר באַקומען אַרבעטס־קליידער: ווינטער־מלבושים און שיך מיט הילצערנע זוילן. דאָס איז געווען אין די הייסע זומער־טעג, ווען די היץ איז געווען גרויס. אַ טאָג און אַ נאַכט האָבן מיר געוואַרט אויפן נומער — דער סטעמפּל אויפן האַנט — דער סטעמפּל פון פאַרשקלאַפונג.

ווען מיר האָבן דאָס דערגרייכט — (נישט יעדער האָט דערצו זוכה געווען) האָט מען אונדז געשיקט קיין שויטערלאַוויצע, צו קאַטאָרזשנע אַרבעט. ווייניק האָבן עס אויסגעהאַלטן.

*

אַז מען דערמאָנט זיך דאָס לעצטע יאָר פון דער לעצטער וועלט־מלחמה, גייט אַ שוידער אַדורך דעם לייב. אַזוי נאָענט צום ציל און דאָך אַזוי ווייט פון לעבן. עס איז נישט אמת, אַז די אַפּאַטיע האָט דערדריקט און מענטשן זיינען געווען גלייכגילטיק: לעבן אָדער טויט — אַלץ איינס.

דער וועג קיין מאטהויזן, איז אויך געווען אַ מין קרעמאַטאָריע... דער באַן צוג איז באָמבאַרדירט געוואָרן און הונדערטער האָבן געענדיקט מיטן לעבן: פאַרברענט געוואָרן פון די צינד און אויפרייס באָמבעס.

*

אין דרעזדן. אין די מערץ־רעגנס, גייען מיר אַרום באָרוועס און מענטשן פאַלן ווי פליגן. עסן — גליקלעך איז דער, וואָס קאָן ערגעץ באַקומען קאַרטאָפל־שאָלעכץ, אַ צוגאָב צו זיין קאַרגן שפייז, צו זיין הונגער־פּאַרציע. עס האָבן אונדז פאַרכאַפּט די אַנגריפן אויף דייטשלאַנד, מיר האָבן אין שלאָף געהערט די טריט פון די אַליאירטע כוחות, וועלכע קומען אויסלייזן.

*

ווען די נאַציס זיינען צוזאַמענגעבראָכן געוואָרן און מיר זיינען באַפרייט געוואָרן פון גיהינום, נאָך יאָרן פון קוקן טאָג איין טאָג אויס דעם מלאך־המוות אין פּנים אַריין, זיינען מיר געווען דערשעפּט. עסן איז דאַן געווען לרוב, אָבער דער מאָגן האָט עס נישט פאַרנומען.

דאָ, אין דרעזדן, האָב איך אין די באַפרייאונגס טעג געטראָפן די ברידער ליפּנאָווסקי און קעניגס מאַכטער.

מיר האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין קאָלאָ: אפשר איז דאָרט פאַרבליבן אַ נאָענטער, אַ זכר פון אַ שטוב, אַ רמז פון אַ היים.

געטראָפן האָבן מיר — קברים.

שפוך חמתך

כי הנה אויביך יערימו על עמך סוד —
תרועם בשבט ברזל, לא יקומו עוד.
רבש"ע, הקיצה! אל תזנח לנצח,
ידכאו עמך ה' ונחלתך יענו ברצח...
אמרו: נכחידם מגוי ולא יזכר שמם!
למה פניך תסתיר מעבדך יעקב התם?

בל תשכח, אדני, את ענינו ולחצנו!
נבלת עבדיך הביטה, ונקם תשיב לצרינו!

זדים העלו על מוקדי אש, על מטבח,
את עמך ישראל עוקדים על המזבח.
במהרה בימינו תביס את צרנו המרצח.

כתריאל בן זאב שלדובסקי ז"ל

(אקרוסטיכון זה נכתב בימי מסע־השמד של הנאצים בשנת תש"א, בסגנון הקינית של ימי הביניים).

הרב יהושוע משה אהרונסון ז"ל

„מעשה קויל"

פאטעלניא — קאטארינקא — גאזאווניא[1]

ממתים ידך ה' — ממתים מחלד — חלקם בחיים !
(תהילים י"ז — 14)

בחורף שנת תש"ב, כשהיינו עוד בביתנו, שמועה שמענו ונמס כל לב, והיא כי קהילות עבריות שלמות, אנשים נשים וטף יהודים, מובלים באופן נורא מאוד להריגה, כצאן לטבח יובל, בכל יום ויום עיר אחרת. מקודם קיבלו צו, לשלם איזהו ימים מארק (במק"א * 8 מארק ועוד יותר) מס־גלגולת מכל נפש יהודי, במק"א אמרו שזה להוצאות הדרך, ובמק"א נתנו שם אחר (לצורך אימפונגען[2] וכדומה) ואחרי עבור איזהו שבועות באים אויטאס בלוית חברי הג' ומכניסים את כל היהודים לתוכם ונוסעים אתם למקום אי־ידוע, ומאז אין לנו שום ידיעה מהם. בכל עיר ועיר אבל גדול ליהודים, צום בכי ומספד. גוזרים תענית תפילה וצדקה, הרבה פורשים א"ע ממאכלות אסורים שהורגלו במשך שני המלחמה ונעשה להם כהיתר. הרבה בורחים למק"א ורבים לורשה. המצב ברחוב היהודים נורא ואיום, „גי־צלמות", דבר ברור אין ידוע. באמצע חודש ינואר (סטיצ'יען) 1942 כבר נודע לנו פשר דבר ע"י יהודי אחד, ששמו מיכל פאדכלעבניק מקויל (עכשיו ווארטאברי־קען). באחרונה דר בכפר בוגאי הסמוך לקויל. הוא סיפר לנו כך (כותב אני רק תוכן וקיצור הדברים פה ואם יעלה בידנו יכתוב מר אברהם זייף[3] באריכות כל פרטי הדברים באר היטב, וכל מה שיודע בענין זה) : ביום 9 בינואר 1942 באו לבוגאי חברי הג' ** ודרשו 15 אנשים גבורים וחזקים לעבודה על איזהו ימים (מאיזביצה לקחו ג"כ 15 אנשים), ופאדכלעבניק נלקח עמהם. למחרתו נסעו באוטו עד חצר חלמנא, עכשיו נקראת קולמהויף, הלא היא בין עיר קויל לדומביא. שם הניחו אותם במרתף ,יום השבת הי', ראו תיכף שלא טוב עמהם, כי מצאו על הכותל כתובים חרוזים שונים כמו : „יודען, ווייסט, דאס קיינער קומט פון דא נישט ארויס לעבענדיג",[4] ועוד. גם הי' להם שיחה מאחורי הפרגוד, כי בחדר השני של המרתף

---

* במקום אחד.

** הגסטפו.

[1] פאטעלניע, קאטאר׳נקא, גאזאווניא — מפולנית : מחבת, תיבת נגינה, תחנת גאז. כינויים בפי העם למחנה־המוות בחלמנו.

[2] אימפונגען — זריקות (גרמ').

[3] אברהם זייף — מאסירי המחנה בקונין, מיוצאי גוסטינין. מן המקורבים ביותר להרב אהרונסון. שם קץ לחייו בזמן המרידה של אחרוני האסירים.

[4] „יהודים ! דעו לכם כי איש אינו יוצא מכאן חיים" (יידיש).

ישבו ג״כ חבורה של יהודים אחרים, שסיפרו להם בדיוק נמרץ ממה שמתרחש בבית זה.

ביום הראשון לשבוע הי׳ שביתה, ישבו כל היום בצערם הנורא במרתפם. ביום השני בבוקר נלקחו מהם עשרים יהודים ונשלחו ליער, ועשרה נשארו במרתף, גם הוא — פאדכלעבניק — היה בין עשרה הנשארים. מזמן לזמן שמענו קול רעש גדול בצעקות איומות ומשונות, בכל פעם נשמע קול סאונו של אויטא, הנוגשים אצים בקראם: „מהר, מהר!״. קול פסיעות אנשים יחפים וקול צעקות נוראות („שמע ישראל!״ וכדומה) הגיעו לאזנינו, המשברות לב לרסיסים. במשך עשרה מינוטין נשקט קול הצעקות ואנחות עד ששקטו לגמרי. ואז בכל פעם אחרי עבור הרעש באו אליהם חברי ה„זאנדערקאמאנדע״ של הג׳ ולקחו אותם למעלה בזריזות גדולה וראו לפניהם מחזה נורא: בחדר גדול מונחים מפוזרים בגדים שונים — עליונים ותחתונים — מאנשים נשים וטף, מצווים אותם ליקח הכל כמו כשהוא — בחיפזון נמרץ — ולהניחם באולם שני גדול. שם מונחים כבר בגדים שונים — מכנסים אף מחוכים ומנעלים — עד אין מספר באי־סדר ואי־משטר בתערובות. בשגמרו עבודתם זו — להריק ולנקות את החדר הראשון מבגדים המפוזרים שמה בכל פינה ופינה — החזירו אותם למרתפם. וכן הי׳ כמה פעמים בכל יום.

למתרתו, ביום ג׳, נשארו אחרים והוא נלקח ונשלח ליער באויטא תחת שמירה גדולה, נסעו בערך 10 מינוטן מחעלמנא ליער הסמוך, שם קברו קברים גדולים מאד, חבורות היו מושפעים, רחבים מלמעלה וצרים מלמטה, בערך כל חצי שעה בא אויטא. היו חבורות יהודים מיוחדים שפתחו הדלת ויצא עשן קל שחור קצת, אז נתרחקו משם וכשפסק העשן לצאת, לקחו מאויטא גופים חמים ערומים (אנשים — רק במכנסים תחתונים, ונשים־בכתונת) וזרקו אותם ארצה. אז נגשו חברי הג׳ וצבתים בידם הלכו בין שורות החללים, ובדקו בהם ובמקומות המסתרים שבגופם אם לא הטמינו שם איזהו מטמון, כסף וזהב ואבנים יקרות. כל אשר מצאו לקחו, גם שיני־זהב הנתחבים בפה הקדושים לקחו ותלשו. ואחרי החיפוש לקחו שוב חבורה אחרת מאלו היהודים והשליכו אותם הבורה. שם כבר עמדו יהודים אחרים והטמינו אותם (הוא מיכל פאדכלעבניק הי׳ בראשונה למעלה אבל היות, שראה שאם אחד נחלש מכים אותו ואח״כ הורגים אותו, בחר לו לעמוד בבור למען לא יתראה כ״כ חוצה) ובין כך נסע האויטא לחלמנה, ובא שוב בחזרה וחוזר חלילה. בין ההרוגים הכיר ג״כ את אשתו ואת ילדיו. בערב כסו בעפר קצת הבור, ונסעו לחלמנה.

לפי סיפורו של פאדכלעבניק (ופאדכמיעלניר הנ״ל), נהרגו באופן כזה בחלמנה לערך 700—800 איש במשך יום אחד. חללי הקדושים הונחו בבור כדגים מלוחים, זאת אומרת: ראשו של זה בצד רגליו של זה ופניהם למטה. כל קבר הי׳ בערך 8 מטר רוחב, 6 מטר עומק, ובאורך גוף של איש. הגופות הונחו מתחתית הבור עד שפתו — ג׳ מאות קדושים. אורך הקבר הכללי היה גדול

עד מאוד, (בדיוק לא הי׳ יכול פאדכלעבניק להגיד, מפני שאחרי שכסהו לא הי׳ לבור שום צורת קבר). לבו הי׳ אז דומם כאבן, ועבד בבחינת מכונה, ובכלל כל העבודה שם הי׳ כעין בית תעשי׳ של קטל־רב. הקברנים היהודים אשר לא יכלו להוסיף לעבוד את עבודתם הנוראה במרץ הראוי, צוו השומרים העריצים לנוח א״ע בקבר וירו בהם. כשנתמעט מספר הקברנים הביאו קברנים חדשים מעיר לאדז׳. כדאי לציין שפודכלעבניק הנ״ל, שמע שם, שמלודז׳ הביאו לחלמנה בחודש דעצעמבער 1941, כמה אלפים צוע־ים (ציגיינער) והמיתו אותם גם כן באופן הנ״ל.

שם בחלמנה־קולמהויף, בערך 80—70 מטר מכביש קויל־דומביא, עומד בית בירה וגדר סביביו כמובן, השמירה שם חזקה מאד, אין נותנים לשום אדם בעולם אפילו רק להביט שמה ואצ״ל להכנס שמה.

כשמביאים חבורת יהודים, דורשים לפניהם שאל יפלו לבם ביראתם, כי נלקחים המה לעבודת־כפיה ונוסעים מפה לחזית־העבודה, ומתחלה צריכים לנקות א״ע, לרחוץ גופם ולעשן בגדיהם ולמטרה זו הביאו לכאן. כשנכנסים לפרוזדור כתובה על דלת החדר „באדע־אנשטאלט,[5] הזאנדער־קאמאנדע אצים וממהרים עליהם עד מאד, שיפשיטו את בגדיהם במהירות רבה, ואז נפתחת דלת מצד שני שם כבר עומד איוטא. מי שאינו רוצה ליכנס תיכף שמה, הורגים במכות אכזריות, ודוחפים אותו לאויטא. הדלת נסגרה, אין מקום לאויר שם כלל וכלל, היהודים האומללים מתחילים לצעוק מרה עד שבמשך עשרה מינוטן הקולות יחדלון, כי נחנקו כולם על קדה״ש, עבור שהם מזרע ישראל.

כך הי׳ דבר יום ביומו. צר הי׳ מאוד בערב, בנשף יום. כאשר השיבו את הקברנים אל המרתף, קרעו את שטרי־הכסף אשר היה להם, אחד רופא־שיניים מאיזביץ הי׳ לו חמשה אלפים מארק בכיסו, קרע את כספו ושבר את שעונו הזהב. הצעיר מאחים קשבצקי מקלודאווע, עלם בריא משכמו ומעלה גבוה קומה, איבד את עצמו לדעת (תלה את עצמו) וחבריו לצרה — וביניהם גם פאדכלעבניק הנ״ל — עזרו לו ומשכו ברגליו כדי לקצר את גסיסתו. אחרי כן רצו להצית אש ולשרוף את בית־ההריגה, אבל לדאבונם הי׳ הבית בית־חומה. צר להם מאד. לברוח לא הי׳ להם האפשרות, אבל פ״א נסעו באויטאס־משא, פאדכלעבניק ראה האפשרות לפניו, ועשה חור במכסה האויטא ודרך שם ברח, במשך ריצת אופני האויטא. תיכף אחרי עבור איזהו רגעים רדפו אחריו, אבל עלה בידו להטמין את עצמו עד עבור הגסטפו הרודף אותו. בא לגראבאווא ואח״כ לקראשניעוויץ, אבל והיות ששם כבר היו „שטעק־בריף״[6] אחריו, ברח לגוסטינין ומשם לווארשא. עוד שני קברנים, חבריו בצרה זו, ברחו באותו יום משם לווארשא.

שמענו אז בימי החורף האיום שנת תש״ב, כל זאת סמרו ראשנו וחשך מאור עינינו, ובכל זה, יש מאמינים ורובם מפקפקים בדבריהם, אולם עכשיו אין עוד

---

[5] באדע־אנשטאלט — בית מרחץ.

[6] „שטעק־בריף״ — מכתבי הסגרה (גרמ׳).

כל ספק אצלנו אודות אמיתות הדברים, כי מלבד עדותם של פאדכלעבניק ואינז׳ניר בורנשטיין מקויל וואלראך מקלודבה, ועוד אנשים נאמנים, סיפרו לנו הרבה פולנים פרטים כעין אלו: מדי יום ביומו באו מחנות גדולים של יהודים, מתחנת קויל לקחו אותם הזאנדער־קאמאנדע של הג. — לבית המדרש בקויל, שם היו כל הלילה, ובמשך הזמן נלקחו משם, ישנם מפעם לפעם הרבה הרוגים על אתר (מלבד ילדים שמתו בחורף מסיבת הקור הנורא, שהיה שם).

מספרים נוראות מחלמנה, אולם אין אני מאמין לכל, ועד כאן הם דברים ברורים, ומכאן ואילך בפרק זה הם רק רשמי דברים ספקיים והחוקר יחקר אודות אמיתתן, והוא: בחורף שנת תש״ג ספר לנו, שהיות שרבו כבר הנקברים — ביער אצל חלמנה — עד אין מספר וכבר נרגש סרחון האויר ועיפושו, פתחו הקברים וזרקו על הגופים סיד צלול. אח״כ התחילו לשרוף גופי הקדושים החדשים. כבר אין מביאים דרך העיר לבית הכנסת רק ישר מתחנה לקליינבאהן [7] חלמנתה. מספרים ג״כ שעובד שם „באגער״, מכונה לחפירת הקרקע, כדי למעט בעדות־ראי׳ של הקברנים. אומרים שאופן המיתה הוא בדרך פשוט, האויטא סגור מכל צד אין מקום כניסה לאויר, כשמתחיל לנסוע, צנור העשן שצריך לצאת חוצה — נכנס לפנים והעשן חונק נפשות האומללים היושבים סגורים בפנים. אומרים, שבאחרונה, היות שכבר אין מקום לקבור חפרו את הקרקע ושתלו שם עצים, באופן זה ישנו שם — בחלמנה — עכשיו רק יער צעיר, אין מכיר מה מתחת לעפר אבל — „ארץ אל תכסי דמי״!!!

מספרים שביער קארזמיערז׳ הסמוך לפה כל השטח מלא קרבנות מקדושי ישראל, לפי שאומרים הפולנים המה יהודי זאגרוד (זה הי׳ עוד קודם מעשה קויל).

וויסלפיש מז׳יכלין שהי׳ פה, ספר, שהוא בעצמו הי׳ בין הנשלחים מז׳יכלין בפירים תש״ב ובעת שהגיעו לשוק בקראשניעוויץ (כביש קויל) עלה בידו לברוח.

כמה וכמה אכרים פולנים מסביבת קאנין הביאו אלינו שטרי־ממון (באַנק־נאָטין) של מאה ושל חמישים מארק, הרבה נדבקים מארבע חתיכות שונות משטרי כסף במספרים שונים. על שאלתנו מניין לכם זה, אמרו שבכל כביש קויל מונחים היו הרבה ממון קרוע שקרעו אותם היהודים על האויטאָס בדרך נסיעתם כי ראו את אשר לפניהם, לאן נוסעים, וזרקו דרך החורים ממון קרוע, חפצים שונים וכלים יקרים — נשברים לרסיסים, והם דבקו שטרי כסף הקרועים לאחדים.

[7] „קליימבאהן״ — רכבת, שמסילתה צרה מן הרגיל (גרמ׳).

אסתר נשלסקה־בנדלר

בשנת 1945 בקולו

א. „העוד חי יהודי מעירנו?"

בפברואר 1945, מיד עם שחרור קולו ע"י הצבא האדום, נכנסתי ברגל לעירי. מן היערות באתי, מן אחת הפלוגות של הפרטיזנים. הנה נתגשם אחד מחלומותי: לשוב לקולו על אף דברי ההתפארות של הרוצחים, שאמרו בגודל־לב, ששום יהודי לא יוסיף, לאחר הגירושים למחנות־ההשמדה, לראות את העיר שנית. המשיכה שלי לעיר לא היתה כדי לזכות ברכוש שניטש, אלא להראות: „עוד אנחנו פה!"

באמצע הרחובות של הפרבר הוורשאי היו מוטלות גופות של חיילים גרמנים. הן היו הסימן האחרון של שלטון הנאצים. העלוקות התבוססו הפעם בדמן הן. למראה החללים נתבדתה כל התיאוריה על הצבא הבלתי־מנוצח. ליד פגר של חתול ראיתי גופת קצין מהס.ס. ששכב פשוט־ידיים. הוא נפל, כנראה, ברגע שהרים ידיו לכניעה. חיל־החלוץ הסובייטי שכבש את העיר, לא האמין לאחרוני הנאצים. חשדו בהם שחורשים מזימה ושמים מלכודת, וכל אחד שנתקל בדרכם — דינו היה מוות.

עם בואי לעיר מצאתי את רוב הרחובות ריקים. כנופיות של ערב־רב הגיחו לפתע־פתאום. לפי השקים שבידיהם אפשר היה לנחש כי באו לבוז ביזה. הפעם שלחו יד ברכוש של הפקידות הנאצית. באו לגזול מן הגוזל. כמה מן האספסוף החליטו לרשת את הדירות המרוהטות, המלאות מזון רב.

רגלי הוליכוני לרחוב ה־3 במאי. התקרבתי לבית־החרושת של המכונות החקלאיות, ואף לכאן כבר הגיע האספסוף. ראיתי שהם מוציאים מכל הבא אל היד.

— „הרף!" — הרימותי קולי.

הנקהלים נדהמו למראה אשה הלבושה כפרטיזנית: מטפחת כפרית עוטפת את הראש, רגליה יחפות, והיא לבושה חולצת חאקי ומכנסי גבר. יצאו בבהלה מן החצר והתפזרו לכל עבר.

השערים נסגרו.

מבית החרושת שמתי פעמי לבית־העירייה. הפקידה הראשית, גברת בוצ'יקביץ קיבלה אותי בתימהון:

— את יהודיה? ואת חיה?

— האם רק לכם יש מונופולין על החיים? — חרקתי שיניים.

התגובה שלי הבהילה אותה. הסתירה את המשטמה האנדקית והחליפה את נעימת דיבורה:

— מה הגברת מבקשת ממנו שנעשה? — שאלה בענין.

— אני מבקשת בחזרה את הרכוש שלי! אני דורשת לחם, כי מגיע לי!

— בזכות מה?

— נלחמתי, הבאתי עם פלוגות הפרטיזנים את החירות!

הלך הרוח נשתנה עם כניסתו של ראש־העיר, האדון אוסטרובסקי. הוא היה אדיב יותר. לאחר פנייתי אליו, שקע בהרהורים והשיב באדישות דברים שיש להם פנים לכאן ולכאן.

יצאתי בפחי־נפש.

המנין הראשון

לא כזרים אלא כאנשים החוזרים מדרך רחוקה־רחוקה הביתה, התחילו לשוב לעיר השרידים המעטים מיהודי קולו. הם חזרו לחפש ולחכות לאלה שעוד יבואו. אולי התרחש נס וקרובים, שאמרו עליהם כי נהרגו, נשארו בחיים. לא ייתכן, אמר הלב המאמין, שבאחד הימים לא יופיעו הניצולים.

בין הראשונים שחזרו לקולו היו: כותבת השורות הללו, אליאש מארקובסקי, יהודית מארקובסקה, רגינה קונינסקה, מוניק מוחורובסקי, לוטק אנגלמן, שווארץ, שלמה פודחלבניק, מענכע, עזרא איזביצקי ואמו, דאנילביטש־קאליסקה, אדלה בראנד, יונה פוקס, ווילצ׳ינסקה, דוד לוין, הנדולה, אדזיה פוגל ובנה, הנק זאַלקינד, מיכל פודחלבניק, ויסמן, הנכדה של ווארשבסקי, אברהם הכט, ע. רייכרט, מוטק פודחלבניק, שלושת האחים חמיילניק, סנדלר חיים, הכובען אוטשינובסקי, זיגמונט סטופיי, אדק איזביצקי, מרדכי קמפינסקי, פיפוט ווייסוואָל והיימן טמפלהוף.

הבית שבו התגוררתי, הפך למקום־מקלט ראשון — אכסניה. על הרצפות שיטחנו מזרונים. בין מזרון למזרון — מזוודה, ילקוט גב או סתם צרור. האכילה היתה בצוותא. ישבנו ימים ראשונים כאבלים, וסיפרנו זה לזה את כל המוצאות אותנו מאז היום הנורא. משנוספו עוד ועוד הפך בית המגורים של פוקס וזלקינד (בית פודחולבניק) לאכסניה שנייה.

הדירות שלא נהרסו בימי המלחמה, הוחזרו לכל דורש ולכל יורש; אבל קשה היה להתחיל שוב בחיים תקינים.

כל איש נשא בלבו בית־קברות וזקוק היה לעצה ולהדרכה. נבחר ועד של הניצולים. והעבודה היתה מרובה: התחלנו לחקור מי ומי נשאר בחיים והיכן הוא, טיפלנו בחולים, שהובאו לבית־חולים. ענינו לעשרות מכתבים שהגיעו מכל קצווי תבל, מתפוצות ישראל. מאמריקה נשלחו אלינו חבילות בגדים.

הוועד היה צורך־שעה. כל אחד לחוד הרגיש כי גל הבוז והשנאה ליהודים עודו מציף את העיר. הפולנים שכבשו את חנויות היהודים ונכנסו לגור בבתיהם —

לא רצו לעזוב את הנכבש. בכל מקרה שהגוזלים סירבו להחזיר את הגזל — בא הוועד ודרש מהשלטונות משפט־צדק.

בימים אלה נכרה באדמות קולו קבר חדש, שבו נטמנה גופתו של אחד החוזרים, שעבר את כל מדורי־הגיהנום, והוא בן עירנו מרדכי בן לאה שווארץ

העיריה מסרה לשארית־הפליטה חלקת אדמה לבית־קברות חדש, בקרבת הכפר רוז׳קוב.

עדות אחרונה מהחורבן

עברו שבועות מספר והחוזרים התחילו לעסוק במסחר ובמלאכה. אחד מהם חפר באדמת חצרו לגלות „מטמון״ שהעלימו הוריו מהנאצים, אך המשטרה אסרה עליו מעשה זה. כמה יהודים הצליחו לקבל בחזרה את הרהיטים שנמצאו אצל השכנים.

קשה היתה השיבה לחיים תקינים. מראה הרחובות היהודיים, שנהרסו עד היסוד, דיכא את הרוח. כל העיר דמתה לבית־קברות גדול, אף כי לא נראו מצבות. אף בבית־העלמין היהודי לא נשארו מצבות־הזיכרון. אבני המצבה נלקחו לריצוף, מבית העלמין עד לשדרות. הלב נקרע למראה הביזיון הזה. לשוא חיפשנו את קברי ההורים והקרובים שמתו לפני בוא השואה. השטח כולו הפך לשדה מרעה.

בית־המדרש נשאר על תילו. נכנסנו לתוכו ומצאנו על הרצפה ערימה גדולה של נעלי ילדים, תפילין ו„סידורים״. ארון הקודש נשאר שלם. את כל הנמצא העברנו ללודז׳, ל„יידישער אינסטיטוט״.

באחד הימים הגיע לעיר אדק גורסקי, חתנה של משפחת ליפקי. הוא היה חייל בצבא הרוסי ופניו לברלין. שאל על אשתו ועל בנו, אך בפינו לא היתה מלה של תנחומים.

ה„לנדסמנשפט״ באמריקה שלחה אלינו איגרת: „כמה כסף דרוש לשיקומ־כם?״ ענינו להם: אנו עוזבים את העיר המלאה דמים, כל אבן מקיר תזעק. הבדידות גדולה והזרות מציקה. באנו לראות את מקום קברות קרובינו, ופנינו לארץ־ישראל.

שיחות עם פולנים

גיששנו כמו באפלה; ביקשנו לדעת מה הציבור רוחש לנו. לפעמים נדמה היה לנו, כי התחילו להשלים עם שובנו. שוחחנו עמהם על העבר ועל הבאות. כמה מהם גילו מוסר כליות, התנצלו שלא עשו הכל למען הצלת ידידים. רובם ככולם אמרו כי השנאה היא בת חלוף, ויעשו הכל כדי לתקן את שהיה.

— גם אנחנו סבלנו, גם בנינו והורינו נפלו במלחמה זו! — זלגו דמעות.

— אולי חסר לכם משהו וניתן לכם! — ביקשו להיטיב עמנו.

מעטים היו הפולנים שקיימו את דברי פיהם והושיטו יד לעזרה.

בשוק, במקום מקח וממכר שמענו את הפולנים שהם מרננים:

— שוב קונים היהודים את האווז הטוב ביותר!

— מי יתן ויעלמו כמו בשנים הקודמות!

— יש לשבח את היטלר על המלאכה הטובה!

היו גם פולנים שהפכו ל„מקוננים״:

— אמרנו, שלאחר המלחמה לא נראה אותם, והנה...

יום יום וטעמו. היו ימים שהרגשנו יחס עוין גלוי, ואף הידידים התחמקו מלהיפגש עמנו, שמא יאמרו: „הנה הם מתיידדים עם...״

משום יחס כבוד לידידים אמיתיים המעטנו לבקר בביתם.

יצאנו את העיר ונשבענו: לעולם לא נשוב שמה! לעולם לא!

בכינו על חורבן הקהילה ובכי משנה על שאבד האימון באדם, באנשים שאיבדו צורת אדם.

על קבר־האחים בחלמנו לאחר המלחמה
אויפן ברודער־קבר אין כעלמנא נאָך דער מלחמה

יעקב וואַלדמאַן

די כעלמנער טראַגעדיע *

...די שכנותדיקע קרייזן, ווי צ. ב. קאָלאָ און סאמפאלנע זיינען געוואָרן „יודענריין”. כמעט יעדן טאָג זיינען אָנגעקומען צוגן און אויטאָס איבערפולטע מיט יידן פון גאַנץ אייראָפּע. מיט אַ יידן פון פּאַריז האָב איך אַליין גערעדט אויפן וואָקזאַל אין קאָלאָ, ווו איך האָב געאַרבעט ביי קוילן. מען האָט זיי געבערענגט צופירן אין „פולמאן”־וואַגאָנעס, מיט זייער גרויסע באַגאַזשן. ווען איך האָב זיי געגעבן צו פאַרשטיין, אַז זיי זאָלן אַנטלויפן אין די וועלדער, ווייל באַלד וועלן קומען נאָך זיי זשאַנדאַרן און זיי וועלן זיין פאַרלוירן אויף אייביק — האָבן זיי געלאַכט פון מיר און געזאָגט: „מיר פאָרן דאָך צו דער יידישער קאָלאָניע „היידעמילע” **. אַזוי האָט מען אונדז געזאָגט אין פּאַריז.

אין אייניקע מינוטן אַרום האָבן זיי זיך איבערצייגט אין דער ווארהייט פון מיינע ווערטער.

עס זיינען אָנגעקומען עטלעכע אָפּטיילונגען זשאַנדאַרמעריע און מען האָט זיי איבערגעזעצט אין פּי־וואַגאָנעס פון דער קליינבאַן. דאַן האָבן פיל פון זיי זיך געוואָלט ראַטעווען, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט. פיל קרבנות זיינען געבליבן באַלד אויפן אָרט.

אויך דאָס לאָדזשער געטאָ, האָט געליפערט און פאַרגרעסערט די רייען פון כעלמנער קרבנות. טאָג־טעגלעך האָבן מיר געזען אויף דער טארונסקא־גאַס אין קאָלאָ, אָרעמע מוטערס שלעפנדיק אויף די פלייצעס פעקלעך, און אונטערגעשטויסן

---

* מיר ברענגען דאָ אַ פראַגמענט פון דער באַשרייבונג, „די כעלמנער טראַגעדיע”, וועלכע איז פאַרעפענטלעכט געוואָרן אין דער צייטשריפט „פון לעצטן חורבן” (מינכען, אויגוסט 1946), אַרויסגעגעבן פון צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע, ביים צענטראַל קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע.

יעקב וואלדמאַן ז״ל, געבוירן אין אוניעוו ביי טורעק, מיטגעמאַכט אַלע עינויים פון דער אָקופּאַציע ביז צו דער אויסזידלונג, נאַכער אַנטלאָפן צו די פּאַרטיזאַנער. נאָך דער באַפרייונג, זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער אַרבעט פון דער צנטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פוילן. ער האָט אָרגאַניזירט אַן אויספאָרשונג קאָמיסיע קיין כעלמנאָ. וואלדמאַן, איז דעם 1־טן סעפּטעמבער 1956 געפאַלן אין שטעטל טורעק פון אַ מערדערישער א. ק.־קויל.

** יודענקאָלאָניע „היידעמילע”, האָט זיך געפונען אין 17 דערפלעך, אויף אַ שטח פון 35 קוואַדראַט קילאָמעטער. די יידן פון טורקער קרייז, זיינען דאָרט געווען באַשעפטיקט מיט לאַנדווירטשאַפט און אַנדערע אַרבעט. דאָס איז געווען די איינציקע יידישע קאָלאַניע אין פוילן. אין בעלגיע, האָלאַנד, פראַנקרייך און אַנדערע לענדער, האָט מען געמעלדעט די יידן, אַז זיי פאָרן קיין היידעמילע, אינדעראמתן האָט מען זיי געשיקט אַן ערך 40 קילאָמעטער ווייטער, קיין כעלמנא, 6 קילאָמעטער פון קאָלאָ און 9 קילאָמעטער פון דאמביע.

געוואָרן פון דער מערדערלעך־שמוציקער האַנט פון היטלעריסטישן סאָלדאַט. דער ציווילער באַפעלקערונג איז נישט דערלויבט געווען צו קוקן דורך די פענצטער, ווען מען האָט איבערגעפירט די מענטשן פון דער באַן צו דער קליינבאַן, ווו זיי זיינען געפאַלן פון שוואַכקייט און מידקייט, יוז מען האָט געקאַטעוועט קינדער מיט קאָלבעס, אַזוי לאַנג ביז מען האָט זיי געדאַרפט אויפהויבן, אָבער שוין פאַרשטייפטע מתים.

כדי דער וועג זאָל די היטלעריסטישע תליינים ניט לאַנגוויייליקן, האָבן זיי געשאָסן אין די מאַרשירנדיקע קאָלאָנעס. די פורן, וואָס זיינען נאָכגעגאַנגען נאָך זיי, האָבן צונויפגענומען די טויטע.

ד"ר א. בראנד־אורבן

מיין אַלטע היים

דו פאַרלאַנגסט פון מיר, פריינט, אומציילבאַרע מאָל
אַ וואָרט וועגן קויל, אונדזער וויג,
וואָס קאָן איך דיר זאָגן נאָכן מבול פון שטאָל,
נאָך יאָרן פון אומקום און קריג ?

ס׳איז פאַרגעלט שוין די בלאַט, אַוועק שוין **די צייט**
פון בויען, פון בליען, פון מוט.
געבליבן פון טרוימען, חלומות פון פרייד
בלויז וווּנדן און טרערן, און בלוט.

ס׳איז מיר איינס קלאָר און כ׳וויל, אַז ס׳שטעטל מיינס **קויל**
זאָל נישט ווערן פאַרגעסן, ניין —
פאַר קויל כ׳וויל זינגען פון שמערץ און פון גרויל
מיט אַ האַרץ וואָס פול איז מיט פיין.

אויף די פליגל פון טרוים אָפט בין איך אין מיין שטאָט,
כ׳זוך פריינט דאָרט וואָס זיינען אַוועק ;
כ׳זוך זייער שמייכל, וואָס יעדער דאָרט טוט,
נאָר אַ נעפּל אַלץ דאָרט פאַרדעקט.

מיינע יידן, די תמימים, וואָס איך זע אין דער נאַכט,
זיי גייען און גייען, עס שפּאַנט יינג און אַלט.
ישטאַ מער ר׳ שלמה, נישט די וועלט האָט באַאכט,
געזיגט האָבן חיות אין וואַלד...

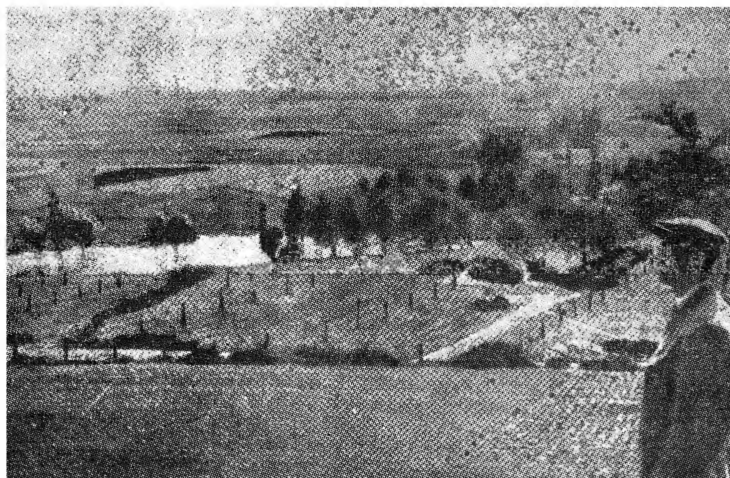
עס רױשן די װעלדער, ס׳רױשט װידער דער טײך,
דער פרימאָרגן שענקט מיר אַ שטראַל,
מיט זילבער פאַרגיסט די לבנה די נאַכט,
עס צערטלט פרימאָרגן די גראָז, דער טל.

עס שפּאַנט דאָ דרײסט מײן פאָטער אין שטעג;
שטורעם ברױזט איבער װאַסער און לאַנד;
און אין ברוסט גליט אַ פײער; פירט קײן ציון דער װעג,
„אם אשכחך" — ער קריצט אױף זײן װאַנט.

און מײן מאַמע אין טונקל, װען שבת פאַרשװינדט
מיט „גאָט פון אברהם" געברום;
דער קאָפּ אױף איר קני לײגט אַװעק איר קינד —
שױן װאָכנטעג שרױערן אין אים ביטער שטום.

איצט אַלעס פאַרברענט, אומענדלעך דער חורבן,
נישטאָ מער די מאַמע, דער זײדע, די באָבעס;
איך שרײ אין מײן צאָרן, אַז אומזיסט איז דער קרבן —
חודש אלול איז דאָ און נישט זען קבר־אבות

ירושלים, עיה״ק, תשי״ז

יעקב וואלדמאן בחלמנו אחרי המלחמה
יעקב וואלדמאן אין כעלמנא נאָך דער מלחמה

ה. הירשביין

אַמאָל איז געווען אַ יידיש קאָלאָ

בילדער און געשטאַלטן פון שפרודלדיקן געזעלשאַפטלעכן לעבן, מיט וועלכן עס איז געווען געבענטשט אונדזער שטאָט, ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, שווימען אויף אין מיין זיכרון.

די יידישע קהילה אין קאָלאָ, איז נישט געווען פון די גרויסע, זי איז אָבער געווען געזעלשאַפטלעך שטאַרק אַנטוויקלט. יעדע איינע פון די געזעלשאַפטלעכע גרופּירונגען האָט געוואָלט איבערשטייגן די צווייטע, דורך שאַפן וואָס מער ווירטשאַפטלעכע און קולטור־אינסטיטוציעס. אַלע אינסטיטוציעס האָבן אַנטוויקלט אַ לעבהאַפטע טעטיקייט און דאָס האָט מיטגעווירקט, אַז כמעט די גאַנצע יידישע יוגנט איז געווען אַראַנזשירט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן.

די רעפּרעזענטאַנטן פון די פּאַרטייען זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך פון דער קעגנוואַרט און געהאָלפן שמידן די צוקונפט. זאָל מען דערציילן וועגן זיי, הגם יעדער איינער פון זיי האָט געהאַט געלט געערדט אויף זיין באַזונדער שפּראַך און געגאַנגען זיין אויסגעווײלטן וועג.

...בעתן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דעם 1־טן אָקטאָבער 1939, האָט די יידישע באַפעלקערונג אין קאָלאָ געפּרוווט נעמען די שוץ איבערן לעבן אין אייגענע הענט. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ בירגער־מיליץ און די הויפּט־לייטער זיינען געווען: פּיערניקאַזש, טעמפּעלהויף, ברעגנער, ברוקשטיין, הירשביין, באַרקאָווסקי, פראַנקאָווסקי, איזשביצקי א. א. — כמעט אַלע געזעלשאַפטלעכע טוער.

דאָס כאַאָטישע אַנטלויפן פון פּוילישן מיליטער און דער גיכער אַריינמאַרש פון די נאַציס, האָבן צעבראָכן דאָס לעבן בכלל און די יידישע באַפעלקערונג בפרט. באַלד אין ערשטן טאָג פון דער אָקופּאַציע, האָבן די היטלעריסטן מודיע געווען דורך גרויסע פּלאַקאַטן, אַז יידן זיינען מחוץ דעם געזעץ. אויף דער גזירה האָבן געוואַרט די שוואַרצע עלעמענטן פון דער פּוילישער באַפעלקערונג. עס זיינען צעראַבירט געוואָרן די געשעפטן פון ראַטבערג, בורדאָווסקי, וואַלטער, שאַלאַדאָווסקי און אַנדערע. מען האָט נישט געטאָרט זיך קלאָגן אויף די פּאָגראָמירער.

אין די ערשטע טעג האָט זיך דערהערט אַ רוף אין די הויפן: „יודען העראוס!" — מיט רעוואָלווער שאָסן און טויט־דראָאונגען איז די יידישע באַפעלקערונג צוזאַמענגעטריבן געוואָרן אויף איין פּלאַץ. דער אַלטער ר' יוסף ראָזען ז"ל,

וועלכער איז געלעגן קראַנק, האָט נישט געקאָנט אַראָפּגיין פון בעט און אַ היטלעריסט האָט אים דערשאָסן אויפן אָרט. אין יענעם טאָג איז אויך דערשאָסן געוואָרן שלמה ביעזווינסקי, דער פאָרזיצער פון דער יידישער שטאָט־ביבליאָטעק. אויף די טרעפּ פון זיין פאָטערס וווינונג איז ער אומגעקומען. דער מערדער איז דאַן אַוועק צום אומגליקלעכן פאָטער און צום פּאַראַליזשירטן זון און געפּאַדערט פון זיי צוצונעמען דעם קרבן און אָפּוואַשן דאָס פאַרגאָסענע בלוט. זיי זיינען געווען די ערשטע קרבנות פון אונדזער שטאָט.

די יידישע מענער זיינען געטריבן געוואָרן צו די קאַלישער און וואַרשע־ווער בריקן, וועלכע זיינען אויפגעריסן געוואָרן דורכן פּוילישן מיליטער. דער באַפעל איז געווען: אַרויסציען פון וואַסער די שטיינער און די בריק־טיילן. די צוזאַמענגעטריבענע זיינען געשטאַנען ביז צום האַלדז אין וואַסער און די ווילדע בעסטיעס האָבן געשלאָגן מיט לאַנגע בייטשן איבער די קעפּ און געיאָגט: „שנעלער, יודען, שנעלער!" הויכע אָפיצירן האָבן פאָטאָגראַפירט די סצענע און געלאַכט.

לעבן מיר זיינען געשטאַנען די עלטערע איינוווינער: שטייער, ביעזשוויג־סקי, ווינטער, ברענער, דאַנילעוויטש, צארנדאָרף, וואלקאוויטש א. אַ. פלוצים זיינען די ס. ס. בעסטיעס צוגעפאַלן צו גונעק ווינטער און אים מערדערלעך צעשלאָגן, ווייל זיינע קראַנקע פיס האָבן נישט געקענט שנעל זיך באַוועגן.

אין דער זעלבער צייט האָבן אויך די בעסטיעס זיך פאַרנומען מיט אַ אַנדער גרופּע יידן, וועלכע האָבן געמוזט ליגן מיטן פּנים צו דער ערד און זינגען תפילות. דער גרייז־גרויער ר׳ שלמה יוסף וואסערמאַן ז״ל, האָט אויף אַ ווײַלע אויפגעהויבן דעם קאָפּ, איז צו אים צוגעלאָפן אַ סאַדיסט און דעם קאָפּ ציגעטרעטן צו דער ערד.

אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויל־טאָטן פון נאַציישן גיהינום אין אונדזער שטאָט. במשך פון דער אָקופּאַציע איז אומגעבראַכט געוואָרן כמעט די גאַנצע קהילה, איר גורל איז געווען ווי דער גורל פון אַלע יידישע קהילות אין פּוילן.

תאריכי־יגון

- ב־18 בספטמבר כבשו הנאצים את קולו.
- ב־19 בספטמבר הרגו הרוצחים את בני עירנו יוסף רוזן ושלמה ביז'ינסקי.
- ב־19 בספטמבר נקראו יהודי העיר בפעם הראשונה לעבודת כפייה.
- ב־20 בספטמבר הועלה בית־הכנסת באש.
- בט' בתשרי תש"ב, בליל „כל נדרי", נשלחו כ־30 נערות מבנות עירנו למחנה־כפייה, בקרבת העיר פוזנאן.
- בערב ראש השנה, בשנת 1940, גורשו כ־150 משפחות מיהודי קולו לכפר בוגאי.
- ב־19 ביוני 1941 נשלחו 200 מיהודי קולו למחנה־כפייה, בקרבת העיר פוזנאן.
- ב־21 ביוני 1941 נשלחו 300 מיהודי קולו למחנה־כפייה אייכנוואלד.
- באלול תש"א, נשלחו כ־100 בנות עירנו לעבודות כפייה במחנה ברסלאו.
- ב־14 באוקטובר 1943 — מרד במחנה הכפייה סוביבאר. השתתפו בו שנים מבני עירנו: יחזקאל מאנכע ושלמה פודכלבניק. שניהם ניצלו.
- ב־10 בדצמבר 1941 — התחלת הגירוש ההמוני למחנה ההשמדה בחלמנו.
- בכ' בכסלו תש"א — נפטר בלובלין הרב האחרון של קהילת קולו, הרה"ג ר' חיים דוד זילבר־מרגליות.
- בחנוכה שנת 1939 גורשו כ־1000 מיהודי קולו לאיזשביצה לובלסקה.
- ב־17 בינואר 1943 רצחו הנאצים את בני עירנו תנחום דאנילביטש וזונדל אברמוביץ.
- במרץ 1943 גורשו מקולו אחרוני יהודיה, זקנים ותשושי־כוח, לאושוויץ.
- ב־11 באפריל 1945, שוחררו כמה מבני עירנו, שהיו במחנה בוכנואלד, ע"י צבא ארצות־הברית.

רשם א. ד.

יזכור

צוואַנציק טעג אין חודש כסלו, תש״ב, דעם 19־טן דעצעמבער 1941, איז אין די כעלמנער גאַז־קאַמערן פאַרניכטעט געוואָרן דאָס רעשטל פון יידישן קאָלאָ.

צו דער יאָרצייט, וואָס פאַלט אויס היי־יאָר כ׳ כסלו, דעם 11־טן דעצעמבער 1949, טרעפן זיך אַלע פאַרבליבענע יידן פון קאָלאָ און אומגעגנט, אויפן בית־עלמין החדש אין חיפה. מ׳וועט מקבר זיין די ביינער פון די אומגעקומענע, געבראַכטע פון די גרויסע גריבער אין כעלמנא.

די קבורה קומט פאָר 3 אַ זייגער נאָכמיטאָג.

גיב צוויסן דיינע קאָלער לאַנדסלייט.

ארגאניזיר־קאמיטעט

כרוז ליוצאי־קולו בישראל — אויפרוף צו די קאָלער לאַנדסלייט אין ישראל

זכרונות

פארצייכנונגען

מגיפת החולירע בקולו

(מפי הישיש **ר' אברהם גליקסמן**)

כבן שמונים אני היום. זכיתי לגיל שלא ידעו אבותי. זכרונותי מהעבר הרחוק־רחוק פוחתים והולכים, אבל דבר אחד טרם נשכח ממני ואזכרהו כאילו היה זה מקרוב — וזוהי המגיפה הגדולה, ששמה חולירע, שהשתוללה באירופה בשנת 1892 ופשטה גם בקויל. המגיפה הפילה חללים רבים ואין כמעט בית שאין בו מת. בן־לילה ניספו אנשים רבים שרק תמול־שלשום היו בריאים וטובי־מראה, ואפילו נחשבו לגיבורים. נתקיימו עלינו דברי „איוב": „כציץ יצא וימל" (פרק י"ד, 2). יום־יום הבאנו לקבורה 3—4 אנשים ויש שאפילו יותר. ורבה היתה החרדה בין החיים. מי עומד בתור? מי יסתלק בימים הקרובים?

מחמת המגיפה היתה העיר כמעט סגורה ומסוגרת: קשה היתה היציאה ממנה וקשה הכניסה אליה. לא ידענו, אם התבערה הזו באה אלינו מעיר אחרת, או מקורה אצלנו. לפי השמועות שאזני קלטו אז, היא באה ממרחקים — מהודו. והרופאים — אובדי עצות, שכן טרם נמצאה תרופה בדוקה.

מה לא נעשה כדי לעצור במשחית?

שבעת טובי העיר גילו פעילות רבה; החליטו לערוך חתונה של בני עניים, בתחומו של בית הקברות העירוני. אולי בזכות העניים תיעצר המגיפה! נשים צדקניות חזרו על פתחי הבתים ואספו תרומות ו„דרשה־געשאנק": בגדים, כלי מיטה, רהיטים, כלי בית — מַתנות בשביל הזוג הצעיר, שיתפללו למען העיר...

לא ארכו הימים והשַמש־הכָרוז יצא לרחובות היהודים והשמיע בקול גדול: בואו, יהודים, ל„חדר הטהרה" שבבית הקברות, בואו לשמח חתן וכלה, בואו לסעוד בסעודת בני עניים הנערכת בקרבת משכנות המתים!

גדולים וקטנים, כל חפצי חיים, נהרו לבית הקברות בשעה הקבועה; איש לא נעדר. אולי בזאת נעורר רחמי־שמים, ונישאר בין החיים. הכליזמרים לא ביקשו הפעם כל שכר תמורת נגינתם. בשדה־הקברות, שם נשמע כל הימים בכי ויללה, הרנינו הפעם צלילי כלי־מיתר. הנשים הנכבדות הסבו יחד עם הכלה — היתומה, והרב ושבעת טובי העיר — עם החתן, יתום מאב ומאם. דלתות „חדר הטהרה" היו פתוחות לרווחה וכל הקהל רואה בשמחה וקורא: צאו החוצה! אף אנו רוצים לשמוח בשמחתכם! אל תחזיקו אותם לעצמכם בלבד!

הכליזמרים ניגנו ופרנסי־הקהילה ובעלי־הבתים ובעלי־המלאכה רקדו ריקוד־המצווה עם הקבצנים ועם ארחי־פרחי, בתוך המעגל — החתן והכלה. ואחרי הריקודים — הסעודה.

כאשר גל המחלה גבר והלך — שבתה כמעט כל המלאכה בעיר. פשוטי העם אצו לבית המדרש, פתחו את „ארון הקודש" וקראו פרקי תהילים בקול קורע לבבות. במשך כל שעות היממה לא פסקה קריאת „תהילים" ע"י „מניין" — זה גומר וזה מתחיל.

ברוב שעות היום צלצלו הפעמונים של הכנסיות, הקאתולית והאוונגלית, שבעיר. גם הפולנים והגרמנים סבלו אבידות רבות. המוות לא פסח גם עליהם. משום כך לא העלילו עלינו כי אנו האשמים באסון הנורא.

אורח החיים בעיר נשתנה, כאילו נתונים אנו ב„הסגר" או במלחמה קשה. הידיעות על מספר המתים הן שקבעו את „מצב הרוח". בוקר־בוקר, כאשר נפגשו האנשים ברחובות, ברכו זה את זה בברכת „ברוך מחייה מתים!", או שאלו: איך בני ביתך? איך ההקאה? ואיך המעיים? מה צבע העור? איך הכוחות? — בשאלות האחרונות היו סימני ההיכר של המחלה.

אנשי המעשה לא סמכו על התפילות בלבד וסידרו בית חולים נוסף על הקיים, בית חולים ארעי באולם התיאטרון הגדול ובחדרי־השירות, היציע והלשכות.

בשעה שהודיעו לטובי העיר על איש שהגיע לאפיסת כוחות, או על איש שמצאו בצואתו סימני דם ומוגלה — ציוו אלה להעבירו מיד ל„אולם התיאטרון". חובשים־מתנדבים פשטו את בגדיו, שנידונו לשריפה, ואת הנגוע מרחו באלכוהול ושפשפו את גופו במברשות. השפשוף היה התרופה היחידה. נוסף לזאת השקו את החולה בחלב חמוץ, וכל המרבה לשתות רבו סיכוייו להישאר בחיים.

כל איש ראה עצמו כעל עברי פי־פחת. אמונות טפלות פשטו בין הנבערים מדעת, שהחלו מבקשים עצות אצל „רופאי אליל", ואף ביקשו „שעיר לעזאזל" — קרבן שיתלו בו את הקולר.

וכך נטפלו אל החזן, שבא מעיר רוסית רחוקה, וטפלו עליו שקר: הוא שהעביר את החולירע. השמועה נישאה כעל כנפיים, והגיעה לכל מקום. מי בדה את הדבר? לא אזכור. ייתכן, כי החשוכים מצאו סמיכות פרשיות בין בואו ממרחקים לבין המגיפה שאף היא באה ממרחקים. אף לא מן הנמנע, כי עלילה זו יצאה מקבוצה אחת של „יודעי נגן", שלא מצאו טעם בנגינתו...

והנה נמצא „נימוק" חדש: ר' משה שורק, יהודי נכבד בעיר, טען, שמכיון שבשעת תפילתו, תפילת הבכורה, לא הדליקו את הנברשות בבית הכנסת (קרב היה ניטש בין שני הצדדים, שכל אחד מהם הציע מועמד אחר לתפקיד החזנות), בזאת חוללה קדושת המקום, ומשום כך באה החולירע...

המגיפה אכלה בכל פה. כשלו הקברנים ועייפו אנשי החברה קדישא. נפסק המסחר בעיר לחלוטין והדאגה היחידה: לאן נברח? היש מקום במדינה שטרם הגיעה המגיפה לשם? אנשים מתגודדים ומסתודדים, מתכננים תכניות והכל נגמר כקצף על פני מים.

שלטונות העיר, שנזדעזעו לרגל המצב, הבהילו את המוסדות הגבוהים.

והנה נתקבלו הוראות חדשות מפטרבורג ומווארשה על אמצעי־לחימה בנגף זה. אין להשאיר חולה בדירה פרטית! השוטרים עברו מבית לבית, ערכו חיפושים ו„הריחו" מהיכן עולה ריח אלכוהול... ברגע שמצאו איש שוכב, גזרו עליו לפנות את הדירה. שמו חותם־שעווה על הדלת ובני־הבית נאלצו לחפש מקום מגורים אחר. לאחר כל מקרה מוות, שבא כחתף, נערך חיטוי: חלק מהמטלטלים, הבגדים וכלי המיטה נידונו לשריפה, וחלק עבר „טבילה" ברותחין.

אמצעי־לחימה נוסף היה איסור שתיית מי הנהר המזוהמים, ואיסור זה חל גם על המים מן המשאבות. הותרו רק מים רתוחים, והמיחם לא ירד כל היום מעל השולחן והאש לא כבתה בכיריים במשך יממה שלמה.

כאשר המגיפה פגעה גם בתינוקות של בית־רבן, באה הוראה נוספת: לסגור את „החדרים" ואת בתי־הספר. הילדים התרוצצו ברחובות באפס מעשה. הפריחו שמועות והתענו בבטלה.

בתום השנה דעכה אש־המגיפה. אולם מי ימנה את מספר החללים?

פ. פרידלאַנד

דערינערונגען פון ברויזנדע יאָרן

„אַהיים! אַהיים!" — דאָס איז געווען דאָס איינציקע וואָרט פון די קאָלער יינגעלייט, אַנגעשטעלטע אויף פּאָסטנס אין די גרויסע שטעט פון פּוילן, ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. מען האָט געכאַפּט די וואַליזקעלעך און מיט אַלע וועגן זיך געלאָזט צום היימשטעטל, צו טאַטע־מאַמע. דער ווילן צו זיין מיט די נאָענטע אין די קריטישע יאָרן, איז געווען שטאַרקער פון אַלע פאַרלאַנגען, ער האָט דאָמינירט. יעדער איינער האָט געוווסט, אַז די מעטראָפּאָליע זאָגט צו מער אינטערעס און פון דאָרט עפענען זיך אַלע וועגן, אָבער... אין אַזעלכע צייטן דיריגירן מיטן מענטש אַנדערע כוחות.

די מלחמה וועט זיין אַ לאַנגע! — אַזאַ איז געווען דער פּאָרגעפיל, הגם די דייטשע גענעראַלן האָבן פּאָרויס אָנגעזאָגט, אַז דער „שליפן פּראָגראַם" זעט פּאָר, אַז נאָך זעקס וואָכן וועלן די פראַנצויזן צוזאַמענברעכן און די רוסן וועלן ווייכער ווערן. די אַנטשיידונג איז ווייט, און ווער ווייסט, צי די שוואַכע יידישע הייזלעך וועלן אויסהאַלטן די גרויסע געשעענישן!

נישט גרינג איז אָנגעקומען זיך ווידער צופּאַסן צו דער קליינער שטאָט. עס איז געווען אַן אונטערשייד צווישן די, וועלכע האָבן געטרוימט וועגן מרחקים און אַ נייעם לעבן, און די וועלכע האָבן שוין פאַרזוכט דעם טעם דערפון. ווען עס האָבן אָנגעהויבן קנאַלן די שראַפּנעלן און די לופט איז פול געוואָרן מיטן ריח פון פּולווער, האָט מען זיך שנעל אַריינגעפּאַסט, ווערנדיק צוריק פּראָווינצער. דערפאַרונגען פון דער גרויסער שטאָט האָבן געהאָלפן אָרגאַניזירן זאַפּאַסן פאַר די טעג, ווען ברויט און זיכערקייט זיינען די איינציקע פאַרלאַנגען: ווי לעבט מען איבער די מלחמה!

עטלעכע טעג נאָך אונדזער צוריקקומען קיין קאָלאָ האָט דער פראָנט זיך דערנענטערט צו דער שטאָט. פון די גרענעץ־פּאַסן האָט געשטראָמט מיליטער. בייטאָג איז געווען טויט־שטיל. יעדער האָט בלאָ־רואים געפּלאַנט, געמאַכט צוגרייטונגען, געזוכט אַ רעטונג. אָבער ביינאַכט האָבן זיך געטרייסלט די ווענט און עס האָט געציטערט דער ברוק: די רוסישע האַרמאַטן האָבן זיך צוריקגעצויגן און מיט זיי — די קאַוואַלעריע און פוסגייער. די אַרטילעריע האָט נישט געקאָנט צוריקהאַלטן די דייטשע אַרמעען, וועלכע האָבן זיך געריסן קיין מזרח.

איך געדענק די געשפּאַנטקייט פון יענע טעג: לאַנגזאַם האָט זיך דאָס רוסיש מיליטער צוריקגעצויגן און די פינצטערע עלעמענטן האָבן אויסגענוצט יעדן

טאָג אויף ראַבירן יידישע פאַרמעגנס. פון אַלע עקן לאַנד, פון גאַליציען און פון אַנדערע געביטן זיינען אָנגעקומען איוב־בשורות. די מלחמה האָט זיך ערשט אָנגעהויבן און יידן האָבן שוין באַצאָלט אַ טייערן פרייז.

דעם אמת זאָגנדיק: מיר האָבן געוואַרט אויף די דייטשן, מיר האָבן געוואָלט זיי זאָלן וואָס שנעלער אָנקומען און אַנטשיידן דעם אומבאַשטימטן מצב. ווערלנדיק וואָס שנעלער פטור ווערן פון די רוסן, וועלכע האָבן פאַרלייגט אַ פעטליע אויפן האַלדז פון די יידן. בשעת די פאָגראָמען זיינען שווער רואינירט געוואָרן די יידישע עקאָנאָמישע פאָזיציעס.

אין משך פון געציילטע וואָכן איז נישט געווען וואָס צו טאָן. דווקא דאַן האָבן די מוחות פיבערהאַפט געאַרבעט: געבויט פּלענער און זיי צעשטערט, קאָמבינירט און מבטל געמאַכט זאַכן אין וועלכע מען האָט אַריינגעלייגט פיל מי. די הויפּט־ליניע ביי וועלכע מען האָט זיך פעסט געהאַלטן, איז געווען: זיין גרייט צום ערגסטן און איבערהאַלטן.

די דייטשן זיינען אַריין אין שטאָט, און מיט זיי זיינען געבוירן געוואָרן נייע פּלענער. אין די ערשטע מינוטן האָט זיך אויסגעדוכטן, אַז מיר האָבן פאַרצוג ביי זיי, און כדאי צו שפּילן אויף דער קאָרט, אָבער באַלד איז געקומען די אַנטוישונג. נישט קיין פּריווילעגיעס און נישט קיין רעכט, זיי האַנדלען לויט באַקאַנטע פּרינציפּן: דריקן די שוואַכע — און אין גלות זיינען מיר שטענדיק צווישן די שוואַכע.

די פּלענער „צומאָרגנס נאָך דער מלחמה" האָבן זיך ווידער געביטן: מיר מוזן אויסוואַנדערן. אין לענדער פון פּרעמדע פעלקער וועלן מיר זיך נישט דערשלאָגן צו דעם, וואָס מיר זיינען פעאיק. די אויסוואַנדערונג איז פאַר אונדז אַ לעבנס־נויטווענדיקייט. אין ווייטע לענדער און אין דעמאָקראַטישע מדינות וועלן מיר אפשר קאָנען אויפבויען אַ נייע היים.

וווּהין? די וועלכע האָבן אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט די דייטשן, האָבן גענומען לערנען דייטש; יינגעלייט, וועלכע האָבן געהאַט קרובים אין אַמעריקע — ענגליש; דער רוב האָט באַזוכט העברעישע אָוונט־קורסן, געזוכט פּריוואַטע לערער, כדי זיך צוגרייטן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל, וואָס זעט נאָך אויס ווי אַ מדבר. אין דער יוגנט־פאַנטאַזיע האָט מען אַריבערגעשפּרייזט תהומות, נישטאָ קיין אָפּהאַלט און קיין שוועריקייט. ווי האָבן געזאָגט די מדריכים: „עמעצער מוז דאָך זיין דער ערשטער! און „אָן אינוועסטיציעס ווערן געבויט נאָר פיקציעס!" — מיר מוזן אַריינלייגן כוחות און זיי וועלן זיך אָפּצאָלן.

די קומענדיקע טעג האָבן אָפּגעלייקנט אַלע פאָרויסזעאונגען. די דייטשן האָבן געמאַכט אַ סטראַטעגישן צוריקמאַרש פון אונדזער שטח און די רוסן זיינען ווידער אָנגעקומען, מיט גרויס רעש זיך דערנענטערט צו דער שטאָט.

הגם זיי האָבן נישט געהאַט קיין שטערונגען פון פיינטלעכע כוחות, זיינען זיי אָנגעקומען מיט גרויסן טראַסק: אָנגעהויבן באָמבאַרדירן די שטאָט דריי נאָכמיטאָג און נישט אויפגעהערט אַ גאַנצע נאַכט, ווי די שטאָט וואָלט געווען אַ ציל־ברעט זיך צו לערנען שיסן. די שראַפּנעלן האָבן באַשעדיקט הייזער, פאַרוווּנדעט מענטשן, אָבער קיין מאַסן־מאָרד און קיין פּאָגראָם האָבן זיי נישט געמאַכט.

בשעת די הפסקות, ווען די פּוליעמיאָטן זיינען שטיל געבליבן, האָבן פּאָליאַקן אויפגעבראָכן יידישע געשעפטן און זיי צעראַבירט. נישט געווען ווער עס זאָל זיי שטערן אין דער אַרבעט. אַלע זיינען געלעגן באַהאַלטן אין די קעלערן. דאָס לעבן איז געווען טייערער ווי דאָס האָב און גוטס.

נאָך דער קריטישער נאַכט האָבן מיר געזען אין אַלטן און אינם נייעם מאַרק טויזנטער רוסישע זעלנער — אַ גרויסער יריד: קאָזאַקן, טשערקעסן, קירגיזער און אפילו מאָנגאָלן. אַלע זיינען זיי געווען באַוואָפנט, ווער אויף וועגענער און ווער אויף פערד פון פאַרשיידענע ראַסעס. וואָדקע האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער.

אַכט טעג האָט מען געלעבט אין שרעק. שפּייז־פּראָדוקטן האָבן גענומען אויספּעלן. עס האָט געדראָט אַ הונגער. אַלע וועגן זיינען פאַרשטעלט און קיין שפּייז־פּראָדוקטן קומען נישט אָן. ווו נעמט מען פאַשע פאַר זייערע פערד?

אין אַ העלן פרימאָרגן איז דאָס מיליטער אַוועק און געלאָזט נאָך זיך דעם טרויעריקן אָנדענק: ה ו נ ג ע ר.

די אַסימיליאַטאָרן פון אונדזער שטאָט האָבן זיך נישט געמאַכט זעענדיק די פיינטלעכע האַלטונג כלפּי די יידן מצד דער מערהייט פון דער פּוילישער באַפעלקערונג.

איך געדענק אַן „אינצידענט" מיט מיינער אַ לערערין צוליב אַ שול־אַרבעט. זי האָט מיר געגעבן אַן אויפגאַבע, צו שרייבן אַ חיבור אויף דער טעמע: „ווי שטאַרק ליב איך מיין געבורט און היימלאַנד פּוילן". זי, אַן אַסימילירטע, האָט געהאָפט, אַז איך וועל זינגען „הלל" דעם לאַנד, ווו עס בושעוועט דער אַנטיסעמיטיזם, ווו מען שרייט „זשידזשע פאַרשיווי דאָ פּאַלעסטיני!". מיין באַשרייבונג האָט זי אַנטוישט. איך האָב אין מיין אַרבעט דערציילט וועגן מיינע סענטימענטן פאַר מיין געבוירנשטאָט, ווו איך האָב פאַרבראַכט מיינע קינדעריאָרן (ווער קאָן דאָס פאַרגעסן!), איך האָב געשילדערט אַלע הערלעכע ווינקעלעך, געמאָלן דעם פּייזאַזש און פאַרענדיקט: „פיל מאָל האָבן מיר דאָס געפיל, אַז מיר דרייען זיך דאָ אַרום, ווי דער פוקס פאַרן ווייַנגאָרטן — די וויינטרויבן זיינען פאַר אונדז זויער... אַ סוף צו אַלע אילוזיעס, מען מוז זוכן אַ נייע חיים!"

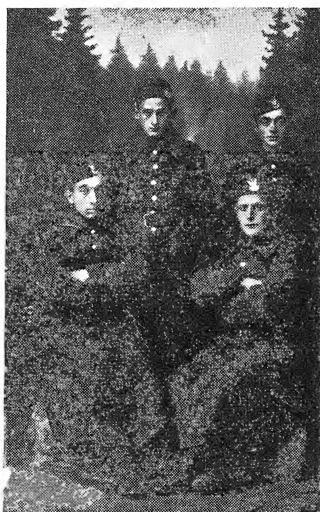
אויך צווישן מיינע חברים פון „צעירי־ציון" האָט מיין מיינונג נישט אַרויסגערופן פאַרשטענדעניש. ווען איך האָב געזאָגט: „לאָמיר פאָרן, וווהין די

אויגן וועלן ווייזן, בלייבט נישט פאַרגליווערט אויפן אָרט! ווען איר וועט זיך וועלן רירן, וועט שוין אפשר צו שפּעט זיין!״ זיי האָבן געהאַלטן, אַז איך טרייב איבער, מאָל דאָס בילד גרויליקער ווי עס איז.

איינציקווייז און לאַנגזאַם האָט מען געענדערט די מיינונגען. כמעט אַלע האָבן איינגעזען, אַז פון סענטימענטן קאָן מען נישט מאַכן קיין לעבן. אין די בריוו צו מיר קיין ענגלאַנד האָבן זיי געמאָלן די ביטערע ווירקלעכקייט. מיר ווידער האָט זיך שטאַרק געבענקט צום „לאַסעק״, צו די וואַסערן פון דער וואַרטא, וואָס פליסן לאַנגזאַם־געמיטלעך, אָבער — חוץ די סענטימענטן איז פאַראַן אַ האַרטע און גרויזאַמע ווירקלעכקייט.

אין יאָר 1919, צוויי יאָר נאָך די צוויי גרויסע געשעענישן אין דער יידישער און אַלגעמיינער וועלט — די באַלפור דעקלעראַציע און די רוסישע רעוואָלוציע — האָב איך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן פוילן אויף אייביק. די שיינע לאָזונגען „מלחמה דער מלחמה״ און „מיט דער אומאָפּהענגיקייט פון פוילן וועט געלעזט ווערן די יידן־פּראַגע״ — זיינען געבליבן אויפן פּאַפּיר. איידער עס האָט אָנגעהויבן דונערן און בליצן האָבן פיל יוגנטלעכע, און איך בתוכם, פאַרלאָזט פוילן.

מיר זיינען אַוועק אין פאַרשיידענע לענדער, זוכן דעם חלום פון אַ נייער וועלט.

קבוצת בני קולו בצבא הפולני — אַ גרופּע יוגנטלעכע פון קאָלאָ אין פוילישן מיליטער
זיצן (פון רעכטס צו לינקס): י. פשעדעצקי, א. מאַרקאָוויטש. שטייען: טרייבער, ברוקשטיין.

אבל יאַרמוש

דערשאָסן דורך קאָזאַקן

(זכרונות פון דער ערשטער וועלט־מלחמה)

נאָך די רציחות פון די נאַצים, זיינען בלאָס אַלע גרויזאַמקייטן, און פונדעסטוועגן קאָן איך זיך נישט באַפרייען פון דעם רושם, וואָס האָט אויף מיר געמאַכט דער טויט פון אַ מענטש, וואָס איז אומגעקומען פאַר מיינע אויגן.

קאָלאָ, ווי אַ סך שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָט שטאַרק געליטן פון די פאָגראָמירער בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. די שטאָט איז באָמבאַרדירט געוואָרן, די בריקן — פאַרברענט, יידישע געשעפטן — צעראַבירט און עס זיינען אויך געפאַלן קרבנות. דריי אומשולדיקע יידן האָבן אין יענע מוראדיקע טעג זייער לעבן פאַרלוירן: אברהם יעקב באנד (ער איז דורך קאָזאַקן פאַרפייניקט געוואָרן צום טויט אין וואַלד, נישט ווייט פון שטעטל קלאָדאווע. די רוצחים האָבן אים לעבעדיקערהייט באַגראָבן), דער זייגערמאַכער ליפקי איז צעשטאָכן געוואָרן אין זיין וואַרשטאַט און חיים יילאָווסקי — איז דערשאָסן געוואָרן לעבן זיין הויז.

דאָס איז געשען אין 1914. צוויי חדשים נאָך דער דייטשער אקופּאַציע, האָבן די רוסן אָנגעהויבן אַ קעגנאָנגריף. דאָס דייטשע מיליטער האָט זיך צוריקגעצויגן. אַ שרעק האָט אַרומגעכאַפּט די יידישע באַפעלקערונג. פון שכנותדיקע שטעטלעך זיינען דערגאַנגען טרויעריקע ידיעות. אין קלאָדאווע האָבן די רוסן אומגעבראַכט צוויי אומשולדיקע יידן: נחום טשעטשינסקי און יעקב ראַיעווסקי. קאָזאַקן האָבן זיי אויפגעהאָנגען אין דער אָנוועזנהייט פון זייערע משפחות.

די טרויעריקע נאָכריכט האָט נישט אויפגעהערט פייניקן: וואָס וועט זיין מיט אונדז? צי וועלן אונדז אויסמיידן די שווערד און פייער?

אין אַ כסלו־טאָג, מיטאָג־צייט, האָבן מיר דערהערט אַ קאַנאָנען־שיסעריי — דאָס האָבן די רוסן באָמבאַרדירט די לעצטע דייטשע פּאָזיציעס. די פאַרבליבענע דייטשע זעלנער זיינען אַריין אין די אָקאָפּעס אויפן בולוואַר.

אין די גאַסן האָט מען געזען לויפן מענטשן, וואָס האָבן געשריען און געזוכט אַ באַהעלטעניש. יעדער איינער איז אַוועק צו זיין הויז און אַראָפּ אין די קעלערן, פאַרריגלט טיר און טויער. פון הויז צו הויז איז דערגאַנגען אַ שמועה: זיי זיינען שוין דאָ, מען האָט זיי געזען אויף דער פאָרשטאָט! גאָט אין הימל ווייסט, וואָס מיט אונדז וועט זיין!..

אין דער דערמאָנטער צייט בין איך געווען אין דער דירה פון דער פאַמיליע קעמפּינסקי. איך האָב געהאָלפן די קליינע קינדער אַריינפירן אין קעלער.

נאָכדעם ווי איך האָב פאַרמאַכט די לאָדנס האָב איך דורך די שפּאַרונעס געכאַפּט אַ בליק זען וואָס עס טוט זיך אין דרויסן.

דער מאַרק איז געווען פּוסט — קיין לעבעדיקער נפש. אַ שראַפּנעל האָט געטראָפן דעם בית־מדרש און אָפּגעריסן אַ שטיק מויער. אַ צווייטער שראַפּנעל האָט געטראָפן די שענק פון יעקב באַנד — זיין 15 יעריקע טאָכטער איז דערהרגעט געוואָרן. בליץ שנעל זיינען די ידיעות דערגאַנגען צו די מענטשן אין די קעלערס.

אַז די שיסעריי האָט אויפגעהערט איז צו דער פאַמיליע קעמפינסקי אַריינ־געקומען דער ווירט פון הויז, חיים יילאָווסקי און צוזאַמען מיט אונדז געזעסן אַ קורצע צייט. מען האָט גערעדט וועגן די לעצטע פּאַסירונגען און קיינעם איז נישט איינגעפאַלן, אַז עס דערוואַרט אונדז נאָך אַן אומגליק.

אַרום 9 אַ זייגער אין אָוונט איז געוואָרן אַ באַוועגונג אין מאַרק. די נאַכט איז געווען ליכטיק, ווי אין האַלב חודש. איך זע אַ סך רוסיש מיליטער אויף פערד און אַ באַנדע אָרטיקע כוליגאַנעס, זיי האַלטן ליידיקע זעק אין די הענט.

אין עטלעכע מינוטן אַרום הערט זיך אַ קלאַפּן אין טויער: „אָטוואָרי!” (עפנט!). אַן אימת־מוות איז אַלעמען באַפאַלן. עס איז נישט געווען קיין ברירה, מען האָט געמוזט עפענען. אברהם־מענדל קעמפינסקי און חיים יילאָווסקי זיינען אַרויסגעגאַנגען און געעפנט דעם טויער. איך האָב געזען ווי עס ווערן אַריינגעפירט פערד. באַלד האָט אָפּגעהילכט אַ שאָס פון אַ ביקס, גלייך ווי מען וואָלט אין צימער אויסגעשאָסן. די טיר איז אויפגעפּראַלט געוואָרן און עס איז אַריינגעלאָפן קעמפינסקי. דאָס יאָמערלעכע שרייען פון יילאָווסקיס פרוי האָט אונדז אַרויסגערופן אין הויף. אַן ערך 10 טריט פאַרן אַריינגאַנג, איז געלעגן יילאָווסקי און פון קאָפּ האָט גערונען בלוט.

מען האָט דעם דערמאָרדעטן אַריינגעטראָגן אין שטוב און דאָס געוויין פון דער אלמנה און יתומים האָט געשניטן דאָס האַרץ. די אויגן פון מת זיינען נאָך געווען אָפן, ווי זיי וואָלטן געפרעגט: פאַרוואָס האָט מען אונטערגעבראָכן מיין יינג לעבן?

אַ גאַנצע נאַכט בין איך געזעסן און נישט געקאָנט קיין אויג פאַרמאַכן. פון צייט צו צייט האָב איך נישט געקאָנט זיך איינהאַלטן און שטיל געכליפּעט.

צומאָרגנס איז פאַרגעקומען די לוויה פון צוויי קרבנות און דאָס גאַנצע מתים־געסל איז געווען געפּאַקט — ווער איז נישט געגאַנגען זיי אָפּגעבן דעם לעצטן כבוד?

איבער פערציק יאָר זיינען אַדורך פון יענער טראַגישער פּאַסירונג און איך קאָן זי נישט פאַרגעסן.

דב אבישלום

התיחדות עם עולם שהועלה על המוקד

א. צדקה

אספר בשבחה של עירנו: קולו היהודית נתברכה במעשי־צדקה, אנשיה גילו רוח של חמלה ורחמים לזולת. לא ברעש ולא בפרסומת עשו מה שעשו. תיזכרנה לטובה הנשים, שמצוינות היו במצווה זו, ביניהן היתה גם אמי נ״ע, שנקראה בפי הבריות „חנה הרבנית״, והיא בת הרב ישכר דב פוזננסקי, מחבר ספרים תורניים.

זכורני, כשאבי יצא השוקה לקנות מצרכי־מזון — היתה אמי מזכירה לו, כי עליו להביא פרגית, כדי להכין מרק מבריא לחולה פלוני שבעיר. כשהעופות בלולנו הטילו ביצים, היתה אמי מייעדת את הנבחרות שבהן בשביל חולים עניים, שאין ידם משגת לקנות מזון להבראה.

מדי שבת בשבתו ואורח־עני קרוא לביתנו. הושבנוהו בראש השולחן והענקנו לו מן הטוב שבמאכלים. במוצאי־שבת קיבל האורח מעות־כיס, ואבי היה מסיע אותו למחוז־חפצו.

כמה נשים צדקניות היו חוזרות על הבתים ואוספות תרומות־כסף ובגדים בשביל משפחות מכובדות שירדו מנכסיהן. חברת „הכנסת כלה״ אספה ציפיות וכרים, נוצות ובדים, שמלות ומעילים בשביל כלות עניות. יש שגם נדוניה ורהיטים ניתנו לזוג הצעיר. כלה ענייה אחת קיבלה סכום גדול — 500 דולרים. הנשואין נערכו בזמן הקבוע ורבה היתה השמחה של החתן, שרכש לו בכסף דירה וכלי־עבודה. לשם איסוף תרומות נסעה אמי פעם לדאנציג והשיגה את מטרתה: מסרה את הסכום לנצרכים.

שישה ילדים גדלו בביתנו ואמי הכבידה על עול־הפרנסה באספה לבית שני יתומים. הילדים העניים היו כבני־בית, כאילו בני הורינו הם. הילדה גדלה בביתנו עד שנשאה לאיש.

בימות מלחמת העולם הראשונה היו בני העיר מארחים חיילים יהודיים. כשנה וחצי התגורר בדירתנו חיל יהודי, כבתוך שלו היה יושב. עם תום המלחמה נתנו לו בגדים וגם כסף שיסתדר בעסק.

יצורפו שבחים אלה לכתר־התהילה של טהורי החיים ושוחרי הטוב שניספו בימי השמד הנאצי.

ב. הגימנסיה העברית

הגימנסיה העברית שבעיר היתה אוטרקויסטית, מטיפוס בתי האולפנא הגבוהים שיסד ד״ר ברוידא בעיר לודז׳. לימודי היהדות תפסו מקום נכבד בתכנית

הלימודים. הלשון העברית, הדקדוק, תולדות ישראל, תולדות הציונות וכתיבת **ארץ ישראל** — נלמדו בכל כיתה 10 שעות בשבוע. המפקח על לימודי היהדות היה המשורר יעקב כהן. בבואו לבקר בבית הספר הילל את הרוח הלאומית הפועמת בלב המורים והתלמידים.

בנים רבים, חניכי הגימנסיה, זכו לעלות ארצה לפני בוא השואה ועשו בעיר ובכפר למען בניין הארץ. את הרוח הציונית טיפחו־החדירו המורים י. פוקס ז״ל, וייבדלו לחיים ארוכים — אברהם אביטל וי. וינשטוק, כיום שופט־שלום בתל־אביב.

רמת הלימודים בגימנסיה היתה גבוהה, ואעפי״כ נשללו ממנה זכויות מסוימות. בוגריה לא קיבלו תעודות־גמר, והם הוכרחו להיבחן בגימנסיה פולנית כאכסטרנים. לא אחת ניסו הבוחנים להכשיל, אולם רובם של הבנים הצליחו בבחינות.

רופאים, עורכי דין, מורים, מהנדסים, רבנים וסופרים שחונכו בקולו — חיים כיום בישראל והם פעילים בחיי־הציבור בארץ.

ג. ציון לידיד-נעורים א. ד. וסרמן ז״ל

עם אברהם־דוד, אחד מבני עירנו, שגילה כשרונות כעיתונאי — למדתי בחדרו של ר׳ כתריאל שאלאדאַווסקי. יחד שינַנו את השיעורים וכן ערכנו התחרות בכתיבה תמה: מי מאתנו נאמן יותר למורה שלנו, שהצטיין בכתב ידו היפה. היינו רעים טובים — נפש נקשרה בנפש.

עברו שנים ונפרדו הדרכים: הוא התחיל ללמוד בבית המדרש ואני — התחלתי לבקר בגימנסיה העברית. לא קָם חייץ בינינו, נשארנו ידידים, קשורים באידיאלים משותפים. כל אחד מאתנו הביא לשיחה מן התחום שלו.

כאשר עברתי לוורשה, שם השתלמתי בלימודי, החלפנו מכתבים. בימות החופשה נפגשנו שוב. צמאים היינו לשיחה ארוכה. התווכחנו רבות על שאלות העומדות ברומו של עולם, כל אחד האזין ביחס של כבוד לדברי הזולת. אהבתי את קריאתו. בעזרתו הכרתי משוררים עבריים מתקופת ההשכלה. שמעתי בעניין את סיפוריו על הצדיקים, גדולי החסידות. נעמו לי השירים החסידיים ששר בקול ערב וליווה אותם בכינורו.

את רגשותיו והגיגיו הביע גם בכתב. פרסם כתבות בעתון מקומי ואף בעתון שהופיע בוורשה, בירת פולין. ברוב כישרון הצליח לשרטט דמויות של פשוטי העם.

ד. הזכרת שמות לשם מה?

יש ערך להזכרות שמות אבות. עם הזכרת שמותיהם שבות־חוזרות אלינו שנות נעורים וגם בית־אבא. אחריהם נמשכים ובאים הערכים שירשנו מאבותינו.

קהילות ישראל שנשמדו ונמחו השאירו לנו מורשה, שאותה ננחיל לבנינו. נפש המורשה — אהבת ישראל.

דער לעצטער גבאי פון בית־המדרש

די גבאים פון די בתי־תפילה, בתי־כנסת, בתי־מדרשים און חברות־צדקה, זאָלן זיי אַריינגענומען ווערן אין אונדזער פאָלקס־פּאַנטעאָן. זיי האָבן דאָך געטאָן זייער וווילטעטיקע אַרבעט אָן יעדן אָפּצאָל. מיט אַ סך האַרץ האָבן זיי דערפילט זייער פליכט, אָפּגעהיטן די אינסטיטוציעס ווי אַן אויג פון קאָפּ, געשאָנעוועט יעדן צדקה־גראָשן לטובת־הכלל. ווו נעמט מען די דאָזיקע יידן, די נקיי־כפּיים?

נישט צו די טאָקסע־פּאַכטער, וועלכע האָבן אויך געטראָגן דעם נאָמען גבאי, האָט געהערט ר׳ וואָלף בוצקער. נישט נאָך כבוד און גדולה איז ער געגאַנגען צו זיין אַמט. דער ציבור האָט אויף אים אַרויפגעלייגט די גבאות, האָט ער זי געטראָגן ווי אַן עול און אַ כבוד. לאַנגע יאָרן האָט ער דערפילט דעם דאָזיקן אַמט — געווען גבאי פון בית־מדרש און פון אַנדערע קהילהשע אינסטיטוציעס. זיין אַ גבאי פון בית־מדרש איז נישט געווען פון די גרינגע זאַכן. דאָס איז נישט געווען אַ בית־תפילה, ווי די שול מיט געקויפטע פלעצער. דער בית־מדרש איז געווען אָפן פאַר יעדן איינעם, פון רייך ביז אָרים, חסיד און מתנגד האָבן זיך דאָ געטראָפן. אַ וואָכזאַם אויג האָט געמוזט אָפּהיטן, אַז מען זאָל נישט דאָ אַריינטראָגן די טאָג־טעגלעכע רייבונגען, מאַכן „פּריוואַטע חשבונות״...

נישט נאָר דאַווענען דריי מאָל אין טאָג איז מען געקומען אין בית־מדרש. עס איז אויך געווען אַ מקום־תורה און אַן עדות דערויף זיינען געווען די ספרים־שענק און די לאַנגע טישן. ביז צו ר׳ וואָלף בוצקערס גבאות, האָבן די ספרים זיך געפונען אויף פּאָליצעס, געווען הפקר און אויך מילבן האָבן זיי געלעכערט. די באַלויכטונג זיינען געווען פּאַראַפין־ליכטלעך און נאַפט־לאָמפּן.

— איז קהל אַזוי אָרים? — האָט ר׳ וואָלף געפרעגט אויף אַ פאַרזאַמלונג פון גבאים און מתפללים, וועלכע עס האָט געערגערט דער צושטאַנד פון בית־תפילה. נאָכן אויסהערן זיין רעמאָנט פּלאַן איז אָנגעפאַלן אַ פּחד: פון וואַנען נעמט מען אַזויפיל געלט? אָבער ר׳ וואָלף האָט זיך איינגעשפּאַרט: ליכטיק זאָל זיין! ריין זאָל זיי! זאָלן ספרים־שענק זיין אַ צירונג פאַר דער דרום־וואַנט! דאָ וועט נישט זיין קיין הכנסת אורחים!

אַלע זיינע פאַרשלאָגן זיינען אָנגענומען געוואָרן און ער האָט זיך איינגעשפּאַנט אין דער אַרבעט. דאָס בית־מדרש איז רעמאָנטירט געוואָרן און אויך אינעווייניק האָט עס באַקומען אַ נייע צורה: עלעקטריש ליכט, ספרים־שענק און — ריינקייט.

נאָכן בית־מדרש איז געקומען די רייע פון הכנסת־אורחים. ער האָט אַראָפּגענומען די חרפּה פון דער שטאָט, וועלכע האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין פאַרשטענדעניש פאַר די אָרימע לייט. מען האָט ווידער באַנייט דעם הכנסת־אורחים און באַשטימט אַ קאַסיר, וואָס האָט יעדן פרעמדן אָרימאַן געגעבן אַ פּאָר זלאָטעס, באַזאָרגט אים מיט אַ נאַכטלעגער אויף דריי נעכט און דריי מיטאָגן. דער קאַסיר איז געווען בראַם.

פאַרשידענע אינסטיטוציעס האָבן געבעטן זיין הילף, געוווּסט אַז זיין האַנט איז אַן אָנשפּאַר. די רעליגיעזע שולע „עץ חיים", האָט אים אויסגעוויילט אין פּרעזידיום. אויך דאָ האָט ער עפּעס אויפגעטאָן: געזאָרגט, אַז קינדער פון נישט־פאַרמעגלעכע עלטערן, זאָלן אָנגענומען ווערן אָן שכר־לימוד.

און אַ קליינער עפּיזאָד וועגן זיין וותרנות אין באַצוג צו יידן און גויים. אַ שכן פון זיין הויז, סאַלטישיק, האָט געוואָלט זיך אויסדרייען פון צאָלן דירה־געלט. די זאַך איז דערגאַנגען צום שטאָטישן געריכט. דאָ האָט דער גוי געטענהט אַז ער איז נישט שולדיק. דער שופט האָט גערופן דעם גלח און געפאָדערט פון אָנגעקלאָגטן אַ שבועה. ווען דער גלח איז געקומען האָט ר' וואָלף געזאָגט צום ריכטער: איך וויל אויסמיידן אַ פאַלשע שבועה און בין מוותר אויף מיין געלט!!!

דער דאָזיקער פאַקט האָט אויפגעטרייסלט הערצער: גויים און יידן האָבן דערוועגן גערעדט.

נישטאָ מער דאָס בית־מדרש און אויך דער לעצטער גבאי ר' וואָלף ביצקער, וועלכער האָט געפונען זיין טויט, צווישן די הונדערטער מתפללים, וועלכע זיינען אומגעקומען אין כעלמנאָ.

מפובירצ'ה מובילים יהודים לחלמנו
פון פאַוויערטשע פירט מען יידן קיין כעלמנא

א. פורת ול. אברמוביץ

אחד ממצניעי־לכת

(לדמותו של ר׳ אברהם פרוסט ז״ל)

רבים בעיר היו מכבדים את ר׳ אברהם פרוסט, איש ענו וישר שפירנס את משפחתו בעמל כפיו, ומטרת חייו — לעזור לעניים ולסובלים. יש שדאגותיהם קדמו לדאגותיו הוא. מדי שבוע בשבוע, ביום הששי בין הערביים, הקדיש את זמנו לעניי העיר, שלא הכינו אפילו סעודה אחת לשבת. יחד עם ר׳ גליקסמאן, חברו בלימוד תורה ב„שטיבל״, היה סובב על פתחי האנשים האמידים ואוסף צרכי אוכל. עם חשיכה, היו שניהם מביאים את האוכל לדירות החשוכות של העניים המכובדים, שהתביישו לפשוט יד.

עניים מרודים ופושטי־יד מכל קצוות הארץ, שנזדמנו לעירנו — מצאו באברהם פרוסט משען. הוא היה אחד הגבאים שחילק „קוויטלעך״ ובהם שם של בעל־בית שיארח את העני, או ה„אורח״. יש שבעל הכתובת סירב לקבל את הנשלח — ואז חזר העני בבושת פנים לאברהם פרוסט. מכאן לא יצא רעב; ר׳ אברהם חילק עמו את מנתו ואמר: „אני — אם לא אשבע היום, אמצא מזוני ביום אחר, אבל פלוני... מי יודע כמה ימים לא בא מאכל חם לפיו...״

שנים רבות היה מספק נעליים למוסדות־השלטון, ואת קשריו עם הפקידים ניצל כדי לעזור ליהודי בשעה קשה. לא אחת נאסר בעל־עסק כתוצאה מהלשנה. אז ידע ר׳ אברהם כיצד להקל על האומלל. והנה מקרה אחד מיני רבים: בערב פסח נאסר ר׳ אביגדור באום, וכל השתדלנים לא הצליחו לבוא במגע עם פקידי השלטון. ר׳ אברהם פנה אז לממונה על בית־הסוהר, והשיג רשיון לערוך „סדר״ כהלכתו באחד מתאי הכלא. „סדר״ זה, שבו השתתפו כמה מבני משפחתו — הפיג במקצת את כאבו של האסיר.

אדוק היה ר׳ אברהם פרוסט וזכה באימון מלא בחוגים הדתיים, הנזהרים מאוד על כל מצווה, ובייחוד בחג הפסח: שאז יכינו לעצמם מצה מיוחדת — „מצה שמורה״. הוא ור׳ יעקב בראם סיפקו מצה זו לעשרות משפחות בעיר.

ההתעסקות ב„מצה שמורה״ החלה בחודש אדר. אז הוזמן קמח בעיר שלעשין, בטחנה שהיתה בהשגחתו של הרב המקומי, שבשעת הטחינה דאג שהקמח לא יבוא במגע כלשהו עם דבר חמץ. הקמח הובא לעיר בשמירה מעולה, וכאן חילקוהו בשקיות מיוחדות שנתפרו למטרה זו.

האפייה נעשתה בערב פסח, לאחר ביעור החמץ מכל הבית. כמה מניינים של אדוקים, במשמרות, היו באים למאפייה ועוסקים בהכנת המצות. הם לשו את הבצק,

העבירו את המעגילה על כל חתיכה וחתיכה, נקדו את העיגול הדק — ובשעת מעשה שרו שירי־תפילה. בין העושים בעבודה זו היה גם הרב דמתא.

אברהם פרוסט שמוצאו מהעיר גולין, היה נצר למשפחת רבנים (מסורת של 12 דורות), אולם אף פעם לא עשה זאת עטרה להתפאר בה. חייו היו חיי עמל וענווה. בעולמנו ראה רק פרוזדור...

כשמו היו גם הליכותיו עם הבריות. תיזכר לטובה אשתו רייזל, בת סופר סת״ם, שעזרה בכל דרכיו ואיפשרה לעשות למען עניי העיר וצרכי הציבור.

ר׳ אברהם פרוסט ואשתו רייזל, שנשמדו במחנה־השמדה.
ר׳ אברהם פראָסט און זיין פרוי רייזל, אומגעקומען אין אַ טויט־לאגער.

העסקנית בצרכי ציבור מלכה מוטל ע״ה

בין ראשוני העליה השלישית יוצאי קולו היתה משפחה אחת של חסידים — משפחת אברהם מוטל. הצהרת באלפור ונחשול העליה עוררו גם את המשפחה הזאת, אנשים עמלים וצנועי־לכת. חשוכי בנים היו וכל שנותיהם ביקשו לעשות למען הציבור כדי למלא חסרונם. בימי מלחמת העולם הראשונה היתה מלכה מוטל מהמתנדבות לפעולה ב„ביליקע קיך״, לכלכל את פליטי המלחמה שמצאו מחסה בעירנו. הכל הוקירו את אשת החייל והעמידו על נס את התמסרותה לטובת הכלל.

בעלותם ארצה הלך אברהם מוטל לעבודת הכיבוש, נתקבל בבתי המלאכה של הרכבת כרפדן ועבד שם כעשר שנים וזכה להערכה. בעצם ימי המאורעות, בלכתו מעבודתו, הותקף ברחוב נצרת שבחיפה ע״י כנופיות מרצחים ולא חזר לביתו.

לאחר מות בעלה ביקשה מלכה מוטל להנציח את זכרו. היא פנתה אל הקהילה בחיפה והציעה את ביתה ל„מוסד אבות״ — יהיה בית שלה מקום שיבלו זקנים וזקנות את שנות חייהם האחרונות בשלווה ולא ידעו חרפת רעב. לא ביקשה מהקהילה כל תמורה, כמו בעירנו בקולו התנדבה לעבוד שם והיא לא קיבלה כל פרס. עד ימיה האחרונים התפרנסה מעמל כפיה.

מאיר בראנד־אורבן

בפרבר הַוַרְשָׁאִי

שני פרברים היו לעיר קולו: אחד הוא הפרבר הקלישאי שבצפונה של העיר והוא דל־בתים ואוכלוסין, ואחד — הפרבר הוורשאי, שהיווה מעין שכונה בפני עצמה. הכפר הסמוך נתן רישומו בו וגם טעמו וניכר שהוטבע בו מההווי שלו. כמאה וחמישים משפחות יהודיות לערך התגוררו בו. היו רוב מניין ורוב בניין, והשאר — נוצרים ואוואנגלים, האחרונים — כמה עשרות בלבד.

רובע זה של העיר, מן הרחוב שנקרא „שדרות ע״ש הגנרל דומברובסקי״ — תחילתו הוא מגרש רחב ידיים, שעליו נמצאת המנסרה הגדולה בבעלותה של משפחת ראוף. בקרבתה — טחנת הקמח של משפחת נוימן — בניין גדל־מידות. בשכנותה — בית־מסחר פולני „הסינדיקאט״, שנוצר למלחמה כלכלית נגד החנוונים היהודיים שבעיר. ממולו — בית־מרחץ עירוני מודרני, הפתוח לכל דורש.

לא ככל הרחובות רחוב זה. אם ניתן דימוי לו, אנו נדמהו ל„כף סופית״ שקצה ראשה נוטה ימינה. מצד ימין בנויים בתים, בטור ארוך, אחד ליד רעהו. לא כן מראהו מצד שמאל, שמעבר לכביש הסלול באבני־שדה. ממול טור הבתים נמצא המגרש שנועד למשחק כדורגל, והוא גם משמש מקום למשא ומתן בימות השוק, אחת לחדשיים. הלאה מזה — הגן העירוני, הפאַרק ע״ש הקומפוזיטור מוניושקו. בימי שבת ומועדים התהלכו בשביליו ובשדרותיו בני־הנעורים, ילדי ישראל, ואף אנשים מבוגרים באו לכאן לנוח על הספסלים המסוככים בצמרות־עצי־נוי. ערוגות הפרחים והמזרקות והביתן המכוסה צמחים מטפסים ופינות־הסוד שבו — מי לא יזכור אותם? גננים טיפלו בגן זה ועשוהו פינת־חמד שבעיר.

ממול הגן — סימטה קצרה וצרה, ובקצה — טחנת הקמח השנייה בבעלות של המשפחות גוטמן וזלמנוביץ׳.* מכאן ואילך מתחיל עיבורה של העיר — שדות זרועים תפוחי־אדמה וירקות למיניהם.

במפנה הרחוב, סמוך לבית־משפט השלום והמספרה של האחים פינקלשטיין, צלבו את השדרות שני רחובות, אחד מכאן ואחד מכאן: הרחוב מצד שמאל הוא „השלושה במאי״ ובו בית החרושת למכונות חקלאיות של משפחת נאשלסקי, והרחוב ממולו — מצד ימין — רחוב טורונסקה, שנקרא לפנים רחוב־סומפולנה, כי מכאן נמשכה הדרך לעיר סומפולנה. עם התמורות בשלטון שינו את שם הרחוב לשם הנושא את שמו של מארגן הלגיונות הפולניים הראשון — מרשל יוזף פילסודסקי.

---

* במשך שנים מספר הוחכרה טחנה זו ע״י ר׳ נתן בראנד.

ארוך הוא רחוב השדרות, אולם מועטים המבנים שבו, מצד אחד — מגרש ריק, ששימש מקום מרעה. בשדרות מצויים היו שני בתי חרושת. מצד שמאל — המפעל של משפחת פוגל: טוֹל לציפוי גגות, ומצד ימין — בית חרושת לכלי חרסינה בבעלותו של הפולני פריידנרייך.

בני־קולו שניצלו מהשואה, ודאי זוכרים עדיין את הצריפון הקטן ברחוב השדרות, ובו חנות לממתקים של פטלובסקי. בחנות זו אפשר היה לקבל גם ארוחה קלה וחמה, בימות החורף, ומשקאות קרים וגלידה, בימות הקיץ. מי שהלך לתחרות כדורגל ומי שלגן העירוני — היה פוקד את החנות הזאת, כדי להשיב נפשו.

ליד צריפון זה נטה שביל, שהוליך לבית העלמין היהודי הישן. השביל עובר בשדות מרעה, מעלות ומורדות, עד לשערי מקום־המנוחה.

בהמשך השדרות, בקרבת הגשר הנטוי על פני הוארטה, עמדו הבניינים של הכנסייה האונגלית ובית־ספר עירוני.

מקורות הפרנסה של רובם מתושבי הפרבר הוורשאי היו שונים מאלה של השוכנים במרכז העיר. אף הפרנסות הטביעו חותמן על המתפרנסים: סוחרי־דגן וביע״ף תפסו מקום ראשון. הואיל וסמוכים היו לכפרים — קשרו קשרים הדוקים עמם. לפעמים נדמה היה כי הכפר פשט לעיר ונתן בו אותותיו.

מאיכרי הכפר למדו תושבי־הפרבר לגדל בחצרות ירקות וגם לטפל בפרה ובעז, לא לשם מכירת חלב, אלא לצרכי הבית. לולים לעופות היו מצויים כמעט בכל חצר. כמה יהודים מהפרבר שאפו גם להוציא פרנסתם מהקרקע, וביניהם ר׳ נוּטע שווארץ, שהחזיק בית־בד, ור׳ נתן בראנד, שהיה בעל אחוזה בכפר לוביני.

לפני שנכנסו האיכרים בימות־השוק למרכז העיר, נעצרו ברחובות הפרבר ע״י הסוחרים היהודיים שמישמשו בשקים ובסלים שעל העגלה. לפעמים „עטו״ על איכר אחד כמה סוחרים שהתחרו זה בזה, כל אחד רוצה להקדים את חברו ולזכות בסחורה. וה„גוי״ מחייך להתחרות המבישה שנסתיימה לא אחת בקטטה ובמכות וב...פשרה. הסחורה נקנתה בשותפות.

משראו סוחרי־הדגן, כי מההתחרות הזו הם יוצאים נפסדים, גמרו אומר ביניהם לארגן את הקניות בשותפות. זכורות לי שתי שותפויות: אחת של המשפחות בראנד, שווארץ, זילברברג, בלום וגולדברג, ואחת — של האחים פוקס ובניהם. השותפויות הללו לא האריכו ימים, התפרקו לעתים, אבל כעבור זמן־מה שוב התאחדו, כי ההתחרות הפרועה דילדלה אותן.

שקי התבואה הובאו למחסנים לתפזורת. מכאן הובאו לטחנות הקמח או למחסנים הגדולים של הסיטונאים ריטשקה וצ׳רניאק, שהובילו קרונות דגן ברכבת־המשא לערים הגדולות שבמדינה, או ייצאו אותם לגרמניה.

לסוחרים הגדולים היה מגע עם בעלי־האחוזה שבסביבה. הם היו נוסעים ל„פריץ״ ועשו את עסקיהם בחדרי־חדרים. יש ששילמו מראש, לפני הקציר, ויש

שהילוו גם כסף בריבית ובזאת קנו „חזקה" על היבול... הסוחרים הקטנים כיתתו רגליהם לכפרים, פקדו כל ביקתה ובית של איכר, תהו בשיחתם על התוצרת הנמצאת בממגורה. אמסור כאן את הפתיחה של שיחה שיגרתית:

— „צו חציצי קופיטש" (מה רצונכם לקנות) — קידם האיכר את היהודי שדרך על סף ביתו.

— ויצי; ז'יד גלופי, צו מו שיען נא טראפי — טו קופי! (ידוע, יהודי טיפש קונה מה שנזדמן לו...) — השיב הסוחר.

בפרבר הוורשאי היתה איבת הנוצרים לשכניהם היהודים גלויה ביותר. התושבים הנוצרים הוסתו ע"י פעילי המפלגה האנדקית, שעוררו קנאה ושנאה כאחד וציוו לנתק כל מגע עם היהודים. כדי שלא יזדקקו לחנויות של היהודים הקימו הנוצרים האנטישמיים צרכניה ברחוב טורונסקה, בשם „ספוינה". אחד־אחד משכו את הלקוחות, משכו אותם ע"י מכירה בהקפה ובמחירים מוזלים — פתיון שלא עמדו בו זמן רב. בכל מקום עשו פרסום לסיסמתם: „כל אחד לבן־בריתו ולמה ששייך לו".

האנטישמים לא מצאו די בזאת ויסדו „סינדיקאט" — חנות כל־בו לברזל, למכשירי־מלאכה ולכלי־חקלאות. מי שלא היה לו מזומנים — שילם בתוצרתו.

הואיל ובית־מסחר זה היה סמוך לכפרים — משך הרבה מלקוחות החנוונים היהודים. מטרתם של פקידי הסינדיקאט היתה להביא את היהודים לפשיטת רגל, שלא יחזיקו מעמד ויחסלו את עסקיהם. כאשר לא הצליחו בזאת — ערכו „רשימה שחורה" של הלקוחות הנוצרים הקונים אצל יהודים ואיימו עליהם ב„חרם"...

בשנת 1914 יסד ר' יוסף זאב בראנד את בית־התפילה הראשון „לינת צדק", בהעמידו בית קטן בחצרו למטרה זו. מקדש מעט היה מקום־התפילה לתושבים שברחוב טורונסקה. שלוש פעמים ביום באו אליו לתפילות שחרית, מנחה ומעריב. ר' יוסף זאב בראנד התמסר בכל ליבו לבית־הכנסת הזה, הוא היה נוהג לדרוש בשבתות מעניני דיומא, תמיד בעניני ציון וציונות.

העוברים לפני התיבה היו: ר' מאיר מינשטיין, נאפארסטק, איסר יעקב בלום ור' נטע בראנד. הבעל־קורא הקבוע היה ר' יוסף זאב. הוא היה משמיע גם תגובותיו על הנעשה בעולם הפוליטיקה, בהפסקה שבין מנחה למעריב.

בבית הכנסת הזה התרכזה גם הפעולה של „ביקור חולים", בו נאספו גם כספים בשביל „מלבוש ערומים" שעסקניה שיתפו פעולה עם העסקנים במרכז העיר.

ואלה שמות המתפללים בבית־התפילה „לינת הצדק":

הגבאי יוסף זאב בראנד, ובניו —שמואל־צבי, ראובן ונתן (הראשון מתגורר בירושלים); נתן שווארץ, אהרן יעקב שווארץ, שמעון שווארץ, וולף שווארץ; יעקב אושטר; אפרים זילברברג ובנו; חיים גולדברג; האחים איסר, נטע ושמואל

גולדברג· ישראל יצחק מיכלזון **ובניו:** יעקב, מלך, צבי; נתן בראנד **ובניו:** מרדכי, אהרן ומאיר (**האחרונים — בישראל**); איסר יעקב בלום **ובנו** אהרן; זליג ברוקשטיין **ושלושת בניו**; גצל פוקס **ובניו**; שלמה ארבר; פייביש בורדובסקי **ובנו** אביגדור; פייביש דימאנט; טרייטל הירש רוזנטל **ובניו**; לשצינסקי; א. ל. קונינסקי (**בישראל**), אליעזר שמואל קונינסקי **ובניו**; איטשה מאיר איידלמן **ועוד.**

בפרבר הוורשאי היה בית־תפילה שני והוא ברחוב השדרות.

לאחר 24 שנות פעולה נסגר בית הכנסת „לינת צדק". האנשים הועברו העירה. והידיעה האחרונה שנתקבלה מר׳ יוסף זאב בראנד **הי"ד** ומאסתר חיה בראנד ובנה מרדכי **הי"ד, שהוגלו לגליציה, לעיר קרוסנו, היתה באפריל 1942.**

לבסוף אעמיד ציון לאחד מתושבי הפרבר והוא ר׳ נטע בראנד **— איש רב פעלים. נתן יד למגביות הציוניות, סגן יו"ר של קרן היסוד (זכורה עבודתו עם הרב** י. ל. פישמן, **שפעל בשליחות קרן היסוד); היה בין מייסדי החדר המתוקן הראשון „תורה ודעת", שימש בתפקיד מנהל משק בגימנסיה העברית, ולא קיבל פרס בעבור טרחתו. הוא נפטר בכ"ד באדר תרצ"ו.**

הועד של הגימנסיה העברית בקולו, בשנת 1927
פאַרוואַלטונג פון דער העברעישער גימנאַזיע אין 1927
בשורה ראשונה (מימין לשמאל, יושבים): **משה לייב לוין, יעקב ראוך, יהושוע ענגעלמאן, יצחק גוטמאן.** בשורה השניה: **טכורז׳, פירניקז׳, אברהם פלדמן, עקיבא כהן.** עומדים: **א. קונינסקי, קרשניבסקי, נתן בראנד, פיבוש ול. בז׳וסטובסקי**

אברהם קמפינסקי

„ימים" ושנים בקולו

א

בשנת 1922 עשיתי היכרות ראשונה עם העיר קולו, שאליה גליתי כדי ללמוד תורה.

נער בן שמונה הייתי, כאשר המלמד שלי בעיירה וולדיסלבוב (ריסישיץ׳) הודיע לאבי, כי העניק לי את כל ידיעותיו וכעת אני זקוק למורה טוב ממנו. בשורה בלתי רגילה זו שמחה, כמובן, את אבי; אולם גם הדאיגה אותו: שוב הוצאה בחינוך הבנים... מהיכן יקח כסף להזמין מלמד מיוחד, שכן חברים־תלמידים אינם מצויים בקהילונת זו.

בוקר אחד לקחני אבי והביאני אל השוק. מכאן נסענו בעגלה לקונין ומשם לקולו. בדרך לא שוחחנו הרבה. תשובה אחת היתה בפיו לכל שאלותי: אנו נוסעים, בני, למצוא מלמד בר־אוריין, שיקדם אותך בלימודי־קודש ובלימודי־חול.

סובבנו בחוצות קולו, ואבי התענין אצל ידידיו, אם נמצא בעיר מלמד אחראי להפקיד בידיו בן רך בשנים, שיוכל גם לסעוד אצלו. כיון שלא נמצא כזה — פנה אבי אל בית הספר הדתי „עץ חיים", מעין „חדר", מתוקן, וביקש שיקבלוני.

זכורה לי שעת עמידתנו בלשכת המנהל יצחק מאיר בוך. איש זה, בעל הדרת־פנים וזקן ארוך ולבן, נעץ בי את עיניו הבוחנות. אבי תינה לפניו את קשיי החינוך בעיירה, וביקשו לספחני אל תלמידי המוסד הזה. את פרטי השיחה לא אזכור; אולם כל הזמן היתה לי הרגשה, כי מכשולים רבים נערמים בדרכי.

לאחר שיחה מייגעת באה התשובה המאכזבת: „הוא צעיר מדי ואין לי בעבורו כיתה מתאימה!".

— „אל תסתכל בקומתו אלא — — — הפציר בו אבי בקול מתחנן.

— „והיכן יסעד?" — נתרכך במקצת המנהל.

— „עלי ועל צווארי" — השיב אבי — „לא יגווע ברעב בעיר ואם בישראל".

— „אבל עליו להיבחן תחילה!" — הודיע המנהל.

אבי ניגש אלי ולחש באזני: „הבחינה תכריע הכל! התחזק! זיי א מענטש!".

נשמע צלצול. שעת ההפסקה הגיעה. המורים־המלמדים התאספו בלשכה, התבוננו בי ובאבי, ואז אמר המנהל אל המלמד אברהם־יהודה:

— „בחן את ידיעותיו!".

מיד הוציא הלה ספר תנ"ך, פתח בפרשת „משפטים" ואמר: „קרא!".

— „אלה המשפטים אשר תשים לפניהם" — התחלתי קורא בקול מזמור — „שש שנים יעבוד".

— „מי יעבוד? עבד עברי, או עבד נכרי?".

— „עבד עברי!" — עניתי בעוז — „כי עבד נכרי הוא עבד עולם".

הבוחן נשק לספר וסגר אותו. לבי פעם בחזקה: כל כך מהר? הנכשלתי? בחיוך אמר למנהל: „ה,עברי' שלו בסדר, וגם את פירוש המלים הוא יודע. המנהל עוד היסס.

— „כעת אני אשאל שאלות!".

התרגשתי. פחדתי מפני המבחן השני. אולם מבחן זה לא היה מכוון אלי. המנהל ביקשני לצאת, והוא שוחח עם אבי בענייני שכר.

כשיצא אבי אלי נהרו פניו, וידעתי כי מעתה אלמד תורה בעיר „הגדולה".

ב

מוולדיסלבוב לקולו — מעבר זה עודדני. קולו היתה בעיני כרך גדול, בהשוואה לעירי. שיעשעתי את נפשי: פה אעשה חיים, לא כל אחד זוכה לכך, אהיה עצמאי, חברי יהיו גדולים ואלמד מהם „גבורות", כיצד לעמוד נגד „שקצים". אולם שמחתי לא ארכה: החלו ימים של אכילת „ימים" — סעדתי בכל יום אצל משפחה אחרת בעיר, כי פנימיה לא היתה בבית הספר. לא בכל מקום היה המזון בשפע, ותיאבוני גבר דווקא באותם ימים שהסעודה היתה דלה ובצמצום.

רוב ימי השבוע לא ידעתי שובע. אצל כורך הספרים היו אוכלים יום־יום כופתאות ו„צימעס" ומרק ולחם־קיבר. הסנדלר — אף שולחנו היה שולחן עוני. אף פעם לא זכיתי לבוא בשעה שכל המשפחה סעדה. השאירו לי צלחת וקערונת ושתי פרוסות לחם. רווח יחיד מסעודה זו היה גביש הסוכר, ששמתי אותו בכיסי לשעה של קיבה ריקה. את התה שתיתי עם „שכל", כפי שנהוג בבתי עניים.

מהימים הרעים — ל„ימים הטובים".

המקום הראשון במעלה היה אצל שואל שורעק, סוחר אריגים, עשיר שבעשירים. היום הזה היה בשבילי כיום חג. השולחן היה משופע באוכל. המבט בק־דרות ובצלחות דיו היה כדי להשביעני. המפה הלבנה וכלי־האוכל — כפות ומזלגות כסף — לא בכל בית יימצאו. הארוחה נמשכה כשעה. אוכלים בנימוס, מנה לאחר מנה, ואין אונס. ביום חול היתה המנה הראשונה „געפילטע פיש", שטעמם היה כטעם גן־עדן. אחריהם בא מרק איטריות שעיני שומן צפות בו. ריח ניחוח מהמטבח בישר את בואו של הבשר הצלוי. ולבסוף — לפתן ותה ממותק, ללא כל הגבלה. מה ערך יש ללחם הלבן כאשר מצויים מאכלים טובים ממנו?

בבית זה אף קיבלתי לפעמים כמה פרוטות מבעל־הבית. היו אלה „לעצט געלט" (דמי פרידה), בשעה שהיה נוסע לעיר הגדולה כדי לקנות סחורה.

המקום השני היה אצל הירשיע טויגער, סוחר ירקות.

בעונת הפירות לא היה מאושר כמוני: כל תפוח ואגס שהחלו להירקב — ניתנו לי. כאן אכלו לא בצלחות אלא בקדרות. בני משפחה זו היו ידועים בעיר כאכלנים, ומימרה היתה רווחת עליהם „זיי פלאצן נישט פון קנאה, נאר פון פעטקייט".

בערבים הייתי ציפור־דרור והלכתי לבית־המדרש. כאן הטיתי אוזן לשיחות הגדולים על פוליטיקה ועל מריבות בדבר שוחטים. כאן אף שמעתי מעשה שהחריד את כל תושבי העיר: הקברן פשט מהמתים את התכריכים ומכר אותם לאיכרים... ושערות ראשי סמרו מאימה. כשחזרתי למקום המגורים שלי, בחדר המרתף אצל משפחה ענייה, הוצאתי גביש סוכר מצרורי ולקחתי כוס מים ובזאת סיימתי את יומי. אמרתי תפילת „קריאת שמע" בכוונה, סגולה נגד חלומות רעים.

ג

שש־עשרה שנה עברו מאז עזבתי את קולו ולא האמנתי כי אשוב אליה. מעיר קונין הסמוכה אמנם עקבתי אחר כל המתרחש בה, עמדתי בחליפת מכתבים עם כמה אנשים, עסקנים בתנועה של ארץ ישראל העובדת — אבל לא ביקרתי בה.

יום אחד הוזמנתי להרצות בי"א באדר, באקדמיה לזכר „תל חי". ברצון רב ובשמינית של גאווה יצאתי לקולו — לגמול גמול ראשון על התורה ששאבתי כאן. רציתי ללכת לכל מקום שבו סעדתי ולהביע את תודתי, לפגוש את מלמדי וללחוץ את ידם. לבי היה שופע ברכה לכל, עד כדי לחבק את כל הבא לקראתי.

האולם של התיאטרון בשוק החדש היה מלא מפה אל פה. עמדתי שוב כמו לפני בחינה. את כל ידיעותי פרקתי מעלי.

אחרי ההרצאה, החלפנו דברים על הרחוק־קרוב — על הישוב בארץ, העומד במלחמה קשה עם שלטון המנדט ועל ימי־המאורעות שהחלו אז בארץ...

ד

קולו, ב־18 בנובמבר 1939.

ברגל וברכב עשיתי את דרכי לכאן, כדי להמשיך מהר־מהר — אין לאבד אפילו שעה אחת. המלחמה בעיצומה. אסור לשהות כאן שעה יתרה, כי עלול אתה להיהרג. כבוד פולין חולל. הארץ רמוסה, לוחמיה הובסו.

עברתי בכמה רחובות — שקט של בית־עלמין. עיר זו ששקקה חיים, מה עבר עליה? שאלתי את אחד האנשים שהיה בהול כמוני וצרורו בידו.

— מה נשמע?

— עס איז אזוי ווי „ביינאכט איפן אלטן מארק" — הרוחות הרעות משתול־לות, נימלט על נפשותינו.

עקרתי רגלי והמשכתי במנוסה.

דער חוט המשולש

די משפחות פון הרב ר׳ לייב פאָרדאָנסקי ז״ל, ר׳ איטשע פעלדמאַן ז״ל און ר׳ דוד־אהרן שוחט ז״ל, זיינען געווען ווי צוזאַמענגעפלאָכטן און געבילדעט איין גאַנצהייט.

יעדע איינע פון די דריי משפחות, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך. יעדע איינע מיט אירע מעלות און אייגנשאַפטן. אַלע האָבן געהערט צו די חסידישע „פּני״ פון שטאָט און מען האָט גערן געזוכט זייער נאָענטשאַפט. אגב, די דאָזיקע דריי משפחות זיינען אויך געווען געקנופּט דורך מחותנישאַפט.

עלטערע מענטשן געדענקען נאָך גוט דעם שוחט ר׳ דוד־אהרן, אפילו זיין אויסזען: אַ הויכוווּקסיקער און זיין ברייטע לאַנגע באָרד האָט פאַרדעקט זיין ברוסט. תמיד איז געלעגן אַ גוטמוטיקער שמייכל אויף זיין פּנים. פיל יאָרן האָט ער זיך באַשעפטיקט מיט שחיטה און געווען באַליבט ביי אַלע שיכטן פון שטאָט. פון אים ציט זיך די פאַמיליע פאָרדאָנסקי.

הרב ר׳ משה־לייב פאָרדאָנסקי איז געווען אַ גערער חסיד. די חסידים האָבן אים געמאַכט פאַר זייער שליח־ציבור אין „שטיבל״ און געזאָגט: „זיין מתיקותדיק דאַווענען גיפּעלט מענטשן אין אוודאי אויך דעם ריבונו־של־עולם״. ער איז געווען אַזוי פאַרטאָן אין לערנען, אַז זיין קאַלאַניאַל און וויין־געשעפט האָט געפירט זיין פרוי, די טאָכטער פון ר׳ מיכל טרייבער ז״ל. זי האָט געזאָרגט אויף קיום, אין מאַן — אויף עולם הבא. אין אָוונט און אין די שבתים האָט ר׳ משה געלערנט אין די חברות מיט די בעלי־בתים אַ שטיקל מדרש און אַ פּרק משניות.

איינער פון זיינע פינף זין, מיכאל־שמחה פאָרדאָנסקי, האָט פאַרנומען אַן אָנגעזען אָרט אין דער קאָלער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אויך געווען טעטיק אין אָרטיקן סוחרים־פאַריין; אַ צווייטער זון איז געווען שוחט אין קאָנין. פון אַלע זין און טעכטער איז געבליבן דער יינגסטער זון — דוד פאָרדאָנסקי, וועלכער וווינט אין ראַדעזיע.

ר׳ איטשע פעלדמאַן איז געווען אַ מענטש, וואָס האָט זיך קונה שם געווען מיט זיין צדקה און איידעלן כאַראַקטער. ער האָט פיל געלייסטעט פאַר דער רעליגיעזער שולע „עץ חיים״ און געווען טעטיק אין פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס.

זיין הורט־געשעפט פון טעקסטיל איז געווען באַקאַנט אין שטאָט און אין דער אומגעגנט. ער האָט שטענדיק געפונען צייט פאַר זיין עסקנות על מנת שלא לקבל פּרס.

פון פעלדמאַנס משפחה, איז געבליבן אַן אייניקל, זי געפינט זיך אין ישראל. כמעט אַלע זיינען אומגעקומען אין די טראַגישע מלחמה־יאָרן.

ה—ך

פינחס פשרצקי

אֶ פ י ז ו ד י ם

א. בית הספר העברי המודרני הראשון

ברחוב בלאנקובה, בביתו של הפולני יאנקובסקי הוקם בית הספר העברי הראשון בקולו — ה„מהפכה" בחינוך העברי בשנת 1912. כנראה, ששום בעל־בית יהודי לא רצה להשכיר דירה למוסד המתחרה ב„חדר".

בבית ספר זה למדנו לפי שיטה חדשה „עברית בעברית" והמורה היה מר גולדברג שבא מוואראשה. החידוש בעברית שלו: ביטאנו את התנועות בהברה האשכנזית, היינו: „קמץ" — O; את השורוק — U; את הצירה — AI ולא כהברה המיוחדת לפולין הקונגרסאית. האדוקים רינגו וריטנו ואמרו: האם כיהודי ליטא תעקמו את הלשון?

משה קוט לימד אותנו קורות ישראל, אולם למעשה היה השיעור נאום ציוני, הוא דרש מתלמידיו שיחזירו לו את ימי דוד ושלמה.

פולנית לימדה מאניה וארמברון והמנהל היה איש בשם אייזנברג, מורה מן החוץ, הוא לימדנו חשבון.

נשמת בית הספר והלימוד העיקרי היו הלשון העברית וקורות ישראל. מבוכה קלה ירדה על המורים בשובם של בני מיכאלי מהארץ והם דיברו עברית בהברה הספרדית, המקובלת בימינו. מורנו גולדברג לא יכול היה להסתגל להברה זו, המקפידה על ההטעמה והמשיך לדבר אלינו בהברה האשכנזית.

התלמידים בבית הספר לא הקפידו על ההברה, אולם קינאו בנער בן־ציון מיכאלי־מיכאלוביץ' המיטיב לדבר בעברית שוטפת, כאילו יודע את כל התנ"ך בעל פה. לכל דבר יקרא בשם בעברית ולא אחת יפתיע את המורה.

ב. אגודת הספורט „התקווה"

הצבא הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה הביא לעירנו את משחק הכדורגל. בחורי קולו לא אמרו די בענף ספורטיבי זה, הם התחילו בכל להט נפשם לעסוק באטלטיקה קלה, בריתמיקה ולעסוק בתרבות הגוף. נמצא מעמל טוב ומסור והוא המדריך טאובה מלודז'.

לאחר תרגול של ששה שבועות בלבד ערכנו הופעה פומבית ראשונה בגן העירוני — היה זה „קיערמאזש" שמשך המונים. התכנית היתה מגוונת: תזמורת, פירמידות, דואר סודי (בעל הכתובת היה איש בעל מספר — כל מבקר קיבל מספר בכניסתו), הגרלה וכו'.

אחרי ההצלחה הראשונה נערכה הצגה בתיאטרון העירוני. אזכיר שני משתתפים בפירמידות, שהקסימו את הקהל: ה„אמיר" של הפירמידה היה אברהם זילברברג ואחד מעמודי היסוד — יהודה ביז'ינסקי.

ג. התזמורת וההימנון

„מתחרים" קמו לכליזמרים שלנו ולתזמורת של מכבי האש, כאשר האגודה הספורטיבית „ה ת ק ו ה" הרחיבה את היקף פעולותיה. חידוש שני בעיר היה יסוד תזמורת של כלי־נשיפה. נרכשו המכשירים: קרנות, חצוצרות, טרומבינות, חלילים וכלי נקישה. לא עבר זמן רב ובחורינו השתלטו על הכלים.

מאז לא הסתפקו חברי „התקוה" בהימנון ששרו בשעת הצעידה ברחובות העיר — בראש הצועדים הלכו חברי התזמורת ומשמיעים צלילים מעוררים תנועה וחיים. קטנים כגדולים יצאו מבתיהם להסתכל בנו. ילדים חיקו את המצעד, הלכו בסך ושרו:

„טורן פעסטער שטארקער ברידער / מוטיג העלדיש שטעלט די טריט / גלייכט שוין אויס אייערע גלידער / מונטער, פריייער, נאר זארגט ניט!

איינס, צוויי, דריי, פיר / נאר מארשירן — הויבט די גלידער / נאר באוועגן, נאר זיך רירן — טורן ברידער".

מי חיבר הימנון זה? מי היה המנצח על התזמורת? — קשה לזכור פרטים, הרי עברו מאז ארבעים ותשע שנים.

עם קום מדינת פולין נתחסלה האגודה הספורטיבית „התקוה" — חבריה נקראו לשרת בצבא הפולני, אולם לספורט היה המשך, טופח ע"י הנוער. במקום אגודה ספורטיבית אחת נוסדו שלוש־ארבע קבוצות של כדורגל, כל מפלגה וקבוצתה.

ד. בפרוס מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914

הבחורים היהודיים בקולו לא נתנו לפולנים להשתלט על הקהילה, להעליב, או להתעלל בחלשים. על כל מעשה פרובוקטיבי השיבו בכוח, במכה אחת אפיים. כאשר שונאי ישראל ראו שהיהודים אינם נרתעים, שהם פועלים כגוף אחד ומאוחד — התיחסו אליהם בכבוד.

זכור לי ניסיון אחד להשתולל בעיר קולו — מזימה שהופרה בראשיתה. בימי המלחמה הראשונים התאספה עשרות בני־איכרים פולנים באחד הפרברים שבעיר, חיכו לכלי־רכב שיעבירו אותם לעיר הקטנה קוטנה הסמוכה, כדי להצטרף לשורות הצבא. הואיל והארגון הרוסי בימים ההם היה לקוי ולא נמצאו כלי רכב מספיקים, נשארו בעיר ומרוב בטלה אמרו להתעלל ביהודים: לשדוד ולהכות, ולבלות בתענוגים עם בחורות יהודיות.

הדבר הגיע לאזני היהודים וחיש־מהר אורגנה הגנה יהודית והפודחלבניקים בראשם. קבוצות קבוצות, מצוידות בנשק קר, הסתתרו במבואות העיר. כאשר הבריונים הפולנים יצאו בצעקות „הורא, הכו את היהודים!" נתקלו במארב והוכו שוק על ירך.

כאשר הבריונים חזרו לכפריהם מוכים ופצועים אמרו בבושת פנים: „לא ככל היהודים הבחורים מקולו — הם לא ,ז'ידקי', אלא יעווריי"...

מ. בר־יצחק

חשקה נפשו בתורה

לנשמות אמי צפורה ע"ה,
אחי ואחיותי, שנספו
בשנות השואה..

על שבעה נרות, כנגד שבעת הבנים והבנות, בירכה אמי בליל השבת. שאלנוה: מה לוחשות שפתיה בתפילתה? התחמקה מלהשיב. רק פעם אחת, כשהפצירו בה, אמרה כי לחסד רב צריך האדם בלכתו במסילת־חייו, כי היא מלאה תמיד פיתולים אין קץ. ולא ירדנו לעומקה של התשובה.

הפאר בבנים היה האח יהודה, ולא בזכות הבכורה, אלא בזכות הולדתו במזל־ספר — מיום שלמד לקרוא לא מש הספר מידיו. וכשדובר במשפחה על עתיד הבנים, ניבאו לו מקום באהלה של תורה.

כשמלאו ליהושע 13 שנה הוחלט לסייע לו להגיע לדרך שביקש ללכת בה: נשלח לעיר הגדולה, שיתמסר ללמודיו. אך מיד עם צאתו קם שטן להפריע לו. המכשול הגדול ביותר היה האסון שירד על אחותנו הנשואה: רכושה המועט עלה באש, ובמשפחה דנו בכובד ראש: מי קודם למי לסיוע? ואז שלח אבא מכתב דחוף אל אחי: „שובה הביתה!" והטעם לכך היה ידוע לו.

ואז הגיעה תשובה: „השגתי „שעות", משעורי־עזר. אפרנס את עצמי עד שירווח לכם. לא אפול עליכם לטורח". והתשובה הזאת השביעה את רצון אמא.

— עקשן! — רטן אבא — הן ירעב ללחם!

— וכאן ירעב לתורה! — הגינה עליו אמא, וכל המשפחה היתה תמימת דעים עמה.

לא ארכו הימים ונתקבל ממנו מכתב ובו הודיע, כי עזב את בית־הספר ונכנס לבית־מלאכה, לשאת בעול הקיום. אולם מלמודיו לא הסיח דעתו, קבע שעות לתורה.

ושוב יצא אליו מכתב: „שובה הביתה!" אך הוא השיב: „הולך אני בצדי הדרך ושומר על מסילתי, אם כי מלאה היא פיתולים".

והרעה הגדולה ביותר שפגעה בו ובנו היתה מלחמת העולם, שפרצה כמעט בלא הכרזה. נותקנו, והוא נשאר בעיר הרחוקה עזוב וגלמוד.

— אשמים אנחנו! — התיפחה אמא — השארנוהו ללא משען, והוא עודנו נער.

התכנסנו כולנו, הגדולים והקטנים, לטכס עצה, למצא דרך איך להגיש לו עזרה. אמר כל אחד מה שאמר, והעצה ממנו והלאה. יהודה נמצא בשטח שנכבש

על־ידי האויב, נפסק המגע עמו. כל אימת שהגיעו מכתבים על־ידי הצלב האדום, היתה השמחה בבית. קצרים היו דבריו, אך משיבים נפש. מן הכתובות שלו, שנשתנו לעתים, הסקנו שהוא מתנסה בכל מצוקות החיים. ביקשנו דרך־עקיפין להגיע אליו. ולא הצליח הדבר שעלה במחשבתנו. עלולים היינו לעורר חשד, שיש לנו יד בחתירה תחת השלטון; אם לבנים נהיה כצמר, כתולע נצא מלפני הדין.

יום אחד הגיע פליט שנתגלגל באורח־פלא מן העבר ההוא. הבאנו אותו לביתנו, האכלנוהו והלבשנוהו, ונודע לנו שהוא בא מן העיר שבה מתגורר אחינו. ביקשנו לשמוע מפיו דבר, אולי קרה המקרה והוא נפגש בו. הראינו לו את התמונה: הראית כזה? חיכינו בקוצר רוח למוצא פיו. התבונן בתמונה והשיב: נחלש כוח זכרוני ולא אדע להשיב „הן" או „לאו".

בשעה שסיפר על סבלות בני עירו העלה דבר, שנראה כנחמה וכבשורת־איוב כאחד: נזדמן למשפחה אחת שסעדה את ארוחת־הרעב שלה, כל אחד קיבל מרק במשורה: חמש כפות, והמונה היה בחור זר, שהצטרף אליהם בימים הרעים; פרץ ריב במשפחה, כי חשדו בבחור שטעה בספירה, מתוך מחשבת זדון. ואז ויתר הבחור על מנתו.

— מה מראהו? בן כמה היה הבחור?

— כבן חמש־עשרה, או שש־עשרה!

— בן גילו של יהודה! — נאנחה עמי.

נסתיימה המלחמה הארוכה, הוסרו המעצורים, פונו המוקשים, אולם התחבורה לא חזרה לתיקונה. אבל אבא לא חיכה עד שיתקנו את הדרכים המשובשות, והחליט לצאת את העיר הגדולה לחפש את יהושע. למצאו חיים. הוא הכין את המזוודות ומילא אותן כל מאכל שהיָה בידנו, וכן לקח עמו חליפת בגדים.

אבא שב ועמו אורח, אחינו שהתגעגענו עליו וצפינו לו שנים רבות. אך מה שונה היה מן האח שהכרנו לפני כן. רזון שולח בכל גופו, ודיבורו מה מוזר. ישב עמנו שבוע ימים וביקש לחזור. מה החפזון? והשיב, כי ה„שעות" שלו הפכו לשעורים קבועים ואין לעזבם, פן יעזבוהו. הכול הפצירו בו, והוא בשלו — עליו לחזור בהקדם.

מה הוא מלמד? זאת לא ידענו בבירור. כשיצא יהודה לדרכו, אמרנו בלבנו: מוטב שיהיה רחוק והוא קרוב, משיהיה קרוב והוא רחוק. הרי התהלך בביתנו כזר.

עברו חדשים מספר, ושוב הודיע לנו על שינוי כתובת ועל תכנית לצאת לחוץ לארץ, מעבר לים. מבקש הוא למצוא שם מה שהועיד לו גורלו. אבא הריץ אליו מכתב, והפעם היתה בו הבטחה לסייע בידיו לסיים את למודיו: נקמץ במאכל ובמשקה ונשיג הלוואה. אך תחילה ישוב לשם התייעצות.

למכתב זה ולאחרים לא באה כל תשובה. שתיקתו השרתה רוח נכאה. חיכינו עד בוש. כחדשיים, והוא עודנו שותק. בדקנו את תוכן מכתבינו, האם פגענו, חס וחלילה, בנער הרגיש המתענה באהלה של תורה, ולא מצאנו כל פסול. באדיבות

כתב אבא, באהבה הרעיפה דבריה אמא, ואנחנו, האחים והאחיות, כל דברינו שהוספנו עברו תחת הבקורת.

— מה יש? — התרעמה סבתא על צער ההורים — אם ילד אינו כותב להוריו, סימן הוא שהוא שׂבע ומלא נחת, רק בצוק הזמנים ירבה מכתבים...

אילו ידע יהושע מה עולל לנו, לא היה מעניש אותנו בשתיקה. השמחה חדלה מביתנו, חדלו מצהלות צחוק, ואף הקטנים — אין ראשם לשעשועים. אחותנו הקטנה חלמה עליו באחת הלילות, והנה שב הביתה ועמו נערת־חן, היא ארוסתו. והוא עצמו מגודל שפם ותיק בידו. לא צחקנו לה, כי גדולים ממנה חלמו עליו בהקיץ.

כשארכה השתיקה, הלכנו לשאול את פי חברו בן־גילו של יהושע, שהיה מתכתב עמו, אולי נציל דבר מפיו. ואמנם, ממנו נודע לנו על פרנסה חדשה: בזמן האחרון יושב יהושע במסעדה גדולה וכותב מכתבים בשביל אנשים שידיהם כבדות ולשונם קצרה. אף זהי פרנסה בעיר הגדולה.

באחד הימים ניתרה צפור בחלון. זה היום — אמרה אמא — יבוא מכתב או אורח! והניחושים נתבדו.

חיכינו באורך רוח, ולא הכול סלחו לו. לכל אחד היתה הצעה אחרת, ולהחלטה לא הגענו. לבסוף פקעה סבלנותה של אמא, ושלחנו מברק עם תשלום בעד המענה מראש, אולי אין הפרוטה מצויה בכיסו. לא עברה שעה, ונושא המכתבים הביא לנו מכתב ממנו. הדבר היה ביום ששי בשבת, בערב, אחרי הארוחה, קראה אמא את המכתב בקול, אם כי כבר ידענו את תכנו:

„אל יהי לפלא בעיניכם, יקירי, שאני ממעט לכתוב אליכם. יומם אני לומד ועובד, ובערב אני מלמד אחרים — מורה אני בשעורי־ערב. סורו נא עמי לכיתתי ותראו: אני הצעיר, היושב בראש, מלמד תורה לתלמידים, פועלים קשישים. בשורות הקדמיות — ראשים קרחים, והפנים רשומים בחרט שחור של חיים קשים. עיניהם של האנשים אדומות, הם כמהים לשינה. אך השפתיים העבות מביעות עקשנות והחלטה, להתגבר וללמוד. ישיבתם הכבדה של אנשים מעידה עליהם שהם עמוסי משא; על שכמיהם רובצות שלושים עד ארבעים שנות חיים. רוב שנותיהם קלטה אזנם רק רעש מכונות והולם פטיש, והנה, בגיל עמידתם — צלילים חדשים, מלים חדשות; עינם, שהסכינה למטען גדול, שמוכרחים לזקוף ראש אליו, תשפל עכשיו מטה, לדפי הספר, להתבונן לאותיות ולצרפן. מדבר אני אליהם, והם כאילו מקשיבים למישהו אחר — לבני ביתם. כל אחד מהם מהרהר על התנומה שגזלתי מעיניו: למחרת עליו לקום לעבודה בבוקר השכם, לצאת לעמלו. יש ותלמיד אחד מפהק, והשכנים, כמו לפי צו, עונים לעומתו. אחרים מסתכלים אלי בתחינה: למדני את כל התורה על רגל אחת! אך יש גם קצת נחת! לפעמים רואה אני, כי בשורות האחרונות מנענעים ראש, כאות הסכמה. שפתים מתנועעות, ומרגיש אני שתורתי נקלטה; עינים מתרחבות — אור להן. לא פיללתי, שכל־כך מהר אמצא הד לדברי.

ודאי תשאלו: מה שכרי? השכר של ה„שעות" — רגעי אושר".

כשסיימה אמא את הקריאה, נפלה דממה בחדר: זהו הסוף? הייתכן?

היא נתנה עיניה באבא, כאילו ביקשה לגלות את צפונותיו. אך כשארכה הדממה, אמרה בקול רווי שמחה: — הנה, סוף־סוף הגיע! עבד בבית־חרושת ולמד; מצא לו „שעות", ולמד; רעב ללחם, ולא הניח תורתו...

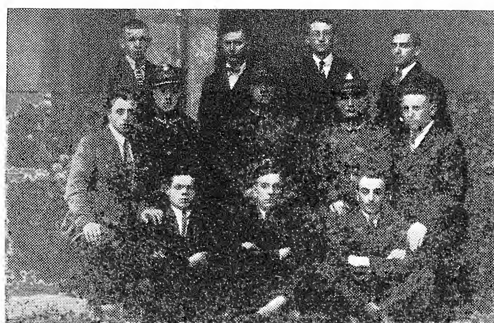
אבא קם ממקומו ונכנס למטבח. משם הדהדו צעדיו, התהלך אנה ואנה. סבתא נרדמה, וחיוך על פניה מנועם השמועה. ואנחנו, הילדים, לא ידענו פשר השתיקה. מכתב לא רגיל. עלינו לחרוץ עליו משפט.

אבא שב, התיישב ליד השולחן והמתיק כוס תה וכולו שקוע בהרהורים. משום מה לא נגרר אחרי שמחתה של אמא?

— רואים אתם — חזרה אמא על דבריה — סוף סוף הגיע! גמר את שלו...

— גמר? — התעורר אבא — ולי נדמה, הוא רק מתחיל...

וקשה היה לנו למצוא את קצה החוט ולפשר בין שניהם: אם באמת גמר? או שמא באמת רק מתחיל הוא?

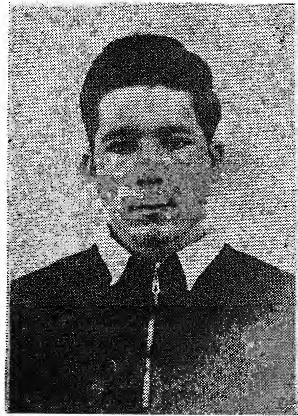

קבוצת בחורים מקולו
אַ גרופּע יוגנטלעכע פֿון קאָלאָ

ראשי־הקבוצות של „השומר הצעיר" בשנת 1917
רינגלער פון „השומר הצעיר" אין יאר 1917
יושבים (מימין לשמאל): **א. דובדבני, מיכאל האנפטוורצל**
עומדים: **מנחם לחמן, קלפר, ———**

חללי מלחמת הקוממיות

חיים גפן (קונפיטין) ז״ל

נולד בכ׳ סיון תרפ״ח בתל יוסף להוריו אילה שטרן וזלמן גפן (קונפיטין). את חינוכו קיבל בבית הספר המקומי וסיים י״ב כיתות.

חיים התבלט בין חבריו במסירות בענף הפלחה ובאחריותו. הוא היה בין ראשוני המתנדבים לפלמ״ח והשתתף בכמה מערכות. בימי המבחן הקשים השתתף כמ״כ בכל הקרבות של גדוד „הפורצים״: בירושלים, בנבי סמואל, בגזרת לאטרון, בכיבוש קטמון ובפריצה להר ציון ועוד.

בימי ההפוגה עבר לגדוד בחטיבת „גולני״, שחנה בנצרת. בנסיבות נעלמות נקטף פתיל חייו. נקבר בתל־יוסף.

יהודה גוטליבובסקי (יידק) ז״ל

נולד בקולו ב־4 במאי 1917. בשנות נעוריו ביקר בגימנסיה העברית והיה פעיל בתנועת הנוער הציונית. בחווה החקלאית בצ׳נסטוייב, שבה עשה את הכשרתו החלוצית, תפס מקום נכבד בארגון. הוא היה האקונום והעלה את התפקיד הזה לרמה גבוהה.

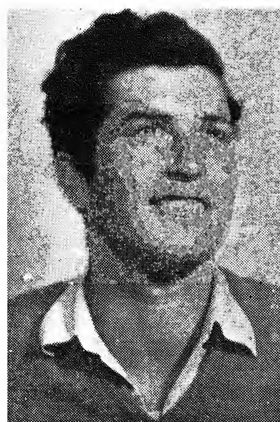
העפיל ארצה, עם קבוצת חבריו, באניה „אסימי״ בשנת 1939, והיה בין מייסדי קבוצת „ניצנים״.

במלחמת העולם השנייה יצא ללחום נגד הנאצים והשתתף בקרבות של אל־עלמיין. מילא תפקיד חשוב במחלקת המיפוי.

בימי מלחמת הקוממיות עבד בקבוצה בנהגות. בצאתו באחת השיירות נפצע, אך הצליח לחזור לביתו. ב־26 במרס 1948, בשעת המצור, עמד בעמדת־תצפית והמקלע בידו, הגן על ישובו שהותקף על־ידי המצרים.

בקרב זה נפל.

הניח אשה ובת.

נתן דובז׳ינסקי ז״ל

נתן דובז׳ינסקי, בנם של יצחק והינדה מקולו, נולד בתל־יוסף בי״ט באלול תרפ״ט, בעצם ימי המאורעות.

ב־19 שנות חייו קנה לו מקום נכבד בחיי המשק, בזכות תכונותיו הנעלות: פשטות, ביטחון ועבודה מסורה.

במלחמת העצמאות נטש את עבודתו בצאן והצטרף לפלמ״ח. ב־9 ביולי 1948 הגיע נתן למחנה צריפין, בסיס הגדוד הראשון של חטיבת יפתח. היה זה יום לפני ההפוגה הראשונה. למחרת, עם חידוש הקרבות, נשלח לפעולה, להשתתף במבצע „דני״. היה בין כובשי הכפרים הערביים באיזור רמלה: עינבא, ג׳ימזו ודניאל; ובאיזור לוד — חדיתא. ב־17 ביולי הוטלה על הגדוד שלו משימת־השתלטות על צומת הדרכים החשוב בבית־סירא, המחבר את הכבישים רמאללה — לאטרון ובית־נבאללה — לאטרון.

בקרב נפל המ״כ ונתן נשלח לאסוף את הכיתה, שהיתה בתפקיד של חיפוי הנסיגה. כאן, בדרכו חזרה אל המשלט, נפגע מפגז מרגמה ומת.

נקבר בהר־הרצל בירושלים.

משה ז'לונקה־ירקוני ז"ל

נולד בקילו בשנת 1909. עד לשנת 1939 התגורר בעירנו והתפרנס מעמל ידיו. בימי המלחמה נמלט לביאליסטוק וגורש ע"י הרוסים לסיביר. עם הצבא הפולני, בפיקודו של הגנרל אנדרס, הגיע ארצה בשנת 1944. כאן בנה לו בית־משפחה ועסק במלאכת החייטות.

במלחמת הקוממיות התגייס לצבא ונהרג בשעת הפצצה מצרית. הניח אשה ובן. בן 39 היה במותו.

יהא זכרו ברוך.

רוז'קה צורנדורף

תעודות

דאקומענטן

פון רינגלבלום אַרכיוו

גביית־עדות פון קאָלער פּליטים

א

דעם 18־טן סעפּטעמבער פרי, איז קאָלאָ געוואָרן פאַרנומען דורך די דייטשן און תיכף איז אַמטלעך געוואָרן געמאָלדן, אַז די געזאַמטע יידישע באַפעלקערונג ווערט פולשטענדיק אַנטרעכטעט. 8 אַזייגער פרי איז צו מיר געקומען אַ דייטשער זעלבער און מיר אויפגעפאָדערט, גלייך זיך צו שטעלן אינעם מלוכה־תבואה־שייער, איבער וועלכן איך האָב פאַרוואַלטעט. ווען איך בין געקומען — געדויערט האָט עס נישט לענגער ווי 15 מינוט—איז שוין דאָרט געשטאַנען אַן אָפיציר מיט אַ זייגער אין האַנט און געוואָנדן זיך צו מיר בזה הלשון: „אייגנטלעך וואָלטן זי דערשאָסן ווערדען (אָדער סיי אָדער סיי) ווערט דיר הויטע דער אש געשפּאָלטן ווערדען" און אַלס גוט פריינטשאַפט געגעבן אַ פעסטן קלאַפּ אין דער פּלייצע מיט אַ הענטל פון רעוואָלווער. מ'האָט צוגענומען די שליסלען פונעם שייער און מיר געהייסן זאָפאָרט זיך שטעלן פאַרן מאַגיסטראַט, דאָרט האָט זיך געפונען די גאַנצע יידישע מענלעכע באַפעלקערונג פון 16 ביז 80 יאָר, אומאָפּהענגיק צי זיי זיינען קראַנק, שוואַך אדער סתם אַרבעטס־אומפעיק. מ'האָט אַלע איינגעטיילט אין צוויי אַרבעטס־גרופּן און אַוועקגעפירט צוביידע בריקן אויף אַרבעט. די אַרבעט האָט געדויערט אַ גאַנצן מעת־לעת אָן איבערייס און געקאָסט דאָס לעבן פון עטלעכע יידן. איך פלעג זייער אָפט קומען אין האַנדלס־קאָנטאַקט הן מיט פוילישע דייטשן, הן מיט פאָלקס־דייטשן און געהאַט וועגן זיי, אַ זייער גוטע מיינונג. דאָ בין איך נשתומם געוואָרן. ס'קען אַנדערש נישט זיין, נאָר זיי האָבן געמוזט דורכגיין אַ מאָנאַטלעכן קורס פון פייניקן יידן. אין דער באַהאַנדלונג פון יידן איז געווען אַזויפיל קאַלטער סאַדיזם. מ'ווערט אַזש אויפגעציטערט פון דער מיושבדיקייט און מעטאָדישקייט. דאָס אוממענטשלעכע (...) מיט רימענס און קאָלבעס, האָט ממש משוגע געמאַכט און מ'דאַרף וויסן, אַז דאָס אַלץ איז געווען אויף ברוך־הבא. די אַרבעט איז געווען צוגעפּאַסט פאַר אויסקוואַליפיצירטע סאַפּערן. מיר אַלע האָבן די אַרבעט געטאָן מיט דער גרעסטער נערוון־דערשיטערונג. פאַר דער מינדעסטער נישט סובאָרדינאַציע פלעגן קומען באַרבאַרישע רעאַקציעס — האָט מען זיך געפונען אויפן בריק, פלעגט מען שליידערן אין וואַסער; מיט פאַרשידענע מוטיקע רעדעס־ווענדונגען, ווי צ. ב. אַז די פיש אין וואַסער ועלן אַ סעודה'לע האָבן און ענלעכע. ווען מ'איז געווען אויפן ברעג, פלעגט מען קאָפּען מיט די פיס און הרגענען. אַ פּאָר פערזאָן האָט מען דערשאָסן, אָבער ס'איז זיך לייכט פאָרצושטעלן וואָס פאַר אַ

פאַרביטערונג האָט אַרויסגערופן ביי די יידן. אויך די איבונגען: פאַל, שטיי אויף! (אויך 80־יעריקע זקנים). שפּעטער האָט מען געמוזט אַ שפּאָר שטיקל צייט ליגן אין די בלאָטעס מיטן פּנים אַראָפּ (דאָרט זיינען זייער טיפע בלאָטעס און ספּעציעל איז עס געווען נאָך אַ רעגן), דאָס אויסשמירן זיך מיט בלאָטע האָבן כמעט אַלע יידן דורכגעמאַכט — מ׳האָט אויסגעזען ווי פּורים־שפּילער. בערד און פּיאות פלעגט מען מיט אַ ווילדער רציחה צופּן, רייסן און שערן. איך האָב נישט באַמערקט ביי קיין איין זעלנער אַפילו קיין פונק פון מענטשלעכקייט. עס איז שווער אויסצורעכענען אַלע מינים פייניקונגען, וועלכע מ׳האָט אונדז אונטערגעטראָגן, אָבער יידן האָבן מיר שפּעטער דערציילט, אַז פאַרשידענע זעלנער האָבן זיך געפּלייסט צו זיין וואָס מער אָריגינעלער. על־פּי צופאַל האָט מיינער אַ באַקאַנטער, אַ פאָלקס־דייטש, אַרויסגעצויגן מיך פון עם אומגליק, מיטן תירוץ, אַז מען רופט מיך אין מאַגיסטראַט, מחמת מיין נישט סעמיטישן אויסזען און דורכ־אויס פּוילישן נאָמען און פאַמיליענאָמען, האָט מיך מיין דייטשער פריינט פאָרגעשטעלט אַלס קריסט (אין מאַגיסטראַט), כ׳האָב געמוזט צוזאַמען מיט אַלע שטייענדיקערהייט אויסהערן די רעדע פון עם פירער, ערשט ביינאַכט, האָט דער קאָמענדאַנט מיטגעשיקט מיט מיר 2 אָפיצירן, וואָס האָבן מיך באַגלייט ביזן שטוב, ווען מיר זיינען דורכגעגאַנגען דורכן בריק, האָבן די יידן נאָך אַלץ געאַרבעט. די אָפיצירן האָבן אונטערגעהעצט די זעלנער צו מער ברוטאַלער באַהאַנדלונג. אינעם שמועס וואָס די אָפיצירן האָבן צווישן זיך געפירט, נישט זשענירענדיק זיך פאַר מיר, האָט מען מיט ערגסטע זידלווערטער גערעדט וועגן יידן, מ׳האָט זיך גערימט מיט דער צאָל אייגנהענטיק געשאָסענע יידן.

גלייך אויף צומאָרגנס פרי, איז מען שוין ביי מיר אין שטוב געווען אויף דורכצופירן אַ וואָפן־רעוויזיע. נאָך דער רעוויזיע, האָט מען גענומען מיך, מיין 80 יעריקן פאָטער און איבער 70־יעריקן שווער אויף גאַס־אַרבעט. נאָכן מכבד זיין אַלע מיט קלעפּ, האָט מען מיך מיט נאָך אַ פּאָר יידן, גענומען פירן צום יידישן בית־עולם. מיר זיינען געווען זיכער, אַז מ׳וועט אונדז שיסן, בפרט אַז אויף קוראַזש, האָט מען אונדז פאַרזיכערט, אַז בקרוב וועלן מיר זיין אין הימל.

אויפן בית־עולם זיינען געזעסן צוויי פּאָליאַקן צום טויט פאַרמשפּטע. מיר האָבן פאַר זיי אויסגעגראָבן אַ קבר און גלייך נאָכן דערשיסן האָבן מיר זיי באַגראָבן. די נעכטיקע און היינטיקע איבערלעבונגען האָבן אַזוי פאַטאַל אויף מיר געווירקט, אַז אין אַ געוויסן מאָמענט האָב איך צוזאַמענגעבראָכן, שטאַרק וויינענדיק, האָב איך געבעטן דעם אָפיציר מיך צו באַפרייען, ווייל איך בין האַרץ־ליידנדיק, דאַרויף איז אַלס תשובה געקומען אַ שרייאיקער באַפעל: שטיי־אויף! כ׳האָב געמוזט אַליין אים ראַפּאָרטירן, אַז כבין שוין געזונט, ביי דער איבונג האָבן די איבעריקע חברים געגראָבן פאַר מיר אַ קבר. אָבער, משמעות האָט ער זיך באַקלערט און מיר געלאָזן צורו. מיט פאַרקאַטשעטע הויזן ביז די קני

און די רעקלעך איבערגעדרייט אויף דער צווייטער זייט, מיט געזאַנג פון פאַרשי־דענע לידער, זיינען מיר געקומען אין שטאָט.

אַ שעה נאָכן קומען אַהיים, איז ווידער געקומען אַ ציוויל מיט צוויי דייטשן און אָנגעמאָלדן אַ געלט־וויזיט אין אָוונט. דעם טאָג איז מיין פאָטער געשטאָרבן אויף אַנגינא־פעקטאָריס.

אין אָקטאָבער בין איך געווען אַרעסטירט אַלס ערובניק צוזאַמען מיט אַ פוילישן רעיענט, געזעסן זיינען מיר צוזאַמען אין איין קאַמער, גלייך די ער־שטע נאַכט האָט מען אונדז צעשלאָגן און דעם רעיענט האָט מען ממש צעגנאָטעוועט (מ׳האָט אונטערגעהערט זיינע פּאָליטישע אויסערונגען, וועלכע ער האָט נישט פאַרזיכטיקערהייט מיר אַרויסגעגעבן), אין אַ פּאָר טעג אַרום איז ער געשטאָרבן, מיך האָט מען באַפרייט נאָך צוויי וואָכן.

אַלע יידן פלעגן זיצן פאַרשפאַרט אין באַהעלטענישן, די שטימונג איז געווען אַ געפאַלענע. עס האָט זיך נישט געפונען קיין איין מנהיג, וועלכער זאָל אונדז טרייסטן אינעם גרויסן אומגליק, קיין שום פּראָדוקטיווע טעטיקייט, אַלץ האָט זיך אָפּגעשטעלט, הן די מלאכה, הן דער האַנדל.

אָנהויב נאָוועמבער האָט מען פאַרשפאַרט אַלע יידן, אָן ערך צוויי טויזנט נפשות, אין באַראַקן. מיין פרוי און קינד איז געלונגען צו אַנטלויפן קיין וואַרשע.

דער נאָמען פון עדות איז נישט אָנגעגעבן. דעצעמבער, 1940

ב

דעם 18.9.39, איז די שטאָט פאַרנומען געוואָרן דורכן דייטשן מיליטער.

מ׳האָט תיכף אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג וועגן שטעלן די יידישע באַפעלקערונג אויסערן געזעץ און צורויבן פון איר אַלע בירגערלעכע רעכטן. דעם 19.9.39 אינדערפרי זיינען פאָרגעקומען אומאויפהערלעכע רעוויזיעס אין יידישע הייזער, כלומרשט צוליבן זוכן געווער; מ׳האָט געפּלינדערט און געראַבעט אַלץ וואָס האָט נאָר אַ ווערט. גלייכצייטיק האָט מען גענומען צו שווערע סאַפּיאָרישע אַרבעט, ביים פאַרריכטן דעם צעשטערטן בריק אויף דער וואַרטע. די גאַנצע יידישע מענלעכע באַפעלקערונג אין עלטער פון 16 ביז 80 יאָר. די באַציונג האָט נישט איר גלייכן אין דער געשיכטע — עינויים און דערנידערונגען. עקזעקוציעס וכדומה. דעם 20־טן סעפּט. איז געוואָרן פאַרברענט די שול. עס ווערן באַקאַנט פאָלגענדע פאַראָרדענונגען:

1) יידן טאָרן נישט האָבן מער ווי 200 מאַרק (מ׳האָט אַדורכגעפירט גרינט־לעכע רעוויזיעס און געראַבעט יעדער סומע איבער 200 מאַרק און אונטער 200 מאַרק. 2) יידן טאָרן נישט פאַרלאָזן קאָלאָ. 3) יידן טאָרן ניט גיין אויף טראָטואַרן, זיי

מעגן גיין נאָר אינמיטן וועג. מ׳ווענדעט אָן אומאויפהערלעכע פאַרשידנאַרטיקע עינויים.

אונטערן אויסרייד פון קלייבן נדבות פאַר דער נ. ס. פּ., האָט מען אויסגערויבט יידישע געשעפטן, מ׳האָט זיך געלאָזט ווילגיין איבער אָנגעזעענע יידישע סוחרים. אַלע יידן האָבן געמוזט טאָג־טעגלעך גיין צו אומזיסטיקער צוואַנגס־אַרבעט, די באַציונג איז געווען אויסער יעדער קריטיק. יעדן טאָג פלעגט מען נעמען אַ יידישן ערובניק און רעקוועסטירט כסדר אַלע יידישע סחורות. אין אַ קורצער צייט זיינען אַלע מאַנופאַקטור, תבואה און גאַלאַנטעריע־געשעפטן — לער געוואָרן. אין מיטן אָקטאָבער גייט אַרויס אַ פאַראָרדענונג וועגן מעלדן דאָס גאַנצע יידישע פאַרמעגן, אונטער דראָונג פון טויט־שטראָף.

אין שייכות מיטן 11־טן נאָוועמבער, ווערן אַרעסטירט הן אינטעליגענטן, הן גרעסערע סוחרים, דער צושטאַנד פון דער אומזיכערער וועגיטאַציע ביים אַקאָמפּאַניאַמענט פון אומאויפהערלעכן רויב און געוואַלד־טאַטן, ביי אַ צושטאַנד פון סיסטעמאַטישן אויסראָטונגס־קאַמף קעגן אַלץ וואָס איז יידיש, האַלט אָן ביזן 1־טן דעצעמבער 1939. עס דאַרף באַמערקט ווערן, אַז די פרייזן אויף שפּייז־אַרטיקלען, זיינען כמעט ווי נישט געשטיגן און זיך געהאַלטן אויף דעם פאַר מלחמהדיקן ניוואָ. דעם 1־טן דעצעמבער ווערן אַלע יידן אַריינגעשליידערט צום טייל אין באַראַקן, צום טייל אין פאַרשידענע חרובע בנינים, ווו נאָכן אָפּהאַלטן 7 טעג ווערן אַלע אונטער אַ שטרענגער וואַך אַרויסגעשיקט אין פאַרפלאָמבירטע וואַגאָנען נאָך קראַסנאָסטאַוו און איזשביצא ביים וויעפּש. אין משך פון יאָר 1940 קומען צוביסלעך יידן צוריק נאָך קאָלאָ, וועלכע פירן אַן אָפּגעשטאַנען נישט געזעלשאַפטלעך לעבן, אַרבעטנדיק שווער ביי פאַרשידענע שוואַרצע אַרבעט ביי דער מיליטערישער מאַכט.

פראָטעסט־אויפרופן פון יאָר 1929

צו דער יידישער באפעלקערונג אין קאלא

אויף דער בשותפותדיקער זיצונג פון ראַט און פאַרוואַלטונג פון דער יידישער קהילה אין קאָלאַ, דעם 28 ד. ח. איז באַשלאָסן געוואָרן אייך אויפצופאַדערן אָנטייל צו נעמען, היינט דאָנערשטיק אין דער טרויער און פראָטעסט־אַקציע, קעגן די טרויעריקע געשעענישן אין ארץ־ישראל.

מיר פאַדערן פון אייך, יידן, צו שליסן די געשעפטן און וואַרשטאַטן היינט פון 5—6 אָוונט און באַטייליקן זיך אין דער הזכרה, וועלכע קומט פאָר אין שול 5 אַזייגער אָוונט און אין דער טרויער אַקאַדעמיע, וועלכע קומט פאָר 6.30 אין שטאָט־טעאַטער.

פאָרזיצענדער פון ראַט: שלמה גליקסמאן; פאָרזיצענדער פון דער פאַרוואַלטונג: ש. א. טכורזש.

קאָלאָ, יום ה׳, כ״ב מנחם אב תרפ״ט, 29.8.1929.

באַמערקונג: די פרויען שול וועט זיין אָפען.

Odezwa do ludności Żydowskiej w Kole o wzięcia udziału w proteście przeciwko smutnym zajściom w Palestynie.

פראָטעסט־אַקציע קעגן די בלוטיקע געשעענישן אין ארץ־ישראל אין 1929

צו דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָלאָ! אין צוזאַמענהאַנג מיט דער טרויעריקער בלוטיקער שחיטה, וועלכע איז לעצטנס אויסגעפירט געוואָרן דורך די אַראַבישע רויבער־באַנדעס איבער דעם יונגן־יידישן ישוב, וועלכער האָט נישט קוקענדיק אויף זיין קליינע צאָל, העלדיש און מוטיק זיך פאַרטיידיקט און באַוויזן זיין גרייטקייט אויף קרבנות, באַשיצנדיק זיין מענטשלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט, רופט דער פאַרייניקטער קאָמיטעט די יידישע באַפעלקערונג אָנטייל צו נעמען אין די פראָטעסט מיטינגען, וועלכע קומען פאָר דאָנערשטיק, דעם 29 ד. ח.

1) אַ הזכרה, אין דער שול, פון 5 ביז 6.30 נאָכמיטיק; 2) אַ טרויער־אַקאַדעמיע, אין שטאָט־טעאַטער פונקט 6.30 אָוונט. מיטן אָנטייל פון: ד״ר גראָספעלד, טויבענפליגעל, טכורזש, קאָט, בערגמאַן, א. אַ.

מיר פאַדערן אויף דאָנערשטיק, דעם 29־טן ד. ח. אַז פון 5 נ. מ. זאָלן אַלע געשעפטן און ווערקשטאַטן, אַלס צייכן פון טרויער, זיין געשלאָסן.

פאַראייניקטער צווישן־פאַרטייאישער קאָמיטעט.

„ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע”; „צעירי אגודת ישראל”; „פועלי־ציון” — (צ.ס.); „מזרחי”; „החלוץ”; „פרייהייט”; „הרצליה”.

מתוך עתון „הצפירה"

1898

קויל (פלך קאליש): זה כעשר שנים נוסדה בעירנו אגודת מכבים מתנדבים, ומאז ועד הנה לא לקחו בה אחינו חבל, והדבר הזה גרם רעה רבה לאחינו פה, מלבד חילול ישראל בין שכנינו, בהביטם עלינו כעל נרדפים ומוגי לב. לזאת יאתה תהילה לנכבדי עדתנו ה"ה ש. ביירא׳. מ. טרייבער, וו. כהן, ל. באביצקי ומ. קונינסקי, שהתעוררו למלא את החסרון הזה ויבואו בעצמם להכתב בקהל האגודה, ובדברים נמרצים עוררו גם ליבות רבים מצעירי אחינו לתת ידם אליה. ודבריהם נשאו פרי, ועתה כבר עולה מספר אחינו אשר נאספו תחת דגל האגודה לעשרים איש, ויש לקוות כי עוד יבואו רבים מאחינו להיספח אל דגל האגודה.

פה מקום להעיר את אזני בני עדתנו על חסרון מורגש מאוד בעירנו והוא „מוסד גמ"ח", להלוות לעני בשעת דחקו איזה סכום כסף לבל יפול בידי מלוה בריבית. כמעט חרפה היא לקהילתנו הנודעת בצדקת פזרונה, כי לא יימצא בקרבה מוסד זה. החובה היא איפוא על נדיבי עדתנו להשתדל להשיג רשיון ליסד מוסד גמ"ח בעירנו, לטובת העניים המחכים לעזרה.

יצחק ריטשקע

מעיר קויל (פ׳ קאליש): מספרים תהילת האגודה „מלביש ערומים", שנוסדה לפני שלוש שנים ע"י נכבדי העדה הר"ש בייראך, הר"מ מישעלבורסק והר"פ ניעוואלסקי. מספר חבריה עולה למאתיים איש, המרימים תרומותיהם 300 רו"ב לשנה, מלבד נדבות פרטיות וסך שישים רו"כ מפרי הקרן הקיימת, מעזבון המנוח הר"צ וארמבראן ז"ל, שהקדיש למטרה זו סך אלף רו"ב.

הכותב מעורר את ראשי העדה שישימו לב לכונן בית ת"ת מיוחד לחנך בו את ילדי ענייי העיר, בעוד אשר האגודה הפרטית, השוכרת מלמדים פרטיים לבני עניים, מטה ידה ומצב החינוך פרוע לשמצה.

י. ריטשקע

1890

קאלא: רצח נורא קרה בפרבר עירנו הוורשאי ביום עש"ק העבר. בבוקר השכם נמצאה משפחה עברית שלמה, איש ואשתו וילד בן שנה ומחצה, ונער בן 15 שנה העוזר על יד בעל הבית במלאכת רקועי פחים כולם חללים מתים. הרופאים חשו למקום ההריגה, וימצאו כי הרוגים הוכו בראשם במקל חובלים ואח"כ נשחטו גם בסכינים בצוארם. הרופאים ניסו להשיבם לתחיה, וגם עמלם לא נשאר ריק, כי

הצליח בידם להשיב גם את הילד וגם את אמו לתחיה. אולם באיש וגם בנער עוד לא מצאו רוח חיים. בערב ההוא כרעה האשה האומללה ללדת, ותלד בת חיה וקימה. הילד אשר הרגוהו הרוצחים נלחם עם מר המוות משך 24 שעות, ואח״כ סגר אשמורות עיניו, ואך לאשה האומללה יש תקוה להשאר בחיים. אתמול היום ש״ק חנטו את שלושת ההרוגים והיום הובלו לקבורות. עקבות הרוצחים לא נודעו.

1896

קויל: לפני ימים מספר עבר פה הכוהן הגדול לפראוואסלאווים הארחירעי הווארשאי. ראשי העדה קיבלו את פניו והגישו לו מנחת זכרון תנ״ך עם העתקה רוסית בכריכה נהדרת, ושם כבודו חרות על הכריכה מלמעלה. הכוהן קבל את המנחה ברצון ויביע תודה לבני העדה ויואיל לשאת באזנינו דברים אחדים על חיבת ישראל עם קדושי עולם.

י. מ. שווארצמאן

קויל: ימים רבים היו ענייני עירנו יגעים, ואף צלמוות ואי־סדרים שררו בכל צרכי הציבור, עד שקמו אנשי לב מקרב העדה ויסדו ברשיון הממשלה ועד של שלושה־עשר חברים לפקח על צרכי ציבור באמונה, ועל ידם נהלו כעת כל ענייני העדה בסדרים נכונים, וכל דבר טוב ומועיל יצא על ידם להשביע רצון את אנשי העדה. בימים אלה עומדת על הפרק שאלת בנין המקווה, והוועד הנכבד הואיל לגשת אל המלאכה, ואם אמנם יעלה הבניין במחיר רב עד שנים־עשר אלף רו״כ וקופת העדה עניה היא בעת הזאת; ואולם הוועד בטוח ברוח הנדיבה אשר תפעם בלבות אנשי העדה והיא תסמכם בתקווה שהמתנדבים בעם יתמכו בחפץ הטוב הזה וגמרו את אשר החלו.

י. צארנדארף

1901

קאלא (פ׳ קאליש): זה מקרוב נפתח בזה בי״ס למסחר אשר בו יאספו תלמידים מב״י בלי כל הגבלה. על המפעל המועיל הזה עליה לשבח להשתדלנים העו״ד ראזענבלום והסוכן לבתי החרושת ה׳ בראנשטין שלא חשכו מכל עמל נפשם להוציא את המפעל למענהו. וראו זה פלא, כי גם הקנאים בעדתנו אשר מפני השם „קולטורא״ הם נרתעים לאחוריהם חתרו בכל עוז להכניס בניהם אל ביה״ס הזה, אשר לפי שעה אין הוא עודנו מתוקן כראוי לבית אולפנא אשר בו מבקרים רוב החניכים מבני ישראל; אולם מקוים כי במהרה בקרוב יוסרו כל המכשולים והיה הבית כמקום ברכה להורים החפצים באושר בניהם וחינוכם הטוב.

י. מ. טהארנוצקי

ליקט אברהם בראנד־אורבן

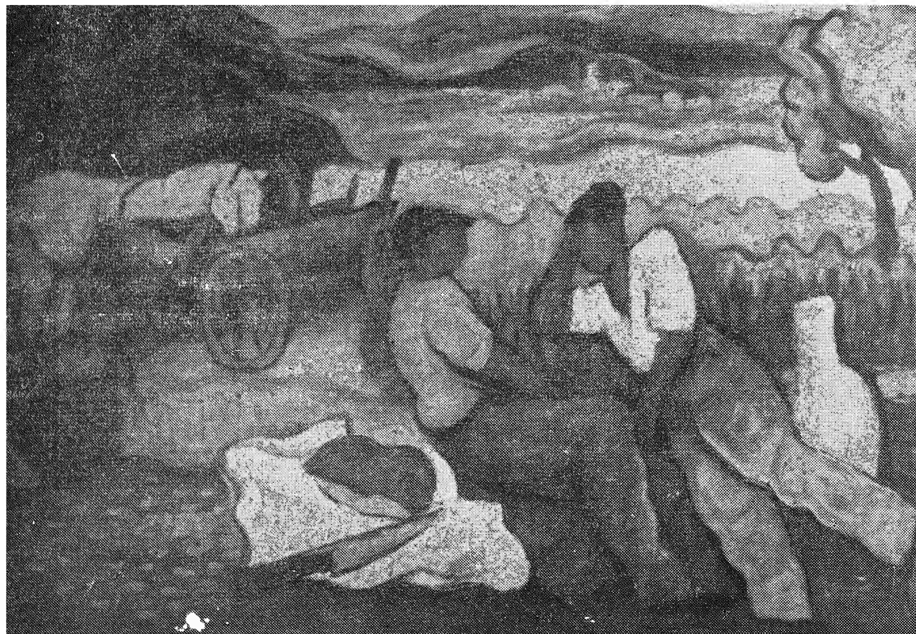
תמונתיו של ש. א. שלזינגר

הנביא

חצר בירושלים — אַ ירושלימער הויף

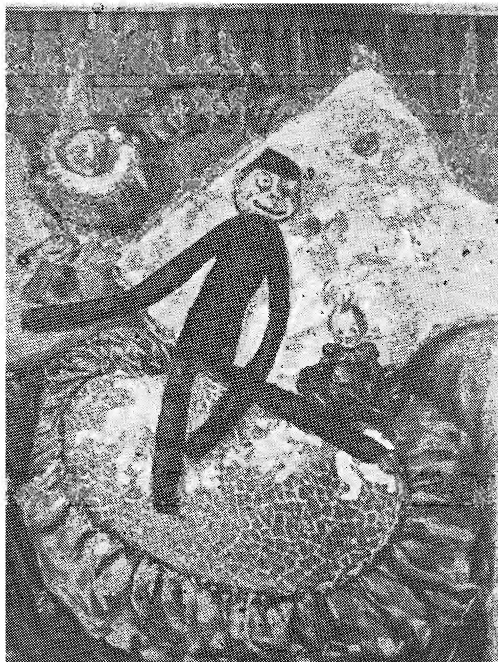

מנוחת צהרים בשדה — מיטאָג־רו אין פעלד

תמונותיה של
באלבינא ראוף־נאשעלסקא

רחוב בפאריס
אַ גאַס אין פאַריז

דומם — שטיל לעבן

באשטייערונגען פארן „ספר קולו — פינפהונדערט יאר יידיש קאלא"

די פאלגענדע לאנדסלייט האבן מיט זייערע גרעסערע באשטייערונגען מיטגעהאלפן צום דערשיינען פונם בוך „ספר קולו—פינפהונדערט יאר יידיש קאלא".

דוד פארד (פארדאנסקי) — ראדעזיע; אייזיק האנפטווורצל (זשעניווא, שווייץ); מ. פאטאלאווסקי און טאכטער סאלא און איידעם מישא, עדזיא לעווין (בראזיל), „חברת אברהם", קאלער „יזכור" קאמיטעט אין אמעריקע, אבל יארמוש (באליוויע), אברהם קוצער (מאנטשעסטער), מיניע קראקאווסקה־פרענקעל (סקאטלאנד), לואי וחוה לעווין (לאנדאן), מאנוס לאסק (ווין), וואלקאוויטש (ניו־יארק) און האניא ענגעלמאן (פאריז), נחום זלאטניצקי (לאנדאן).

NEW YORK, N.Y.

Aron Bram
George Bleich
Rubin Brand
Irving Brand
Abe Sarndorf (Slifka)
Ben Sarndorf
Jenie Niem (Feldman)
Harry Fogel
Harry Fernbach
George Fuks
Henry Gotlibowski
Abram Harczyk
Jacob Jakubowicz
Moyshe Karo
Michal Kempinski
Mordche Kempinski
Abram A. Klein
Max Koski
Josef Koninski
Moyshe Krauss
Abram Lewin
Alje Markowski
M. Cannon-Mochorowski
Sol L. Morrison (Mochorowski)
Harry Podgurski
Lola Rotkopf (Kapelusznik)
Rzeszewski
Morton Rauch
Ralph Rauch
Abraham Silberberg
Harry Urbach (Skorka)
Helen Warshauer (Zalkind)
Harry Williams (Wolkowicz)
Henoch Zalkind
Bessie Ziman (Rauch)

Mrs. G. Socheczewski
Sara Zochlinska (Preis)
Zygmunt Zulawski
Shloyme Ziemniak & Alje Ziemniak
Richmond, Va.

CHICAGO, Ill.

Hanah Grojnowski (Kenig)
Dawid Lewin
Sam Lesman
H. Piernitratz

CANADA

Dobrysz Kumer (Toronto)
Luzer Lipnowski (Montreal)
Balcia Wilczynska (Montreal)
Wolf Zelman
(Zelmanowicz—Toronto)
Norbert Wolkowicz
(Vienna — Austria)
Morrison
Zulawski
Wolkowicz
R. Rauch
Niem
Lesman
Rae Morrison
H. Fogel
H. Urbach
B. Wisniewski
Cannon
Cannon Gotlieb
Gnocik
R. Brand
H. Williams
R. Rauch
M. Rauch
A. Bram
H. Zalkind
A. Klein
Ben Corndorf
H. Warshauer

D. Kumer, Toronto
T. Niem Feldman
G. Fuks
B. Ziman
George Bleich
B. Wilczynski
Suzer Lipnowski
J. Jakubowicz
Mordche Kempinski
Sam Lesman
David Lewin
Abram Lewin
Grajnowski (Kenig)
Abe Corndorf
Mrs. H. Frankel (Piernikarz)
Mrs. G. Sochaczewski
Mrs. H. Grojnowski (Kenig)
Z. Zulawski
Norbert Wolkowicz
Harry Fogel
Harry Pogdyerski
Moshe Karo
Max Koski
M. Kemp
Joseph Koninski
A. Mark
H. Fernbach
Alie Ziemniak
Szlome Ziemniak
L. Zochlinski
M. C. Mochor
Lola Kapelusznik
Rotkopf
S. Morrison
A. Zilberberg
H. Gotlieb
D. Brand
Mosze Krauss
Harry Urbach
Mrs. H. Frankel-Piernikarz
Abraham Rzeszewski

אלה שמות יוצאי קולו
הנמצאים בישראל

אימן אברהם — תל־אביב, רח׳ יהודה הלוי 137.
ארליך צרה — תל־אביב, רח׳ שינקין 46.
יילובסקי אברהם — תל־אביב, רח׳ בלוך 94.
אינפלד (שולץ) אברהם — כפר־סבא.
אברמוביץ (פרוסט) לובה — ראשון־לציון, שכונת הבולגרים.
אימן יהושע — רמת־יצחק, בית קורן—דרקסלר.
אבישלום (שולץ) דוב, ד״ר — תל־אביב, יד־אליהו, רח׳ לה גרדיה.
אבי־יונה (ברקוביץ) אלה — תל־יצחק, ת. ד. 2167.
איזביצקי עזרא — רמלה, בן יהודה 5.
אלברט ראובן — חיפה, רח׳ סירקין 10.

בראנד צבי — ירושלים, אבן־יהושע 1.
בראנד—אירבן אהרן, ד״ר — ירושלים, רח׳ רמבן 7.
בראנד—אורבן מאיר — רמת־גן, רח׳ הערמונים 7.
בן־שמש דינה — הרצליה, רח׳ השרון.
בוצקר אריה (לייב) — תל־אביב, רח׳ קלונימוס 14.
בר שמואל — מושב אדנים, דואר רמתיים.
בראם יצחק — תל־אביב, רח׳ השוק 21.
ברודזיאק נח — בני ברק, שכונת זכרון מאיר.
באיראך צבי — גבעת רמבם, רח׳ גנסין 34.
בנדלר־נשלסקה אסתר — חיפה, רח׳ סמטת הברזל 34.
בידנקופ ז׳ניה — רמת־גן ב׳, קרית בורוכוב, רח׳ טרומן 6.
בהרב דב — תל־אביב, רח׳ התחנה 16.
האחים ברזילי (אייזנרוביץ׳) — תל־אביב, יד המעביר (רמת החיל), רח׳ ב׳, 9.
בורנשטיין זלמן — רהובות, שכונת שעריים.
בלנדר (לנגנז) צילה — חדרה, גבעת בילוי, מול בית כספי.
באומברג (וולקוביץ׳) שרה — ירושלים, רח׳ המלך ג׳ורג׳ 33.
ברזז׳ינסקי — רמת־גן, רח׳ ביאליק 45.
ברגמן מיכאל — קרית בורוכיב, שיכון הותיקים, ר׳ א.ח
בוטשן משה — נוה ישראל 73/5, ע״י הרצליה.
בחורסקי יעקב — יקנעם.
ברנט (חיים) חוה — חיפה, רח׳ אבס 4.
בן־משה מרדכי (טופצ׳ה) — תל־אביב, המאַספים 8.

גליקסמן יחזקאל — תל־אביב, רח׳ רמבם 7.
גראדוס דוד — כרכור.
גראדוס יעקב (אשתו חנה לחמן) — כרכור.
גראדוס צבי — בנימינה.
גרוסמן יעקב — תל־אביב, רח׳ יצחק אלחנן 5.
גלובינסקי חנה — רמת גן, רח׳ הרצל.
גנוטשיק יחיאל — חיפה, רח׳ יפו 91.
גוטמן (טרייבר) נחמה — חיפה רח׳ הס 7.
גליקסמן אהרן — חיפה, נוה־שאנן, רח׳ שאול.
גליקסמן אברהם — קרית חיים, רח׳ 30.

דובדבני (קירשבוים) אליהו — תל־אביב, רח׳ שלמה המלך 29.
דבידוביץ׳ אברהם — חיפה, רח׳ בית חולים 33.
דובז׳ינסקה (צוקרמן) דבורה — בית השיטה.
דובז׳ינסקה אטה — חיפה, קרית חיים, רח׳ כ״א 4.
דובז׳ינסקי יצחק — בית השיטה.
דויטש אברהם — קרית מוצקין.
דרורי אלה (מבית שולריכטר) — פרדס חנה

הירשביין חנוך — חולון, מפדה האזרחי 134
הארפ אברהם — פתח תקוה, רח׳ חפץ חיים 14
היימן יהושוע — גבעתיים, שכונת הצנחנים 9
היימן (פיקס) — רמת גן, רח׳ הרצל 57
האלטר מרדכי — משק דפנה
האמבורגר (פלדמן) — ראשון לציון, רח׳ לבונטין 10
הימל (כהן) מיכל — גבעת ברנר
הימל אהרן — ירושלים, שכונת רסקו 13
הימל אהרן — יפו, גבעת עליה, רח׳ ג׳ 23
הימל מנדל — כפר מישר, ע״י גדרה
הימל מיכאַל — כפר בילוי חדשה, דואר רחובות.

וולקוביץ יהושוע — רמת גן, פרדס כץ 16/24 המשביר המרכזי
וינברג (ויינבוים) משה — תל־אביב, קרית שלום 332
וולקוביץ מנדל (אשתו נוימן) — ר. ג. שיכון ותיקים האורנים 37
וולקוביץ גצל, מהנדס — חיפה, קרית חיים, רח׳ ה׳ 33
וינטר ברטה — חיפה רח׳ ארלוזורוב 35
וַיּמַן הלל — קיבוץ אפק, ע״י חיפה.

זילברברג אביגדור — חיפה בת־גלים, שיכון ותיקים 28.
זלקינד מרדכי (אשתו—ברנד) — חיפה, רמז רח׳ חביבה 10
ז׳זמיר (איזביצקי, סלומאה) תל־אביב, רח׳ זמנהוף 33
זילבר — תל־אביב, רח׳ הנגב 29
זביקלסקי גדליהו (אשתו ברנר) — חולין, מפדה אזרחי 49
זילברברג מאיר — נתניה, רחוב דיזנגוף 23
זילברברג — נתניה, קפה עיזורד
זיידלר (ריטשקה) — תל־אביב, ארלוזורוב 24
ז׳ולבסקי — יפו, נוזחה א׳, רח׳ 6
ז׳שבסקי אליעזר — חצרות הדר, כפר־סבא
זלצמן (ביצקר) הינדה — כרכור שיכון עמידר
זהבי (טרייבר) רחל — קיבוץ דפנה, הגליל העליון
זיידה מנדל — ירושלים, גבעת רם 51
זילבר יוסף — באר שבע, משק עזר 407
זלמנוביץ — בת־ים, מעברת הדסה, צריף 64 ב׳.
זלקינד מיכאל — חיפה — נשר
זאַיאַנץ (שובינסקה) — חיפה, רח׳ בצלאל 24
זילבר שרה (מרוז) — חיפה, רח׳ ירושלים 33

חרוסטובסקי שמואל — ירושלים, בית הכרם, בית הרב ברמן רח׳ ביאליק
חיים מאיר (אשתו פרבר) — תל־אביב, מחנה מס׳ 1
טננבוים (פלדמן חנה — תל־אביב, נחמני 7
טכורז׳ ש. א. — תל־אביב, רח׳ חשמונאים 64
טזין (סגיר) חיים — גבעתיים, רח׳ כצנלסון 32

טובנפליגל — אביטל אברהם — רמת־גן, רח׳ ביאליק 11
טופלוצקי (שובינסקי) רחל — חיפה, קרית מוצקין רח׳ אושה 24
טוביאס אבא — צפת
טמפלהוף יורק, ד״ר — חיפה, קרית אליעזר, שד. רוטשילד 22/19
טרייבר, — חיפה
יסם אידה — בית־ים, שיכון עמידר 171/1
יפה לאה — בני־ברק, שיכון עממי בלוק ע״י ארגיא
יזרעאלביץ רפאל — רעננה, ביאליק 23
יזרעאלביץ — גבעת־רמב״ם, שיכון ההסתדרות
יקוביביץ — תל־אביב, קרית שלום 545
יקובוביץ דוד — קרית גת

כהן אריה — תל־אביב, יד־אליהו שיכון צבא קבע 16/6
כמילניק שלמה — חיפה, רח׳ הקישון 3
כמילניק משה — חיפה, רח׳ ברזילי 10
כמילניק אברהם — חיפה, רח׳ הרצל

לוינברג שמואל דוד — תל־אביב, רח׳ שלמה 115 ע״י קולנוע זוהר
ליסק צבי (אשתו מבית קרוקוצקה) — כפר מישר ע״י גדרה
לישק מ. — רמת־יצחק, רח׳ ירושלים 50
גב׳ לוין — תל־אביב, רח׳ סוקולוב
ליפשיץ (האנטוורצל) הלה — תל־אביב, רח׳ מרכז בעלי מלאכה 17
ליכנשטיין־ווינבוים לאה — כפר־סבא חצרות הדר 12/א
לנציצקי אברהם — רמת יצחק, רח׳ הגלגל 48
לשצינסקי — בת־ים, שיכון עמידר 293/3
לבקוביץ — הרצליה, שיכון בלוקים 14/א
לנדסמן ראובן — תל־אביב, קרית שלום, רח׳ מינקובסקי 2
לוין אהרן — בית ינאי, דואר כפר ויתקין
לחמן יהודה (טובה לסק) — כרכור
לסק אליעזר — ירושלים, קרית משה בלוק II, שיכון מורב.
ליפנובסקי מרדכי — גבעת רמב״ם, שיכון הסתדרות, בלוק 13.
ליטמן דוד — נחלת יצחק, בית זימן
ליטמן שמעון — ירושלים, בית שבח, רח׳ המדרגות
לוסטיג חנה — כנרת, עמק הירדן
לייזר דוד (מַשה) — תל־אביב, רח׳ כ״ט בנובמבר 33
לישק דוד — כפר־סבא, שיכון עליה רח׳ קפלנסקי 4/2
ליפט (קונינסקה) אסתר — חיפה, רח׳ השלום 15
לוינסקי חוה (בת גלין מאיר) — רמת ישי ע״י חיפה
לוידור יוסף — קרית ביאליק, ע״י חיפה
לוידור יחיאל — קרית ביאליק, ע״י חיפה
לוין — קרית שמואל
לחמן צעשא — משק אושה, דואר כפר־אתא

מיכאלי בן־ציון, הרצליה ת. ד. 1
מסינג־פריימאן ישראל (פרידה) — פתח־תקוה, רח׳ שטמפר 69/8
מרגלית (לנגנז) חנה — תל־אביב, רח׳ אבן גבירול 129
מרגלית סנדר — תל־אביב, רח׳ אבן גבירול 129
מושקוביץ שלמה — רמת־יצחק, רח׳ הרוא״ה 185
מענכע — מחנה־ישראל
מוסקול יעקב — תל־אביב, שיך־מונס רח׳ 9 מס׳ 9
מוסקוביץ (ליסק) אורי — צור שלום, ע״י קרית ביאליק חיפה

מיכאלי משה — חיפה, רח׳ שפירא
מרוז אביגדור — חיפה, רח׳ גדעון 4
מרוז יהושע חיפה, רח׳ הרצל 2
מינדל (טרייבר) מרים — חיפה, רח׳ בלפור 19
מורדוביץ בצלאל — חיפה, טבעון רח׳ העליה 9
נשלסקי שמואל — חיפה, ר״ח׳ קישון 15י
נוביצקי (פשדצקה) צפירה — חיפה, רח׳ ירושלים 9
נוימן שלמה (לולה ארצ׳יכובסקה), חיפה, קרית בנימין
נלקן מיכאל — תל־אביב, רח׳ עמק יזרעאל 76
נוימן דוד — תל־אביב, המשך שינקין 3, שיכון צבא קבע
נוימן אליהו — ירושלים, רח׳ סעדיה הגאון 16
נוימן חיים צבי — ירושלים, רח׳ צפניה 43
נוימן משה מתתיהו — תל־אביב, רח׳ רענן 25
נוימן צבי (שרה בוצקר) — תל־אביב, רח׳ ביירון 21
נדיר ־אילובסקי צבי (חוה שלדובסקי) — חיפה, רח׳ אבן־סינא 16

סיבוש — חיפה, הר־הכרמל רח׳ קלט 6
סקוברון יוסף דוד — תל־אביב, רח׳ ג׳ורג׳ אליוט 16
סטופאי עזריאל — גבעתיים, שיכון עובדי קופ״ח 3
סויקה מרים — תל־אביב, כפר שלם ב׳, רח׳ 5
סויקה צדוק — בת־ים דפוס מעברה חדשה צריף 122
סמולנסקה־ציכטינגר הלנה — תל־אביב, שדה עמנואל 19

פורת אשר (פרוסט) — ראשון־לציון, שיכון בקר, שכונת אבראַמוביץ
פוקס יונה — תל־אביב, ככר מסריק 7
פלדמן פיטק (אשתו מרקובסקה) — גבעתיים, רח׳ מודיעין 141
פוגל (קורן) אסתר — פתח־תקוה, נוה עוז 21
פרנט שמיאל (רוז׳קה צורנדורף) גבעתיים, שיכון קופת־חולים בלוק 4
פלהנדלר (סטאל) רחל — רמת־גן, נוה יהושע מפדה אזרחי 29
פלץ אברהם — תל־אביב, יד־אליהו, רח׳ מורדי גיטאות 34
פוקס גבריאל — כפר־סבא צופית ת. ד. 9
פפירני — פתח־תקוה, רח׳ שטמפר 51
פיזיצקי שמעון — באר־שבע, (המשביר), רח׳ 14 בית 18
פודכלבניק מיכאל — כפר־סבא, שיכון עולים 154
פודכלבניק משה — הרצליה, שיכון ותיקים 134
פודכלבניק מיכל — בני־ברק, רח׳ סמטת אברהם 17
פודכלבניק שמעון — חיפה, טירת הכרמל 5299
פשדצקי פנחס — חיפה, שדר׳ או״ם 39
פשדצקי אהרון — חיפה, רח׳ נורדוי 16
פינצ׳בסקי — חולון, רח׳ ויצמן 94
פוגל יוסף — חיפה, רח׳ השילוח 19
פרשניק (לנגנז) מַלה — תל־אביב, שינקין 78
פריידלביץ שמעון — יקנעם
פלש צבי — נהריה, שיכון חדש

צולקובניק שלמה — חיפה, רח׳ עמק הזיתים 9
צפלינסקי (קונינסקה) צפורה — חיפה, קרית־חיים, רח׳ ע״ב 54
צורנדורף שמואל — תל־אביב, יד־אליהו, רח׳ לה־גרדיה 43
צרלינסקי — תל־אביב, רח׳ בוגרשוב 67
צדיק (טכורז׳) אסתר — ירושלים, קרית יובל 71
צרניאק ל. — חולון, רח׳ ג׳יסי כהן 147

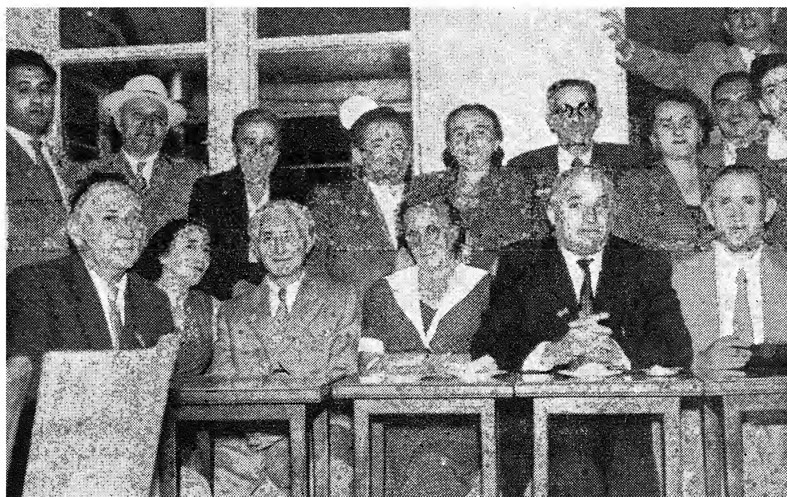
קרוקוצקי אריה — כפר מישור, ע״י גדרה
קונינסקי אברהם יעקב — תל־אביב, שיכון רמת־אביב 123
קרנצברג א. — תל־אביב, רח׳ סוקולוב 71/8
קינצלר דוד — תל־אביב, רח׳ שטנר 10
קינצלר יצחק — תל־אביב, רח׳ שדרות דוד המלך
קריסמן טוביה — גבעתיים, רח׳ המלב״ן 4
קרוקוצקי בצלאל — כפר מישור, ע״י גדרה
קלצבסקי זאב — תל־אביב, שיכון רמת אביב 111
קונפטין (שטרן הינדה) אילה — תל־יוסף, דואר עין־חרוד
קראוזחר אריה (אשתו ערבר) — פתח־תקוה, רח׳ שטמפר 69
קראוזחר שמואל — פתח־תקוה, רח׳ ברון הירש 34
קורץ אהרן — חיפה, הר־הכרמל מרכז
קורזץ שלמה (חביבה לחמן) — עין־חרוד
קוסובסקי גרונם (י. בוצקר) — תל־אביב, רח׳ הרצל 47
קוטנר ישעיהו (זהבה נוימן) — תל־אביב, רח׳ בארי 39
קליין דוד — חולון, אהרוניביץ 33
קוצינסקי אברהם — רעננה, בלוקונים 88 ב׳
קינצלר נחמן — כפר אביגדור, דואר־נע
קורן (קורז׳יץ) משה — קיבוץ גבע
קויפמן אברהם — בני־ברק, רח׳ עקיבא 38
קרוק בנימין — חיפה, קרית־בנימין, שיכון עולים
קליסקי (דנילביץ) גניה — פתח־תקוה, רח׳ ולפסון 52
קונינסקי אברהם לייבוש — חיפה, רח׳ הרצל 82
קפלן זאב — חיפה, רח׳ ארלוזורוב 39
קינדז׳ר (טכורז) שולמית — חיפה, רח׳ הלל 39
קורץ אהרן — חיפה, רח׳ הרצל 65
קרמר (חיים) ברטה — חיפה, רח׳ הגפן 1
קדמי (פשדצקי) שמחה — נהריה, רח׳ ויצמן
קלצבסקי דוב — חיפה, רח׳ ארלוזורוב 38
קרייער בנימין — חיפה, רח׳ הלל 29
קולסקי אליהו — חיפה, רח׳ ירושלים
קונינסקי נתן — צפת, קופת־חולים
קלפר יעקב — יפו, רח׳ הכובשים 156

רוטבארד ירמיהו — רמת־גן, רח׳ חירות 43
רייכרט עזריאל — גבעת רמב״ם, שיכון הסתדרות 9/15
רינקוביץ בלה (הימל) — תל־אביב שלמה המלך 11
רוזנטל בנימין — תל־אביב, עין־גדי 6
רימר רות (אימן) — תל־אביב, בן־עמי 1
הרב רוזנטל יעקב — תל־אביב, רח׳ זכריה 7
חיים ראובן — תל־אביב, שכ׳ הרכבת 33
רוזנטל מיכאל יוסף — ירושלים, רח׳ אלפסי 25
רוזנטל אביגדור — ירושלים, רח׳ יפו בנין בית היתומים הספרדי
ריצ׳קה א. — רמת־גן, רח׳ יהלום 83
ראוף פישל (בלבינה נשלסקה) — טבעון, רח׳ אמנון ותמר 13
רוב יוסף — נתניה, שיכון עין התכלת
רוזנטל שרגא — חיפה, גב־ים 337
רוזנטל יהושע — חיפה, רח׳ הס 8
רוזן דוד — חיפה, רח׳ לבונטין 6

ראוך זאב — חיפה, רח׳ארלוזורוב 4
רסלר — רמת־חן, אלכסנדרוני 8

שטיינר מרדכי — הרצליה, רח׳ סוקולוב 47
שוורץ נתן — תל־אביב, השופטים 35
שולץ יעקב — פתח־תקוה, רח׳ רוטשילד 36
שיקה דוד — תל־אביב, רח׳ המלך ג׳ורג׳ 41
שיקה יהודה — תל־אביב, שדר׳ קהק״ל 69
שצ׳צינסקי יהודה — תל־אביב, המאספים 16
שרטר — תל־אביב, יונה הנביא 35
שוורץ חיים דוד — יפו, גבעת־עליה, רח׳ 403 מס׳ 16
שפשוביץ שמעון — יפו, רח׳ 117/9
שולץ חיים אלעזר (אשתו קונינסקה) — חיפה, הפועל 22
שלזינגר שמואל אליהו — עין הוד
שמואלי שרה (לנגנז) — רמת־גן, רח׳ ביאליק 49
שטרן בנימין — חיפה רח׳ בית״ר 3
שולץ יצחק —טבעון, רח׳ החורש 4
שלדובסקי יצחק ואמו — חיפה, רח׳ החלוץ 30
שלדובסקי מאיר — חיפה, רח׳ החלוץ 18
שולץ צבי — חיפה, רח׳ אבן עזרא 12
שיקה מנדל — חיפה, רח׳ מיכאל 36
שוורץ לייביש — כפר אתא
שוורץ יעקב — כפר אתא
שוורץ יצחק — חיפה, קרית מוצקין רח׳ החותרים 8

המלבה״ד **א. ד.**

קבלת־פנים לחיים־רפאל ראוך ורעייתו מאמריקה
באַנקעט לכבוד חיים־רפאל ראוך און פרוי
זיצן (פון רעכטס צו לינקס): ה. ר. ראוך, ה. הירשביין, פרוי אביטל, אברהם אביטל, שרה נוימאן־בוצקער א. דובדבני. שטייען: קוטנר, ז. קוטנר, ג. זוויקלסקי, פרוי זוויקלסקי, ט. קריסמן, חיה פרל קוסובסקה, גרונם קוסובסקי, לשצינסקי.

אַ גרוס פון דער ווייטנס

עס מערן זיך אַלץ די „יזכור־ביכער", וואָס דערשיינען אין פאַרשידענע לענדער. יידן פון פאַרשידענע קהילות האָבן געשוואוירן נישט דערלאָזן צו דעם, אַז עס זאָלן אָפּגעמעקט ווערן פון גאָטס ערד דער זכר פון זייער היים. זיי ווילן נישט פאַרגעסן זייער געבוירן־אָרט, ווו עס איז געשטאַנען די וויג פון זייער קינדהייט, ווו ערד און הימל זיינען געווען אַזוי היימיש־נאָענט, ווו פון וויג ביז צום קבר האָט זיך אָפּגעוויקלט דאָס לעבן פון אַזויפיל נאָענטע און טייערע, אַ לעבן פאַרפלאָכטן מיט טאַטע־מאַמע־פעדים, פאַרקניפּט דורך ליבע און צער.

יידן האָבן געשוואוירן נישט צו פאַרגעסן די אַלטע היים. די יזכור ביכער זיינען אַ רעזולטאַט פונם דאָזיקן באַשלוס. די קאָלער יידן אין ישראל האָבן צו זיך געזאָגט די ווערטער פון בערל קאַצענעלסאָן:

....„לאָמיר עס קיינמאָל נישט פאַרגעסן. לאָמיר אייביק זיי געדענקען. נאָר אין זייער זכות, אין זכות פון די יידישע מאַסן, זיינען מיר אַהערגעקומען. נאָר פון זייערטוועגן קענען מיר אויפהאַלטן אַ טרייסט־ליכט פאַר שארית־ישראל, פאַר די, וועלכע מיר האָבן דאָרט איבערגעלאָזט. אַלץ וואָס ווער דאָ געשאַפן ווערן אין דער צוקונפט, איז די פרוכט פון זייערע תפילות, זייערע טרוימען, זייער מי און קאַמף, — בלויז אַ דאַנק דעם אַלעמען, איז דאָ אַלץ געשאַפן געוואָרן, אָדער וועט געשאַפן ווערן.

לאָמיר פילן זייער אמונה און גבורה אין יעדן קלאַפּ פון אונדזער האַרץ".

מיר באַוווּנדערן פון דערווייטנס, דעם הערואיזם פון אונדזערע ברידער אין ישראל און מיר באַוווּנדערן נאָך מער זייער שאַפונגס אימפּעט, זייער ברויזנדן טעמפּא פון אויפבוי. מיר זיינען מקנא דעם קלימאַט פון קולטור־שאַפן, פון גרויסן יידישן פאַרנעם, פון זאַמלען קולטור־אוצרות, כדי צו פאַרמערן און באַרייכערן די קולטור פון אונדזער פאָלק. אויך די יזכור־ביכער זיינען אַ טייל פון דאָזיקן קולטור־שאַפן — זיי זיינען אַ רינגעלע אין דער גאָלדענער קייט פון אונדזער עקשנותדיקן גאַנג, דורך דערנער און געפאַרן, צום יידיש־מענטשלעכן נצח. עס איז איינגעבערענט און אויסגעקריצט דער געבאָט פון קיום: אף־על־פי־כן, — דאָס ליכט פון „אני מאמין" און „מיין נישט אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג" שטראַלט אַרויס פון די קינדער פון די קאָלער יידן, וועלכע דערציען זיך אין שטאָט און דאָרף, אין מושב און אין קיבוץ.

מיינע האַרציקסטע גרוסן אַלע לעבנסגעבליבענע יידן פון קאָלאָ און באַזונדערס די חברים פון „פועלי־ציון", „החלוץ" און „פרייהייט־דרור".

אייער בלב ונפש לייב שפּיזמאַן

ניו־יאָרק, 15 אָקטאָבער 1956.

תרשים השוק הישן, החדש
והסימטאות סביבם
בית הכנסת ובית המדרש
בעיר קולו

רחוב גרודזקה

בנין העיריה

השוק הישן

בית הכנסת

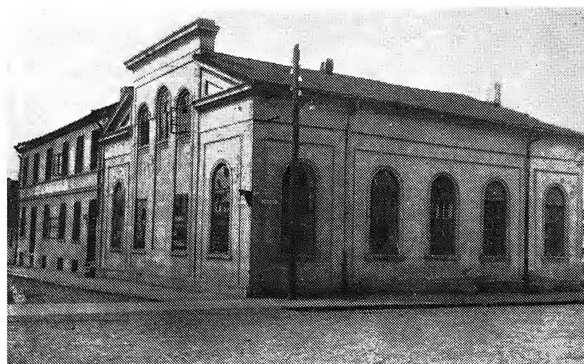
השוק החדש

רחוב אוקולנה

המרכז היהודי בקולו — דער יידישער צענטער אין קאלא

הטהורים והקדושים

קרבנות שנות־השואה

מבית־המדרש נשלחו יהודי־קולו למחנות ההשמדה
פונם בית־המדרש זיינען קאָלער יידן געשיקט געוואָרן אין די אומקום־לאַגערן.

א

ארנפלד ומשפחתו.
אייזן פולה, יושה, מלכה ונחמן.
איזשביצקי שלום ומשפחתו.
איזשביצקי (חייט) ומשפחתו.
אוגרודובסקי שלמה ואשתו ייטה־ביילה.
איימאן לעמל ומשפחתו.
אפעל לאה.
ארדינס (בית־מלאכה לסוודרים) ומשפחתו.
איזראלביץ אביגדור־לייב ומשפחתו.
איזראלביץ בער ומשפחתו.
אייזן הירש.
אלבוים — כל המשפחה.
אדלער יחזקאל (מנצח בבית־הכנסת).
ארציחובסקי מיעטעק ואשתו.
ארקאוויטש הירש ומשפחתו.
ארקאוויטש מאיר ומשפחתו.
אברמוביץ זונדל ומשפחתו.
ארציחובסקה (המיילדת).
איזראלביץ ראובן ומשפחתו.
אנגלמן יהושוע, אשתו ובת.
איזראלביץ הנדל ומשה דונקל.
איימאן משה ויוקיף.
אנגל משה־מרדכי, ייטה־רנה (לבית כהן) וילדיהם.
אנגל מיכאל אשר, הוריו ומשפחתו.
אברמוביץ דבורה.
איילנבערג כעמיע ומשפחתו.
אורדיננס חיים־מרדכי.
אפעל יוסף ומשפחתו.
ארבר אברהם ומשפחתו.
אברמוביץ משה ומשפחתו.
אורלובסקי יעקב ומשפחתו.
איימן שמואל
אלברט אברהם ולייביש.
אלברט מתתיהו — בנו פרץ משה.
אלברט הרש, יוכבד ובתה הינדה, מרים.
אלברט ריבלה ובנה מיטק, פסה, מרים.
אגרודובסקי צביה, מרים, משה־אהרן, ייטה.
איילנברג אבא, סינע (נוימאן) ושלוש בנות.
אקמן (בלאש) מינדלה ומשפחתה.
איילנברג מנדל ומשפחתו.
איזשביצקי איציק־הירש.
איידלשטיין איטשע מאיר ומשפחתו.
אפעל מאשעל (סנדלר).
אייזנרוביץ ואשתו (שאטאן) ובת.
איזנמן יחיאל.
איזנמן (מרקובסקי) הלה.
איזנמן רענא
אייזנמאן חנה ובעלה.
איימן ישראל ומשפחתו.
איימאן שיע ואשתו מינטשע ומשפחתם (בעל מלון).
אושלר יעקב ומשפחתו.
אהרונסון ומשפחתו.
ארליך שלמה (שו״ב) ומשפחתו.
אבוביץ ומשפחתו.
אהרונוביץ ומשפחתו.
אולינובר ואשתו.
איזראלעוויטש ראובן.
אייזנר קלמן ומשפחתו.
ארליך בריש ומשפחתו.
איידלזאן ומשפחתו.
ארדברג מתתיהו ומשפחתו.
אוגרודובסקי רפאל־אהרן (רב) ומשפחתו (אשתו לאה).
אלסנר משה.
אויזדובסקי ומשפחתו.
אייזן בונם ומשפחתו.

ב

בורנשטין משה ומשפחתו.
בורנשטיין מיכאל ובנו.
בוצקר וואלף זאב.

בוצקר מכלה (לבית רסלר).
בראנד (בלום) חיה, מרדכי.
בלום איסר יעקב, מרים (ברנד), אהרון, פייגה.
ברקוביץ אברהם ומשפחתו.
ברקוביץ (יאכימוביץ) ברוניה.
ברקוביץ מאיר, סטפה (דבידוביץ'), ברוך.
ברקוביץ שיינדלה (רוזנפלד) ובניה, פלורה, חוה, אברהם.
ברנהוט צירל, יוסף, נתן.
ברוקשטיין חנה (גוטמן), שמואל והילדים.
ברוקשטיין זליג ומשפחתו.
בראַם שלמה־ברוך, אשתו גוטשע ובניהם: מיכאל, יחזקאל ומשה־מרדכי.
בראַם דוד־יצחק, אשתו פערל ובניהם אהרן ויחזקאל.
בראנד עוזר, שרה גיטל, לייב, טובה, ייטה, רבקה, מאיר דוד והילדים.
ברוקשטיין חיה ומשפחתה.
בלשקובסקי ייטה ומשפחתה.
ברקנולד הרש צבי, רבקה (מבית פוקס).
בוקס אייזיק והילדים, זלדה (זלקינד).
ברשט (יילובסקי) אסתר, אברהם, שרה
בייראַך שלום ומשפחתו.
בורקובסקי יהודה, שרה (שלדובסקי), זיסה.
בייראַך רויזה, שלמה, מרדכי, הערש אליעזר, שיינה, מאניה, פריידה.
ברוקשטיין משה, ינטה, שמשון, סיני, ברטה, יוסף, אידה, אברהם, רוטקה, שרה.
ברנר אברהם, ריינע והילדים.
ברנר פנחס ומשפחתו.
ביאטום יהודה־מאיר ומשפחתו.
בהרב ומשפחתו.
בהרב פנחס ומשפחתו.
בראיר וולף (בראור) ומשפחתו בן ובת.
ביאטום אליהו, פראדל־לאה, מיכל־הערש.
ביאטוס משה, יהודה־מאיר, חנה־צירל, שרה.
ברוקשטיין אברהם־יהודה, שרה (זלוטניצקי) והילדים.
ברוקשטיין יצחק־הערש. עטקא וילדיהם.
ברוקשטיין יהודה־אברהם ואשתו שרה.
ברוקשטיין שלמה ומשפחתו.
באטשאן מאלי־רויזע.

באטשאן חוה (מבית פודחלבניק) וילדה.
באשטשאן דוד ואשתו אלתה־פרל.
באטשאן שמואל, שפרה (מבית ראוך) וילדם.
בורדובסקי פייביש, אביגדור־שלמה, אליהו, טובה.
בורקובסקי פרידה־גליצנשטין.
ברוקשטיין יעקב ומשפחתו.
ברוקשטיין מיכאל ומשפחתו.
ברוקשטיין אברהם ומשפחתו.
ברוקשטיין נח ומשפחתו.
ברוקשטיין וולף־לייב ומשפחתו.
ברוקשטיין שמואל (פחח) ומשפחתו.
ברודזעווסקי זלמן ומשפחתו.
באס חיים ומשפחתו.
בלינדער מאיר.
בירנבוים ומשפחתו.
בלייך ישעיהו ואשתו.
ברונשטיין (פאלעסטיניאק) ומשפחתו.
בראַנד עוזיאל ומשפחתו.
בראַנד משה ומשפחתו.
בראַנד לייב, מאיר, ביילע.
בראַנד וולף, אשתו רבקה (מבית שייב) וילדיהם יצחק וגניה.
בראַנדל ראַטצע ואביה.
בראַנד יוסף־וולף, אשתו, בניהם: איציק, שלמה.
ביעלאווסקי ומשפחתו.
ברענער רבקה, (מוכרת סבון).
ברענער מיכאל ומשפחתו.
בראנד אסתר־חיה, נתן, מרדכי.
בראנד יוסף־וולף, שרה־רבקה, ראובן, גוטשה.
ברוקשטיין הירש, מלך.
ביז'וינסקי שלמה, ומאיר.
בורנשטיין משה ומשפחתו (בנו — המהנדס היה הממונה על הקהילה).
ברוקשטיין שרה־ייטה ומשפחתה.
בעקער ומשפחתו.
ברוקשטיין שמואל ומשפחתו.
בראַם אהרן ומשפחתו.
בראפמאן ומשפחתו.
ברוקשטיין ישעיהו ומשפחתו.
ברוקשטיין רבקה והוריה.

ברוקשטיין מיכאל־שמעון, רחל וילדם.
ברענער אברהם־בער ומשפחתו.
ביז׳ינסקי נתן־מרדכי ומשפחתו.
ברנר יצחק ומשפחתו.
ביז׳ווינסקי פייביש ומשפחתו.
בזשוסטובסקי שמעון ומשפחתו.
בזשוסטובסקי פישל ומשפחתו.
בחורסקי אהרן ומשפחתו.
בלום (חתנו של מרוז) ומשפחתו.
באום אביגדור, אפרים (בית חרושת לחומץ).
בקר יוקיף ומשפחתו.
ברנט ומשפחתו (עושה גריסים).
ברייטבארד יעקב (אופה) ומשפחתו.
ברייטבארד משה ומשפחתו.
בראַם שמואל־יעקב ואשתו בריינע ובנותיו מאַשע, אסתר (שטארקמן) ופויגל (פרידמאן).
בוימאן פישל, רייזל.
בוימאן איטשע־בער (רב) אשתו ושלושה ילדים.
ברעסלער שלום (רופא שיניים) ומשפחתו.
ברז׳וסטובסקי ל. (אשתו חנה) ומשפחתו.
ביאלעק ד״ר ומשפחתו.
ברוקשטיין רוטא.
אברהם בייראך ומשפחתו.
בלחטובסקי פינחס, שרה הינדל, פישל.
ברנר לייב ואשתו פולה.
בערענט שלמה.
ביאַלוסטוצקי — (רופא) כל המשפחה.
ברוקשטיין לייב ומשפחתו.
ביאַלוסוקנסקי מאיר ואשתו רחל (האלטר) וילדיהם.

ג

גוצמאן נתן ומשפחתו.
גוצמאן רפאל־מאיר ומשפחתו.
גוצמאן יצחק ומשפחתו.
גוצמאן פסח ומשפחתו.
גוצמאן שמואל ומשפחתו.
גוצמאן דבורה.
גוצמאן טראטל.
גוצמן גבריאל.
גוצמן פסה־רבקה.
גוצמן יטה ומשפחתה.
גוצמן ליבה ובעלה.
גוצמן לאה ומשפחתה.
גוצמן מלכה.
גוצמן מאניא.
גוצמן יוסף־חיים.
גוצמן יעקב־מנדל.
גוצמן קלמן.
גוצמן רפאל־אהרן, שרה־רחל, ליבה, חנה ויטקה.
גוצמן פראניא (מבית יודקביץ) ו־2 בנות.
גוצמן סלָה (מבית ווילצ׳ינסקי).
גוצמן וואלף.
גוצמן שיינדיל.
גולדברג־שווארץ רויזע.
גרבינה דוד־משה, שרה והילדים.
גוטליבובסקי יוחנן, בריינה, פפה.
גוטמן יצחק, יעקב, יפה, אסתר והילדים.
גוטמאן אהרן, צירל והילדים.
גוטמאן חיים ומשפחתו.
גולדמן מוטיל, רחל, פרניה.
גולדברג שמואל, מרים והילדים.
גולדברג חיים, ביילה.
גנוציק חנה טויבע.
גנוציק אברהם, אסתר פרימיט, טובה, צפורה, שלום, מאיר, מרים.
גנוציק דוד, ז׳ניה (יזראלביץ) וילד.
געלבאטאָוויץ אידיל, דבורה, מנדל, מניה.
גרינברג שמואל ומשפחתו.
גליקסמן פרץ ומשפחתו: מאניע, רבקה, סלטקה, פראניע, בנימין, לאה, סטניה, זיסה.
גרינבוים אברהם ואשתו אסתר וילדיהם.
גרינבוים אברהם, באשה ורבקה.
גולדמן שמואל ומשפחתו.
גרמן יעקב ומשפחתו.
גורסקי אדק, רגינה, הרש.

גליצנשטין (שולץ) פלה.
גולדברג יהושיע, אשתו גיטל (מבית רזשבסקי), הלה, פנחס.
גוטמן יוסף ומשפחתו.
גולדברג רבקה.
גליקסמן משה, צירל (שולץ).
גוצמאן משה ומשפחתו (5 ילדים).
גרינבוים הינדה, רות
גרינברג וולאדיסלאוו ומשפחתו.
גליקסמאן בענדעט ומשפחתו.
גראדוס חנא ואשתו טאָבאָ (מבית פודחלבניק) וילדיהם.
גראדוס יידל ואשתו.
גראדוס מאיר ומשפחתו.
גראדוס יידל ומשפחתו.
גראדוס שמואל ומשפחתו.
גנוציק שלמה ואחיותיו.
גראבינא אברהם ומשפחתו.
גליקסמאן אברהם־משה ומשפחתו.
גראסמאן לייב ומשפחתו.
גוטמן משה ומשפחתו (חתנו של קינסטלר).
געלבאַרדט איטשע־מאיר ומשפחתו.
גרודאַנס חנא ומשפחתו.
גורקי מאיר ומשפחתו.
גוצמן שלמה ומשפחתו.
גליצנשטיין ומשפחתו.
גוטמאן באשע, מרים.
גולדברג נטע ומשפחתו.
גולדברג איסר, רבקה, נתן, שמואל.
גרינבוים שמואל־לייב ומשפחתו—אשתו חנה.
גולדברג מוטל ומשפחתו.
גרינבוים שאול, שמעון והאם.
גרמן זלמן־יוסף ומשפחתו.
גרודאַנס שמואל ומשפחתו.
גראובארד ומשפחתו.
גדאנסקי ומשפחתו.
גרנצל — כל המשפחה.
גנוציק רחל ומשפחתה.
גולדמן יצחק ומשפחתו.
גרינפלד אריה ואחיו ואביו.
גליקסמן ומשפחתו (בעל מעגילה).
גנוציק (סוחר בצלחות) ומשפחתו.
גולדברג נתן ומשפחתו.
גרינבוים לאה ומרדכי.
גרינבוים מאיר וגליקיה והילדים.
גרינבוים יעקב ומחלה.
גליצנשטיין באשע, מרים.
גראובארד ומשפחתו.
גרינפלד אריה, אחיו ואביו.
גוטמאן חיים ומשפחתו.

ד

דובזינסקי יעקב ומשפחתו.
דובזינסקי שמחה ומשפחתו.
דובזינסקי צבי, גיטל (מרגוליס) ומשפחתה.
דובזינסקי־פישר צירל ומשפחתה.
דובזשינסקי דוד־אהרון, איטע גיטל, מייטע, אסתר, אברהם־חיים, רחל, מרדכי, מתתיהו, לייב, אליעזר, אלטע, יהודית, שרה הינדע, פריידע.
דונקלמן ומשפחתה.
דנילביץ יהודה, רבקה, בלה, פולה, שרה, מינדל.
דנילביץ שמעון מאיר.
דנילביץ ישראל, משה־הערש, אברהם.
דנילביץ אברהם ומשפחתו.
דנילביץ תנחום.
דייטש מאיר, מיכל וההורים.
דיאַבעל ביילע ומשפחתה.
דיאמאנט פייביש, דרוז׳ה, סאַלאַ וז׳ניה.
דבידוביץ (מהשוק הישן, מכולת) ומשפחתו
דאַני־עלסקי אפרים ומשפחתו.
דראַכמאַן ומשפחתו (כהן).
דמבלינסקי אהרן ומשפחתו.
דראכמאן (חותנתו של פרידלייב).

ה

הילדמהיים (קלפר) רחל ומשפחתה.
הירשביין מרדכי אדזיה ויוסף.
הירשביין לייב, באלטשע וכאַשיק.
הירשבין דבורה, יוסף, אברהם, נטע.
היימאַן (החובש) ומשפחתו.
הארפּ הרש, בינה, רוזה, יעקב־דוד, אהרון.
היימן חנה, פנחס והילדים, גדליהו, מניה.
הימל פינחס ואשתו חנה (מבית זילבר) ובתם לילה.
הימל מנדל־יעקב ובנו אברהם.
הימל שמואל ומשפחתו.
הכט (גנוצ׳ק) מלכה, דוד, פישל־יעקב, מאיר.
הכט שלום־הערש, שרה.
הנפטוואורצעל מיכאל ואשתו.
הנפטוואורצעל ליאון.
הנפטוואורצעל רוז׳קה.
הנפטוואורצעל סלובצ׳יה.
האלטר ישעיה ומשפחתו.
האלטר יהודה ומשפחתו.
האלטר צפורה, בנימין ומלכה.
הופמן דבורה.
הירשביין (קורץ) גולדה, חנה־ליבע ושרה.
האלצמאַן נחום ואשתו.
הארטשיק דוד, אמו ואחותו.
הימל יהודה ומשפחתו (מוכר חלב).
היינריך (צבע) ומשפחתו.
הימל אביגדור ומשפחתו.
האלטער משה־מנדל ומשפחתו.
האלטער פעפּא ובעלה.
האַלטער נתן ומשפחתו.
האַזע ומשפחתו (חתנו של איטשע פעלדמאַן).
הירשבערג ומשפחתו.
הימל מאדזיא (לבית בוימאן).
הימל אהרן, פראניא, בעלא ומשפחתה, חיה ואסתר.

ו

וולף חיים, אשתו מרים־שבע, בניהם: נחום, אסתר ורענה.

ווייס הירש, שמואל, יטקה.
וויינבוים אברהם, אשתו חוה, הילדים: חנה, צשיה, אליעזר.
ווגויזר עוזר, פולה, משה ומשפחתו.
ווגווייזר זליג ומשפחתו.
וואלטער נטע ומשפחתו.
ווגויזר פרידל, אסתר ומשפחתה, אייזיק.
וינטער בער, אסתר.
וויסוואל אברהם (בינה פשדצקי), חנוך (הרש)
וילדנסקי ברינה, גולדה, ישראל.
ולטר ייטה, שמואל, מרדכי.
ווייס איציק, אסתר, אהרון, בלומה.
וסרמן הדסה, אברהם דוד, ביילה, לאה, שרה, פלה.
וסרמאַן בריש, רבקה.
ורמברון פוסטה, חנוך, ישראל, פלורה, מניה, פלה.
וולקוביץ־ברוקשטיין עטקה, אריה, רפאל.
וולקוביץ׳ ישראל.
וולקוביץ הרש ומשפחתו.
וסרמן שלמה יוסף.
וסרמן בריש, הדסה, רבקה.
וורונה וואלף, גיטל.
וסרמן דוד אהרון, מניה.
וקסלמן בייניש (הכט) פרימט והילדים.
ווילפרעד יוסף־טוביה, אשתו ליבה, וילדיהם
וולדמן אברהם ומשפחתו.
וולדמן (קוטנר) חיה־מרים.
וואלענבערג יעקב, רות, געניה, מוניעק.
וואננע יחזקאל, הינדה־לאה, פריידה, גיטלא, פישל־מאיר.
ווייסמאַן (חתן וורשבסקי) ומשפחתו.
וויניג נפתלי ומשפחתו.
וויינשטוק בינע ואחותה.
וולקוביץ צישה.
ווראנא יצחק ומשפחתו.
וואַסערמאַן שמואל־אלי ומשפחתו. (אשתו מבית גולדמן).
ווילפרד רבקה־מירם (נאגלער) ומשפחתה.
ווענווייזער מינדל והוריה.
וואַכּאַלדער כאַצקל ומשפחתו.
ווילטשינסקי ישראל, אחותו ואמו.

ווײנבוים הערש ומשפחתו.
וואלטער הירש ומשפחתו.
ווילאנד חיים ומשפחתו.
ווילאנד הירש־נטע ומשפחתו.
וישניצקא יהודית.
ווילטשינסקי מרדכי וגנגדיל ושלוש הבנות.
וואָלנבערג — כאשקע והבת.
וולקוביץ מרדכי, אשתו רוז׳ה וילדיהם מוניק ורוניה.
וולקוביץ מיכאל ואשתו חנה וילדיהם: בלבינה, רוניה ובלומה.
וולקוביץ אברהם ומשפחתו.
וולקוביץ אהרן ומשפחתו.
וולקוביץ אייזיק ומשפחתו.
וולקוביץ בער ומשפחתו.
וולקוביץ שמעיה ומשפחתו.
ווראנא משה ומשפחתו, בנם לייב.
וולקוביץ הנדולה והוריה (מורה).
וואלטער משה ומשפחתו.
וואַלמאַן ומשפחתו (חתן בחורסקי).
ווינטער צדוק ומשפחתו.
ווינטער אברהם ומשפחתו.
ווינטער דוד ומשפחתו.
ווײנבום שלמה, לינה, רחל.
וולקוביץ הירש ואשתו פרניה והילדים: מוניק, סלה, דבורה ורניה.
וולנברג ומשפחתו.
וולקוביץ מיכאל ומשפחתו.
וולקוביץ לעמל ומשפחתו.
ווינר (בית מלאכה לסודרים) ומשפחתו.
ווייס חיים ומשפחתו.
וואַרמבראָן ליאָלעק, אמו ואחיותיו.
ווינטער ניוניעק, מארעק, אדזיה ואמם.
ווײנמאן (שומר־לילה) ומשפחתו.
ווילפרד משה ומשפחתו.
ווילפרד אליהו ואשתו ליפציה (מבית זיל־ברברג).
ווילפרד הינדה (קרוק) ומשפחתה.
ווילפרד בלימע (קאפלאן) ומשפחתה.

ז

ז׳מיאַק רבקה, (מיכעלזאן) ישראל יצחק, יעקב ומשפחתו, ז׳מיאַק מלך, איטע והיל־דים, ז׳מיאַק הערש ואסתר.
זילבר אליעזר,יאטה.
זלמנוביץ משה, צרנה, שלמה, נסטקה.
זילבר דורה, מיכאל, רישה.
ז׳מיאַק רגינה.
זילברברג חנה.
זלקינד אברהם יעקב, יוסף־אביגדור, בלה, שלמה.
זאלקינד שמחה, ומשפחתו, ליבה.
זאלקינד גדליהו ומשפחתו.
זאלקינד וואלף ומשפחתו.
זילבר דוד, איטה, חיה, אברהם־יעקב, יוסף־משה, שמחה.
זליג אליעזר־וואלף, מניה ומשפחתו.
זילבר זלמן יצחק, מנדל.
זילבר (לרמן) חיה רבקה, ביילה.
זילונקה־הכט חוה.
זומר יוסף, שרה (קוטנר), אסתר.
ז׳לינסקי מאיר.
ז׳לינסקי יוסף ומשפחתו.
ז׳לינסקי טילה, פריידה וסלה.
זילברברג סלה.
זילברברג רבקה.
זיידנבערג הערש.
זייד יעקב ומשפחתו.
זייד חיים ומשפחתו.
זומר ובנה.
זאלקינד אברהם יעקב ומשפחתו.
זאַיונץ יחזקאל ומשפחתו.
זאַיונץ אשר ומשפחתו.
זילברברג (עושה השקיות).
זילבר חיים ומשפחתו.
זוברמן ומשפחתו.
ז׳ולבסקי משה ברוך, חנה, אריה.
זילברברג איטשע ומשפחתו.
זליגמן (חייט) ומשפחתו.
זילברברג לייזר.
זילבער כתריאל.
ז׳לונקה הירש ואשתו.

ז׳לונקה — סוחרי עופות — כל המשפחה.
זילבערבערג ליפצ׳יה.
זביקלסקי בלומע.
זילברברג אברהם ומשפחתו.
זילבער — מרגלית חיים דוד (אב״ד).
זלמנוביטש ומשפחתו.
זיסקינד אלכסנדר.

ח

חיים משה, חנה־רחל והילדים.
חמילניק חיים, הניה, רפאל, פריידה.
חמילניק מאיר ומשפחתו.
חמילניק אליהו ומשפחתו.
חיים בן רובין ומשפחתו.
חיים איציק ומשפחתו.
חיים בער ומשפחתו.
חנוחוביץ אפרים (שו״ב) ומשפחתו.
חיימוביץ אליעזר ומשפחתו.
חלבובסקי יצחק ואשתו.
חרוסטובסקי ומשפחתו.
חמילניק פייגע.
חנחוביץ דוד ומשפחתו.
חיים מיניה והוריה.
חיים פייגע ורומק.

ט

טמפלהוף חיים, שרה.
טופולסקי יחיאל, נחה, שרה, מרים.
טויבה מאיר, פרניה, אליהו, מרים, בינה.
טרייבר שמואל ומשפחתו.
טרייבר הרש.
טרייבר זיסה.
טרייבר פסה.
טויבה שמואל, ואשתו רוז׳ה שולץ.
טשייניאק גליקביע ומשפחתה.
טשייניאק ישראל ומשפחתו.
טשייניאק אברהם ישראל ומשפחתו.
טשאפליצקי — כל המשפחה.
טשאן משה ומשפחתו.
טופצ׳ה יאַדזיאַ.
טזשאן שלמה, פייבל והוריהם.
טננבוים ישראל ומשפחתו.
טרייבער יהודה.
טרייבער אברהם.
טרייבער אהרן ומאַניה (סטאל).
טרייבער שמעון, פראניע, זיסה.
טרייבער שמואל (סנדלר) ומשפחתו.
טופצ׳ה לייביש ומשפחתו.

י

יילובסקי לולה, (כמעלניק) וילדיה: רוזה, לנה
יילובסקי מרים.
יוסקוביץ (ברקוביץ) צלינה.
יעדוואַב ייטה (גוטמַן), יוסף והילדים.
יילובסקי אברהם ומשפחתו.
יילובסקי (לכמן) מאלא, גיטל, משה.
יילובסקי מאיר־דוד, שרה, לייב, לאה.
יפה ומשפחתו.
יודקביץ מכאל, רבקה, יהודה־הירש, בער ובלטשה.
יודקביץ פישל ומשפחתו: אסתר פרומה, יהודה צבי, משה, גוטשה.
יודקביץ משה, פראניה.
יודקביץ דוד ומשפחתו.
יודקביץ מינדל.
יודקביץ יעטקע.
יודקביץ אפרים.
יאכימאוויטש זעליג ומשפחתו.
יאכימאוויטש יצחק ומשפחתו.
יארעצקי הערש ומשפחתו.
יאקובוביץ יחזקאל ומשפחתו.
יאקובוביץ יעקב ואשתו ביילע.
יילובסקי אדל.
יפה הירש ומשפחתו.
יפה נחמיה.

יאקובאוויטש נחום ומשפחתו.
יאקוביץ ג. (הקולקטור).
יאקוביץ יוטה ומשפחתו.
יאקוביץ ריבה והוריה.
יארמוש משה ומשפחתו.
יארמוש חיה ומשפחתה.
יארמיש שלמה ומשפחתו.
יואֶל פאַביאַן ואשתו ובתם.
יואֶל קאַזשיק ואשתו, (מבית וארטסקי).
יארעצקי ומשפחתו.
יארמוש אבריהם.
יאקוביץ יעקב ומשפחתו (חתן פוגלמן).
יפה שמואל ומשפחתו.
יאקוביץ יוסף, ברטה, מינה, האלינקה, מרדכי ודוד.

כ

כהן חיים אשתו רוטקה ושלושה ילדים.
כהן שיע ומשפחתו.
כהן אברהם ומשפחתו.
כהן דוד ומשפחתו.
כהן יוסף, לייביש, הינדה.
כהן פישל רוזקה (שולץ) והילדים.
כהן שלום, ברטה (פוקס) והילדים.
כהן חַוה, יִטה, אהרון, חיים, יעקב.
כהן יואל, ליבע, חיים דוד.
כהן (תפר) ומשפחתו.
כהן, חתנו של פאלץ.
כהן יצחק ומשפחתו.
כהן יעקב לייב ומשפחתו.
כהן ישראל ומשפחתו.
כהן וולאַדעק ומשפחתו.
כהן עקיבא ומשפחתו.
כהן בריינע.
כהן שמואל ומשפחתו.

ל

ליפשיץ פולה.
ליסק לייב ומשפחתו.
ליסק רוחלה, רפאל יצחק ומשפחתו.
ליסק יעקב, היזו (בן).
לנצינסקי נפתלי, גיטל לאה.
לנצינסקי שמואל ומשפחתו.
ליסאק ירקה, דוד.
לבקוביץ הלל ומשפחתו.
לוין מרדכי(סקוברונסקי) חיה, יעקב מירה.
לוין משה מרדכי ומשפחתו.
לוין אברהם שמחה; פסיה ובעלה; גיטל.
ליס מרדכי, לאה, משה.
לוין יעקב, רחל, הרי, פליקס, אייזיק, חיה, הילדה, שרה, מניה.
לסק מרדכי ומשפחתו.
לבקוביץ משה, חנה וילד.
לבקוביץ איטה, אליעזר, חיה.
לוין דוד, מלכה, רבקה, איטקה, חנה, חיים.
לוין וואלף ומשפחתו.
לחמן חיים, מירל ומשפחתו.
לבקוביץ משה ומשפחתו.
לאסק יעקב.
לאסק מרדכי, רחל ויעקב.
לאסק שמואל ומשפחתו.
ליפשיץ צביה.
לבקוביץ וואלף, צרקה, אסתר, שלמה, יוסף, יצחק, פויגל.
לופמן אייזיק, מניה, חיה, גולדה, ישראל.
ליימר נחמיה ומשפחתו.
ליימר משה ומשפחתו.
ליימר יעקב ומשפחתו.
ליימר שמואל ומשפחתו.
ליימר אברהם ומשפחתו.
ליימר הערש ומשפחתו.
לאַנדאַ זיינוול ומשפחתו.
לוין משה לייב, אשתו גוטשה ובתם גניה.
לוין חייה (אלמנה).
ליפנובסקי יחזקאל ומשפחתו.
ליפנובסקי הרמן ומשפחתו.
ליפנובסקי דוד ומשפחתו.
לוין משה (סוחר בכלי־מטבח) ומשפחתו.

לוין ארון,ביילה ומשפחתם.
ליפנובסקי אליהו ומשפחתו.
לאנדסמאן דניאל
לוינסקי ומשפחתו.
ליפנובסקי אהרן ומשפחתו.
ליפנובסקי שרה־רחל ומשפחתה.
לנציצקי שמואל־שמעון, אדם, יעקב.
לבקוביץ אליעזר, משה.
לנצמן — כל המשפחה.
ליפקי חיים, לולה ורישה.
לוין משה ואשתו יעטקע.
לבקוביץ הילל.
לבקוביץ דוד איציק ומשפחתו.
לבקוביץ הירש, זלדה.
ליפשיץ משה אהרן ומשפחתו.
ליפשיץ יחיאל ואשתו.
ליפשיץ שמואל.
ליסאק לייביש ומשפחתו.
לפמאן פרניה, פינחס, רייזל, מחלה, פרימיט, אברהם.
לוידור אברהם, חנה־ייטה, שרה.
ליפנובסקי (סוחר סוסים) ומשפחתו.
לופה יענטע.
לופה מינדל ומשפחתה.
ליפנובסקי יעקב.
ליפנובסקי הרש ומשפחתו.
ליפנובסקי שמואל־זליג.
לשצינסקי אברהם (אשתו מיכלה מבית שייב).
לונדון יהודה ואשתו חנה (האלטר) וילדיהם.
לשצינסקי אטקה, ורוז׳קה.
לחמן מאיר ומשפחתו.
לערך (מורה ב„יבנה״).
לופע בער ומשפחתו.
לופע יעקב ומשפחתו.
לופע מנדל ומשפחתו.
לופה אברהם־שלמה ומשפחתו.
לאנדא (ממשפחת פודחלבניק) ומשפחתו.
לבקובסקי (בעל מלון) ומשפחתו.
לוכסנבורג לייב, צפורה, מוניעק, יעקב.
לאבושינסקי שיינה, פולה
ליסק וואלף, שרה, העניא, דוד.
ליסק איצעק, מיניה, הניו.
ליסק יעקב, חיה, הערש, סאלעק.
ליפשיץ חיים ומשפחתו.
ליפשיץ שמעון.
לועל ומשפחתו (אשתו מבית פוגלמן).
לחמן דוב ואשתו גיטל.
לחמן מנחם.
לחמן אלוזה.
לחמן אברהם.
לחמן טולה.
לחמן זאב
לחמן יעקב.
לחמן אליעזר, גוטה, שרה.
ליסאק יצחק ומשפחתו.
לעוועגבערג שיע־וואלף ומשפחתו.
לשצינסקי סיני.
לנציצקי משה, פריידע והילדים.
לובעלסקי ומשפחתו.
לענציצקי חיים ואשתו רחל ובניהם יוסף ויחזקאל.

מ

מורדוביץ בנימין, הינדה, יצחק, צבי.
מורדוביץ דוד, רניה, אברהם, צילה.
מושקוביץ דוד, קלדה ומשפחתם.
מארקוביץ גבריאל ומשפחתו.
מיירוביץ הלמן, אסתר, רפאל, סאלוטעק.
מיכלסון מיילך, איטע והילדים.
מילשטיין אבא וריבה.
מיכלסון ישראל־יצחק והירש (וואלער).
מענכע בייניש ומשפחתו, יעקב ושמעון.
מיטלשט שרה.
מדלינסקי ראובן, חיה־שרה.
מדלינסקי גבריאל.
מדלינסקי שמואל
מרקובסקי יולק ואשתו הולדה (מבית חיים), נחמן, לוטקה, מרים, פרניה, ידזיה.
מרקוביץ שמחה ומשפחתו.

מוסקאל מרדכי וגיטל (בתו).
מיכאלוביץ קויפמן.
מענכע גולדה והוריה.
מאַנטשיק יעקב ומשפחתו.
מענכע גרונם.
מיטלמאן לובה.
מרקובסקי סענדער ויעטקע קיבל.
מארקאוויטש ישראל ומשפחתו.
מוחורובסקי אברהם־יצחק ורייזל.
מוחורובסקי רבקה־פריידה ובנותיה.
מוחורובסקי—זילברברג גיטל.
מיטלמן ומשפחתו.
מושקוביץ גולדה.
מושקוביץ הערש ומשפחתו.
מאַלאַרעק פראניע, ברכה.
מענכע רפאל ומשפחתו.
מענכע כאצקל ומשפחתו.
מרקוביץ משה, אברהם, סענדער ואמא.
מנדלסון אברהם ואשתו ; בניהם יוסף, ניוטק, עוזר, בריש ורבקה.
מיכאלוביץ מיכל ומשפחתו.
מורדוביץ דוד ומשפחתו (המורה).
מרקובסקי בר ואמא.
מושקוביץ (האלמנה), בנות ובן.
מדלינסקה ליבה (הכינה חתונות).
מישליבורסקי שלמה ומשפחתו.
מיכלסון ישראל־יצחק, מלך, הירש.
מיקולסקי אברהם ומשפחתו.
מארקוביץ ישראל ומשפחתו.
מינדרוביץ משה־יוסף ומשפחתו.
מארקוס (אופה) ומשפחתו.
משפחת השירם־מאַכער.
מאקוב והמשפחה.
מאלאריק אליה־הירש ומשפחתו.
מאַלאַריק אבא ומשפחתו.
מרגלית ומשפחתו.
מרקביץ הניה והוריה.
מינשטיין אבא ומשפחתו.
מינשטיין מאיר ומשפחתו.
מאַרקובסקי יהודה, הינדה זלאטע, פריידע ובעלה מנחם ובנם יעקב : הייה ובעלה יחיאל ובתם

מרוז ומשפחתו.
מארקאווסקי נחמן.

נ

נוימן קיילה (לבית קירשבוים).
ניעוואָלסקי — כל המשפחה.
נוימן חיים, חיה.
נוימן יצחק ומשפחתו.
נוימן־וסרמן גיטל.
נוימן ישראל, רחל, שרה, פרניה (חמיעלניק), ז׳ניה.
נוימן ישראל (איגנאץ), אשתו זיסייע, מבית פודחלבניק.
ניימן נטע, חנה־אסתר, סינא, אברהם, שמואל־איציק (ספיוואק).
נאשילסקי יוסף ומשפחתו.
נאשילסקי הערש צבי.
נאשילסקי אברהם ומשפחתו.
נאשילסקי חנקה (יואל).
ניעדבאלסקי נחה־ייטה ומשפחתה.
נעלקין אברהם־צבי ומשפחתו.
ניימילר מרדכי ומשפחתו.
נתן ומשפחתו (סוחר תבואות).
ניצ׳ינסקי משה־יצחק ואשתו.
נוסאק מנדל ואחיותיו.
נשלסקי שמעון ומשפחתו.
ניימאן (עו״ד) ומשפחתו.
ניעדבאלסקי דבורה.
ניעדבאלסקי מרדכי ומשפחתו.
נומברג זישה ומשפחתו.
נלקן איטשה־מאיר.
נשלסקי פינחס והוריו.
נוימן שלמה ומשפחתו.
נוימן אליהו ומשפחתו.
נויהויז ומשפחתו.

ס

סטריקובסקה־ברקוביץ, גיטה, דוד, מוניק.
סוחטשבסקי חיה, ראובן משה, שמואל ואשתו.
סטריקובסקי שמואל ואשתו קלארא (ברקנר־אלד) והילדים.
סטמפה — כל המשפחה.
סוחטשבסקי חיים משה, אשתו פריידע.
סטאַל שמואל, מיניה, בלבינה, חייצה, יעקב, דורה.
סויקי אברהם.
סקורניק — כל המשפחה.
סיוואש ברכה.
סטיצקי יהודה ומשפחתו.
סטיצקי (אחיו) ומשפחתו.
סקורקא דניאל־יוסף ואשתו יעטקע.
סקורקה יעקב, יערמע, חנה־רייזל.
סטריקובסקי דוד ומשפחתו.
סקוברונסקי סלאטקה והוריה.
סיווש יצחק, אשתו ובנו יעקב.
סיטנר זליג ומשפחתו.
סיטנר לייב ומשפחתו.
סיטנר הירש ומשפחתו.
סיטנר מנדל ומשפחתו, בנו של זליג.
סיטנר מנדל ומשפחתו, בנו של הירש.
סענדער איציק ומשפחתו.
סקורניק (אלמנה) ובנותיה.
סויקי וויעראַ (מיילדת).
סטופיי ומשפחתו (צלם).
סאַפּיאַן ואשתו שרה וילדם.
סטאַל אברהם ומשפחתו.

ע

ערבער אברהם־משה ומשפחתו.
ערבר שלמה, רבקה (וולדמן), חיים שמעון, זאב, יעקב.

פ

פלדמן אברהם בן זאב.
פלדמן ינטה (לבית קורן).
פלדמן אליעזר, אנקה, הלה, לוטה, דורה, יעקב.
פלדמן יעקב, חוה, יחיאל, סטעלה בנים.
פרוסט אברהם ואשתו רייזל.
פרוסט נתן, שרה, יעקב, יהודה הרש.
פרוסט מיכאל לייב, בלומה.
פרוסט יעקב, רבקה, חנה, למל.
פישר אברהם הירש.
פריימן יצחק זאב, איטה, חנוך.
פולקובסקא (קלפר) חיה שרה ומשפחתה.
פוגל בנימין, צירל, מאיר, רחל.
פוזננסקי אברהם, פאלה. (ניאנקע).
פשדצקי אברהם דוד, זיסע, ברטה, מרים, יהודה, מרדכי, גוטמן.
פוקס משה אהרון, שרה.
פוטער דוד, אדלה, חיים, רבקה לאה, אוסנת.
פלדמן חוה (לבית זלמנוביץ), שמעון (בנה).
פוקס מיכאל, שיינה־יפה, נתן, פלה, רבקה, פלס זלמן.
פרשקר אליעזר והילדים.
פרשקר־זלקינד פערל.
פרושנובסקי אריה־לייב, ייטה.
פוגל אהרון והילדים.
פוגל יצחק ומשפחתו.
פוגל שלום והילדים, מלכה, דב והבת, פרניה.
פינקלשטיין מאיר, גניה (כמיעלניק), רוזקה (בת ותינוק).
פינקלשטיין מוניעק, חנוך.
פוגל מאיר, מאלא, גניה, צ׳ארנע.
פירניקז׳ דוד, אסתר (מבית ניימן), סלבה.
פרידלביץ דב, חיה, משה, חנה־רבקה, פרץ, בינה (מבית פוגל).
פרידלביץ בער־שלמה ומשפחתו.
פוגל (לבית קירשנבוים) רוטקה, בעלה והילדים.
פרושנבסקי אברהם ומשפחתו.
פרושנבסקי חיים ומשפחתו.
פרושנבסקי יעקב ומשפחתו.
פוגל זלמן ומשפחתו.

פוגל חיים־יעקב ואשתו הינדע.
פולוורמכר יעקב (יאשה) ומשפחתו.
פולוורמאַכער ומשפחתו.
פאלץ חיים ומשפחתו.
פאלץ רבקה ומשפחתה.
פורדונסקי שמחה, רבקה ,יהודית.
פלדמן גוטמן ובנותיו: ז׳ניה, סלה, ובנו מאיר.
פיזיצקי איטשע ומשפחתו.
פיוטרקובסקי אברהם ומשפחתו.
פרושנובסקי הירש, פישל.
פרנקל העזיאַ ומשפחתו.
פירשט רעניא.
פודריצקי — כל המשפחה.
פוטר אדם ומשפחתו.
פודמסקי — כל המשפחה.
פירשט שמואל לייב ומשפחתו.
פעפער ד״ר ומשפחתו.
פריימאן חיים ומשפחתו.
פאַרבער (תפר) ומשפחתו.
פוזננסקי אברהם, אשתו מינקה ובנם פאַלעק.
פרושניבסקי יהושוע ומשפחתו.
פראַנקובסקי טוביה, בן ובת.
פריידלביץ פרץ ומשפחתו.
פוגלמאן מנדל ומשפחתו.
פרנקל נח, וואלף.
פוגל חיים, הינדה, מאיר, זלמן, בנימין, ייטה־ביילה.
פודחלבניק בצלאל, מינטשה, פריידה, זושיה, חיה־שרה, זלמן.
פודחלבניק־קורץ זלדה, חיים־לייב ובייליגקה.
פוגל לייב ומשפחתו.
פוגל אהרון ומשפחתו.
פישר (אחיות).
פלצנר וואלף ומשפחתו.
פלצנר יוסף ומשפחתו.
פלצנר לייב.
פלצנר שלמה ומשפחתו.
פלצנר חנה (מבית הימל) וילדה.
פלצנר ישראל ומשפחתו.
פוגל דוד ואמו גיטל.
פוגל יוסף ומשפחתו.

פרידע זקן
פלאַם יצחק ומשפחתו.
פוקס געצל ומשפחתו.
פוקס אברהם ויעקב.
פינקלשטיין זענעק ואחיו.
פלאַם (שו״ב) ומשפחתו.
פוגל שמחה ומשפחתו.
פעלדמאן דאַשע והוריה.
פרנקלשטיין מאַטיס ומשפחתו.
פרנקלשטיין משה, אשתו וילדיהם.
פרנקלשטיין שמחה, אשתו וילדיהם.
פיזיצקי נתן ומשפחתו.
פרידלייב איטשע ומשפחתו.
פאַטאַלובסקי שלום ומשפחתו.
פודחלבניק אפרים ומשפחתו.
פודחלבניק־קרוקוצקה וילדיה.
פרנקלשטיין זלמן, אשתו זעלדא ובניהם.
פודחלבניק יאַנטשע ומשפחתו.
פודחלבניק נחום ובנו.
פודחלבניק יוסף.
פודחלבניק הענדל, מוליק, טראטל, מכלה.
פרנקל (חותנו של ברודזיאק) ומשפחתו.
פלאַש (חייט) ומשפחתו.
פיוטרקובסקי יוסף ומשפחתו.
פייביש אסתר ומשפחתה.
פלדמן יעקב, חוה, שרה, יהיאל.
פודחלבניק יידל, אשתו בריינע, ילדיהם פריידה.
פוקס מיכל ומשפחתו.
פודחלבניק הרמן ואשתו הלטשה ובתם טרודה.
פוגל (אחים) ומשפחותיהם (סוחרי עופות).
פישלזאָן — כל המשפחה.
פוקס יאדזיא (מורה) ואמא.
פוגל רוטקה (קירשבוים).
פרושנובסקי אפרים.
פירסט נחום ומשפחתו.
פירסט (דער באביאקער).

צ

צדרבוים ישׂשכר ומשפחתו.
צארנדארף יצחק, אסתר, רבקה, שרה, יוסף.
צארנדארף עוזר,ברנד לאה.
ציגלר ומשפחתו.
צדרבום ומשפחתו.
צארנדארף יצחק ומשפחתו.
צארנדארף־ירמיש והילדים.
צפליצקי ישראל, פרומה, גיטל, מאיר, רחל.
צורנדוף טובה ומשפחתה.
צורנדורף הינדה, בן ובת.
צפליצקי אייזיק ומשפחתו.
צ׳רניאק משולם ומשפחתו.
צ׳רניאַק מוטל, לאה, יעקב וחיים.
צ׳רניאַק משה, מרדכי, אשתו חנה־מרים, אהרן.
צ׳רניאַק ניוטק ומשפחתו.
צ׳ונסטקובסקי ומשפחתו.
צימרמן לאה, פערל.
צורנדורף לייב ומשפחתו.
צ׳רנוז׳יל ומשפחתו.
צורנדורף לייב (קצב) ומשפחתו.

ק

קירשנבוים נעמי (אשת ר׳ ליפמן ז״ל).
קירשנבוים משה יוסף.
קניג טוביה, הינדה־רבקה (מבית צורנדורף), והילדים.
קרוקוצקה (הרציק) רחל.
קלפר גדליה, לייב ומשפחתו.
קופמן משה,הינדה, זכריה, מיכאל לייב, באשה, גוטשה.
קוז׳מינסקה גניה ומשפחתה.
קלצבסקי אפרים ומשפחתו.
קופמן משה דוד, חיה גיטל, רבקה לאה, פייביש.
קליסקי אליעזר, רייזל, ישראל, אסתר.
קארא עקיבא יוסף, ואשתו טאַשא־רחל, דוד לייב, חיה מלכה.
קארא אליהו ומשפחתו.
קלניבר משה, פרידה, אליעזר.
קוסובסקי יעקב, זיסה (שליבקה).
קפלן (כהן) פרימעט ומשפחתו.
קונינסקי רחל לאה, יושע ואשתו.
קיבל אריה, פולה.
קרייער שמואל, צפורה, אייזיק, מרדכי, הירשל, גרשון.
קמפינסקי אברהם מנדל, פרל, מנשה.
קמפינסקי שמואל, לייב, יחזקאל מאיר, רבקה.
קאליסקי לייזער.
קרייער משה, לאה, מרים, בת־שבע, רוזקה, מנדל, האלא.
קושמינסקי מאיר ומשפחתו.
קליסקי אברהם ומשפחתו.
קפלושניק ומשפחתו.
קמפינסקי ומשפחתו.
קוטנר יוסף מרדכי.
קריסמן יצחק, רבקה.
קריסמן יהודה, ברכה, מלה.
קריכמן בנימין, ברוניה, אליהו ומשפחתו.
קריסמן אהרון ומשפחתו.
קראוסהר בנימין, ליימר רנה.
קרייסמן צבי ומשפחתו.
קוזיול הרש אליהו ומשפחתו.
קונינסקי יעקב, ברטה, אליהו, מרדכי.
קונינסקי אליעזר שמואל, הלה, אליהו, זיגמוש, ישראל.
קונינסקי אברהם, רויזה, אפרים איצ׳ה, בנימין, פסה, שרה, ליפקה לאה, מרדכי איצ׳ה.
קרוק הינדה ומשפחתה.
קרוק מרדכי, רחל.
קונינסקי אהרן (המחנך).
קונינסקי שרה (הרמן) והילדים.
קונינסקי דוד.
קונינסקי שולמית.
קונינסקי שלמה אשתו והילדים.
קונינסקי הערש־צבי, אשתו רוחמה (מבית בוצקר) הילדות זיסה ולאה.
קונינסקי פסח ואשתו (מבית חיים).
קירשטיין יוסף ומשפחתו.

קניג אסתר ובניה: יוחנן, משה, אברהם ובת חווה.
קירשטיין יעקב ומשפחתו.
קוסובסקי שמואל ומשפחתו.
קוסובסקי וואלף ומשפחתו.
קוסובסקי ישראל ומשפחתו.
קויפמאן יוסף ומשפחתו.
קויפמאן אברהם ומשפחתו.
קרייער משה ומשפחתו.
קרייער שמואל ומשפחתו.
קרומן (שוק הישן) ומשפחתו.
קמפינסקי (חתנו של טרייבער) ומשפחתו.
קובר משה ומשפחתו.
קוטשינסקי שמעיה ומשפחתו.
קאזימרסקי (קצב) ומשפחתו.
קוט משה ומשפחתו.
קויפמאן יוסף ומשפחתו.
קליין משה־פרץ (המו״צ) ואשתו.
קיבעל איטשע־מאיר ומשפחתו.
קונינסקי גלה־רחל ומשפחתה.
קויפמן יונה ומשפחתו.
קרונמן ומשפחתו
קורק נחום ומשפחתו.
קורץ דוד (סוחר עופות).
קינסטלער הערש־נתן ואשתו טשערנא וילדיהם.
קינסטלער כתריאל־יהודה ומשפחתו.
קוצר דוד ומשפחתו (רחוב הורשאי).
קורץ משה (תפר) ומשפחתו.
קראוט נחום ומשפחתו.
קורן פישל ומשפחתו.
קרושנבבסקי יהושוע־משה ומשפחתו (דפוס שווארצמאן).
קמפינסקי יחזקאל־מאיר ומשפחתו.
קמפינסקי מנשה ומשפחתו.
קמפינסקי לייב.
קרוקוצקי משה ומשפחתו.
קונינסקי מרדכי ומשפחתו.
קונינסקי איציק־אליעזר ומשפחתו.
קוטשלקובסקי איסר, יוקיף ומשפחותיהם
קרשנבסקי ומשפחתו (מסעדה).
קוטובסקי גודל ואחותו.

קריסטאל מאיר ואחיו.
קוטנובסקי ומשפחתו.
קורץ ומשפחתו.
קונינסקי משה ושפרה.
קוטשינסקי נטע, איציק, הירש, משה.
קאפלושניק שרה.
קינסטלר לייב ומשפחתו.
קויפמאן מיכאל לייב.
קויפמאן ראזאליה ובעלה משולש.
קאן גרשון.
קרייסמאן סאלע, יהודה, בנימין.
קרייסמן שמואל ומשפחתו
קרייסמאן אליה, אשתו מלכה וילדיהם.
קורצאג הירש.
קאן מאיר.
קניג פינחס ואמו.
קוטנונסקי ניוסק.
קמפינסקה טופטשה (קינסטלר) וילדה.
קרוק בלומה.
קניג בריש והמשפחה.
קורץ אהרן, איציק־בר.
קוצר גרשון ומשפחתו
קרוקוצקי לייב ומשפחתו
קרוקוצקי ישראל ומשפחתו
קרוקוצקי מאיר ומשפחתו
קרוקוצקי משה ומשפחתו.
קרוקוצקי נחמיה ומשפחתו.
קריסטאַל יעקב
קריסטאַל אברהם
קריסטאַל שמעון
קולסקי משה ומשפחתו
קנאסטער ומשפחתו
קלטשבסקי אפרים ואשתו
קאַעעמאַכער ומשפחתו.
קונינסקי לייזר־שמואל ומשפחתו.
קונינסקי חנה (מבית וולקוביץ) ובנה אליהו.

ר

רוטפלד שלמה ומשפחתו (האדמו"ר).
רעסלר ישעיהו, רוזה והילדים.
רוזנטל צדוק ומשפחתו.
רוזנטל יצחק, מרים ואשתו.
רוטברד משה, רחל.
רוטברד זלמן, רויזל.
רוטברד מאיר, שרה.
רוטברד הרש, חוה, צביה.
רוטברד מינה והילדים.
רוטברד סיני ומשפחתו (בן אַנשל).
רוזן יוסף.
רוזן נתן, בילה גיטל, אליהו אברהם, משה שמואל.
רוזנטל הערש צבי, הדסה (לבית ז'ורבסקי), עזריאל, אריה־לייב, אסתר, זיסקינד, ישראל.
רוטברד סאבא, אסתר.
ראחבלסקי הירש ומשפחתו.
רוקמן משה ומשפחתו.
ראַחבלסקי מרדכי ומשפחתו.
רייכערט יהודה־אריה.
רייכערט חיימ'ל.
רוטברד אהרן, סאלקא, יעקב, וואלף־זלמן, ברל, פריידה.
ראוך רפאל יעקב, יוסקה, שמואל.
ראוך, למל, סאלא וילדיהם.
ראוף הרש, פייגל, יעקב מאיר, משה, לאה.
ראוף בריינה.
רוזנבלום אייזיק, רבקה (קראוסחר).
ראוף איציק (חייט) ומשפחתו.
ראוף ברטה.
רעסלער הרש, ברטה, חיה, שרה, ליפצה, אברהם.
ראוף רפאל אייזיק.
ראוף יצחק.
ראוף דוד.
ראוף דניאל (בן פישל ובלבינה).
רזשבסקי שלמה ומשפחתו (אשתו מבית לויצקי).
ראוך יוז'יו.
רזשבסקי חנוך ובתו אסתר ובנו שלמה.
רזשבסקי וואלף זאב, אשתו מבית סוכטשבסקי.
רוך משה.
רוך רבקה (לבית רזשבסקי).
רוך פנחס.
רוך מרים וילדים.
רוך יעקב ומשפחתו.
רוזנטל דוד ומשפחתו.
ראטבארד אברהם־יהודה ומשפחתו.
ריטשקה אהרן ומשפחתו.
רוזנטל אברהם ומשפחתו.
רייכנשטיין — כל המשפחה.
ראש ומשפחתו.
רובין כתריאל יוסף.
ראוף הערש ומשפחתו.
רוז'נסקי יצחק
רוקמן ומשפחתו
רובין יוסף
רובין אפרים.
רובין פלאַדקה ושלמה.
ראוף יהושוע ומשפחתו
רוטברד משה ומשפחתו.
רוטבאַרד סיני ואשתו הינדה וילדם.
ריטשקע פעלעק.
רביצקי הענעך ומשפחתו.
רוזנטל אבא ומשפחתו
רוזנטל הערש, הדסה, אריה־לייב, זיסקינד, ישראל, אסתר.
רוזנטל שמואל ומשפחתו
רוזנטל אליעזר.
רוזנטל בלה (מבית לנציצקי).
רוזנטל צבי־הערש ומשפחתו
רוזנטל דוד ואשתו גיטל ושלוש בנותיהם.
רובינשטיין רויזע.
רוטבארד אברהם ומשפחתו.
רוטברד בורוש ומשפחתו.
רכטמן בנימין ומשפחתו.
רוזנקראנץ משה והוריו.
רובינשטיין ומשפחתו.
רייכערט איטשה, אמא ואחיות.
רייכערט סענדר ומשפחתו.
רייכערט שמואל ומשפחתו.

ראדזשעיעווסקי ומשפחתו.
רוזנבלאַט ומשפחתו.
רוטברג ואשתו.
ראוף בעטי ואמא.
רוזנפלד טובה (מבית גוטצמאן).
רוזנפלד יונה ויוקיף.
רייכמן ומשפחתו.
ראזנקראנץ (בייליס) ומשפחתו.
ראוף הערש.
ריטערבאנד — כל המשפחה.
ראוף יהושוע, מרדכי.
רוזנטל צדוק ומשפחתו.
ריטשקה יצחק ומשפחתו.
רבינוביץ ומשפחתו.
רייכמאן מוניק ומשפחתו.
רובין פרל וכל המשפחה.
רובין ראובן.
רובין יוסף, אשתו אסתר, ילדיהם: פראניע, לאָלא ואסתר.
ראטפעלד משה ומשפחתו.
רובין משה ומשפחתו.

ש

שטיין יחזקאל (זשרעבעק) ומשפחתו.
שורק שיינע, בתה אסתר ובנה הז״ו.
שווארץ נאכע (אשתו שיינע).
שווארץ שמעון ומשפחתו.
שווארץ יאָסעק, כהן אטקה.
שווייג מאיר.
שווארץ וואָלף ומשפחתו.
שימנסקי שמואל משה, מלה, הרש־קלמן, חיה רייזל, שרה.
שליפקה מניה ומשפחתו.
שימקוביץ ומשפחתו.
שלדובסקי משה ואשתו גיטל רחל, אליהו זאב.
שטיין יעקב ומשפחתו.
שטיין דוד, איטה, אהרן־עוזיאל.
שטיין חיים.

שטרן אסתר, סאבא.
שובינסקי משה מנדל, הינדה־רבקה ובנותיהם סלאדקה ומרים.
שאפשביץ מאיר־לייביש ומשפחתו.
שובינסקי סלדקה, מרים.
שפשביץ יעקב, לאה, פרל, יוסף וואלף.
שורק שמחה, הירש, אסתר.
שליבקה הרש משה ומשפחתו.
שלחטויב אַדעק ומשפחתו.
שלחטויב רעגינא ובעלה.
שולץ אנא ומשפחתה.
שובינסקי משה פרץ, מאניא ומשפחתה.
שטיין רחל.
שיקה שיע ואשתו רבקה ובתם רות ובנם שמעון.
שולץ (ראוך) גולדה.
שולץ מינדל.
שיקה יחזקאל ומשפחתו.
שטרן סיני ומשפחתו.
שולץ שמואל.
שמוקלרסקי (שולץ) אסתר, אידל.
שולץ משה ומשפחתו.
שולץ לייב ומשפחתו.
שולץ קויפמן ומשפחתו.
שאַטאן יוסף ומשפחתו.
שאטאן וואלף, רוז׳ה, מאניה.
שורק חיים, אליהו, לייביש.
שאטאן יצחק.
שורק וואלף ומשפחתו.
שפשביץ משה־מוטה ומשפחתו.
שולץ יעקב (חייט) ומשפחתו.
שיינפלד משה ומשפחתו.
שווארץ משה ומשפחתו.
שווארץ שלמה ומשפחתו: מאניע, טריינע, פעלא, חיה, הינדע, משה, ימצחק.
שוואַרץ (החייט) ליד הנהר.
שוואַרץ אהרן־יעקב וארבע בנות ובן שמעון.
שקלנובסקי (מוכר חלב) ומשפחתו.
שווארץ־קאלאשנמאכער ומשפחתו.
שאַפר ומשפחתו.
שמיד שמעון־שמואל והוריו.
שטארקמאן ואסתר והוריה.

שרעטער (חייט) ומשפחתו.
שייב ישראל ומשפחתו.
שווארץ גדל ומשפחתו.
שנר הערשל ומשפחתו.
שפערקע ומשפחתה.
שמידט זלמן ומשפחתו.
שולץ איציק (סנדלר) ומשפחתו.
שובינסקי שמעון ומשפחתו.
שווארץ אברהם־מאיר ומשפחתו.
שווארץ געצל ומשפחתו.
שטארקמאן פרץ ומשפחתו.
שפשביטש יעקב ומשפחתו.
שיע ראובן ואשתו חיה וילדיהם.
שיע יעקב, פסיה, אברהם.
שווארץ נתן, גוטשה, יוסק, שמעון, וואלף.
שווארץ אהרן־יעקב, רוז׳ה, סלה.
שמרלובסקי משה־פרץ ומשפחתו.
שמרלובסקה מנשה ומשפחתו.
שטיינברג דניאל ומשפחתו.
שלדובסקי מרדכי ינטה, וילדיה.
שלדובסקי חיים.
שטייער ומשפחתו (עושה נקניקים).
שטייער מאיר ומשפחתו.
שמולבסקי — כל המשפחה.
שיע חנא.
שטאר מנחם ומשפחתו.
שרייער יעטקע, יוסף, יעקב וההורים.
שורעק לייזער.
שיקה איציק והוריו.

שולץ דניאל, רבקה ובתם.
שולץ מאיר, אסתר.
שולץ פאליק, טובה, איטה, פרידה, סלה, מאיר.
שולץ אהרן, חנה, שושנה, לייב.
שטיינבערג צושיה והוריה.
שווארץ נתן, אשתו רוז׳ה, בתו גוטשה ובנם יוסף, וולף.
שולץ ראובן, ביילע ואיטה.
שצ׳צינסקי מרדכי ואשתו מינדל ובניהם יוסף, רות ושרה.
שווארץ ראובן ומלכה.
שולץ־פודחלבניק חיה־שרה והגר.
שולץ ישראל ומשפחתו.
שולץ מקס ומשפחתו.
שיקה פריידע.
שמיד ראשע; נחה־ייטע; אסתר.
שצ׳צינסקי ישראל, רבקה, פולה, יאדזיא, יצחק.
שטחלברג יוסף ומשפחתו.
שייב גוטמן.
שטחלברג ומשפחתו (סוחרי־עצים).
שטחלברג אבא ומשפחתו.
שטחלברג לייביש ומשפחתו.
שקלאנובסקי אליעזר ואשתו.

כחמשת אלפים נפש כלולות ברשימה זו. לא הצלחנו, לדאבוננו, להביא פירוט של כל נפשות המשפחה וכן נעלמו ממחברי הרשימה כשלוש מאות שמות לערך — וצר לנו כי שמותיהם לא ייזכרו במצבה זו.

בהכנת רשימה זו עזרו: אברהם האראפ, בנימין שטרן, שרה נוימאן־בוצקר וצבי נדיר. הכתיב בשמות אינו אחיד, כפי שמסרו הקרובים.

עמוד זה מוקדש לקדושי קולו שלא נזכרו בספר.

אָנדענק־זייט פאַר די קדושים, וועלכע זיינען נישט דערמאָנט געוואָרן אינם בוך.

אנשי קולו בישראל שהלכו לעולמם

ביזבינסקי משה.
ביזבינסקי יהודה.
חדווה דובז'ינסקי־שולץ
דובזינסקי אפריב
טיקוצינר.
טרייבר שלמה.
טרייבר רויזה.
יפה שמואל.
יארצקי.
לוין יעקב.
לנציצקי גדליה.
לנגנז יהודה.
מוטל אברהם.
מוטל מלכה
מיכאלי יצחק
מיכאלי חנה רחל
מרוז אברהם
נשלסקי אהרן
נוימן בעריש.
נוימן בת־שבע.
נוימן צירל.
קונינסקי ברטה (גרינבוים).
רויך אסתר (האם).
רויך פרץ (הבן).
שלדובסקי כתריאל.
שולריכטר שלמה ד"ר.
שובינסקה איטקה.
שובינסקי יוסף.
שורצמן אברהם יצחק.

חדווה דובז'ינסקה־שולץ ז"ל

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע טייערע עלטערן, שוועסטערן און ברודער

פאָטער מיכאל פוקס ז״ל

מוטער שיינע פוקס ז״ל

שוועסטערן: סאַלע ראוך און איר מאַן לעמל און קינדער

פעלא פוקס, נטע פוקס — אומגעקומען אין כעלמנא.

פארייניקטע שטאטן — **יוסף און ראובן פוקס**

צום אייביקן אָנדענק נאָך מיינע טייערע עלטערן, שוועסטערן און ברודער:

פאָטער מיכאל פוקס ז״ל — מוטער שיינע פוקס ז״ל

שוועסטערן: סאַלע ראוך און איר מאַן לעמל און קינדער פעלא פוקס,

נטע פוקס — אומגעקומען אין כעלמנא.

יונה פוקס

לזכר הורי

אבי **מרדכי שצ׳צינסקי** ז״ל

אמי **מינדל** לבית **פלדמן** ע״ה

אחי יוסף ואחיותי רות ושרה

שנספו בשנות־השואה

זכרם לא ימוש מלבי לעולם

יהודה שצ׳צינסקי

לזכרון עולם להורי הבלתי־נשכחים שנרצחו ע״י הרוצחים הנאציים בחלמנו, בכסלו, תש״ב.

אָן אייביקער אָנדענק נאָך די אומ־פאַרגעסלעכע עלטערן, אומגעקומענע דורך די נאַציישע רוצחים אין כעלמ־נא, אין דעצעמבער 1941.

אברהם־יצחק מאכאראווסקי ז״ל
רייזל (רוטקא) מאכאראווסקי ז״ל

זכרונם לא ימוש מלבנו.

מיר וועלן אייך שטענדיק טראָגן אין אונדזערע הערצער.

סאל מאָריסאָן (מאכאראווסקי) און פרוי, וויטסאָן, ניו־יאָרק

זאָלן די טרערן־בלעטער דינען אַלס זכר נאָך אונדזערע ליבע און אומ־פאַרגעסלעכע:

פאָטער מנחם־מענדל מאַכאראווסקי, נפטר געוואָרן אין קאָלאָ, י״ב באב, ת״ש (1940);

מוטער רבקה־פריידע מאכאראווסקא, אומגעקומען דורך די נאַציס אין כעלמנא.

שוועסטער גיטל מאכאראווסקי־זילבערבערג, נפטר געוואָרן אין קאָלאָ אין חודש אב תשט״ו (1937);

ברודער בצלאל מאכאראווסקי־זילבערבערג, נפטר געוואָרן אין שיקאַגאָ אין ג׳ סיון, תשי״ד (1956);

אומגעקומענע דורך די נאציס:

ברודער אברהם־יצחק און פרוי רייזל מאכאראווסקי;

שוועסטערן: : ריקלע און מאַן, זאב אייזנשטאַב און טעכטערל צירל־שפרה;

טעכטער: צירל־שפרה, מרים און איר מאַן יוסף שטאכלבערג און זייערע צוויי זין;

שוואָגער איטשע זילבערבערג און טאָכטער צירל־שפרה.

מיר וועלן אייך שטענדיק טראָגן אין אונדזערע הערצער.

סילוויא מאכאראווסקא־גאָטליב און מאַן, בראָנקס, נ. י.

משה מאכראווסקי־קאַנאַן און פאַמיליע, פלאשינג, נ. י.

חבל על דאבדין ולא משתכחין

אבי ר׳ אליעזר ליפמאן קירשבוים ז״ל
נפטר במלחמת־העולם הראשונה בוורשה,
ב׳ שבט תרע״ט

אמי נעמי קירשבוים ז״ל
בת ר׳ נחום הלוי
נספתה בגיטו וורשה בזמן המרד

אַחַי ואחיותי שניספו בגיטו וורשה ובחלמנו.

זכרונם יישאר לעד.

אליהו דובדבני

אבי שמואל יעקב בראם ז״ל
אמי בריינע בראם ז״ל
אחיותי: אסתר שטארקמאן, פויגל פרידמאן
ומאַשה בראַם.

ניספו בחלמנו ובגיטו צ׳נסטוכוב.

יצחק בראם

איך וועל היטן אין זיכרון דעם אָנדענק פון

לאלא יילאווסקא

(פון דער היים כמיעלניק)

די טרייע רעוואָלוציאָנערע קעמפעריןֿ, וואָס איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אירע צוויי טעכטער לאלא און לענאֿ, דורך די נאַצישע מערדער אין כערסאָן (אוקראַינע).

אברהם יילאווסקי

אין אייביקן אָנדענק נאָך אונדזער

פאָטער **יעקב פעלדמאַן**

מוטער **חיה פעלדמאַן**

שוועסטער **שרה פעלדמאַן**

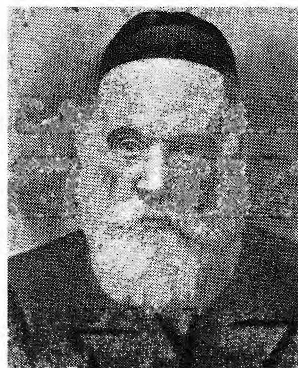
ברודער **יחיאל פעלדמאַן**

וועלכע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן בעת דעם חורבן פוילן.
אין אונדזערע הערצער וועלן זיי אייביק לעבן!

זשעני פעלדמאַן-ניעם און מאַן — ניו-יאָרק
חנה פעלדמאַן-טענענבאום, מאן און טעכטער — ישראל
פאריייניקטע שטאטן

לזכרון עולם

זליג בן המורה־צדק מנחם־מנדל שובינסקי ז"ל; דאַבריש שובינסקי ע"ה, בת הנגיד מיכאל טרייבער.

משפחת זאיונץ־שובינסקי בחיפה

אנו מבכים את הורינו, שמתו מות קדושים במחנה־הגירוש באיזביצה־לובלסקה.

ישראל ורחל נוימן ז״ל

וכן את כל קרובינו מצד האב והאם. לא נשכח אותם לעולם.

משה נוימן ומשפחתו
צבי נוימן ומשפחתו
זהבה קוטנר (נוימן) ומשפחתה

נולד בקולו בשנת 1904, חניך ביה״ס „עץ חיים״. בשנות־נעוריו היה פעיל בתנועת „פרייהייט״ וב„החלוץ״, חביב על כל מכיריו וחבריו.

בשנת 1920, בימי הפלישה לפולין, התמסר לפעולות־סעד למען החיילים היהודים, שחנו בעיר. דאג ללינה, לכלכלה ותמך אותם גם בכסף. מצוות עזרה לזולת היתה תמיד חרו־תה על לוחות־לבו.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, בשנת 1939, נסע לכיוון מזרחה ועקבותיו נמחו.

דמותו האצילה תשאר לנגד עינינו לנצח.

אחיו מיכאל נלקן

יצחק מאיר נלקן ז״ל

לזכרון עולם

אבינו הערש־צבי נאשעלסקי ז״ל

אומגעקומען אין כעלמנא

פישל און באלבינא ראוף
סאבינא איזביצקא־זשעזמיר

נגדע עץ משפחתנו

אבינו ר׳ וואלף־זאב בוצקר ז״ל האם מחלה, לבית רסלר מ״ע
אחותנו רוחמה קונינסקי, מבית בוצקר
כן אנו אבלים על כל קרובינו שניספו בשנות השואה בחלמנו.
חיה־פערל קוסובסקה־בוצקר שרה נוימן בוצקר
אריה־לייב בוצקר הינדה אילה זלצמן בוצקר

לזכר עולם

אבי יעקב קוסובסקי ז״ל
אמי זיסה מבית שליבקה מ״ע
אחי ואחיותי וכל יתר הקרובים שניספו בחלמנו ובאיזביצה לובלסקה.
זכרם לא ימוש מקרבי לעד.
גרונם קוסובסקי ומשפחתו

לזכרון עולם

ר׳ יוסף עקיבא ז״ל
בן הרב נטע הירשביין אב״ד דק״ק דאָברע — געשטאָרבן אין יאָר 1922

שרה מרים הירשביין ז״ל
בת אברהם שלמה, שוחט בעיר שרדז
געשטאָרבן אין יאָר 1924

זייערע קינדער: אבא און זיין פאַמיליע, אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ;
נטע — געשטאָרבן אין ניו־יאָרק;
שרה־איטע און ניכה — געשטאָרבן אין וולאָצלאַוועק;
אסתר און די גאַנצע פאַמיליע, דבורה און די גאַנצע פאַמיליע — אומגעקומען אין כעלמנא;
מרדכי און פאַמיליע, אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ;
לייב און זיין פאַמיליע — אומגעקומען אין מיזאטש (וואָלין);
גאָלדע — די פרוי פון הענעך הירשביין — די טעכטער: חנה־לובא און שרה — אומגעקומען אין לאַגער סאביבאר.

זאָלן די שורות זיין אַ זכרון־נצח פאַר זיי און אַ מאָנונג פאַר דער גרויסער עוולה!!

הענעך הירשביין

צום הייליקן אָנדענק פון מיינע טייערע עלטערן משה ברוך און חנה זשולאַווסקי און שוועסטערן און ברידער.

Family Sigmund Zulawski, New York

פאַרייניקטע שטאַטן

צום אייביקן אָנדענק נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע:

פאָטער פנחס לעסמאַן

מוטער רייזל לעסמאַן

שוועסטערן מחלה און פרימיד

ברודער אברהם,

וועלכע די היטלערישע האַנט האָט אומגעבראַכט.

שמואל לעסמאַן, שיקאַגאָ
חיים לעסמאַן און משפחה

פאַרייניקטע שטאַטן

לזכרון עולם

אברהם בן יוסף־זאב וולקוביץ ז״ל

זלאַטקא ע״ה בת־יצחק־אייזיק לעווין

הבת פראניא והנכדה לוסיא ע״ה

בערטא ע״ה, בת אברהם וולקוביץ

בנם **אייזיק ז״ל**

בנם וכלתם **אהרן ושעניא וולקוביץ ז״ל**

מהנדס ג. וולקוביץ ומשפחתו

לזכר עולם

אבי **מאיר בן יוסף שולץ ז״ל**

אמי **אסתר בת גיטל בלייך ז״ל**

אחי **דניאל בן מאיר שולץ ומשפחתו ז״ל**

מכל משפחת אבי ואמי נשארתי לבדי

חיים אליעזר שולץ

לזכרון נצח

אבינו **בנימין בן יצחק קראוסחר ז״ל**

אמנו **רנה קראוסחר לבית ליימר ע״ה**

אחותנו **רבקה רוזנבלום לבית קראוסחר ע״ה**

אבינו **שלמה בן שמעון־זאב ערבער ז״ל**

אמנו **רבקה ערבער לבית וואלדמאן ע״ה**

האחים: **חיים, שמעון, זאב ויעקב ערבער ז״ל**

נשמדו בשנות השואה

אריה ולאה קראוסחר; שמואל קראוסחר;
חיים ומאיר ואשתו פרלה (ערבער)

נגדע עץ

אבינו **ר׳ אברהם בן זאב פלדמן ז״ל (נספה בגיטו ורשה)**

אמנו **יענטא לבית קורן מ״ע מקלודבה**

אחינו **אליעזר** ואחיותנו **לוטה, אנקה, הלה, ודורה ע״ה**

אשתי וגיסתנו **חוה לבית זלמנוביץ מ״ע**

בני שמעון ז״ל

ניספו בתקופת השואה בחלמנו ובאיזביצה־לובלסקה

זכרונם לא ימוש מקרבנו

אפרים פלדמן ומשפחתו, רוז׳יה המבורגר (פלדמן)
ז׳ניה בידנקופ (פלדמן)

העתק ממודעת אבל — טרויער פלאַקאַט פון יאָר 1936

Po długich i ciężkich cierpieniach zmarł nasz drogi towarzysz

B. P.

N. BRAND

przeżywszy lat 51.

Pogrzeb odbędzie się dziś 23 marca 1936 r. o godz. 4-ej p. p.

1) Organizacja Sjonistyczna
2) Keren Hajesod
3) Keren Kajemet
4) Szkoła Jabne
5) Spółdzielnia Kredytowa
6) Organizacja Hamizrachi
7) Hechaluc Bal Mlacha
8) Hechaluc Haklal-Cyjoni
9) Hanoar-Hacyjoni
10) Organizacja Makabi w Kole.

מדוכאים ומלאי צער מודיעים אנו על מותו של חברנו החביב

נטע ב"ר יוסף זאב נ"י ברנד נ"ע

שנקטף בדמי ימיו בשנת נ"א לחייו

ההלויה תהיה היום כ"ט אדר תרצ"ו בשעה 4 אחר הצהרים ממעוני

1) ההסתדרות הציונית
2) קרן היסוד
3) קרן קימת
4) בית הספר "יבנה"
5) בנק הקאאפראטיבי
6) הסתדרות המזרחי
7) החלוץ בעל מלאכה
8) החלוץ הכלל־ציוני
9) הנוער הציוני
10) הסתדרות "מכבי" בקולו.

Druk. I. Szwarcmana w Kole.

מיט גרויס כבוד און פאַרערונג, מיט אַ צעבראָכן האַרץ, דערמאָנען מיר די נעמען פון אונדזערע טייערע און נאָענטסטע קיינמאָל נישט־פאַרגעסענע, וועלכע זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די היטלער מערדער.

פאָטער בצלאל פאָדכלעבניק

מוטער געשטאָרבן אין 1917

שוועסטער מינטשע און מאַן מראָגענשטאַלער

שוועסטער פריידע און מאַן אורבאַך

שוועסטער זאָסיע און מאַן איגנאַץ נוימאַן און זייערע 2 קינדער

שוועסטער חיה־שרה און 2 קינדער

ברודער זלמן פאָדכלעבניק. אומגעקומען אין אוישוויץ.

מיין טייערע געוועזענע פרוי זעלדע פון דער פאַמיליע קורץ און מיינע פאַרלוירענע 2 קינדער: חיים־לייב אוןביילינקע, אומגעקומען אין סאָביבאָר. מיין פרוי זעלדע איז געשאָסן געוואָרן אין איזביצע־לוב. בעת דער אויסוואַנדערונג.

Salomon Paull (Podchlebnik) Vineland. N. Jersey, U.S.A.
Michal Podchlebnik (Israel)

אַן אייביקער אָנדענק נאָך אונדזערע טייערסטע, וועלכע זיינען אומשולדיק אומגעקומען דורך די נאַצי־מערדער.

מיט יראת־הכבוד דערמאָנען מיר אונדזערע ליבע:

מוטער חנה־טובה

ברידער אברהם יעקב און פאַמיליע, שלמה און פרוי, און אַלע פון אונדזער משפחה.

פאַרייניקטע שטאַטן ליב, יחיאל און הענעך גנאַטשיק

צום אייביקן אָנדענק

אונדזערע טייערע און אומפאַרגעסלעכע:

שוואָגער **יהודה אברהם ברוקשטיין ז״ל**

שוועסטער **שרה זלאָטניצקי־ברוקשטיין מ״ע און אירע קינדער, אומגעקומען אין כעלמנא.**

לאָנדאָן, ענגלאַנד נחום און קריינדעל זלאָטניצקי

נגדע עץ רב־שרשים

אמי **הדסה מ״ע, מבית ז׳ורבסקי**

אבי **הערש ראָזנטאַל ז״ל**

אחי: **עזריאל, אריה־לייב, זיסקינד, ישראל ז״ל**

אחותי **אסתר מ״ע**

נספו במחנה־ההשמדה חלמנו.

זכרם לא ימוש מקרבי.

בנימין רוזנטל

לזכרון עולם

אברהם לוידור ז״ל; חנה ייטה — לוידור ע״ה, מבית ביזויובקי ובתם שרה נספו בשנות השואה.

יוסף ויחיאל לוידור

נגדע עץ משפחתנו

אבי **לייבוש ליסק ז״ל**

אמי **רחל ליסק ע״ה**

אחי **רפאל ליסק ז״ל**

נספו בחלמנו

כפר מישר ה. ליסק ומשפחתו

עַל אלה אנו בוכים מרה

לא ימוש מלבנו זכרם של הקדושים ממשפחת שולץ הענפה מקולו, שהושמדו בידי צר ואויב:

ר׳ מאיר ז״ל, רעיתו אסתר ז״ל, בנם דניאל ז״ל, גב׳ רבקה אשת דניאל ז״ל, ילדתם ז״ל.

ר׳ פאליק ז״ל, רעיתו טובה ז״ל, בנותיהם איטה ובעלה ז״ל, פרידה ובעלה ז״ל, סלה ז״ל, בנם מאיר ז״ל.

ר׳ אהרון ז״ל, רעיתו חנה ז״ל, בתם שושנה ובעלה פישל וילדם ז״ל. ישראל ליב ז״ל.

גב׳ גוטה ז״ל (מבית רויד), בתה מיניה ז״ל. בנם שמואל ז״ל.

גב׳ חיה ז״ל (מבית פודכלבניק), בתם הגר ז״ל.

ראובן, ישראל,ביילע וייטע שולץ ז״ל בניהם של פאליק שולץ

ה׳ מנדל לופה ז״ל, רעיתו רוזה ז״ל, 3 ילדיהם ז״ל.

ר׳ אברהם פוזננסקי ז״ל, רעיתו מיניה ז״ל, בנם פלק ז״ל.

ר׳ ישראל שולץ ז״ל, רעיתו ובנותיו ז״ל.

ר׳ ראובן שולץ ז״ל, אחיותיו איטה ובלה ז״ל.

גב׳ הינדה שולץ ז״ל, בנה יעקב ורעיתו פרידה ז״ל, ושלושת ילדיהם ז״ל.

ר׳ מקס שולץ ז״ל, רעיתו ז״ל, בתם צירל ז״ל.

דב אבישלום (שולץ)
יעקב שולץ

מיט צער און ווייטיק דערמאָנען מיר די אומגעקומענע משפּחה דורך די היטלער־מערדער.

פאָטער יידל פאָדכלעבניק, אומגעקומען אויף קידוש השם אין כעלמנאָ ביי קאָלאָ אין 1941.

מוטער אומגעקומען בעת דעם גירוש קיין לאָוויטש אין 1940.

שוועסטער העלטשע און מאַן הערמאַן און זייער קינד טרודי אין 1941 אין כעלמנאָ (פאַרגאַזט).

שוועסטער פריידע אומגעקומען אין כעלמנא אין 1941

שוועסטער לאָדזיע, אומגעקומען אין פּיעטריקאָוו—טריב.

און דער יינגסטער פון אונדזער פאַמיליע אברהם — אומגעקומען אין כעלמנאָ, אין 1941.

אין טרויער־פאַרבליבענע
מרדכי פאָדכלעבניק

Michal Podchlebnik (Frankfurt a/m, Germany)
Fred Podchlebnik (Chicago, Ill.)
Genia Podchlebnik (Chicago, Ill.)
Motek Podchlebnik Vineland, N.Y.)
Szymek Podchlebnik (Israel)

מיט יראת הכבוד דערמאָן איך מיין פאָטער ר' יעקב בן ר' עוזר יארמוש (יאַנקעל בדחן) געשטאָרבן חול המועד פסח 1931.

מיין מוטער אסתר־שפרינצע, געשטאָרבן ערב ראש־השנה אין יאָר 1938 אין קאליש.

מיין שווער, ר' שלמה הכהן, געשטאָרבן אין חודש שבט אין יאָר 1934.

מיין שוויגער הינדע (פון דערהיים שווארץ) אומגעקומען אין יאָר 1943 אין ווארשע.

מיין שוואָגער יוסף שווארץ; מייןשוועגערין עטקא מיט 3 קינדער, מייןשוואָגער לייבוש און יוסף קאהן; מיינע פעטערס שמואל און יחזקאל; קוזינס און קוזינעס, מיינע יוגנט חברים און פריינט פון שטעטל קאלא, וועלכע זענען אומגעקומען אין כעלמנא· יזכור

באליוויא — אבעל יארמוש

לזכר עולם

אבינו משה־לייב לוין ז"ל

אמנו גוטשה ע"ה, מבית ליפשיץ

אחותנו גינה

נספו בגיטו ורשה.

וכל קרובינו מצד אבא ואמא שנספו בשנות השואה.

אַדק לוין ומשפחתו (בראַזיל)

אהרן לוין ומשפחתו (בית-ינאי)

יזכור

אשתי שפרה ע"ה קונינסקא לבית קיטלוביץ'

בני היחיד משה ז"ל בן 15 היה במותו

אחי ואחיותי שנרצחו בימי מלחמת העולם השניה.

אברהם-יעקב קונינסקי

אבינו אפרים בן מיכאל קלצבסקי ז"ל

אמנו מרים לבית אנגל מ"ע

כל קרובינו מצד אבא ואמא שהובלו מפוזנן למקום בלתי ידוע.

דוד קלצבסקי ומשפחתו

זאב קלצבסקי ורעיתו

לזכרון עולם בננו היחיד

דניאל בן פישל ובאלבינא ראוף

נהרג בקפיצה מן רכבת־ההשמדה בדרך לבלזיץ.

הוריו השכולים

אַן אייביקער אָנדענק

נאָך מיינע ליבע עלטערן **דניאל־יוסף און יעטע סקורקא**

ברידער **יעקוב און יערמע סקורקא**

שוועסטער **חנה רייזל סקורקא.**

הארי אורבאַך און פרוי, ברוקלין, ניו־יאָרק

אַן אייביקער אָנדענק

נאָך מיינע ליבע אומפאַרגעסלעכע עלטערן **מרדכי און גנענדל ווילטשינסקי**

ב. ווישניעווסקי און פאַמיליע, מאנטרעאל, קאַנאַדע

מיט ליבשאַפט פאַרצייכנען מיר אין די אָנדענק־בלעטער אונדזערע נאָענטסטע

פאָטער **חיים־יעקב פאָגל**

מוטער **הינדע פאָגל**

ברידער **מאיר, זלמן און בנימין פאָגל**

שוועסטער **ייטע־ביילע און איר מאַן שלמה אָגראַדאָווסקי.**

הארי פאָגל, ניו־יאָרק

צום הייליקן אָנדענק

פון מיין פרוי Bertha

און מיינע שוועסטער און ברידער

Norbert Wolkowitz, Wien, Austria

צום אָנדענק נאָך אונדזער ליבסטן בצלאל מאָריסאָן (מאַכאַראָווסקי), נפטר געוואָרן ג׳ בסיון תש״ו (1956), אין שיקאַגאָ.

פאָטער **ישראל שטשעטשינסקי, נפטר געוואָרן אין וואַרשע.**

מוטער **רבקה שטשעטשינסקא**

שוועסטערן **פאַלאַ און יאדזיא**

ברודער **יצחק.**

זיי אַלע, אומגעקומענע דורך די נאַציס. מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

רענא מאָריסאָן (מאכאראווסקי) און זון אריה, שיקאַגאָ

לזכרון עולם

ליד מצבת הרב ר׳ משה־לייב פארדאנסקי זצ״ל

פערל ע״ה לעווקאוויטש־קאנינסקא
בת ר׳ שמואל קעמפינסקי ז״ל

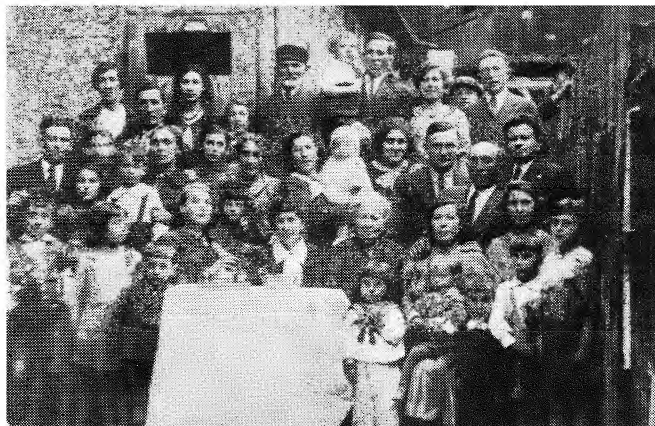

טאַבא ע״ה פארדאנסקא
בת ר׳ מיכאל טרייבער ז״ל

המתאבלים: **ריווא ודוד פורדונסקי (פורד) ומשפחתו**

אַן אייביקער אָנדענק נאָך דער פאַרצוייגטער פאַמיליע

כמיעלניק—לענטשיצקי—מיכאלאוויטש

מאיר כמיעלניק ז"ל

משה פאטאלאווסקי
און פאַמיליע

סאן פאלא, בראזיל

לזכר עולם

אבי יצחק בן אברהם יעקב קריסמן ז"ל
אמי רבקה לבית דוברוש מ"ע
אחי יהודה ואחותי ברכה (אחי בנימין נפל חלל בצבא הפולני) וכל יתר בני משפחת קרוסמן שניספו בשנות השואה באיזביצה־לובלסקה.

טוביה קריסמן ומשפחתו

צום אייביקן אָנדענק נאָך אונדזערע טייערסטע:

פאָטער **אברהם רויך**, נפטר געוואָרן ו' אייר תרפ"ד, 1924

מוטער **רבקה**, אומגעקומען דורך די נאַציס.

שוועסטער **שיינע רחל**, נפטר געוואָרן אין אלול תרצ"א 1931

שוועסטער **מלכה, שרה און חנה** מיט איר מאַן **מלך הערמאַן** און זייער טעכטערל **לאה'לע**.

די לעצטע זיינען אומגעקומען דורך די נאַציס. מיר וועלן אייך אייביק טראָגן אין אונדזער זיכרון.

חיים רפאל רויך און פרוי, ברוקלין, ניו־יאָרק

מיט ליבשאַפט פאַרצייכענען מיר דעם זכר פון אונדזערע טייערע און אומפאַרגעסלעכע:

פאָטער **נתן ראָזן**; מוטער **ביילע־גיטל ראָזן**; ברודער **אליהו־אברהם** און זיין פרוי **שרה ראָזן, משה שמואל ראָזן**; זיידע **יוסף ראָזן**, אומגעקומען אין **קאָלאָ**, דעם 19־טן סעפטעמבער 1939; באָבע **צירל אייזענשטיין**, נפטר געוואָרן אין וואַרשע, אין יאָר 1942.

מרים־מלכה ראָזן־קאַנאַן און פאַמיליע, פלאַשינג נ.י.

חיים דוד ראָזן און פאַמיליע, חיפה, ישראל

כבוד דעם אָנדענק פון די קיינמאָל נישט פאַרגעסענע און ליבסטע:

זיידע **ארקע פריד**, באָבע מירל, פאָטער **אברהם ווישניצקי**, מוטער **אידיס ווישניצקא**, שוועסטער: **בעלא ראזענמוטער און קינד**; אודל ווישניצקא **און קינד**.

ברודער **יצחק**, פאַרשטאָרבענע שוועסטער **ריווצ'על** אין מיין יינגסטע שוועסטערל פאַלעלע, פעטערס, טאַנטעס.

איינע לעבן־געבליבענע פון דער פאַמיליע

סאלע ווישניצקא (ליבערמאַן), און קוזינען

Palermo Ave Vineland. N. J.

אין אייביקן אָנדענק אונדזערע אומפאַרגעסלעכע:

פאָטער: **יהודה מאַרקאָווסקי**

מוטער: **הינדה מאַרקאָווסקא**

שוועסטערן: **זלאַטע און טעכטערל, פריידל און איר מאַן מנחם און זייער זון יעקב, חייה און איר מאַן יחיאל און זייער טעכטערל.**

ברודער נחמן.

הדסה מארקאווסקי־פעלדמאַן און פאַמיליע — ישראל

אליהו מארקאווסקי און פאַמיליע — ניו־יאָרק

אין ליכטיקן אָנדענק מיינע אומגעקומענע אומפאַרגעסלעכע:

פאָטער **מרדכי וואלקאוויץ**

מוטער **רחל וואלקאוויץ**

שוועסטער **ראניא וואלקאוויץ**

ברודער **משה מענדל וואלקאוויץ.**

מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

הארי וויליאמס (וואלקאוויץ), פרוי און קינדער
ניו־יאָרק, נ. י.

לזכר עולם

אבי **חיים בן יהודה לנציצקי ז״ל**
אמי **רחל ע״ה (לבית שייב)**
נפטרו בקולו
אַחַי **יוסף ויחזקאל וכל יתר בני משפחתי שנספו בשנות השואה.**
זכרם לא ימוש מקרבי.

אברהם לנציצקי ומשפחתו

לזכרון עולם

אבינו **ר׳ כתריאל־יהודה, בן ר׳ משה קינסטלער ז״ל**
אמנו **ביילה (לבית קריסמן) מ״ע**
אחינו ואחיותנו שנספו בשואת מלחמת העולם השניה
ז כ ר ם ל א י מ ו ש מ ק ר ב נ ו.

דוד ויצחק קינסטלר

מיין ליבן פאָטער און שווער
מרדכי־ראובן מאָסקאַל ז״ל

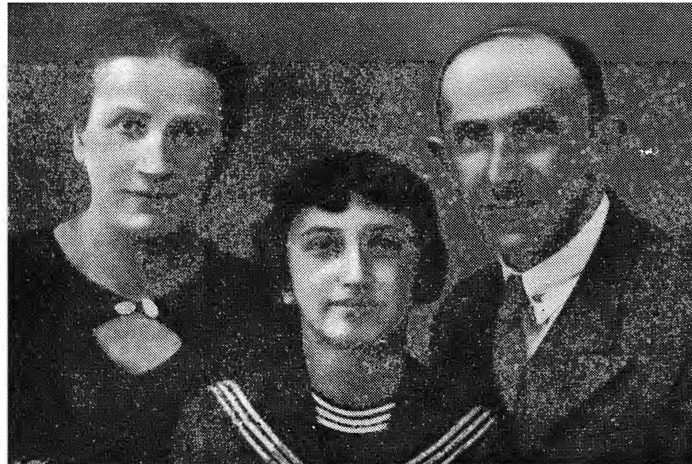
אומגעקומען אין אַ פאַרניכטונגס־לאַגער

מיין ליבע מוטער און שוויגער
פייגע מרים ע״ה

מיין שוועסטערל
גיטל ע״ה

מיט כבוד דערמאָנען מיר זייער אָנדענק.

טאָלאַ שולץ־מאָסקאַל
יעקב שולץ

לזכר הבלתי־נשכחים

אבי שלמה וויינבום ז״ל
אמי לינה ע״ה
אחותי רחל ע״ה
ויתר הקרובים שנספו בשנות השואה.

סלה ויינברג (וויינבום) ומשפחתה

נטף דמעה לזכר

ר׳ יוסף־טוביה וילפרד ז״ל, **למדן מופלג ומצניע לכת**

אשתו ליבה **ע״ה ובני־ביתם:** הינדה, בלימה, גיטל־רחל, רבקה־מרים, אליהו ומשה, **שנכרתו בידי צר וצורר.**

תהי נפשם צרורה בצרור החיים.

בתם חנה גראדוס, כרכור

לזכרון עולם

על אבי **נחמיה קרוקוצקי ז״ל**

ועל אשתי **רחל ע״ה**

מתאבלים

בצלאל קרוקוצקי ובנו אריה

כפר מישר

לזכרון עולם

אבי *שמואל* **בן יוסף סטאַהל ז״ל**

אמי **מיניה** (**מבית קורץ**) **מ״ע**

אחיותי **בעלא, חייצ׳ע ודבורה**

אַחי **יעקב חנוך**

נשמדו בחלמנו

זכרם לא ימוש מקרבי

רוז׳קה סטאַהל-פלהנדלר ומשפחתה

התוכן — אינהאלט

מהעבר הרחוק והקרוב — פון ווייטן און נאָנטן עבר

החיים הפוליטיים והחברתיים — פאָליטיש און געזעלשאַפטלעך לעבן

מוסדות תרבות וחינוך — קולטור און דערציונגס אַנשטאַלטן

המצב הכלכלי של יהודי קולו — עקאָנאָמישער מצב פון קאָלער יידן

יהודי קולו מעבר לים — קאָלער יידן אויף וואַנדער־וועגן

גדולי תורה ועסקני ציבור — למדנים און געזעלשאַפטלעכע טוער

בשנות השואה — אין יאָרן פון אומקום

זכרונות — פאַרצייכנונגען

תעודות — דאָקומענטן

הקדושים והטהורים, קרבנות שנות השואה

בשולי הספר

- „ספר קולו — 500 יאר יידיש קאלא" נדפס ב־600 טפסים.
- תודתנו נתונה לד"ר ר. מאהלר, שנענה לפנייתנו בשנת 1955 וכתב בשביל קובץ זה את עבודתו „צרור ידיעות על העבר של יהודי קולו".
- התצלום „ביקור ראשון בקבר־הקדושים בחלמנו", מתפרסם בספר זה בפעם הראשונה.
- הרשימה של ד"ר ע. רינגלבלום לקוחה מ„ספר מלחמת הגיטאות", הוצאת „הקיבוץ המאוחד".
- התמונות של ש. א. שלזינגר — מתעריכותיו בארץ.
- אברהם אביטל (טויבנפליגל) בעל הרשימה „דמויות מעירי" הוא מחברו של הספר „ביאַליק והתנ"ך", שהופיע בהוצאת „דביר" ת"א.
- העדות מפי אנדז'י מיעשצ'אק לקוחה מספרו של א. בדנז': Obóz Stracen w Chelmnie Nad Nerem, הופיע בוורשה בשנת 1948.
- הרשימה „מעשה קויל" הופיעה ב„ידיעות בית לוחמי הגיטאות", ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד מס' (17—16) 5—4, ספטמבר 1956.

הבעת תודה

אינדזער טיפסטן דאַנק דעם בן־עיר און נדבן שרגא פרידלאנד, מאנטשעסטער (F. FRIDLAND, Manchester), פאר זיין אַקטיוון אַנטייל ביים אַרויסגעבן דעם „ספר קולו״.

אַלע ישראלדיקע לאַנדסלייט — אַ יישר־כוח פאַר זייער מיטהילף און מיטאַרבעט.

זאָל זיין געהייליקט דער אָנדענק פון אונדזער ליבע מוטער
מאניע יילאווסקי נ״ע
אומגעקומען אין בעלזשיץ אין 1942

אונדזערע שוועסטערן
שרה גראבינא נ״ע
(פון דער היים יילאווסקי) און משפחה

רויזע **וואַרטסקי** און איר משפחה

אונדזער ברודער
נטע יילאווסקי

אסתר דייוויס (יילאווסקי), קייפטאן
אברהם יילאווסקי

תיקוני טעויות — באמערקטע דרוקפעלער

עמוד 9 שורה 12 צ״ל niegrodowe
„ 10 „ 27 כתוב ש־38 „ 38
„ 11 „ 21 כתוב ובירידים „ בירידים
„ 13 בטבלה ב׳, שירות בבתי־תפילה „ ס״ה 1
„ 14 בטבלה, שורה 21 צ״ל : 185 22 207 145 202 347 554
„ 14 „ „ 22 צ״ל : 11 11 11 26 37 48
„ 14 „ „ 23 צ״ל : 48 1 49 67 114 181 230
„ 14 „ „ 25 צ״ל : 1 1 1 4 5 6
„ 14 „ „ 36 צ״ל : 1 1 1 4 5 6
„ 15 שורה 3 כתוב 34 צ״ל 43
„ 15 ″ 28 כתוב ועשייה „ ותעשיה
„ 16 „ 21 „ Wasiutynski
„ 16 „ 29 כתוב 1943 „ 1934
„ 16 „ 33 כתוב 224 „ 274
„ 16 „ 35 כתוב G „ S
„ 28 „ 23 כתוב „קרייצצוגלער״ „ קרייצריטער
„ 47 „ 4 מתחת לתמונה
כתוב הראנקובסקי „ פראנקאווסקי
„ 49 „ 2 „ קרזשיוואנאווסקא
„ 203 „ 17 „ בני של שעיה רסלר
„ 217 „ 17 „ ר׳ ידעיה הפניני „בחינות עולם״
„ 300 „ 18 כתוב „צערייכט״ „ צערייצט
„ 317 „ 12 עס פעלט דאס וואָרט „אָן״
„ 332 „ 12 צ״ל שוין וואַכנטעג „טרויערן״
„ 335 „ 1 „ ב־18 בספטמבר 1939
„ 354 „ 8 „ ומי לגן
„ 354 „ 16 „ ונתן בה
„ 359 „ 7 „ מחותנימשאפט
„ 362 „ 26 „ לעיר־הקסרקטין

בספור „חשקה נפשו בתורה״, עמודים 363—366 צ״ל במקומות רבים, במקום יהושע — יהודה.
בעמוד 381 שורה 3 כתוב זשעניווא, צ״ל זשענעווא
בעמוד 404, שורה ראשונה באות „ק״ צ״ל קירשבוים נעמי
שורה שניה באות „ק״ — קירשבוים משה יוסף.

בתוכן—אינהאלט : בשורה אויף וואנדער־וועגן צ״ל מענדל און אהרן הימל

HALTER
*PXV
(KOLO)
1958

FS